

† Ἀναστασίου (Γιαννουλάτου)

Ἀρχιεπισκόπου Τιράνων καί πάσης Ἀλβανίας

ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟΥ

Συλλογή θρησκευολογικῶν μελετημάτων

Θρησκεία
•
Ἰνδουϊσμός
•
Βουδδισμός
•
Ἰσλάμ
•
Ἀφρικανικά
θρησκευματα
•
Μυστικισμός
κ.ἄ.

ΑΚΡΙΤΑΣ

ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟΥ

Σειρά: Έθνη και Λαοί, άρ. 1

† Ἀναστασίου (Γιαννουλάτου), Ἀρχιεπισκόπου Τυράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας
ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟΥ

Καλλιτεχνική ἐπιμέλεια: Ἐκδόσεις Ἀκρίτας

Διόρθωση δοκιμίων: Κατερίνα Οἰκονομίδου

Φωτοστοιχειοθεσία, σελιδοποίηση, φῶλμ: *LineArt*,

Ἐφέσου 24, 171 21 Νέα Σμύρνη, τηλ.: 210-9310 766, fax: 210-9314 918

Ἐκτύπωση, Βιβλιοδεσία: *Γραφικὲς τέχνες Γ.Α. Γκέλμπεση*,

Λεωφ. Βῶλας Πενταγώνου 1, 135 61 Ἄγ. Ανάργυροι, τηλ.: 210-8547 723

Ἔκδοση πρώτη: Νοέμβριος 2004

© † Ἀναστάσιος (Γιαννουλάτος), Ἀρχιεπίσκοπος Τυράνων
καὶ πάσης Ἀλβανίας, καὶ οἱ Ἐκδόσεις Ἀκρίτας

A 11 04 ΕΛ1 344

ISBN: 960-328-242-1

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΚΡΙΤΑΣ

Ἐφέσου 24, 171 21 Νέα Σμύρνη,

τηλ.: 210-9334 554, 9314 968, fax: 210-9311 436

Στοά τοῦ Βιβλίου, Πεσμαζόγλου 5, 105 64 Ἀθήνα, τηλ.: 210-3247 678

Τσιμισκῆ 5, 546 25 Θεσσαλονίκη, τηλ. καὶ fax: 2310-540 610

E-mail: info@akritas.net.gr

www.akritas.net.gr

† ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ (ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ)

Αρχιεπισκόπου Τιράνων καί πάσης Ἀλβανίας

Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκειμάτων
τοῦ Ἐθνικοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Ἀντεπιστέλλοντος Μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟΥ

Συλλογή θρησκευτολογικῶν μελετημάτων

(Θρησκεία • Ἰνδουϊσμός • Βουδδισμός • Ἰσλάμ
Ἀφρικανικά θρησκεύματα • Μυστικισμός κ.ἄ.)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΚΡΙΤΑΣ

Anastasios (Yannoulatos), Archbishop of Tirana and all Albania
FOOTPRINTS FROM THE QUEST FOR THE TRANSCENDANT

Design, editing: *Akritas Publications*

Proof-reading: Katerina Economidou

Type-setting, pagination, colour separation, montage, films: *LineArt*,
Efesou 24, 171 21 Nea Smyrni, tel.: 210-9310 766, fax: 210-9314 918

Printing, bookbinding: *Graphic arts G.A. Gelbesis*,
Vilas Pentagonou Ave. 1, 135 61 Ag. Anargiri, tel.: 210-8547 723

First edition: November 2004

© Anastasios (Yannoulatos), Archbishop of Tirana and all Albania,
and Akritas Publications

A 11 04 NP1 344

ISBN: 960-328-242-1

AKRITAS PUBLICATIONS

Efesou 24, 171 21 Nea Smyrni,

tel.: 210-9334 554, 9314 968, fax: 210-9311 436

Stoa tou Vivliou, Pesmazoglou 5, 105 64 Athens, tel.: 210-3247 678

Tsimiski 5, 546 25 Thessaloniki, tel. & fax: 2310-540 610

E-mail: info@akritas.net.gr

www.akritas.net.gr

ANASTASIOS (YANNOULATOS)

Archbishop of Tirana and all Albania

Emeritus Professor of the History of Religions
of the National and Capodistrian University of Athens
Corresponding Member of the Academy of Athens

FOOTPRINTS FROM THE QUEST FOR THE TRANSCENDANT

*A Collection of Studies and Articles
on the History of Religions*

(Religion • Hinduism • Buddhism • Islam
African Religions • Mysticism, et al.)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΚΡΙΤΑΣ

Σ' αυτούς πού επίμονα αναζητοῦν.
Μέ τή θερμή εὐχή, νά συναντήσουν
–πέρα ἀπό τίς σχιές καί τούς ἀντικατοπτρισμούς–
τόν ὄντως ὄντα. Ὅστις «ἀγάπη ἐστί».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	19
----------------	----

Α' ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

ΘΡΗΣΚΕΙΑ	27
----------------	----

*Συνοπτικός όρισμός. Καθολικότητα της θρησκείας.
Έννοια καί ούσία της θρησκείας. Τύποι θρησκευμά-
των. Ἡ δυναμικότητα τῶν θρησκειῶν στήν ἐποχή μας.
Θρησκεία καί ἡθική. Θρησκεία καί ἐπιστήμη. Θρησκεία
καί τέχνη.*

Βιβλιογραφία κατ' ἐπιλογήν	45
----------------------------------	----

ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑ	49
---------------------	----

Έννοια. Ἱστορία. Τάσεις.

Βιβλιογραφία κατ' ἐπιλογήν	56
----------------------------------	----

Β' ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑΚΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ

ΖΩΡΟΑΣΤΡΗΣ	61
<i>Βίος. Διδασκαλία.</i>	
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	64
ΒΟΥΔΔΑΣ	67
<i>Προβληματική ή σαφής βιογράφηση. Νεανικά χρόνια</i>	
<i>- Φωτισμός. Τό κήρυγμα του Βούδδα. Δημιουργία μο-</i>	
<i>ναστικών κοινοτήτων - Επίδραση. Μυθολογικοί κύ-</i>	
<i>κλοι. Χαρακτηρισμός.</i>	
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	76
ΛΑΟ-ΤΣΕ	79
<i>Παραδόσεις για τον βίο του. Διδασκαλία.</i>	
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	83
ΚΟΜΦΟΥΚΙΟΣ	85
<i>Βίος. Διδασκαλία. Επίδραση - Χαρακτηρισμός.</i>	
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	91
ΜΕΝΚΙΟΣ	93
<i>Βίος. Διδασκαλία - Χαρακτηρισμός.</i>	
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	96
ΜΩΑΜΕΘ	99
<i>Περίοδος ιδιωτικής ζωής. Προφητική δράση στη Μέ-</i>	
<i>κα. Όριστική διαμόρφωση του Ισλαμισμού - Μεδίνα.</i>	
<i>Κυριαρχία στην Άραβία - Θάνατος. Χαρακτηρισμός.</i>	
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	107
ΝΑΝΑΚ	109
<i>Βίος. Διδασκαλία - Χαρακτηρισμός.</i>	
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	111

Γ' ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΑ ΠΟΥ ΕΠΙΒΙΩΝΟΥΝ

ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΑ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΑ	115
<i>Έννοια - Εισαγωγικά.</i>	
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ - Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟΥ	117
<i>Ύψιστος Θεός. Ιδιαίτερες θεότητες. Προγονικά πνεύματα. Απρόσωπες μαγικές δυνάμεις.</i>	
ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΠΕΡΙ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΥ	126
ΛΑΤΡΕΙΑ	131
<i>Ίερατεία. Βωμοί καί Ίερά. Προσευχές. Ανάιμακτες προσφορές. Θυσίες. Μαγικές πρακτικές. Πνευματοληψία. Μυήσεις.</i>	
ΤΕΧΝΗ	139
ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ	140
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	142
ΙΝΔΟΥΙΣΜΟΣ	145
<i>Έννοια - Ίστορικές περίοδοι.</i>	
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ	147
<i>Πηγές. Αντιλήψεις περί θείου. Λύτρωση.</i>	
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ-ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ	159
ΛΑΤΡΕΙΑ	162
<i>Έορτές - Προσκυνήματα.</i>	
ΒΞΑΠΑΩΣΗ - ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ	169
ΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΤΕΧΝΕΣ	172
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	176
ΤΖΑΪΝΙΣΜΟΣ	181
<i>Όνομασία - Κλάδοι. Πηγές. Ίδρυτής.</i>	
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ	183
ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ	185
ΗΘΙΚΗ	186
ΛΑΤΡΕΙΑ	188
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ	190

ΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΤΕΧΝΕΣ	192
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	193
ΒΟΥΔΔΙΣΜΟΣ.....	195
Όνομασία - Βασικοί κλάδοι.	
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ	196
Πηγές. Χιναγιάννα ή Τεραβάντα. Μαχαγιάννα. Βατζ- ραγιάννα.	
ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ	209
ΛΑΤΡΕΙΑ	210
Άντικείμενα και τρόποι λατρείας. Έορτές - Προσκυ- νήματα.	
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ - ΕΞΑΠΛΩΣΗ	217
ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ - ΣΧΟΛΕΣ	222
ΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΤΕΧΝΕΣ	226
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	229
ΙΣΛΑΜ.....	235
Όνομασία - Έπιδράσεις.	
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ	236
Πηγές. Τά θεμέλια της πίστewς. Ανθρωπολογία. Ίη- σοῦς - Μαριάμ.	
ΗΘΙΚΗ - ΝΟΜΟΣ	244
Βασικές εντολές. Θέση της γυναίκας. Θεσμός δουλεί- ας. Ίερός πόλεμος. Σαρία (shari'a).	
ΛΑΤΡΕΙΑ	249
Οι πέντε στύλοι του Ίσλάμ. Θρησκευτικοί λειτουργοί. Έορτές.	
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ - ΕΞΑΠΛΩΣΗ	256
ΚΛΑΔΟΙ	260
Σηίτες. Αίρέσεις.	
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ - ΣΟΦΙΣΜΟΣ	266
Άφετηρία. Ανέλιξη.	

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ	270
Έσωτερικές ζυμώσεις. Έθνικισμός. Πανισλαμική συ- νοχή.	
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ	274
Έπιστήμες - Γράμματα - Φιλοσοφία. Τέχνες.	
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	279
ΣΙΚΚΙΣΜΟΣ	287
Χαρακτηρισμός.	
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ	288
Πηγές. Θεολογία - Ανθρωπολογία.	
ΗΘΙΚΗ	291
ΛΑΤΡΕΙΑ	292
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ	295
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	297
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΕΟΡΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 2003	300
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	305

Δ' ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΑ	309
Όρολογία. Σημασιολογικοί κύκλοι. Στάση ή τάση μέ- σα σέ πολλά θρησκευάματα. Απόρριψή της.	
Βιβλιογραφία κατ' επιλογήν	316
ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ	319
Όρισμός - Χαρακτηριστικά. Τχη Μυστικισμού σέ πρωτόγονους πολιτισμούς.	
ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ	322
ΚΙΝΕΖΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ	324
ΙΝΔΟΥΙΣΤΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ	328
ΒΟΥΔΔΙΣΤΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ	331

ΙΟΥΔΑΪΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ	333
ΙΣΛΑΜΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ - ΣΟΥΦΙΣΜΟΣ	337
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ	342
<i>Γενικά. Δυτικός χριστιανικός μυστικισμός. Ανατολικός Όρθόδοξος μυστικισμός. Βασικά θέματα του βυζαντινού μυστικισμού.</i>	
Βιβλιογραφία κατ' έπιλογήν	355
ΔΙΑΧΩΡΙΣΤΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΜΕΤΑΞΥ	
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ, ΙΝΔΟΥΪΣΜΟΥ ΚΑΙ ΒΟΥΔΔΙΣΜΟΥ	359
<i>Ίνδουϊσμός - Χριστιανισμός. Βουδδισμός - Χριστιανισμός.</i>	
Βιβλιογραφία κατ' έπιλογήν	364
ΓΙΟΓΚΑ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΗΣΥΧΑΣΜΟΣ	365
<i>Έννοια του όρου Γιόγκα. Στάδια μεθόδου αύτοβυθισμού. Διάφορες σχολές Γιόγκα - Θρησκευτικός πυρήνας. Γιόγκα - συγγένεια μέ τόν Γνωστικισμό. Βασικές διαφορές μεταξύ Γιόγκα καί ΈΉσυχασμού.</i>	
Βιβλιογραφία κατ' έπιλογήν	374
ΚΟΡΑΝΙΟ	377
<i>Ίστορία του κειμένου. Διαίρεση - Μορφή. Χρονολόγηση. Έκδόσεις - Έπομνήματα - Μεταφράσεις. Επίδραση.</i>	
Βιβλιογραφία κατ' έπιλογήν	384
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΑΜΑΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΣΗΜΕΡΑ ...	387
Α' Η ΣΥΝΤΙΠΑΡΕΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΑΜΑΝΩΝ	
ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ	388
<i>Συνοπτική άναφορά βασικών δεδομένων. Θρησκευτικές άξίες στή σύγχρονη Εύρώπη. Άρμονική συνύπαρξη καί σεβασμός μεταξύ τών διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων. Έ σημασία τών Άνθρωπίνων Δικαιωμάτων. Έπεύθυνοι πολίτες.</i>	

Β' ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΗΜΕΡΙΝΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ...	397
<i>Ἀνάγκη υπερνικήσεως κάθε μορφῆς βίας. Προσπάθεια γιὰ πραγματική συμφιλίωση καί σταθερή εἰρήνη. Ἐν- θάρρυνση εὐλικρινοῦς θρησκευτικοῦ διαλόγου. Ἀνά- πτυξη ἀνεκτικῆς θρησκευτικῆς παιδείας. Παγκόσμια εὐθύνη.</i>	
Βιβλιογραφία κατ' ἐπιλογὴν	405

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ ΑΠΟ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΑΠΟΨΗ	409
Α' ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΕΩΝ	411
Β' ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ	419
<i>Διάλογος μεῦ ἀνθρώπους ἄλλων θρησκευτικῶν πεποι- θήσεων</i>	
Βιβλιογραφία κατ' ἐπιλογὴν	431
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	435
ΛΑΤΙΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	474
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ	484

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἀναζήτηση τοῦ Ὑπερβατικοῦ, τοῦ «Ἱεροῦ», τοῦ «Ἀγίου», ὑπῆρξε βασική ἔφεση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ χαρραυγὴ τῆς Ἱστορίας μέχρι σήμερα, τόσο στίς πρωτόγονες ὅσο καὶ στίς πιό σύνθετες κοινωνίες. Αὐτὴ ἡ ἀναζήτηση ἀκολούθησε διάφορα μονοπάτια, πού συχνά, ἀντὶ νὰ ὁδηγήσουν ψηλότερα, κατέληγαν σὲ ἀδιέξοδα σπήλαια. Πολλές φορές ἔγινε ἀντικείμενο ἐκμεταλλεύσεως ἀπὸ ποικίλες πολιτικές, οἰκονομικές καὶ κοινωνικές ἐπιδιώξεις διαφόρων ἀτόμων καὶ ὁμάδων.

Ἐντούτοις, μέσα σ' ὅλες τίς περιπέτειες καὶ δοκιμασίες, ἡ προσπάθεια αὐτὴ διατήρησε μιὰ ιδιαίτερη ἀξία καὶ σημασία γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ καὶ γενικά γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἡ θρησκευτικὴ ἀναζήτηση καὶ ἐμπειρία ἐπιβεβαιώνουν σταθερά τὴ διαπίστωση, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τελικά καλεῖται νὰ ὑπερβεῖ τὸν ἑαυτό του.

Σήμερα, ἡ προσέγγιση τῶν λαῶν τῆς οἰκουμένης –μέ τά μέσα ἐνημερώσεως, τὴν τέχνη, τὸ ἐμπόριο, τοὺς παγκόσμιους ὁργανισμούς– καὶ ἡ ἐπιταχυνόμενη ἀλληλεξάρτησή τους δημιουργοῦν ἓνα γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τίς φιλοσοφικές καὶ θρησκευτικές ἰδέες πού ἀνθῆσαν σὲ ἄλλους πολιτισμούς. Ὅσο κι ἂν προχωροῦμε, κυρίως μέ τὴν ἐπιστὴμὴ καὶ

τήν τεχνολογία, σέ μιά παγκόσμια κοινότητα μέ κοινά χαρακτηριστικά, ή θρησκευτική καί πολιτισμική πολυμορφία τής ανθρώπινης δέν παύει νά έπιζεί καί νά μεταπλάθεται.

Έτσι, τό ένδιαφέρον γιά τίς άλλες θρησκείες, πού έπηρεάζουν τή ζωή έκατομμυρίων συνανθρώπων μας, μεγαλώνει καί ή ζήτηση γιά έγκυρη πληροφόρηση σχετικά μέ θρησκευολογικά θέματα αύξάνεται.

Τό βιβλίο αύτό δέν άποτελεί ένιαίο οίκοδόμημα κτισμένο έπί τή βάση ενός άρχιτεκτονικού σχεδίου γιά τή συστηματική κάλυψη του γνωστικού αντικειμένου τής Ιστορίας των Θρησκειμάτων. Είμαι ΣΥΛΛΟΓΗ μελετημάτων σέ βασικά θέματα του κλάδου αύτου. Μοιάζει περισσότερο μέ όρεινό χωριό, πού οίκοδομήθηκε κατά διαστήματα γιά νά καλυφθούν συγκεκριμένες ανάγκες. Τά περισσότερα κείμενα έχουν γραφεί μέ βάση τίς καθοριστικές προδιαγραφές μιās Έγκυκλοπαίδειας (1984-1992), συγκεκριμένα τής Έκπαιδευτικής Έλληνικής Έγκυκλοπαίδειας τής «Έκδοτικής Άθηνών».

Λόγω του άρχικού προορισμού τους, ό τρόπος γραφής καί τό πλαίσιο ανάπτυξεως των κειμένων ήταν προκαθορισμένα: περιορισμένη έκταση, αντικειμενική καταγραφή δεδομένων χωρίς αξιολογικές κρίσεις, πυκνότητα –κάποτε τηλεγραφική–, σαφήνεια καί λιτότητα στή διατύπωση, χωρίς ύποσημειώσεις, μέ σύντομη βιβλιογραφία· αλλά συγχρόνως καί όσο τό δυνατόν, πληρότητα στή σύνοψη καί αξιοποίηση των έγκυροτέρων συμπερασμάτων τής διεθνούς έπιστημονικής έρευνας.

Τέσσερα μελετήματα, πού δημοσιεύονται στήν Δ' ένότητα καί στό Έπίμετρο, άποτελούν τομές σέ έπί μέρους θρησκευολογικά προβλήματα καί είναι γραμμένα μέ τόν άνάλογο έκάστο-

τε τρόπο. Δύο κείμενα είναι αποσπάσματα από πανεπιστημιακές παραδόσεις, ενώ ή όμιλία «Χριστιανοί καί Μουσουλμάνοι στήν Εύρώπη σήμερα» έκφωνήθηκε στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν γιά ἓνα ἐπικαίρο θέμα. Στό Ἐπίμετρο, θεώρησα ἀναγκαῖο νά καταθέσω μιά προσωπική θεολογική μαρτυρία σχετικά μέ τήν προσέγγιση τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας τῆς ἀνθρωπότητας ἀπό Ὁρθόδοξη πλευρά.

Γιά νά ἀνταποκριθῶ στίς ἀπαιτήσεις τῆς Ἑδρας (ἀργότερα Τομέως) τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων, τήν ὁποία ὑπηρέτησα στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, δέν περιορίσθηκα ἀπλῶς στή μελέτη θρησκευτολογικῶν ἔργων, ἀλλά συγχρόνως ἐπιδίωξα νά ἀξιοποιήσω τήν ἐμπειρία διαφόρων ταξιδιῶν σέ πολλές χώρες ὁλῶν τῶν ἡπείρων, ὅπου ἀνθοῦν τά κυριότερα θρησκευτά, καί ἀκόμη τήν ἄμεση προσωπική συνάντηση μέ ὁπαδοὺς καί κέντρα λατρείας διαφόρων θρησκευμάτων. Λίγες, ἐνδεικτικές, φωτογραφίες ἀπό τά ταξίδια αὐτά συνοδεύουν τόν παρόντα τόμο μέ τήν ἔνδειξη †Α.Γ. καί τόν χρόνο τῆς λήψεώς τους.

Σχεδιάζα νά ἐπεξεργασθῶ περαιτέρω τό πλουσιότατο ὕλικό, πού ἔχω συγκεντρώσει μέ τήν πολυετή μελέτη τῶν διαφόρων θρησκευμάτων, τοὺς διαθρησκειακοὺς διαλόγους καί τά προαναφερθέντα ἐρευνητικά ταξίδια στή διάρκεια τῶν τελευταίων σαράντα ἐτῶν, γιά μιά εὐρύτερη σύνθεση τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων. Οἱ πιεστικές ὁμως εὐθύνες καί ὑποχρεώσεις γιά τήν ἀνασυγκρότηση καί ἀνάπτυξη τῆς Ὁρθοδόξου Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας ἀνέστειλαν αὐτή τήν προσπάθεια. Ὡς μικρή ἐντούτοις συμβολή στή ζήτηση πού ὑπάρχει γιά ὑπεύθυνη ἐνημέρωση σέ βασικές σελίδες τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων, θεώρησα σκόπιμο νά συγκεντρώσω σέ ἓναν τόμο τά κείμενα αὐτά μέ μερικές ἀναθεωρήσεις, κυρίως γιά λόγους γλωσσικῆς ὁμοιομορφίας. Στό τέλος κάθε μελετήματος ἀναγράφεται τό ἔτος τῆς ἀρχικῆς δημοσιεύσεως καί καταχωρίζεται συμπληρωματική βιβλιογραφία.

Ἡ συγκέντρωση καί κατάταξη τῶν ἐν λόγῳ μελετημάτων ὑπὸ τὸν γενικό τίτλο «Ίχνη ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τοῦ Ὑπερβατικοῦ» ἔγινε, ἀνεξαρτήτως τοῦ χρόνου τῆς πρώτης δημοσιεύσεως, στίς ἐξῆς ἐνότητες: Α) Εἰσαγωγικά θέματα. Β) Πρωτοποριακές θρησκευτικές προσωπικότητες. Γ) Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ θρησκευόμενα ποῦ ἐπιβιώνουν. Δ) Εἰδικά θέματα. Ἐπίμετρο.

Θερμῶς εὐχαριστῶ τὸν κ. Γεώργιο Χριστόπουλο γιὰ τὴν ἀδεια ἀναδημοσιεύσεως ὧσων κειμένων πρωτοδημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὴν «Ἐκδοτική Ἀθηνῶν» καί τὴν πρόφρονον παραχώρηση ὁρισμένων φωτογραφιῶν (ἐπισημαίνονται μέ τὴν ἐνδειξη Ε.Ε.Ε.), καθὼς καί τὴν κυρία Ἀργυρώ Κοντογεώργη καί τὸν κ. Νίκο Ἀγνάντο γιὰ τὴν ἐπιμελή φροντίδα τῆς ἐτοιμασίας τῆς παρούσης ἐκδόσεως.

Ἡ Συλλογὴ αὐτὴ ἐλπίζω ὅτι μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ χρήσιμη τόσο στοὺς φοιτητές τῆς Θεολογίας καί τοὺς καθηγητές τοῦ Λυκείου ποῦ διδάσκουν ἀντίστοιχα μαθήματα, ὅσο καί στὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικό κοινό.

• • •

Ἡ καλύτερη γνώση τῶν ἄλλων θρησκειῶν δέν ἀποτελεῖ πλέον γνωσιολογικὴ πολυτέλεια, ἀλλὰ προϋπόθεση γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ πολυσύνθετο θρησκευτικὸ φαινόμενο, τίς κατευθύνσεις καί τίς μορφές ποῦ ἔλαβε ἡ ἀναζήτηση τοῦ Ὑπερβατικοῦ, τοῦ Θεοῦ, στὰ διάφορα μήκη καί πλάτη τῆς γῆς. Ἀκόμη, γιὰ νὰ προσεγγίσουμε τίς πεποιθήσεις, ἀρχές καί παραδόσεις, στίς ὁποῖες ἔχουν θεμελιωθεῖ ἡ ζωὴ καί ὁ πολιτισμὸς πολλῶν ἄλλων λαῶν καί ἔτσι νὰ τοὺς κατανοήσουμε λίγο περισσότερο. Ἀλλὰ καί γενικότερα, γιὰ νὰ δοῦμε τί ὁραματίσθηκε καί τί πίστεψε ὁ ἄνθρωπος στὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας του διευρύνοντας ἔτσι τίς ἀντιλήψεις μας γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα, στὴν ὁποία ὀργανικά ἀνήκουμε.

Από προσωπική έμπειρία έχω σχηματίσει τή βεβαιότητα, ότι ή κατά τό δυνατόν αντικειμενική σπουδή διαφορετικῶν πολιτισμῶν καί τῶν θρησκευτικῶν ιδεῶν πού τούς διαμόρφωσαν δέν ἀπειλεῖ τή χριστιανική μας πίστη, οὔτε ὑπονομεύει τήν Ὁρθόδοξη συνείδηση. Ἀντίθετα, τή στηρίζει καί τήν εὐρύνει. Τήν κάνει πιό ἀνοικτή καί νηφάλια στήν κατανόηση τοῦ «ἄλλου», τοῦ διαφορετικοῦ, τοῦ παγκόσμιου. Περισσότερο ταπεινή καί εὐγνώμονα, ἐφόσον ή χριστιανική μας πίστη δέν εἶναι δικό μας ἐπίτευγμα ἀλλά δῶρο Θεοῦ. Μᾶς βοηθεῖ συγχρόνως νά ἀντιληφθοῦμε τό οἰκουμενικό μας χρέος σ' ἓναν κόσμο πού διατηρεῖ ἐξαιρετική πολυμορφία καί πού ἐξακολουθεῖ νά δραματίζεται καί νά ποθεῖ μιά εἰρηνική κοινωνία ἀλληλεγγύης καί ἀγάπης.

Ἰούλιος 2003

Ἀναστάσιος

Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων καί πάσης Ἀλβανίας

Α' εισαγωγικά θέματα

ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Συνοπτικός όρισμός

Ἡ θρησκεία αποτελεί ένα πολυσύνθετο και πολυδύναμο σύστημα δοξασιῶν, πεποιθήσεων, βιωμάτων και ἀρχῶν συμπεριφορᾶς, πού σχετίζονται μέ τό Ὑπερβατικό, τό Ἱερό, τό Ἅγιο, τήν ὑπέρτατη Πραγματικότητα καί ἐπηρεάζουν τήν ἀνθρώπινη ὑπαρξη καί κοινωνία. Μέ τό σύστημα αὐτό ὁ ἄνθρωπος ἀγωνίζεται νά ἀντιμετωπίσει τά βαθύτερα, τά ὀριακά, τά ἔσχατα προβλήματα τῆς ζωῆς του.

Ἄν καί δέν ὑπάρχει συμφωνία σέ ἕναν ὀρισμό τῆς θρησκείας, κατά κανόνα ὁμολογεῖται ὅτι στή θρησκεία ἐνυπάρχουν: Πρῶτον, βεβαιότητα στήν ὑπαρξη μιᾶς ἀνώτερης, ὑπερβατικῆς δυνάμεως, ἀνεξάρτητα ἀπό τό πῶς αὐτή νοεῖται – ἂν εἶναι προσωπική ἢ ἀπρόσωπη, ἂν θεωρεῖται μία ἢ πολλές. Δεύτερον, ἔκφραση αὐτῆς τῆς πεποιθήσεως μέ διάφορες λατρευτικές ἐκδηλώσεις (π.χ. προσευχή, θυσία, λατρεία, περισυλλογή, ἀναφορά καί ἀνάταση πρός τό Ὑπερβατικό). Τρίτον, συναίσθηση ἐξαρτή-

Ἡ ὁμίχλη σκεπάζει τό βουδδιστικό μοναστήρι τοῦ μαχαγιάν κλάδου, Ν. Κορέα (Φωτ. †Α.Γ., 1981).

σεως από τό "Άγιο καί, ὅπου αὐτό θεωρεῖται προσωπικό, ἐπιθυμία διατηρήσεως σχέσεων κοινωνίας μαζί του, ἡ ὁποία ἐκφράζεται μέ βουλευτική συμμόρφωση στίς ἐπιταγές του. Τέταρτον, συμμετοχή σέ μία κοινότητα καί συχνά συσπείρωση.

Ἡ ἀβεβαιότητα πού παρατηρεῖται στόν ὀρισμὸ ὑφίσταται καί στήν ἐτυμολογία τῆς λέξεως. Διάφορες προτάσεις ἔχουν κατὰ καιροῦς διατυπωθεῖ (Θρᾶξ καί Θράκη, θρηῖξ, τό ἐβραϊκό *dereka* = ὁδός Κυρίου) καί ἀρκετά ἑλληνικά ρήματα ἔχουν συσχετισθεῖ μέ τή λέξη θρησκεία: *ἀθρέω* (= βλέπω μέ προσοχή, θεωρῶ διά τοῦ νοῦ, θεῶμαι), *θρήσκω* (= νοῶ, κατὰ τόν Ἡσύχιον), *θρέομαι* (= κράζω μεγαλοφώνως, ξεφωνίζω), *θρώσκω* (= ἄλλομαι, ἀναπηδῶ, σκιρτῶ, ὀρμῶ πρός τά ἄνω). Οἱ δύο τελευταῖες ἐννοιολογικές συναρτήσεις κατευθύνουν τή σκέψη στίς ἐκστατικές ἐκφράσεις, χαρακτηριστικές τῆς πρωτόγονης θρησκευτικότητας, καί συγχρόνως προσδιορίζουν τό θρησκευτικό φαινόμενο ὡς ὄλμα πρός τά ἄνω.

Ὁ ἀντίστοιχος ὁρος στίς εὐρωπαϊκές γλώσσες προέρχεται ἀπό τή λατινική λέξη *religio* (π.χ. *religione*, *religion*, *Religion*). Ὁ Κικέρων συνδέει τή λέξη αὐτή μέ τό ρῆμα *relegere* (= ἐκτελῶ προσεκτικά, ἐπανασυλλέγω, φυλάσσω ἐντολή), ἐνῶ ὁ Λακτάντιος μέ τό ρῆμα *religare* (= συνδέω, δένω, ἐνώνω). Σύμφωνα μέ τήν τελευταία, τήν πιό πιθανή ὑπόθεση, ἡ λέξη δηλώνει τή σύνδεση Θεοῦ/θεῶν καί ἀνθρώπου καί ἀκόμη τόν στενὸν δεσμό ὁ ὁποῖος ἐνώνει τοὺς ἀνθρώπους πού συμερρίζονται κάτι κοινόν. Πρόκειται γιὰ ὁρο ριζωμένο σέ δυτικές πολιτιστικές προϋποθέσεις, πού ὑπαινίσσεται ταυτόχρονα διαχωρισμό ἀπὸ κάτι καί ἐνότητα τῶν μελῶν μιᾶς συγκεκριμένης κοινότητας.

Οἱ Ἰνδουίστές καί οἱ Βουδδιστές χρησιμοποιοῦν τόν ὁρο *dharma*, πού σημαίνει διδασκαλία, σύστημα ἀρχῶν, ἐνῶ οἱ Ταοϊστές καί οἱ Κομφουκιανοὶ τή λέξη *Τάο*, δηλαδή ὁδός. Στήν ἑλληνική γλώσσα, παράλληλα μέ τή λέξη θρησκεία χρησιμοποιεῖται συνήθως καί ὁ ὁρος «θρήσκευμα», γιὰ νά ἀποδώσει ἀκριβέστερα τήν ιδιαίτερη μορφή πού ἔλαβε ἡ θρησκεία σέ συγκεκριμένους λαοὺς καί τόπους.

Τά χαρακτηριστικά μιᾶς ἀνεπτυγμένης θρησκείας εἶναι:

α) Ὑπερβατικός προσανατολισμός, πού κατευθύνει πρὸς μία «ἀπόλυτη ἀλήθεια» καί πρὸς ἓναν «ὑπέρτατο σκοπὸν». β) Βιωματική δέσμη ἐμπειριῶν. γ) Ἐνταξη σέ μιὰ ἰδιαίτερη κοινότητα ὁπαδῶν. δ) Σύστημα δογματικῶν, ἀξιωματικῶν θέσεων ἐρμηνείας τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς. ε) Ἠθική δεοντολογία. πού ἐπιβάλλει κανόνες συμπεριφορᾶς. στ) Τελετουργική παράδοση. ζ) Ἀνάπτυξη μυθολογικῶν συμβολικῶν στοιχείων.

Καθολικότητα τῆς θρησκείας

Τό θρησκευτικὸ βίωμα εἶναι ἔμφυτο στὸν ἄνθρωπο. Ὅπως τὸ νερὸ ἐνυπάρχει σέ ὅλους τοὺς ζωντανοὺς ὀργανισμοὺς μέ διάφορες μορφές, ἔτσι καί ἡ θρησκεία εἶναι παρούσα σέ ὅλους τοὺς πολιτισμοὺς τῆς οἰκουμένης, παλαιούς καί νεότερους, εἴτε μέ τὴ συννηθισμένη, κλασικὴ μορφή, εἴτε παγωμένη σέ εἰδωλα, ἢ μέ τὴ μορφή ὕδρατμῶν στὴν ἀτμόσφαιρα ἀδιαφόρων ἢ ἀθρήσκων δῆθεν καθεστῶτων. Εἶναι ἀνάγκη καί ἐκφραση τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως καί διατηρεῖ ἀδιάπτωτη ἐπικαιρότητα.

Μέ κλασικὸ τρόπο ἔχει συνοψίσει τὴν ἀλήθεια αὐτὴ γιὰ τὴν καθολικότητα τῆς θρησκείας ὁ Πλούταρχος: «Εὐροὺς δ' ἂν ἐπιῶν πόλεις ἀτειχίστους, ἀγραμμάτους, ἀβασυλεύτους, αὐοίκους, ἀχρημάτους, νομίματος μὴ δεομένας, ἀπείρους θεάτρων καί γυμνασίων· ἀνιέρου δέ πόλεως καί ἀθέου, μὴ χρωμένης εὐχαΐς, μὴδ' ὄρχοις, μὴδὲ μαντεῖαις, μὴδὲ θυσίαις ἐπ' ἀγαθοῖς, μὴδ' ἀποτροπαῖς κακῶν οὐδεὶς ἐστὶ οὐδ' ἔσται γεγωνὺς θεατῆς· ἀλλὰ πόλις ἂν μοί δοκῇ μᾶλλον ἐδάφους χωρὶς, ἢ πολιτεία τῆς περὶ θεῶν δόξης ὑφαίρεθείσης παντάπασι σύστασιν λαβεῖν ἢ λαβοῦσα τηρῆσαι» (Πρὸς Κωλώτην, 1126 d-e). Ἀνάλογες ἀντιλήψεις ἐκφράζουν ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Κικέρων καί οἱ ἱστορικοὶ Τάκιτος καί Πολύβιος. Κατὰ καιροὺς ἔγιναν ἀπόπειρες νά ἀμφισβητηθεῖ αὐτὴ ἡ ἄποψη. Ἀλλὰ ἡ προσεκτικότερη μελέτη τῶν λαῶν πού ζοῦν κατὰ φύσιν στὰ πρῶτα στάδια τῆς πολιτιστικῆς ἐξελίξεως ἐπιβεβαίωσε τὴν παρουσία θρησκευτικότητας διαφόρων μορ-

φῶν σέ ὄλες τίς ἀνθρώπινες κοινωνίες, ἀκόμη καί στίς πιό πρωτόγονες. Ὁ ἄνθρωπος θρησκεύει ἀπό τή φύση του· εἶναι *homo religiosus*.

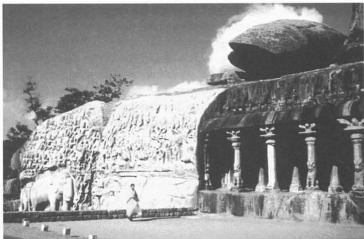
Ἐννοια καί οὐσία τῆς θρησκείας

Ἐχουν δοθεῖ τόσοι πολλοί ὁρισμοί γιά τή θρησκεία, ὥστε καί ἡ ἀπλή ἀναφορά τους νά μήν εἶναι ἐφικτή σέ μιὰ συνοπτική ἔκθεση. Διαμορφωμένοι συνήθως στή χριστιανική Δύση, στηρίζονται στήν ἐμπειρία τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν (Χριστιανισμοῦ, Ἰουδαϊσμοῦ, Ἰσλάμ), ἐξισώνοντας τή θρησκεία μέ τήν πίστη σέ ὕψιστο ὄν. Ὅμως, αὐτοῦ τοῦ εἰδους οἱ ὁρισμοί ἀποδείχθηκαν ἀπρόσφοροι, διότι ἀδυνατοῦν νά συμπεριλάβουν τά θρησκευτικά μορφώματα τῶν ἀσιατικῶν καί τῶν πρωτογόνων λαῶν. Πολλοί ἐπιδίωξαν νά ἀπομακρυνθοῦν ἀπό τοὺς νοσηαρχικούς ὁρισμούς καί νά περιλάβουν παράγοντες βιωματικούς, συγκινησιακούς, διαισθητικούς καί ἀκόμα ἠθικούς καί ἀξιολογικούς.

Ὁ Διαφωτισμός κατὰ τόν 17ο αἰ. διαχώρισε τή φυσική ἀπό τήν ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκεία. Ὁ Kant τόν 18ο αἰ. ἐπιχείρησε νά θεμελιώσει τή θρησκεία πάνω στό βίωμα τῆς ἠθικότητας. Ὁ Schleiermacher (1768-1834) ὅρισε τή θρησκεία ὡς «συναίσθημα ἀπολύτου ἐξαρτήσεως», συναίσθημα πού προέρχεται ἀπό τήν ἐποπτεία τοῦ ἀπείρου καί αἰωνίου. Ὑπερτόνισε τό θρησκευτικό βίωμα ὡς συναισθηματικό φαινόμενο, παραβλέποντας ἄλλες πτυχές του. Κατὰ τόν Hegel (1770-1831), ἡ θρησκεία δέν ἔχει ὡς ἀντικείμενο τῆς θεωρήσεώς της τόν Θεό στήν ἀπόλυτη οὐσία του, ἀλλά στή μορφή μέ τήν ὁποία παρουσιάζεται στό ἀνθρώπινο πνεῦμα. Μιά μερίδα τῶν διαδόχων του (Strauss, Feuerbach) ἔλαβε στάση ἀρνητική ἔναντι τῆς θρησκείας, προετοιμάζοντας τό πεδίο γιά τή γνωστή ἀποψη τοῦ Μάρξ, «Ἡ θρησκεία εἶναι τό ὄπιοι τοῦ λαοῦ». Ἄλλοι εἶδαν τό θρησκευτικό βίωμα ὡς τήν ὕψιστη μορφή τοῦ ἀξιολογικοῦ βιώματος, πού δημιουργεῖται στήν ψυχὴ ὅταν ἀτενίζει τόν Θεό ὡς ὕψιστη ἀξία, πάνω ἀπό κάθε ἄλλη ἐγκόσμια (Gruhen, Girgensohn).

Μέ την ανάπτυξη της Ἀνθρωπολογίας καί τῆς Κοινωνιολογίας τονίσθηκαν ιδιαίτερα τά κοινωνικά, οἰκονομικά, ἱστορικά καί πολιτιστικά πλαίσια, μέσα στά ὁποῖα ἡ θρησκεία διαμορφώνεται καί ἐκφράζεται. Ἐπισημάνθηκε ὅτι ἡ θρησκεία δέν ὑπῆρξε ποτέ ἀφηρημένο σύνολο ἰδεῶν, ἀξιῶν ἢ ἐμπειριῶν, πού ἀναπτύχθηκε ἀνεξάρτητα ἀπό τόν συγκεκριμένο πολιτισμό, καί ὅτι πολλές θρησκευτικές πεποιθήσεις, ἤθη καί τελετουργίες γίνονται κατανοητές σέ συσχετισμό μέ τήν ἀνάλογη πολιτιστική μήτρα. Ὁ Ε. Durkheim (1858-1917) ἔφθασε νά ὑποστηρίξει ὅτι οἱ θεοί δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ κοινωνία σέ μεταμφίεση. Γιά πολλούς κοινωνιολόγους καί ἀνθρωπολόγους, οἱ διάφοροι πολιτιστικοί, οἰκονομικοί καί κοινωνικοί παράγοντες ρυθμίζουν

*Ἰνδουϊστικός ναός σκαλισμένος στόν βράχο.
Μαχαμπαλιπούραμ, Ν.Α. Ἰνδία (Φωτ. †Α.Γ., 1988).*

τό πώς τά μέλη τῆς κοινότητος θά συλλάβουν καί θά βιώσουν τόν κόσμο μέ τρόπους θρησκευτικούς. Ἔτσι εἶδαν τή θρησκεία σάν ἓνα κοινωνικό, πολιτιστικό ἐπιφαινόμενο.

Ἀλλά ἡ θρησκεία ἔχει καί τή δική της ιδιαίτερη λειτουργία μέσα σ' ἓναν πολιτισμό. Δέν μπορεῖ νά ταυτισθεῖ μέ τά ἐπί μέρους πολιτιστικά στοιχεῖα οὔτε νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό αὐτά. Ὅπως συμβαίνει στόν βιολογικό ὄργανισμό, τό ἓνα ὄργανο συνδέεται μέν μέ τό ἄλλο, ἀλλά δέν μπορεῖ νά τό ὑποκαταστήσει ἢ νά τό ἀντικαταστήσει.

Μέ τήν καλλιέργεια τῆς Ψυχολογίας τό ἐνδιαφέρον στράφηκε περισσότερο πρός τούς ψυχικούς μηχανισμούς καί τίς παρορμητικές δυνάμεις πού πηγάζουν ἀπό τήν ἀνθρώπινη συνείδηση, πρός τήν ἐσωτερική δηλαδή φύση τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Καί σ' αὐτήν ὅμως τήν περιοχή διαμορφώθηκαν διάφορες θεωρίες. Ἡ ψυχαναλυτική σχολή ἐπιχείρησε νά ἐρμηνεύσει τό θρησκευτικό φαινόμενο ὡς μεταμόρφωση καί ἐξύψωση τοῦ Οἰδιπόδειου συμπλέγματος (Freud) ἢ νά τοποθετήσει τήν πηγή τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος στά βαθύτερα στρώματα τοῦ ὁμαδικοῦ κληρονομικοῦ ἀσυνειδήτου, στά ἀρχέτυπα (Jung). Ἡ πρώτη ἐλέγχθηκε πολλαπλά, ἀλλά καί ἡ δεύτερη κατηγορήθηκε ὅτι παραγνωρίζει τήν πνευματική καθαρότητα καί αὐτονομία τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος.

Ὁ W. James (1842-1910) ἔρριξε περισσότερο φῶς στό γεγονός ὅτι τά θρησκευτικά βιώματα δέν σχετίζονται μόνο μέ τόν συνειδητό κόσμο, ἀλλά καί μέ τήν περιοχή τοῦ ἀσυνειδήτου ἢ ὑποσυνειδήτου, καί καθόρισε ὡς θρησκεία τά συναισθήματα, τίς πράξεις, τίς ἐμπειρίες πού τό ἄτομο ἰδιαίτερα ζεῖ, ὅταν στή μόνωσή του ἔχει τήν ἐπίγνωση ὅτι βρίσκεται σέ κοινωνία μέ τό θεῖο. Διέκρινε τήν καθιερωμένη θρησκεία ἀπό τήν προσωπική, δίνοντας πρωτεύουσα σημασία στήν τελευταία. Ἐξήρε τόν μυστικό χαρακτήρα τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος καί τόνισε ὅτι μέ τή θρησκεία ἀποκαθίσταται ἡ ἁρμονία στόν ἐσωτερικό κόσμο τοῦ ἀνθρώπου.

Τό θρησκευόμενο πρόσωπο γενικότερα δέν ικανοποιεῖται ἀπο μιά ἀπλή ἀναγωγή σέ κοινωνικά φαινόμενα καί κατασκευάσματα. Στό θρησκευτικό βίωμα περιλαμβάνεται πάντοτε καί κάτι ἐξωκοινωνικό, ἐξωψυχολογικό, ἕνας παράγοντας βάθους, μία διάσταση ὑπερβατική, πού πρέπει περαιτέρω νά διερευνηθεῖ. Φιλόσοφοι, θρησκευτολόγοι, θεολόγοι προσπάθησαν νά καθορίσουν αὐτό ἀκριβῶς τό ἰδιαίτερο «κάτι» στή θρησκευτική ἐμπειρία. Ἦδη στήν καμπή 19ου-20οῦ αἰ.. ὁ E. Troeltsh (1865-1923) ὑποστήριξε ὅτι ἡ θρησκευτικότητα δέν εἶναι κάτι τό ὁποῖο ὑπείσέρχεται στόν ἄνθρωπο ἐξωθεν, ἀλλ' ὅτι ἔχει τήν πηγὴ τῆς στήν ἐσωτερική δομὴ τῆς ἀνθρώπινης συνειδήσεως. στήν ὑπαρξὴ ἐντὸς αὐτῆς ἐνός ἀνώτερου νόμου, πού τὴν ἀναγκάζει νά συσχετίζει καθεὶ τό πραγματικό πρὸς μία ἀπόλυτα ὀφιστάμενη Ὀντότητα.

Οὐσιαστικότερη προσέγγιση στό πρόβλημα πραγματοποίησε ὁ R. Otto (1869-1937) μέ τό κλασικό ἔργο του (1917) «Τό Ἅγιο» (Das Heilige). Ἐπισήμανε ὅτι στή θρησκεία ὑπάρχει τό «ἄρρητο», τό ὁποῖο δέν εἶναι προσιτό ἀπλῶς μέσω ἐννοιῶν. Τά ψυχικά βιώματα, μέ τά ὁποῖα ἐκδηλώνεται, δέν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν, ἀλλὰ μόνο νά περιγραφοῦν. Ὁ Otto διεῖδε τὴν οὐσία τῆς θρησκευτικῆς συνειδητότητας στό δέος. Πρόκειται γιὰ μιά μοναδική σύνθεση φόβου καί γοητείας ἐνώπιον τοῦ θεοῦ. Ὡς ἐμπειρία-κλειδί ἐπισήμανε τό βίωμα τοῦ Ἡσαΐα (κεφ. 6ο), στό ὄραμα καί τὴν κλήση του στό προφητικό ἀξίωμα. Μέ βάση τά βιώματα πού προκαλεῖ, τό ἄρρητο ἐμφανίζεται ἀρχικά ὡς numinosum (ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξη numen, πού δηλώνει ἐνέργεια θείας προελεύσεως καί βουλήσεως). Τό numinosum εἶναι προβαθμίδα τοῦ Ἁγίου καί, σέ μιά πρωτογενὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία, τό θεῖο καί τό βέβηλο συγχέονται. Στὴν ἐπόμενη, ἀνώτερη συνειδησιακὴ φάση, τό numinosum βιώνεται ὡς Ἅγιο (heilig, sanctum, qādōš). Αὐτό ἐμφανίζεται μέ δύο ὅψεις: ὡς μυστήριο φρικτό (tremendum) καί ὡς μυστήριο σαγηνευτικό (fascinum). Πρόκειται γιὰ βίωμα δέους ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καί ταυτόχρονα βίωμα ἑλξεως καί ἀγάπης. Ἡ κατηγορία τοῦ Ἁγίου ἐνυπάρχει

Τό κεντρικό ιερό του ναού Τοντάι. Νάρα, Ίαπωνία.
Θεωρείται ή μεγαλύτερη ξύλινη κατασκευή στόν κόσμο (Φωτ. †Α.Γ.).

στήν ανθρώπινη συνείδηση. Τό βίωμα του Ἁγίου εἶναι θεία ἀποκάλυψη ἐκ τῶν ἔσω. Ἀλλά συγχρόνως ὁ Otto ἀναγνωρίζει καί τήν ὑπαρξή ἐξωτερικῆς θείας ἀποκαλύψεως.

Ἀντί τῆς ἐννοίας του Ἁγίου, ή ὁποία διατηρεῖ αἰσθητά θεϊστικές συναρτήσεις, ὁ M. Eliade (1907-1986) ὡς ἀναντίρρητη, πρωτογενή βάση τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας πρότεινε τήν ἐννοια του «Ἱεροῦ» (sacré, sacred). Τό Ἱερό δέν ἀναζητεῖται. Προσδιορίζεται ἀποκλειστικά μέσα στόν τύπο τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας πού προέρχεται ἀπό τή συνάντηση μέ τό θεῖο. Βρίσκεται στούς συμβολισμούς καί τά τελετουργικά ὄλων σχεδόν τῶν πολιτισμῶν, ἰδιαίτερα στίς πρωτόγονες καί τίς ἀσιατικές θρησκείες. Αἰσθητοποιεῖται ὡς ἱερός τύπος σέ ναούς καί βωμούς, σέ περιοχές πού θεωροῦνται ταμπού. Αὐτή ή ποιότητα τῆς ἱερότητας (sacredness) ἀποδίδεται σέ λίθους, δένδρα, ὄρη καί διάφορα ἀντικείμενα, στά ὁποῖα ἐνοικοῦν μυστηριώδεις δυνάμεις. Πολλές πρωτόγονες τελετές, ἐπανενεργοποιώντας κάποιον ἱερό γεγονός πού συνέβη σ' ἓνα μυθικό παρελθόν, προσπαθοῦν νά καταστήσουν παρόντα τόν αἰώνιο, ἱερό χρόνο.

Ἐνῶ στήν ἔννοια τοῦ Ἁγίου διαφαίνεται κάποια σχέση τοῦ ὑποκειμένου μέ τό Ἅγιο, μία βιωματική συμμετοχή, στήν ἔννοια τοῦ Ἱεροῦ, ἡ προσωπική μετοχή ὑποχωρεῖ καί τό ἀνθρώπινο ὑποκείμενο ἐμφανίζεται περισσότερο ὡς παρατηρητής. Ἀκόμη, ἐνῶ τό βασικό ἀντιθετικό ζεῦγος τοῦ Otto εἶναι «παρά-λογο-ἔλλογο», τό θεμελιακό ἀντιθετικό ζεῦγος τοῦ Eliade εἶναι «ιερό-βέβηλο».

Ποικίλες ἀμφισβητήσεις διατυπώθηκαν ὡς πρός τήν κατηγορία τοῦ «Ἱεροῦ», ἰδίως ἀπό κοινωνιολόγους καί ἀνθρωπολόγους. Γιά τούς τελευταίους, ἡ «ιερότητα» εἶναι ἰδεολογικό κατασκευάσμα, ὄχι γνήσια πολιτιστική ἢ ἐμπειρική ὄντοτητα. Ἐντούτοις, παρά τίς πολλαπλές κοινωνιολογικές συναρτήσεις τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου, ὑπάρχει στή θρησκευτική ἐμπειρία μία ποιότητα, κάτι τό ἐντελῶς διαφοροτικό, ἡ βίωση ἐνός

Αὐλή βουδδιστικοῦ ναοῦ. Κίνα (Φωτ. †Α.Γ., 1986).

έντελῶς ἄλλου, πού δέν μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ σέ κοινωνικά ἢ ψυχολογικά συστατικά. Ἀποτελεῖ ὑπερβατικό προσανατολισμό, πού κατευθύνει σέ «ἀπόλυτη ἀλήθεια», πρὸς ἓναν «ὑπέρτατο σκοπό». Πρόκειται γιὰ μυστηριώδεις καὶ ἀπροσδιόριστες περιοχές ἐμπειρίας καὶ ἀνθρώπινης προσδοκίας. Μὲ τὴ θρησκεία, ἡ ζωὴ ὀργανώνεται γύρω ἀπὸ μία «διάσταση βάθους» καὶ πάνω σέ αὐτὴν (W. King), ἡ ὁποία βέβαια διαφέρει σέ μορφή ἢ πληρότητα ἀνάλογα μὲ τὸ πολιτισμικὸ πλαίσιο, στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσεται.

Συνοπτικά: Ἡ θρησκεία δέν εἶναι ἐπιφανόμενο τοῦς ἠθικῆς, τοῦς λογικῆς, τοῦ ψυχικοῦ βίου, τοῦς κοινωνίας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ αὐτόνομο φαινόμενο μὲ πρωτογενὴ κατηγορία ἀναφορᾶς, κάτι ἀποκλειστικὰ ἰδιαίτερο: τὸ Ἱερό, τὸ Ἅγιο. Ἡ θρησκεία ἀρχίζει μὲ τὸ δέος ἐνώπιον τοῦ Ἱεροῦ καὶ κορυφώνεται στὴν προσωπικὴ συνάντηση, στὴ βιωματικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Ἅγιο, στὴν ὁποία συμμετέχουν νόηση, συναίσθημα, βούληση, συνειδητό καὶ ὑποσυνείδητο.

Μέσα στὸν ἄνθρωπο ὑπάρχει ἔφεση, ὁρμὴ πρὸς τὸ ἄπειρο. Πρόκειται γιὰ ὑπαρξιακὴ, ἀδιάκοπη «ἐπέκταση» πέρα ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ σύνορα, στὸ ἐπέκεινα, στὸ αἰώνιο. Σ' αὐτὸ τὸ πεδίο κινεῖται ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία· ἐμφανίζεται ἤδη σέ πρωτόγονες θρησκευτικὲς ἐκφράσεις, ὅπως ἡ πνευματοληψία· φθάνει σέ μυστικὲς πνευματικὲς ἀνατάσεις, γιὰ νά κορυφωθεῖ στὴν ὑπαρξιακὴ ὑπέρβαση, τὴν ὄντολογικὴ μεταμόρφωση «ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν» (Β' Κορ. 3:18), τὴν κοινωνία ἀγάπης μὲ τὸν Θεό.

Τύποι θρησκευμάτων

Μὲ βάση τὴ διαλεκτικὴ τοῦ μέθοδο, ὁ Hegel διέκρινε διαφορά σταδία θρησκευτικῆς ἀναπτύξεως: Πρῶτον, τοῦς φυσικῆς θρησκείας· δεύτερον, τοῦς θρησκείας τοῦς ἀτομικῆς πνευματικότητας καί, τρίτον, τοῦς ἀπόλυτης θρησκείας, τὴν ὁποία ταύτισε μὲ τὸν Χριστιανισμό.

Μέ βάση τήν ἔκταση ἐπιρροῆς τους, τά διάφορα θρησκευ-
ματα μποροῦν νά διακριθοῦν σέ: 1. Φυλετικά: διαφόρων πρω-
τογόνων ἢ κατὰ φύση ζώντων λαῶν. 2. Ἐθνικά: τῶν Αἰγυπτίων,
τῶν Βαβυλωνίων, τῶν Ἑβραίων, τῶν Ἰνδῶν, τῶν ἀρχαίων Ἑλλή-
νων, τῶν Ρωμαίων, τῶν ἀρχαίων Γερμανῶν, τῶν Κελτῶν, τῶν Σλά-
βων, τῶν Σκυθῶν, τῶν Κινέζων, τῶν Ἰαπώνων, τῶν ἀμερικανι-
κῶν λαῶν τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς κ.ἄ. 3. Παγκόσμια:
Ἰουδαϊσμός, Βουδδισμός, Χριστιανισμός, Ἰσλάμ.

Τά περισσότερα ἀνεπτυγμένα θρησκευματα διακρίνονται σέ
δύο μεγάλες ομάδες: Αὐτά πού ἀναπτύχθηκαν μέ κεντρική ἰ-
δέα τήν παγκόσμια ἁρμονία τοῦ κόσμου (Ἰνδουϊσμός, Βουδδι-
σμός, Κομφουκιανισμός καί Ταοϊσμός) καί ἐκεῖνα πού στηρί-
ζονται σέ ἱστορική ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ (Ἰουδαϊσμός, Χριστια-
νισμός, Ἰσλάμ).

Ἀπό πλευρᾶς ἀντικειμένου, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ τό ὕψιστο
ἐνδιαφέρον ἐνός θρησκευματος, εἶναι δυνατόν νά προσδιορι-
σθοῦν τρεῖς τύποι: 1. Αὐτά πού τοποθετοῦν τό ἀντικείμενο τῆς
θρησκείας μέσα στόν συνήθη κόσμο τῆς φύσεως καί τῆς κοινω-
νίας. Πρόκειται γιά τόν πολυθεϊστικό ἢ φυσικο-πολιτιστικό τύ-
πο. Οἱ προϊστορικές καί πρωτόγονες θρησκείες, οἱ θρησκείες τῆς
Μεσοποταμίας καί τῆς Ἑλλάδας ἀνήκουν σέ αὐτόν. Σύγχρονο
παράδειγμα εἶναι ὁ Σιντοϊσμός τῆς Ἰαπωνίας. 2. Τά θρησκευ-
ματα πού τοποθετοῦν τό θρησκευτικό ἀντικείμενο ἔξω ἀπό τόν
συνηθισμένο, πεπερασμένο κόσμο τῆς φύσεως καί τῆς κοινω-
νίας. Πρόκειται γιά τόν ὑπερβατικό μονισμό. Τά πιό σαφῆ πα-
ραδείγματα εἶναι ὁ Βουδδισμός, ὁ Τζαϊνισμός, ὁ φιλοσοφικός
Ἰνδουϊσμός. (Ὁ Ἰνδουϊσμός τῶν λαϊκῶν στρωμάτων ἀνήκει πε-
ρισσότερο στόν πρῶτο τύπο θρησκείας παρά στόν δεύτερο.) Πη-
γή τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν συστημάτων εἶναι ἡ ἰνδική χερσό-
νησος. 3. Τά θρησκευματα πού θέτουν τό ὕψιστο ἀντικείμενό
τους πέρα ἀπό τόν αἰσθητό κόσμο, ἀλλά συγχρόνως καί μέσα
σ' αὐτόν. Πρόκειται γιά τή μονοθεϊστική θρησκευτικότητα πού
δεσπόζει στόν Ἰουδαϊσμό, τόν Ζωροαστρισμό, τόν Χριστιανι-
σμό καί τό Ἰσλάμ. Δέν λείπουν καί οἱ μεικτοί τύποι: ὁ Σικκι-

σμός π.χ. επιχείρησε νά συγκεράσει τόν Ίνδουισμό, ένα θρησκευμα τοῦ δεύτερου τύπου, μέ τό Ίσλάμ, χαρακτηριστικό θρησκευμα τοῦ τρίτου τύπου. Λίκνο τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν ὑπῆρξε ἡ ἀρχαία Μέση Ἀνατολή, ἡ χώρα πού ἀπλώνεται στά δυτικά τοῦ Ἰράν. Σήμερα ὁμως οἱ θρησκείες αὐτές εἶναι ἐξαπλωμένες σέ ὅλη τήν ὑφήλιο.

Ἡ δυναμικότητα τῶν θρησκειῶν στήν ἐποχή μας

Ἐκατοντάδες ἑκατομμύρια ἄνθρωποι – περίπου τά 4/5 τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς – ἐξακολουθοῦν νά ζοῦν κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή διαφόρων θρησκειῶν. Ἡ ἐπίδραση αὐτή εἶναι ἄλλοτε ἔντονη, ἄλλοτε χαλαρή, γενικά ὁμως παραμένει σημαντική. Σύμφωνα μέ στατιστική τοῦ 1991, σέ συνολικό πληθυσμό τῆς γῆς περίπου 5.480 ἑκατομμυρίων ὑπάρχουν: Χριστιανοί 33,4% (1.833 ἑκατομμύρια)· Μουσουλμάνοι 17,7% (971 ἑκατομμύρια)· Ιουδαῖοι 0,3% (16,4 ἑκατομμύρια)· Ἰνδουιστές 13,4% (732,8 ἑκατομμύρια)· Βουδδιστές 5,7% (314,9 ἑκατομμύρια)· Σικκιστές 0,3% (16,4 ἑκατομμύρια)· ὁπαδοί φυλετικῶν θρησκευμάτων 1,8% (96,5 ἑκατομμύρια)· νέων θρησκευμάτων 2,6 (143,4 ἑκατομμύρια)· ἄλλων θρησκειῶν (Κομφουκιανοί, Ταοϊστές, Σιντοϊστές, Τζαϊνιστές κ.ἄ.) 4,4% (239 ἑκατομμύρια).

Αὐτοί πού δέν ἀνήκουν σέ κάποια θρησκευτική κοινότητα ἀνέρχονται σέ 16% (876,2 ἑκατομμύρια) καί οἱ αὐτοχαρακτηριζόμενοι ὡς ἄθεοι φθάνουν τό 4,4% (240,3 ἑκατομμύρια). Μέ τήν πρόσφατη κατάρρευση πολλῶν ἀθεϊστικῶν καθεστώτων οἱ τελευταῖοι ἀριθμοί γίνονται περισσότερο σχετικοί. Ἡ ἐπιρροή τῶν διαφόρων θρησκευμάτων στόν παγκόσμιο πολιτισμό δέν ἀντιστοιχεῖ στά προηγούμενα ποσοστά. Ἰδιαίτερα, ἡ ἐπίδραση τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν καί ἰδεῶν παρουσιάζεται πολύ εὐρύτερη στήν ἀνάπτυξη τοῦ Διεθνoῦς Δικαίου καί τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ ἀπό ὅσο τό ἀριθμητικό ποσοστό τῶν χριστιανῶν.

Σημείωση (2003): Οί θρησκευολογικές στατιστικές, για πολλούς λόγους, είναι σχετικές και μόνο ένδεικτικά πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψη.

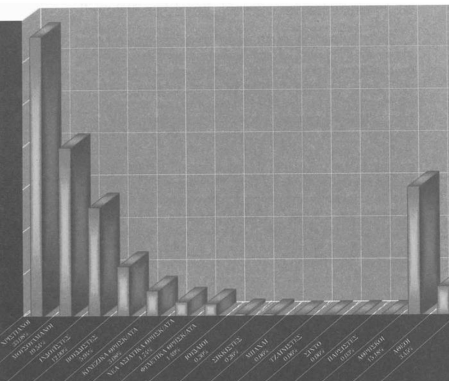
Σύμφωνα μέ στατιστική του έτους 1995, οί Χριστιανοί ήσαν 1.870 εκατ.· οί Μουσουλμάνοι 1.060 εκατ.· οί Ινδουίστες 751 εκατ.· οί όπαδοί τών κινεζικών θρησκειών 360 εκατ.· οί Βουδδιστές 341 εκατ.· οί όπαδοί νέων θρησκειών 124 εκατ.· οί όπαδοί πα-ραδοσιακών θρησκειών 110 εκατ.· οί Σικκιστές 20 εκατ.· οί Ιου-δαιοί 14 εκατ. (Sous la direction de Fr. Lenoir et Y. Tardan Masque-lier: *Encyclopédie des Religions*, 2ème éd., Bayard, Paris 2000, vol. II, p. 2452).

Τόν Ιανουάριο 2000, σέ συνολικό πληθυσμό τής γής λίγο περισ-σότερο από 6.091 εκατ., οί όπαδοί τών σημαντικότερων θρησκειών ύπολογίζονταν ως εξής: Χριστιανοί 2.015 εκατομ. ($\pm 33,08\%$)· Μου-σουλμάνοι 1.215 εκατ. ($\pm 19,94\%$)· Ινδουίστες 786 εκατ. ($\pm 12,90\%$)· Βουδδιστές 362 εκατ. ($\pm 5,94\%$)· όπαδοί κινεζικών θρησκειών 188 εκατ. ($\pm 3,08\%$)· όπαδοί νέων άσιατικών θρησκευμάτων 106 εκατ. ($\pm 1,74\%$)· όπαδοί φυλετικών θρησκευμάτων 91 εκατ. ($\pm 1,49\%$)· Ιουδαίοι 18 εκατ. ($\pm 0,30\%$)· Σικκιστές 16 εκατ. ($\pm 0,26\%$). Ποσο-στό χαμηλότερο του 0,06%: Μπαχάι 4 εκατ.· Τζαϊνιστές 3 εκατ.· Σίντο 3 εκατ.· Παρσιστες 0,2 εκατ. Όσοι δηλώνουν ότι δέν ανή-κουν σέ καμιά θρησκευτική κοινότητα (άγνωστικιστές κ.λπ.) ύπο-λογίζονται στά 925 εκατ. ($\pm 15,18\%$), ενώ όσοι δηλώνουν άθεοι, στά 211 εκατ. ($\pm 3,46\%$). (Πρβλ. A.B. Robinson, «Religions of the World: Numbers of adherents, rates of growth...», latest update September 2003. Ontario Consultants on Religious Tolerance· στήν ιστοσελίδα: www.religioustolerance.org/worldrel.htm. Οί άριθμοί τών ποσοστών βάσει δικών μας ύπολογισμών.) Τά ύπόλοιπα έκ-ατομμύρια του πληθυσμού του πλανήτη ανήκουν σέ διάφορες άλλες θρησκευτικές ομάδες ή δέν είναι προσοιτά στίς στατιστικές.

Στήν εποχή μας έξακολουθούν νά επιβιώνουν 19 θρησκείες, οί όποίες ύποδιαιρούνται σέ 270 κλάδους. [D.B. Barrett, T.G. Kurian, T.M. Johnson (Eds.), *World Christian Encyclopedia: A comparative Survey of Churches and Religions in the Modern World* (2 Volume Set), Oxford University Press, Oxford κ.ά., 2001².]

Οί προβλέψεις πού δημοσίευσε ό Barrett σέ παλαιότερη έκδοση τοῦ ἔργου του (1982) πλησιάζουν αρκετά τούς ἀριθμούς τῆς τελευταίας στατιστικῆς, ὅπως ὅμως εἶναι φυσικό, παρουσιάζουν καί ἀρκετές ἀποκλίσεις. Ἄλλοι συγγραφεῖς – μέ σαφῶς λιγότερη τεκμηρίωση – παραθέτουν διαφορετικές ἐκτιμήσεις.

ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΑ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ 2000

Θρησκεία και ήθική

Σέ όλα τά θρησκευτικά συστήματα, από τά πιό πρωτόγονα έως τά πλέον ανεπτυγμένα, θεσπίζονται κανόνες ήθικης συμπεριφοράς τόσο στό άτομικό, όσο και στό κοινωνικό πεδίο. Οί θρησκευτικές πεποιθήσεις κατά κανόνα αποτελούν βασικούς παράγοντες ειρηνικής συμβιώσεως, συνοχής και άρμονίας του κοινωνικού συνόλου. Πέρα όμως από τό πλαίσιο κανόνων και αρχών, τή σημαντικότερη συνεισφορά τής θρησκείας αποτελεί ή καλλιέργεια προσωπικής συνειδήσεως και ή βουλητική ένδυνάμωση του ανθρώπου, ώστε νά ενεργεί αυτόνομα βάσει του θείου θελήματος και όχι άπλως έξαναγκαζόμενος από έξωτερικές κυρώσεις. Τό πιό αποφασιστικό γιά τήν ανάπτυξη μιās κοινωνίας δικαιοσύνης και αλληλεγγύης παραμένει ή συγκρότηση ανθρώπων που είναι πεπεισμένοι γι' αυτές τίς αξίες και συμμορφώνονται έκουσίως στίς ήθικές αρχές. Τό υγιές θρησκευτικό βίωμα καταπολεμεί τίς ρίζες του κακού στό ύπαρκτικό τους βάθος, περιορίζει τόν ανθρώπινο έγωισμό και συμβάλλει στή δημιουργία ύπευθύνων προσώπων, που αντιμετωπίζουν μέ κατανόηση, σεβασμό και αγάπη τούς συνανθρώπους τους. Ός διάσταση βάθους και φορά πρός τό άπειρο, ή θρησκεία βάθυνε και πλάτυνε τήν ήθική συνείδηση και βούληση του ανθρώπου.

Θρησκεία και έπιστήμη

Κατά τούς τελευταίους αιώνες, κυρίως τόν 19ο, ασκήθηκε μιá έντονη κριτική εναντίον τής θρησκείας, ιδιαίτερα στή μονοθειστική της μορφή, έν όνόματι δήθεν τής έπιστήμης. Ποικίλες φιλοσοφικές θεωρίες (ιδεαλισμός, ιστορικισμός, θετικισμός, σχετικισμός, έπιστημονισμός, ιστορικός υλισμός, Μαρξισμός) έπικείμεσαν νά στηρίξουν μιá τέτοια αντίθεση. Όποστηρίχθηκε μάλιστα ότι ή ανθρωπότητα διήνυσε διαδοχικά δύο στάδια, τό «μαγικό» και τό «θρησκευτικό», και ότι τώρα βρίσκεται στό τρίτο, τό «έπιστημονικό». Προσεκτικότερη όμως μελέτη τής ανθρωπίνης ιστορίας και του πολιτισμού άποκαλύπτει ότι τά ιδεο-

λογικά αυτά κατασκευάσματα είναι άκατάλληλα για να έρμηνεύσουν την πορεία της ανθρωπότητας. Τό «μαγικό», τό «θρησκευτικό» και τό «έπιστημονικό» στοιχείο ανευρίσκονται και σέ πρωτόγονες κοινωνίες, ενώ εξακολουθούν να συνυπάρχουν και στίς τεχνολογικά και έπιστημονικά έξελιγμένες.

Οί θρησκείες πού στηρίζονται στην πίστη σέ δημιουργό Θεό, προνοητή και κύριο του σύμπαντος, όχι μόνο δέν αντιστρατεύονται –τουλάχιστον στην αυθεντική τους μορφή– την έπιστήμη, αλλά, αντίθετα, προσφέρουν την καλύτερη ατμόσφαιρα για την ανάπτυξη και εξέλιξή της. Δέν είναι συμπτωματικό ότι τά μεγάλα ανοίγματα και άλματα της νεότερης έπιστήμης έγιναν μέσα στά πλαίσια του δυτικού πολιτισμού, πού είχε διαποτισθεί από ιδεώδη και θρησκευτικές έμπειρίες του Χριστιανισμού. Τό χρέος για την αναζήτηση της αλήθειας πέρα από τά απλά φαινόμενα, ή απομυθοποίηση της φύσεως, ή συναίσθηση του δημιουργικού χρέους του ανθρώπου ως πλασθέντος κατ' εικόνα Θεού, ή φορά πρός τό βαθύτερο και ευρύτερο, ή έφεση πρός τό άπειρο –πού αναπτύχθηκαν κυρίως μέσα στον χριστιανικό κόσμο– συμβάλλουν στην αδιάκοπη κινητοποίηση της σκέψης, της φαντασίας, της βουλήσεως, για την επέκταση πρός τό άγνωστο.

Είναι επίσης αποδεδειγμένο ότι πολλές έπιστημονικές προσωπικότητες, πού άνοιξαν νέους όρίζοντες στην έπιστημονική σκέψη, ύπηρξαν βαθύτατα θρησκευόμενοι άνθρωποι. Οί κατά καιρούς αντιθέσεις όφειλονται σέ υπέρβαση των όρίων, των άρχων και των άρμοδιοτήτων από επιπόλαιους εκπροσώπους των δύο όμάδων. Ή θρησκεία και ή έπιστήμη κινούνται σέ διαφορετικούς χώρους έμπειρίας, ανταποκρινόμενες σέ διαφορετικές έφέσεις και πνευματικές ανάγκες του ανθρώπου· και όχι μόνο δέν αλληλοσυγκρούονται, άλλ' αντίθετα εκπροσωπούν δύο πολύτιμες λειτουργίες της ανθρωπίνης συνειδήσεως και σκέψης.

Θρησκεία και τέχνη

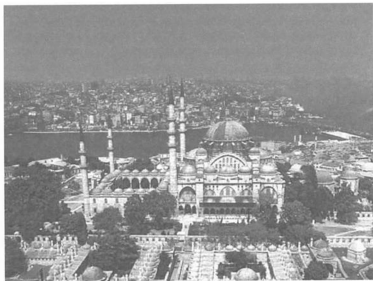
Τό θρησκευτικό βίωμα ἐνέπνευσε, ἀνέπτυξε καί ζωογόνησε τήν τέχνη σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Στούς περισσότερους πολιτισμούς οἱ θρησκευτικές ἐμπειρίες ὑπῆρξαν κεντρική πηγή καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἡ ἀπέραντη ποικιλία τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν στά διάφορα μήκη καί πλάτη τῆς γῆς, τά θρησκευτικά σύμβολα, οἱ ἱεροί χώροι, οἱ μύθοι καί οἱ θρησκευτικές παραδόσεις ἐπηρέασαν ὅλες σχεδόν τίς μορφές τέχνης. Στήν προσπάθεια νά προσεγγίσει καί νά συλλάβει τά οὐσιαστικά καί ὑπέρτατα ἐνδιαφέροντα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ θρησκεία γονιμοποίησε μέ ἓνα μοναδικό τρόπο τήν καλλιτεχνική φαντασία καί τήν ἀνθρώπινη δημιουργικότητα. Τά πιό ἐντυπωσιακά ἐπιτεύγματα στή λογοτεχνία, ποίηση, ἀρχιτεκτονική, ζωγραφική, γλυπτική, μουσική, μικροτεχνία, φέρουν τή σφραγίδα τῆς θρησκευτικῆς ἐμπνεύσεως. Ὡς διάσταση βάθους τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, ἡ θρησκεία μετάγγισε στήν τέχνη τή λαχτάρα γιά βαθύτερη κατανόηση τῆς ζωῆς καί, μέ τή φορά της πρὸς τό ἐπέκεινα, πρὸς συνεχή αὐθυπέρβαση τοῦ ἀνθρώπου, ἀνοίγει ἀδιάκοπα νέους ὀρίζοντες καί προοπτικές.

Σημείωση: Σέ πολλοὺς θεολογικοὺς κύκλους ἔχει τεθεῖ κατὰ καιροὺς τό ἐρώτημα: *Ἐντάσσεται ὁ Χριστιανισμός στίς θρησκείες;*

Γιά τοὺς ἱστορικοὺς, τοὺς κοινωνιολόγους, τοὺς δημοσιολόγους κ.ἄ. ἡ ἀπάντηση εἶναι αὐτονόητα καταφατική. Πολλοὶ θεολόγοι ἀπαντοῦν ἀρνητικά: «Ὁ Χριστιανισμός δέν ἀνήκει στίς θρησκείες. Εἶναι Ἐκκλησία». Κατανοοῦμε τό θεολογικό σκεπτικό αὐτῆς τῆς τάσεως, πού τήν ἐπέτεινε ἡ διαλεκτική θεολογία μέ τήν περίφημη πρόταση τοῦ Κ. Barth: «Ἡ θρησκεία εἶναι ἀπιστία» (Die Religion ist Unglaube). Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἐκπρόσωποι καί ἄλλων θρησκειῶν (π.χ. Βουδδιστές, Ἰνδουίστες) ἀρνοῦνται ἐπίσης ὅτι ἡ διδασκαλία τους ἀνήκει στίς θρησκείες. Προτιμοῦν νά ὀνομάζουν τό σύστημά τους «φιλοσοφία» ἢ «ψυχολογία». Βεβαίως ἐξαρτᾶται ἀπό τόν ὀρισμό πού δίνει κανεὶς γιά τή θρησκεία καί ἀπό ποιά ὀπτική γωνία ἐξετάζει τό θέμα. Στή γλώσσα, πάντως, τῆς Καινῆς

Διαθήκης δέν βλέπουμε έξοστρακισμό τῆς λέξεως «θρησκεία». Στήν Ἐπιστολή τοῦ Ἰακώβου (1:27) ἀναφέρεται: «Θρησκεία καθαρά καί ἀμίαντος παρά τῷ Θεῷ καί πατρί αὕτη ἐστίν, ἐπισκέπτεσθαι ὀρφανούς καί χήρας ἐν τῇ θλίψει αὐτῶν, ἄσπιλον ἑαυτόν τηρεῖν ἀπό τοῦ κόσμου».

Κατά τήν ἔκφραση τοῦ καθηγ. Λεων. Φιλιππίδου: Ὁ Χριστιανισμός «εἶναι ὑπερθρησκεία», «ἡ μόνη ἀληθής θρησκεία». Θά προτιμούσαμε –στή θεολογική γλώσσα– νά διακρίνουμε «Χριστιανισμό» καί «Ἐκκλησία», προτείνοντας τή διατύπωση: «Ἡ Ἐκκλησία δέν εἶναι θρησκεία. Εἶναι ἡ ὑπέρβαση τοῦ γεγονότος τῆς θρη-

Τό τέμενος «Σουλείμανιέ» (μπλέ τζαμί) στήν Κωνσταντινούπολη, 16ος αἰ.
(Ἀπό φωτ. συλλογή Egür Can).

σκειάς». Αλλά μιά τέτοια συζήτηση ανήκει περισσότερο στην προβληματική της θεολογικής όρολογίας. Θρησκευολογικά, πάντως, δύσκολα μπορεί νά εξαιρεθεί ὁ Χριστιανισμός ἀπό τήν ἔννοια τῆς θρησκείας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Budd, S., *Sociologists and Religion*, Macmillan, New York 1971.
- Durkheim, E., *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris 1912.
- Eliade, M., *The Sacred and the Profane. The Nature of Religion*, Brace and Company New York, Harcourt 1959.
- , *The Quest: History and Meaning in Religion*, University of Chicago, Chicago 1969.
- Fromm, E., *Psychoanalysis and Religion*, Yale University Press, New Haven 1950.
- Θεοδώρου, Ε., *Κριτική εισαγωγή εἰς τό ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καί γνώσεως*, Ἀθῆναι 1956.
- Goldammer, K., *Die Formenwelt des Religiösen*, Stuttgart, Kröner 1960.
- Heiler, F., *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, Stuttgart 1961.
- Hessin, Joh., *Religionsphilosophie*, I-II, München, Basel 1945.
- James, W., *The Varieties of Religious Experience* (New York 1902) London, Fontana 1971.
- Jung, G.G., *Psychology and Religion*, Yale University Press, New Haven 1938.
- King, W., *Introduction to Religion. A Phenomenological Approach*, New York 1968.
- Leeuw, G. Van der, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen, Mohr 1907³.
- Λούβαρι, Ν., «Ἡ οὐσία τῆς θρησκείας κατὰ τήν σύγχρονον φιλοσοφίαν», *Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, ΛΕ' 1960.
- , *Συμπόσιον Ὁσίων*, Β. Θρησκευολογία, Ἀθῆναι 1964.
- Otto, R., *Das Heilige: Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, Marburg 1917.
- Smart, N., *The Phenomenon of Religion*, Oxford, Mowbray 1978².
- Smith, Cantwell, W., *The Meaning and End of Religion*, Macmillan, New York 1963.

- Stace, W.T., *Mysticism and Philosophy*, New York 1960.
- Streng, F.J., *Understanding Religious Life*, Dickenson, Encino, CA 1976².
- Wach, J., *Types of Religious Experience*, Christian and Non Christian, University of Chicago Press, Chicago 1972².
- Wallace, A.F.C., *Religion: An Anthropological View*, Random House, New York 1966.
- Williams, W., *The Varieties of Religious Experience*, New York 1902.
- Yinger, J.M., *Religion, Society and the Individual*, Macmillan, New York 1957. (1992)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Bastian, J.-P., Champion F. et Rousselet K., *La Globalisation du religieux*, L'Harmattan, Paris 2001.
- Beverluis, J. (ed.), *Sourcebook of the World's Religions*, New World Library, Novato, CA 2000.
- Bowker, J., «Religion», *The Oxford Dictionary of World Religion*, Oxford University Press, Oxford - New York 1997, repr. 1999, pp. XV-XXIV.
- Boyer, P., *La religion comme phénomène naturel*, Bayard, Paris 1997.
- Catalan, J.-F., *L'Homme et sa religion*, DDB, Paris 1994.
- Charlesworth, M., *Philosophy and Religion*. From Plato to Postmodernism, Oneworld, Oxford 2002.
- Demariaux, J.-C., *Pour comprendre les religions*, Cerf, Paris 2002.
- Eliade, M. (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, 15 vols., Macmillan, New York 1987.
- Hervieu-Leger, D., et Willaime, J.-P., *Sociologies et religion. Approche classique*, PUF, Paris 2001.
- Joucheray, J. (dir.), *Approches scientifiques des faits religieux*, Beauchesne, Paris 1997.
- Kunin, S.D., *Religion*, The John Hopkins University Press, Baltimore 2003.
- Kunin, S.D., *Religion, The Modern Theories*, John Hopkins University Press, Baltimore - London 2003.
- Lenoir, Fr. et Tardan-Masquelier, Y. (sous la direction de), *Encyclopédie des Religions*. Deuxième édition, revue, augmentée et mise à jour. Bayard, Paris 2000, ιδιαιτέρως vol. 2. Thèmes.

- Loewenthal, K.M., *A short Introduction: The Psychology of Religion*, One-world, Oxford 2000.
- Meslin, M., *L'expérience humaine du divin*, Cerf, Paris 1989.
- Momen, M., *The Phenomenon of Religion. A Thematic Approach*, Oneworld, Oxford 1998.
- Park, C.C., *Sacred Worlds. An Introduction to geography and religion*, Routledge, London - New York 1994.
- Peterson, M.L., Vanarragon, R.J. (eds), *Contemporary Debates in Philosophy of Religion*, Blackwell, Malden, MA, Oxford 2004.
- Runzo, J., *Global Philosophy of Religion: A Short Introduction*, Oneworld, Oxford 2001.
- Smart, N., *The World's Religions. Old Traditions and Modern Transformations*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, repr. 1997, «Introduction» pp. 9-30 and «Some Final Reflections on Global Religion», pp. 549-556.
- Taliaferro, Ch., *Contemporary Philosophy of Religion*, Blackwell, Malden, MA, Oxford 1998.
- Thiselton, A., *A Concise Encyclopedia of the Philosophy of Religion*, Oneworld, Oxford 2002.
- Ward, K., *God. A Guide for the Perplexed*, Oneworld, Oxford 2002.
- Willaime, J.-P., *Sociologie des religions*, PUF, Paris 1995.
- Wulff, D.M., *Psychology of Religion: Classic and Contemporary* (2nd ed.), Wiley, New York 1997.

ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑ

Έννοια

Ἡ Θρησκειολογία εἶναι ὁ ἐπιστημονικὸς κλάδος πού μελετᾷ τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο, τὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία τῆς ἀνθρωπότητας σέ ὅλα τὰ μήκη καὶ πλάτη τῆς γῆς, ἀπὸ τὸ λυκαυγές τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἕως σήμερα. Συνοπτικά, εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς θρησκείας. Ἡ μελέτη αὐτὴ πραγματοποιεῖται ἀπὸ διάφορες ὀπτικές γωνίες, μὲ ἀξιοποίηση τῶν προσφερομένων δυνατοτήτων ἐπεξεργασίας τοῦ θέματος: ἱστορικῆς, φαινομενολογικῆς, φιλοσοφικῆς, κοινωνιολογικῆς. Ἔτσι, ὁ εὐρύτερος κλάδος τῆς Θρησκειολογίας συναποτελεῖται ἀπὸ:

α) τὴν Ἱστορίαν τῶν Θρησκευμάτων, ἡ ὁποία περιγράφει καὶ διερευνᾷ κριτικῶς τὴ διαμόρφωση καὶ ἐξέλιξη τῶν ἐπὶ μέρους θρησκευτικῶν μορφωμάτων·

β) τὴ Φαινομενολογίαν τῆς Θρησκείας, πού ἐπιχειρεῖ τὴ συστηματικὴ ταξινόμηση τῶν διαφόρων θρησκευτικῶν ἰδεῶν, πράξεων, συμβόλων, φαινομένων καὶ τὴν κατανόησή τους·

γ) τὴ Φιλοσοφίαν τῆς Θρησκείας, ἡ ὁποία ἀναλύει φιλοσοφικὰ τὰ βασικὰ θέματα καὶ προβλήματα τοῦ φαινομένου τῆς θρησκείας ὡς ἐσώτατης φορᾶς τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως·

δ) τὴν Ψυχολογίαν τῆς Θρησκείας, ἡ ὁποία προσεγγίζει καὶ ἐξετάζει τὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία, μὲ ἀφετηρία ψυχολογικὲς προϋποθέσεις καὶ κατηγορίες·

ε) την Κοινωνιολογία της Θρησκείας, πού, χρησιμοποιώντας τις νεότερες μεθόδους διερευνήσεως των κοινωνικῶν δεδομένων, μελετᾷ καί προσδιορίζει τις κοινωνικές παραμέτρους καί διαστάσεις τῆς θρησκευτικότητας.

Στίς θεολογικές πανεπιστημιακές σχολές, γιά εὐνόητους λόγους, δέν συμπεριλαμβάνεται στά ὅρια τῆς θρησκευτολογίας ἡ σπουδή τοῦ Χριστιανισμοῦ καί συχνά τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Σέ πολλές ἀπό αὐτές, τόσο στήν Εὐρώπη, ὅσο καί στήν Ἀμερική, μαζί μέ τή μελέτη τῆς θρησκευτολογίας συμβαδίζει ἡ ἱεραποστολική (οἰκουμενική χριστιανική μαρτυρία), ἡ ὁποία διερευνᾷ τήν ἱστορία καί τά προβλήματα τῆς χριστιανικῆς μαρτυρίας στήν ὑφήλιο· καί οἱ δύο, σέ πολλές περιπτώσεις, συναποτελοῦν ἓνα τόμear (Religions-und Missionswissenschaft).

Μέ τόν ὄρο θρησκευτολογία ἀποδίδεται συνήθως ὁ γερμανικός ὄρος Religionswissenschaft καί ὁ γαλλικός Science des Religions (Ἐπιστήμη τῆς Θρησκείας). Στίς ἀγγλοσαξωνικές χώρες, ἀναλόγως τῶν πολιτιστικῶν καί θρησκευτικῶν προϋποθέσεων, γιά τόν ἐπιστημονικό αὐτό κλάδο ἔχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεῖ οἱ ὄροι: Comparative Religion, History of Religions, Religious Studies, Studies in Religion, World Religions κ.ἄ.

Ἱστορία

Τό θρησκευτολογικό ἐνδιαφέρον εἶναι τόσο ἀρχαῖο, ὅσο καί τό ἱστορικό. Οἱ περισσότεροι ἀρχαῖοι Ἕλληνες καί λατίνοι συγγραφεῖς διασώζουν σημαντικές πληροφορίες γιά τά ἥθη, τά ἔθιμα καί γενικότερα τή θρησκευτική ζωή τῶν ἀρχαίων λαῶν. Θρησκευτολογικές συγκρίσεις καί περιγραφές ἀρχισαν στήν ἀρχαία Ἑλλάδα ἤδη στά τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. μέ τόν Ξενοφάνη. Σημαντικό ὕλικό προσφέρουν ἐπίσης τά ἔργα πολλῶν χριστιανῶν συγγραφέων τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, καθώς καί διάφορων χρονογράφων, περιηγητῶν καί ἱεραποστόλων τῶν μέσων καί νεοτέρων χρόνων. Ἀξιόλογες μαρτυρίες γιά τά ἰνδικά θρη-

σκεύματα συγκέντρωσαν, από τον 5ο μ.Χ. αί. και έξης, κινέζοι συγγραφείς, και για τα θρησκευματα της Περσίας και άλλων χωρών της Ανατολής άραβες ιστορικοί και γεωγράφοι, κυρίως μεταξύ 9ου και 14ου αί. μ.Χ. Κατά τους 16ο και 17ο αιώνες προστίθενται οι γνώσεις της Εύρώπης για τα θρησκευματα της προκολομβιανής Αμερικής. Στους επόμενους αιώνες επιταχύνεται μέ γεωμετρική ταχύτητα ή συγκέντρωση θρησκευτολογικού ύλικού απ' όλα τα σημεία της υφής, ιδίως των χωρών της Απω Ανατολής και λαών της Αφρικής, πού ζουν ακόμη σέ συνθήκες πρωτόγονες. Συγχρόνως, ή άρχαιολογική σκαπάνη και έπιστήμη προσφέρουν νέα στοιχεία για την κατανόηση της θρησκευτικής ζωής αρχαίων λαών και πολιτισμών, όπως των Έλλήνων, Αίγυπτίων, Ασσυρο-Βαβυλωνίων κ.ά.

Τό ζωηρό ενδιαφέρον και οι θεωρητικές συζητήσεις πού προκαλούν τα νέα στοιχεία, τα όποια συνεχώς αυξάνουν, συνδυασμένα μέ τις πολλαπλές πνευματικές ζυμώσεις στην Εύρώπη, συμβάλλουν στή διαμόρφωση της Θρησκευτολογίας σέ ιδιαίτερο έπιστημονικό κλάδο. Τίς έπιστημονικές βάσεις της νέας έπιστήμης έθεσε στα μέσα του 19ου αί. ο γερμανός ινδολόγος Fr. Max Müller (1823-1900), ό όποιος δίδαξε, συνέγραψε και έδρασε στήν Ώξφόρδη. Ανάμεσα στους μεγάλους θρησκευτολόγους της πρώτης γενεάς συγκαταλέγονται: ό γάλλος Albert Réville (1826-1906), ό όλλανδός P. Chantepie de la Saussaye (1848-1920) και ό σουηδός Nathan Söderblom (1866-1932). Στή συνέχεια, στον χώρο της συστηματικής Θρησκευτολογίας διακρίθηκαν ό όλλανδός G. van der Leeuw (1890-1950), ό γερμανός F. Heiler (1892-1967) και ό ρουμανοαμερικανός M. Eliade (1907-1986).

Στή νεότερη Ελλάδα, πρωτοπόρος στή μελέτη των ινδικών θρησκευμάτων υπήρξε ό Δ. Γαλανός (1760-1833), ό όποιος έζησε και πέθανε στήν Ινδία και μετέφρασε πολλά ινδικά θρησκευτικά έργα στήν ελληνική γλώσσα. Ήδη στίς αρχές του 20ου αί. ή Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών έδειξε άμεσο ενδιαφέρον για την εισαγωγή του μαθήματος στο πρόγραμμα της. Τό 1931 ιδρύθηκε ή έκτακτη αυτότελής έδρα της Ιστορίας

τῶν θρησκευμάτων καί τό 1933 ἄρχισε ἡ διδασκαλία τοῦ μαθήματος, κατ' ἀνάθεση, ἀπό τόν Ν. Λούβαρι. Τό 1935 ἐξελέγη τακτικός καθηγητής τῆς νεοϊδρυθείσης ἔδρας ὁ Λ. Φιλιππίδης (1898-1973), ὁ ὁποῖος δίδαξε μέχρι τό 1968. Φιλοσοφία τῆς θρησκείας «μετά στοιχείων Ψυχολογίας τῆς θρησκείας» δίδαξε (1965-1986) ὁ Ν. Νησιώτης.

Ἡ θρησκευολογία στήν Ἑλλάδα –σέ ἀντίθεση μέ τίς ἀντιδράσεις πού ἡ ἐπιστήμη αὐτή συνάντησε σέ ἀρκετές προτεσταντικές θεολογικές σχολές– ἐντάχθηκε ὡς μάθημα ὑποχρεωτικό στό πρόγραμμα τῶν θεολογικῶν Σχολῶν τῆς καί ἀργότερα τῶν Παιδαγωγικῶν Ἀκαδημιῶν.

Τάσεις

Ἡ θρησκευολογία ποτέ δέν στηρίχθηκε σέ μιά μόνη μέθοδο κοινῆς ἀποδοχῆς. Τίς πρῶτες δεκαετίες (1870-1890) κατευθυντήριο ρόλο εἶχαν κυρίως δύο σχολές: ἡ φιλολογική, μέ πρωταγωνιστή τόν Fr. Max Müller, καί ἡ ἀνθρωπολογική, μέ βασιικούς ἐκφραστές τούς A. Bastian, T. Waitz, E.B. Tylor, J.G. Frazer, A. Lang κ.ἄ.

Στήν πρώτη περίοδο τῆς ἀναπτύξεώς της, πού ἐκτείνεται μέχρι τόν Α' παγκόσμιο πόλεμο, ἡ θρησκευολογία ἐπηρεάσθηκε πολύ ἀπό τήν ἐξελικτική θεωρία τοῦ Δαρβίνου, ἡ ὁποία ἐκείνη τήν περίοδο μεσουρανοῦσε. Διάφορες θεωρίες, ὅπως τοῦ παν-ψυχισμοῦ (animismus), τοῦ παν-δυναμισμού, τῆς διαχύσεως (diffusion) κ.ἄ., ἀναπτύχθηκαν μέσα στό πλαίσιο τῆς θεωρίας τῆς ἐξελίξεως.

Στή δεύτερη περίοδο, τά χρόνια τοῦ μεσοπολέμου ἕως τίς πρῶτες δεκαετίες μετά τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο, οἱ περισσότεροι ἐρευνητές ἐγκατέλειψαν τίς ἀπόπειρες μεγάλων συνθέσεων καί στράφηκαν πρὸς τήν ἀσφαλέστερη περιοχὴ τῶν μονογραφιῶν ἐπὶ συγκεκριμένων θρησκευολογικῶν θεμάτων. Μέσα στόν εὐρύτερο χώρο τῆς θρησκευολογίας διαχωρίσθηκαν ιδιαίτερες ἐπιστημονικές περιοχές, ὅπως ἡ ἱστορία, ἡ φιλοσοφία, ἡ κοινωνιολογία, ἡ ψυχολογία καί ἡ φαινομενολογία τῆς θρη-

σκειάς. Μέ την άμφισβήτηση από πολλές πλευρές της πλήρους ήγεμονίας της δαρβίνειας θεωρίας, άρχισε νά παραμερίζεται καί ή τάση διατυπώσεως άξιολογικών κρίσεων ύπέρ ή κατά τών συγκεκριμένων θρησκευμάτων. Γενικά, έγινε προσεκτικότερη ή άκρόαση της αὐτομαρτυρίας τών ἐπί μέρους θρησκευομένων συνόλων καί ή προσοχή στράφηκε περισσότερο στήν κατανόηση τών θρησκειακῶν φαινομένων μέ βάση κοινωνιολογικές ή οικονομικές κατηγορίες παρά μέ γνώμονα τήν ἐξελικτική υπόθεση καί σύνθεση.

Τίς τελευταίες δεκαετίες, χωρίς κάποιο καθοριστικό γεγονός, προχωροῦμε σέ μία τρίτη περίοδο. Σημαντικά χαρακτηριστικά της εἶναι ὅτι: α) Αὐξάνεται ή συμμετοχή στίς θρησκευολογικές σπουδές, ἐκτός τών Εὐρωπαϊκῶν καί Ἀμερικανῶν, καί ἐκπροσώπων διαφόρων θρησκευτικῶν συστημάτων ἀπό τήν Ἀσία καί τήν Ἀφρική. β) Συνεχίζονται ζωηρές συζητήσεις, μέ συμμετοχή διανοουμένων ἀπό ὅλα τά σημεῖα της ὑψηλῆς, σχετικᾶ μέ τή βελτίωση της μεθοδολογίας στή διερεύνηση τών εὐρυτάτων, πολυπλόκων καί πολυδυνάμων θρησκευολογικῶν προβλημάτων. γ) Ἀναπτύσσεται εὐρύτερο ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο στά ἀκαδημαϊκά περιβάλλοντα, ἀλλ' ἀκόμη καί μέσα στή χριστιανική οἰκουμενική κίνηση – μέ κέντρο τό Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν– καί τόν ρωμαιοκαθολικό κόσμο, γιά «Διάλογο» μέ ἀνθρώπους ἄλλων θρησκευτικῶν πεποιθήσεων.

Μέσα σ' αὐτήν τή σύγχρονη προβληματική, ὡς προϋποθέσεις στήν ἐξέταση τών θρησκειακῶν προβλημάτων τονίζονται ή ἀμεροληψία, ή εἰλικρίνεια, ή οὐσιαστική κατάρτιση καί ἱκανότητα στήν προσέγγιση καί κατανόησή τους. Ἡ προσωπική θρησκευτική ἐμπειρία καί συμμετοχή σέ συγκεκριμένη πιστεύουσα κοινότητα δέν ἀποτελεῖ προφανῶς ἐμπόδιο στή θρησκευολογική σπουδή, ἀλλά ἀντιστρόφως ἀληθινή προϋπόθεση. Ὅπως στήν κατανόηση καί ἐμβάθυνση στήν παγκόσμια μουσική παράδοση συμβάλλει ή προσωπική μουσική καλλιέργεια. Ἔτσι καί ὁ θρησκευολόγος βοηθεῖται ἀπό τήν προσωπική του θρησκευτικότητα καί δικαιούται νά τολμᾷ τή διατύπωση τών ἀπό-

ψεών του, καθορίζοντας όμως με σαφήνεια και νηφαλιότητα την όπτική γωνία και τά κριτήριά του.

Με την επιταχυνόμενη προσέγγιση των λαών της γης και την αλληλεξάρτηση – οικονομική, τεχνική, επιστημονική, πολιτιστική, πολιτική – ή όρθη γνώση και κατανόηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των διαφόρων λαών, οι όποιες διαμόρφωσαν τον πολιτισμό τους και εξακολουθούν να επηρεάζουν τον τρόπο σκέψης και τό ήθος τους, αποκτᾶ ὄλο και περισσότερο ενδιαφέρον και πολλαπλή ἀξία. Ἡ εὐρύτερη σημασία τοῦ μαθήματος αὐτοῦ γιὰ τὴν ἀγωγή εἶναι πρόδηλη. Γενικότερα, δέν εἶναι κανεῖς σέ θέση νά καταλάβει σέ βάθος τὴν ἀνθρωπότητα, ἂν δέν σπουδάσει τί πίστεψε καί ὁραματίσθηκε ὁ ἄνθρωπος στή διαδρομὴ τῆς ἱστορίας του. Ἡ Θρησκευολογία, μέ τὴ σφαιρική μελέτη τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, συμβάλλει στή γνώση καί κατανόηση τῆς πορείας, τῆς σκέψεως καί τῶν ἐλπίδων τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Σημείωση: Σημασία τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων γιὰ τὴ χριστιανική Θεολογία.

Ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴ διερεύνηση τῆς ἐξελίξεως, τῆς διαμορφώσεως, τοῦ χαρακτήρα τῶν ἐπὶ μέρους θρησκευμάτων, τὴ μελέτη δηλαδή τῶν φάσεων τῆς θρησκευτικῆς ἀναζητήσεως τοῦ ἀνθρώπου.

α) Ὁ Χριστιανισμός ἐφανίσθηκε «ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ», μέσα σέ συγκεκριμένες πολιτιστικές καὶ θρησκευτικές συνθήκες. Ἀναπτύχθηκε ἀνάμεσα σέ διάφορα θρησκεύματα. Σέ πολλές περιοχές ἐπικράτησε, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ἀναγκάσθηκε νά ὑποχωρήσει, ἐνῶ σέ πολλά μέρη συνυπάρχει μέ παλαιότερες ἢ νεότερές του θρησκείες. Ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων, σπουδάζοντας τίς θρησκευτικές ἰδέες καὶ κοινότητες πού συμπορεύθηκαν καὶ συμβιοῦν μέ τίς χριστιανικές, προσφέρει τό εὐρύτερο ἱστορικό καὶ πνευματικό πλαίσιο, πού εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου καὶ τῆς Ἐκκλησίας.

β) Ἡ γνώση τῶν ἄλλων θρησκευμάτων εἶναι στοιχειώδης προϋπόθεση γιὰ τὴν κατανόηση ἄλλων πολιτισμῶν, ἀλλὰ καὶ τῇ συνειδητοποίηση τῆς ταυτότητος τοῦ δικοῦ μας. Ὁ κόσμος σήμερα εἶναι ἓνα σύνολο, μιὰ ἐνιαία «μεγαλούπολη», συχνά μιὰ «γειτονιά». Οἱ προβληματισμοὶ μας δὲν εἶναι δυνατόν νά περιορίζονται στή λεκάνη τῆς Μεσογείου. Δέν πρόκειται τόσο γιὰ θέμα γεωγραφικό, ὅσο γιὰ ζήτημα βαθύτερο, πνευματικό. Ἐκτός ἀπὸ τίς εὐρωπαϊκές κατηγορίες σκέψεως, ἄλλες ἐπίσης φιλοσοφικές καὶ ἠθικές ἀρχές, πού ἔχουν τίς πηγές τους σέ πνευματικά κοιτάσματα ἄλλων θρησκευμάτων, εἰσβάλλουν στήν Εὐρώπη, δημιουργώντας δικούς τους πυρῆνες καὶ γενικότερα ἐπηρεάζουν τόν διαμορφούμενο παγκόσμιο πολιτισμό.

γ) Ἡ θρησκευολογικὴ κατάρτιση εἶναι οὐσιαστικὴ προϋπόθεση γιὰ μιὰ εὐρύτερη θεολογικὴ προοπτικὴ γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῆς ἴδιας τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ, γενικότερα, τῶν παλαιῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν συγχρόνων πνευματικῶν ρευμάτων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὅτι σέ πανανθρώπινα θέματα (θάνατος, σωτηρία, πόνος, νόημα τοῦ κόσμου, τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου) ἔχουν δοθεῖ ποικίλες ἀπαντήσεις ἀπὸ διάφορα θρησκεύματα. Ἐπίσης, ὁ μοναχισμὸς δὲν εἶναι ἓνα φαινόμενο πού ἐμφανίσθηκε γιὰ πρώτη φορά γύρω ἀπὸ τὴ Μεσόγειο. Εἶναι πανάρχαιο ἔθος τῶν Ἰνδῶν. Ποιό, λοιπόν, εἶναι τό ἰδιαίτερο στοιχεῖο πού διαφοροποιεῖ τόν Ὁρθόδοξο μοναχισμό; Ἀκόμη, ὁ μυστικισμὸς εἶναι ἓνα σύνθετο φαινόμενο, γιὰ τὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ ὁποίου ἀπαιτεῖται ἡ γνώση τοῦ εὐρύτερου θρησκευολογικοῦ πλαισίου.

δ) Ἡ γνώση τῆς θρησκευτικῆς ἀναζητήσεως ἄλλων λαῶν –οἱ ὁποῖοι ἐζήσαν σέ διαφορετικές συνθήκες, ἀλλὰ δὲν ἔπαψαν νά εἶναι παιδιὰ τοῦ Θεοῦ-Πατέρα, ἀδελφοὶ μας, προορισμένοι γιὰ τό ἴδιο τέρμα ζωῆς– δὲν εἶναι γιὰ τοὺς χριστιανούς εἶδος πολυτελείας, θέμα γνωσιολογικό, ἀλλ' ἔχει ἄμεσες πνευματικές διαστάσεις.

ε) Ἡ διαπραγμάτευση τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων στὰ πλαίσια τῶν θεολογικῶν Σχολῶν ἔχει μιὰ ἰδιαίτερη ὀπτικὴ γωνία. Παραμένοντας ἀπόλυτα πιστοὶ στή νηφάλια ἐπιστημονικὴ μέθοδο καὶ ἀντικειμενικότητα, δέν παύουμε νά εἵμαστε ὀργανικά μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων στίς θεολογικές

Σχολές συχνά έπεκτείνει τό πεδίο διερευνήσεώς της καί στά προβλήματα πού δημιουργεί ή συνάντηση τοῦ Χριστιανισμοῦ μέ τίς ἄλλες θρησκείες καί στό ζήτημα τῆς χριστιανικῆς μαρτυρίας «ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς». Γενικότερα, ἡ σπουδή τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων συμβάλλει στήν καλύτερη κατανόηση τῆς πορείας, τῆς σκέψεως καί τῶν προσδοκιῶν τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Duprey, W., *Einführung in die Religionsphilosophie*, Stuttgart 1985.
- Eliade, M., - Kitagawa, M. (eds), *The History of Religions: Essays in Methodology*, University of Chicago Press, Chicago 1959.
- , *The Quest: History and Meaning in Religion*, Chicago 1969.
- Φιλιππίδου, Λ., *Ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων καθ' ἑαυτήν καί ἐν τῇ χριστιανικῇ Θεολογίᾳ*, Ἀθῆναι 1938.
- , *Ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων καθ' ἑαυτήν καί ἐν τῇ χριστιανικῇ Θεολογίᾳ*, Πυρσός, Ἀθήνα 1938.
- Glock, C.Y., - Hammond, P.F. (eds), *Beyond the Classics? Essays in the Scientific Study of Religion*, Harper and Row, New York 1973.
- Goldammer, K., *Die Formenwelt des Religiösen*, Stuttgart 1960.
- Greschat, H.-J., *Was ist Religionswissenschaft*, Kohlhammer, Stuttgart 1988.
- Hall, T.W. (ed.), *Introduction to the Study of Religion*, Harper and Row, San Francisco, CA 1978.
- Hick, J., *Philosophy of Religion*, London 1963.
- Lanczkowski, G., *Religionswissenschaft als Problem und Aufgabe*, Tübingen 1965.
- Mensching, G., *Geschichte der Religionswissenschaft*, Universitätsverlag, Bonn 1948.
- Pinard de la Boullaye, H., *L'étude comparée des religions*, vol. 1, Paris 1929⁴.
- Sharpe, E.J., *Comparative Religion. A History*, Duckworth, London 1975.
- Smart, N., *The Science of Religion and the Sociology of Knowledge: Some Methodological Questions*, Princeton 1973.
- Smith, Cantwell W., *The Meaning and End of Religion*, Macmillan, New York 1963.

- Vries, J. de, *The Study of Religion: A Historical Approach*, New York 1967.
Wach, J., *Was ist Religionswissenschaft? Prolegomena zu ihrer Grundlegung*, Hinrichs, Leipzig 1924.
Widengren, G., *Religionsphänomenologie*, Berlin 1969.

(1992)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Antes, P., Geertz, A.W., Warne, R. (eds.), *New Approaches to the study of Religion*, Berlin - New York 2002.
Boespflug, F. et Dunand, F. (direction), Centre de Recherches d'Histoire des Religions, *Le Comparatisme en histoire des religions*, Actes du Colloque international de Strasbourg (18-20 Septembre 1996), Cerf, Paris 1997.
Eliade, M., Pettazzoni, R., *L'histoire des religions a-t-elle un sens? Correspondance 1929-1959*, éditée par N. Spineto, Cerf, Paris 1994.
Fitzgerald, T., *The Ideology of Religious Studies*, Oxford University Press, New York - Oxford 2000.
Gisel, P., *La Théologie face aux sciences religieuses*, Labor et Fides, Genève 1999.
Kippenberg, H.G., *À la découverte de l'histoire des religions* (μετ.), Salvator, Paris 1999.
Kippenberg, H.G., Stuckrad, K. von, *Einführung in die Religionswissenschaft*, C.H. Beck, München 2003.
Michaels, A. (Hg.), *Klassiker der Religionswissenschaft*, C.H. Beck, München 1997.
Waardenburg, J., *Des dieux qui se rapprochent. Introduction systématique à la science des religions*, Labor et fides, Genève 1993.

Β' πρωτοποριακές
θρησκευτικές
προσωπικότητες

ΖΩΡΟΑΣΤΡΗΣ

Βίος

Τά στοιχεία για τη ζωή του μεγάλου πέρση προφήτη του αρχαίου κόσμου είναι λίγα και αποσπασματικά. Ή προσωπικότητά του εξακολουθεί να κρύβεται σέ όμίχλη. Παλαιότεροι έρευνητές τόν τοποθετούν στον 7ο ή τόν 6ο αϊ. π.Χ.· νεότεροι προτιμούν τήν εποχή μεταξύ 1400 και 1000 π.Χ. Τό όνομα Ζωροάστρης είναι ή εξέλληνισμένη μορφή του αρχαιοπερσικού «Ζαρατούστρα», πού σημαίνει «αυτός μέ τίς ανοιχτόχρωμες καφέ καμήλες» ή, πιθανότερα, «εκείνος ό όποιος κατευθύνει καμήλες». Μέλος τής ύποφυλης Σπιτάμα, γεννήθηκε μάλλον στή Βακτριανή, στά σύνορα Άφγανιστάν-Τουρκεστάν. Ό Ζωροάστρης ανήκε στό ινδοίρανικό κύμα πού έφθασε στήν Περσία στά μέσα τής 2ης χιλιετηρίδας π.Χ. Έδρασε στή μεταβατική περίοδο, από τόν νομαδικό στον άγροτικό βίο. Ό ίδιος ονομάζει τόν έαυτό του «Ζαουτάρ», δηλαδή «ιερέα» έκστατικού τύπου. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, νυμφεύθηκε τρείς φορές και απέκτησε συνολικά τρείς γιούς και τρείς κόρες.

Στά τριάντα του χρόνια έλαβε τήν κλήση στό προφητικό έργο μέ ένα όραμα. Ακολούθησαν κι άλλα, πού τόν βεβαίωσαν ότι όφειλε νά μεταδώσει τή θρησκευτική άποκάλυψη για τή μοναδικότητα του Άχούρα Μάζδα. Αύστηρός κριτής του παραδοσιακού θρησκευτικού κατεστημένου, ό Ζωροάστρης προκάλε-

σε θερμή άφοσίωση, αλλά και βίαιη αντίδραση. Άποδοκίμασε όρισμένες αίματηρές θυσίες και παραδοσιακά τελετουργικά, ενώ αντίθετα επέμεινε στην καθαρότητα της ψυχής. Κράτησε όμως τόν σεβασμό στη φωτιά, πού θεωρούσε ότι εκφράζει συμβολικά τή λαμπρότητα του Άχούρα Μάζδα. Χρειάστηκε νά περάσουν δέκα χρόνια γιά νά αποκτήσει –στό πρόσωπο του έξαδέλφου του– τόν πρώτο όπαδό. Άναγκασμένος νά απομακρυνθεί από τή φυλή του, βρήκε τελικά, στά 42 του χρόνια, καταφύγιο και ύποστήριξη στην αύλή του βασιλιά Βιστάσπα, ό όποιος άνακήρυξε τή διδασκαλία του Ζωροάστρη επίσημη θρησκεία. Οί μαθητές του Ζωροάστρη είναι γνωστοί μέ διάφορα όνόματα όπως: «πτωχοί», «φιλοι», «γνώστες», «σύντροφοι στον δροκο», τά όποια προσδιορίζουν και τόν χαρακτήρα τους.

Οί πηγές συμφωνούν ότι ό Ζωροάστρης πέθανε 77 ετών. Σύμφωνα μέ μεταγενέστερη πληροφορία, φονεύθηκε από ιερέα τής παλαιάς θρησκείας μπροστά σέ ένα βωμό, σέ μιά έπιδρομή έναντίον τής πρωτεύουσας του Βιστάσπα.

Διδασκαλία

Ό Ζωροάστρης δίδαξε σχεδόν μισό αιώνα. Από τή διδασκαλία του σώθηκαν μερικά μόνο αποσπάσματα, στους 17 ύμνους των Γκάθα, πού καταγράφηκαν και έντάχθηκαν στη ζωροαστρική βίβλο «Άβέστα» και στην ιερή περσική γραμματεία, τή γνωστή ως «Παχλαβί», πού βασίζεται σέ παλαιότερα κείμενα πού έχουν χαθεί. Σκόρπιες πληροφορίες γιά τόν Ζωροάστρη δίνουν επίσης έλληνες, ρωμαίοι και άραβες συγγραφείς. Βασικές γραμμές του ζωροαστρικού κηρύγματος είναι ότι ό Άχούρα Μάζδα («Σοφός Κύριος») δημιούργησε τό σύμπαν, τόν πνευματικό και ύλικό κόσμο και είναι κύριος και φίλος όλων των ανθρώπων. Ή πηγή του κακού είναι τό καταστρεπτικό πνεύμα (Άνγκρα Μαίνιού). Βίαιο και πονηρό, δημιούργησε τούς δαίμονες και κυριαρχεί στον άδη, δρώντας πάντοτε αντίθετα προς τόν «Σοφό Κύριο». Δέν πρόκειται όμως γιά άκραιφή διίσμό. Όλοι οι άν-

Ὁ Πύργος τῆς Σιωπῆς.
ὅπου ἐκτίθενται οἱ νεκροί
στὴ διάθεση των γυπῶν.
Τὰ ὅσά, ἀφοῦ ἀποξηρανθοῦν
ἀπὸ τὸν ἥλιο, ρίχνονται στὸ
κεντρικὸ φρέαρ. Γιάζντ, Ἰράν
(Φωτ. ἀπὸ Ε.Ε.Ε.).

Ὁ Ναός τοῦ Πυρός,
ὁ ὁποῖος συνδέεται
μέ τὸν τόπο ταφῆς
τοῦ Ζωροάστρη.
8ος π.Χ. αἰ.
Naqsh-e Rostam,
Περσέπολη
(Φωτ. ἀπὸ Ε.Ε.Ε.).

θρωποι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κοινωνικὴ κα-
τάσταση, εἶναι ἐλεύθεροι νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στὸ καλὸ καί
τὸ κακὸ. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν ἐκλογή, τίς σκέψεις, τὰ λόγια, τίς πρά-
ξεις, θὰ κριθοῦν στὸ ἐπέκεινα.

Στὸ ζωροαστρικὸ σύστημα κεντρικὴ θέση κατέχουν καὶ οἱ
«Ἀμέσα Σπέντα», οἱ «γενναιόδωροι» ἢ «σωτήριαι ἀθάνατοι»,
ἐπίσης δημιουργήματα τοῦ Ἀχούρα Μάζδα, τῶν ὁποίων ἡ φύ-
ση, ὅπως ἀποκαλύπτουν τὰ ὀνόματά τους, ἔχει ἔντονα ἀφηρη-
μένο καὶ καθοδηγητικὸ χαρακτήρα: «Βόχου-μάνα» (καλὴ σκέ-
ψη), «Ἄσα Βαχίστα» (δικαιοσύνη), «Ξάθρα Βαῖρια» (ἐπιθυμη-
τὴ κυριαρχία ἢ βασιλεία), «Σπέντα Ἀρμαῖτι» (ἀφοσίωση, ὑπα-

κοή), «Χαουρβατάτ» (ύγεια) και «'Αμερετάτ» (ζωή, άθανασία). Στους Έξι «γενναιόδωρους άθάνατους» αντιστοιχοϋν οι Έξι δημιουργίες: βοοειδή, φωτιά, γή, μέταλλα, νερό, φυτά. 'Ως έβδομη δημιουργία θεωρείται ο άνθρωπος και συναρτάται άμεσότερα μέ τον 'Αχούρα Μάζδα.

'Η θρησκευτική διδασκαλία του Ζωροάστρη, μέ σαφή μονοθείστική χροιά, έπιβλήθηκε άργότερα σ' όλόκληρη τήν Περσία και επί αιώνες δέσποζε σ' αυτήν. 'Ο σπουδαίος αυτός θρησκευτικός ήγέτης είναι ο μόνος μέ ίερατική ιδιότητα ανάμεσα στους ίδρυτές των μεγάλων θρησκειών και ή μορφή του διατηρήθηκε διαυγής χωρίς ποτέ νά θεοποιηθεί. 'Η ζωροαστρική σύλληψη είναι βασικά αισιόδοξη και προσανατολίζεται στην άποκατάσταση τής παγκόσμιας άρμονίας. Έκφράζει μία συγκεντρωτική θεώρηση του κόσμου, διατυπώνει μία άποψη παγκοσμιότητας, εισηγείται σοβαρές ήθικές άρχές. 'Η συμβολή του Ζωροάστρη στή σκέψη και τήν ανάπτυξη των λαών που έπηρέασε υπήρξε σημαντική και θυμίζει λάμψη ήρεμης φωτιάς, ή όποία μέχρι σήμερα παραμένει τό βασικό σύμβολο τής ζωροαστρικής θρησκείας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Boyce, M., *A History of Zoroastrianism*, 2 vols, Leiden, Köln, - vol. I 1975, vol. II 1982.
- Breuil, P. du, *Zarathoustra et la transfiguration du monde*, Paris 1978.
- Duchesne-Guillemin, J., *Zoroastre*, Paris 1948.
- , *La religion de l'Iran ancien*, Paris 1962.
- Gnoli, Gh., *Zoroaster's Time and Homeland*, Napoli 1980.
- Lommel, H., *Die Yast's des Awesta*, Göttingen, Leipzig 1927.
- Widengren, G., *Die Religionen Irans*, Stuttgart 1965.
- Zahner, R.C., *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London 1961, 1975.

(1985)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Boyce, M., *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge, London 1986.
- , *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, Univeristy of Chicago, Chicago 1990.
- Curtis, J., *Ancient Persia*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1990.
- Kriwaczek, P., *In Search of Zaratustra. Across Iran and Central Asia to Find the World's First Prophet*, Vintage Books, New York 2002.
- Mehr, F., *The Zoroastrian Tradition. An introduction on the ancient wisdom of Zaratustra*, Longmead, Shaftesburg, UK 1991.
- Nigosian, S.A., *The Zoroastrian Faith. Tradition and Modern Research*, McGill CM, Montreal - London 1993.
- Stausberg, M., *Faszination Zarathushtra. Zoroaster und die Europäische Religionsgeschichte der frühen Neuzeit*, Walter de Gruyter, Berlin - New York 1998.

Άγαλμα τοῦ Ἀμίντα Βούδδα, 11ος αἰ.
Κυότο, Ἰαπωνία (Φωτ. †Λ.Γ., 1981).

ΒΟΥΔΔΑΣ

Προβληματική ή σαφής βιογράφιση

Ο Βούδδας υπήρξε μία από τις σπουδαιότερες μορφές στην παγκόσμια θρησκευτική ιστορία. Έζησε στη σημερινή συνοριακή περιοχή Νεπάλ-Ινδίας. Από τη ζωή και τη διδασκαλία του ξεπήδησε ένα από τα σημαντικότερα φιλοσοφικο-θρησκευτικά συστήματα και θρησκευόμενα, γνωστό με το όνομά του, Βουδδισμός, που επηρέασε βαθύτατα εκατομμύρια ανθρώπους στη διαδρομή των αιώνων και σφράγισε την πνευματική, κοινωνική και πολιτική ζωή της Κεντρικής και Ανατολικής Ασίας.

Τό Ινδικό όνομα Μπούντα (Buddha, Βούδδας) σημαίνει τόν «Φωτισμένο», τόν «Άφυπνισμένο». Πρόκειται για κατεξοχήν τιμητικό τίτλο και προσδιορισμό. Οι διάφορες βουδδιστικές σχολές δέν συμφωνούν απόλυτα για τό πότε έζησε ό Διδάσκαλος. Ή Τεραβάντα, που επικρατεί στη Νότια Ασία, τοποθετεί τη ζωή του μεταξύ του 623 (ή 624) και του 543 (ή 544) π.Χ. Οι Μαχαγιάνα βουδδιστές υποστηρίζουν διάφορες απόψεις. Πιθανότερο θεωρείται ότι γεννήθηκε τό 563 και πέθανε τό 483 π.Χ. Όλοι συμφωνούν ότι έζησε 80 χρόνια. Διατυπώθηκε και μία άποψη ότι ό Βούδδας υπήρξε παραλλαγή του περί Ήλίου μύθου, σύνομα όμως εγκαταλείφθηκε.

Ό Βούδδας κήρυξε στη «μαγκάντι», μία διάλεκτο της Β.Δ. Ινδίας, χωρίς νά άφήσει γραπτά κείμενα. Σήμερα έχουμε στη

διάθεσή μας μία τεράστια γραμματεία ιερών βουδδιστικών γραφών στη σανσκριτική, τήν πάλι, τήν κινεζική και τή θιβετιανή. Κάθε σχολή έχει τά δικά της βιβλία, πού περιέχουν αποσπάσματα της διδασκαλίας του Βούδδα. Συνεπώς, τό πρόβλημα τής ζωής του συνδέεται άμεσα μέ τόν προβληματισμό γύρω από τά διάφορα ιερά κείμενα. Μερικά, του Μαχαγιάνα Βουδδισμού, ιδιαίτερα αυτά πού αναφέρονται στόν μοναχικό κανόνα, διατηροῦν σημαντικό ύλικό από τόν αρχαϊκό Βουδδισμό. Άναγνωρίζεται όμως ότι τά παλαιότερα αποσπάσματα από όμιλίες του Βούδδα πρέπει νά αναζητηθοῦν στόν κανόνα τής Τεραβάντα σχολής, τήν Τριπίτακα/Τιπίτακα πού, γραμμένη στή γλώσσα πάλι, διαμορφώθηκε στόν 1ο αί. μ.Χ. (στό έξής, στήν αναφορά τών όνομάτων τό πρώτο όνομα θά αντιστοιχεί στή σανσκριτική μορφή και τό δεύτερο στήν πάλι).

Ή μείξη του Ιστορικού πυρήνα μέ τό μυθολογικό στοιχείο, τό όποιο πρόσθεσε ή ποιητική εύαισθησία και εύλάβεια τών όπαδών του Βούδδα, είναι τόσο βαθιά, ώστε ό αποχωρισμός καθίσταται ανέφικτος. Τό θέμα βεβαίως του «Ιστορικού Βουδδισμού» γιά τούς βουδδιστές είναι προϊόν τυπικά δυτικής προβληματικής. Οί ίδιοι ούτε διερωτώνται ούτε αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία σ' αυτό. Αύθεντική λοιπόν κριτική βιογραφική απεικόνιση δέν μπορεί νά δοθεί. Σύμφωνα μέ τίς παλαιότερες βουδδιστικές πηγές, κυρίως τήν Τριπίτακα/Τιπίτακα, ή ζωή του Βούδδα εξέλιχθηκε διαγραμματικά ως έξής:

Νεανικά χρόνια - Φωτισμός

Ό Βούδδας γεννήθηκε στους πρόποδες τών Ίμαλαίων, στό Καπιλαβάστου του Νεπάλ, 160 περίπου χλμ. βορείως του Μπενάρες. Ονομάσθηκε Σιντάρτα/Σιντάττα. Τό οικογενειακό του όνομα ήταν Γκαουτάμα/Γκοτάμα. Ή οικογένειά του άνηκε στήν κάστα τών «ξάτριγυας», στους εύγενείς πολεμιστές τής φυλής Σάκυα, γι' αυτό είναι γνωστός και ως Σακυαμούνι (ό σοφός τών

Σάκυα). Πατέρας του ήταν ο Σουντοντάνα, πού συχνά αναφέρεται με τόν τίτλο του βασιλιά – μάλλον ήταν ήγεμόνας, πρώτος μεταξύ ίσων στο συμβούλιο των ευγενών των Σάκυα. Ή μητέρα του Σιντάρτα, ή Μαχαμάγια, πέθανε λίγο μετά τή γέννησή του καί τήν ανατροφή του ανέλαβε ή θεία του Μαχαπρατζάπατι. Τά παιδικά καί νεανικά χρόνια του Σιντάρτα πέρασαν μέσα σε πολυτέλεια καί χλιδή.

Στά 16 του χρόνια νυμφεύθηκε μιά δμορφη καί εύγενική νέα, τή Γιασοντάρα. Σε κάποια στιγμή τής ζωής του ο νεαρός πρίγκιπας συνειδητοποίησε τή ματαιότητα του βίου. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, ο προβληματισμός του κορυφώθηκε όταν αντίκρισε διαδοχικά «τέσσερα θεάματα»: έναν καταβεβλημένο γέροντα, ένα βαριά άρρωστο, ένα σώμα νεκρού καί ένα γαλήνιο άσκητή. Τά τρία πρώτα έθεταν μέ όξύτητα τό θέμα του πόνου, τό τελευταίο έδειχνε μιά διέξοδο. Αυτό ήταν πού τόν όδηγησε στο άποφασιστικό άλμα. Έτσι, στά 29 του χρόνια, ενώ ή ζωή γύρω του χαμογελούσε, ο Σιντάρτα άφησε γυναίκα καί μοναχογιό καί εγκαταλείποντας τά πάντα φόρεσε τόν άσκητικό χιτώνα καί άρχισε τήν αναζήτηση μέσα στη σιωπηλή μοναξιά, για νά φθάσει σε μιά βαθύτερη γνώση.

Ο Σιντάρτα μαθήτευσε αρχικά κοντά σε δύο διανοούμενους άσκητές, πού διδασκαν μεθόδους αυτόβουθισμού καί αυτοσυνειδησίας. Ο πρώτος, ο Άλάρα Καλάμα, τόν δίδαξε «για τή σφαίρα τής άνυπαρξιάς», στην όποία οδηγούν τά στάδια του διαλογισμού. Τό θετικό μυαλό του μαθητή δέν ικανοποιήθηκε από τίς περίπλοκες θεωρίες. Τήν ίδια απογοήτευση ένιωσε καί από τή μαθητεία του κοντά στον δεύτερο άσκητή, τόν Ουντάκα Ραμαπούττα. Μή βρίσκοντας στην κλασική ινδική φιλοσοφία τόν δρόμο για τή λύτρωση, αποφάσισε νά έπιδοθει στην πιο άμείλικτη άσκηση του σώματος, όπως διδασκαν διάφορες θρησκευτικές ομάδες. «Παρ' όλες αυτές τίς φοβερές αυστηρότητες – έλεγε άργότερα – δέν κατόρθωσα νά υπερβώ τά συνηθισμένα ανθρώπινα όρια καί νά φθάσω στα ύψη τής ύψηλης κατανόησης

καί θεωρίας» (Ματζίμα Νικάγια, 1, 246). Τελικά άφοσιώθηκε σέ παρατεταμένη, βαθιά περισυλλογή κάτω από μιά συκομορέα, τή γνωστή ως «μπόντι-δένδρο».

Ύστερα από 49 μέρες έντατικής ένδοσκοπήσεως έφθασε σέ μιά έσωτερική έλλαμψη, σ' ένα συνταρακτικό άπολυτρωτικό φωτισμό. Συνειδητοποίησε ξαφνικά ότι ή έπιθυμία, ή «τάνχα», ήταν εκείνη πού δέν αφήνει τόν άνθρωπο νά απαλλαγεί από τόν πόνο. Αυτό, κατά τή βουδδιστική παράδοση, συνέβη μιά νύκτα πανσελήνου τού Μαΐου στή θέση Μπόντι Γκάγια. Στό έξής, θά ήταν ο Φωτισμένος, ο Βούδδας, ο Τατάγκατα (αυτός πού άνακάλυψε τήν αλήθεια), αυτός πού ήδη έλαβε τή γεύση τής «νιρβάνα». Ένα δίλημμα όρθώθηκε μπροστά του: θά έμπαινε άμέσως στή μακαριότητα ή θά καθυστερούσε, γιά νά φωτίσει όλα τά όντα μέ τή διδασκαλία του; Άποφάσισε τό δεύτερο καί προχώρησε πρós τήν ιερή πόλη Βαρανάσι (τό γνωστό σήμερα Μπενάρες). Ήταν τότε 35 χρόνων.

Τό κήρυγμα τού Βούδδα

Τό πρώτο του κήρυγμα, μέ τό όποιο «έθεσε σέ κίνηση τόν τροχό τού καλού νόμου», έμεινε γνωστό ως «κήρυγμα στού πάρο των έλάφων». Σ' αυτό ο Βούδδας ανέπτυξε, στούς πέντε πρώτους άσκητές πού τόν πλησίασαν, τή διδασκαλία γιά τή «μέση όδό», ανάμεσα στή σκληρή άσκηση μέχρι άπονεκρώσεως καί τήν ίκανοποίηση τών έπιθυμιών, καί φανέρωσε «τίς τέσσερις εύγενικές αλήθειες». Άρχισε μέ τήν ανάλυση τού προβλήματος: α) Όλη ή ύπαρξη είναι πόνος. β) Ό πόνος προκαλείται από τήν έγωιστική έπιθυμία. Καί υπέδειξε τή λύση: γ) Αυτή ή έπιθυμία μπορεί νά εξαλειφθεί. δ) Έξαλείφεται, όταν κανείς ακολουθήσει τήν «εύγενική όκτάπτυχη όδό»: όρθή κατανόηση, όρθή σκέψη, όρθή όμιλία, όρθή πράξη, όρθό βιοπορισμό, όρθή προσπάθεια, όρθή μνήμη, όρθό αυτοβυθισμό. Μ' αυτό τόν τρόπο φθάνει στή νιρβάνα, στού μακάριο σβήσιμο τής ύπάρξεως.

Οι πέντε ασκητές αποδέχθηκαν τό μήνυμα τοῦ Βούδδα καί ἔγιναν δεκτοί ὡς «μπίκκου» (μοναχοί). Ἐτσι ιδρύθηκε ἡ «Σάν-γκα/Σάμγκα» – τό βουδδιστικό μοναχικό τάγμα. Σέ μιά δεύτερη ὁμιλία τοῦ ὁ Βούδδας ἀνέπτυξε τήν ἀποψη περί «ἀνάττα» – περί μή ὑπάρξεως ψυχῆς. Σύντομα οἱ ἀφοσιωμένοι στόν Βούδδα μοναχοί ἔφθασαν τοὺς 60. Σ' αὐτούς ὁ διδάσκαλος ἀνέθεσε νά περιοδεύσουν πρὸς διάφορες κατευθύνσεις, γιά νά διαδώσουν τή «ντάρμα/ντάμμα» (τή διδασκαλία), «γιά τό καλό τῶν πολλῶν, γιά τήν εὐτυχία τῶν πολλῶν, ἀπό συμπάθεια πρὸς τόν κόσμον». Ὁ ἴδιος περιέτρεχε πόλεις καί χωριά κηρύττοντας τή θεωρία τοῦ, πού κεντρικές ιδέες εἶχε τήν ἀστάθεια καί παροδικότητα τῶν πάντων, τήν ἀδιαφορία μπροστά στίς μεταφυσικές συζητήσεις τῶν βραχυμάνων, τήν ἔμφαση στήν πρακτική, τήν ἠθική πλευρά τοῦ βίου. Σάν ἄμεσο ιδανικό κήρυττε τή μοναχική ζωή, μέ πρότυπο τόν ἑαυτό τοῦ.

Ὁ Βούδδας
στή νιρβάνα.
Τοιχογραφία
σέ βουδδιστικό
ἐπαρχιακό ναό
τῆς Κεϋλάνης
(Φωτ. †Α.Γ.,
1973).

Δημιουργία μοναστικών κοινοτήτων - Έπιδραση

Πολύ γρήγορα δημιουργήθηκαν βουδδιστικά μοναστήρια σέ όλα σχεδόν τά κρατίδια της δυτικής λεκάνης του Γάγγη. Οί μοναχοί ζούσαν τηρώντας όρισμένους άπλους κανόνες καί έξασφαλίζοντας τήν τροφή μέ έπαιτεία. Όταν έφθανε ή περίοδος τής ξηρασίας, σκορπίζονταν γιά νά κηρύξουν τή «ντάρμα». Άνάμεσα στους πολυάριθμους επώνυμους μαθητές του Βούδδα διακρίνονται οί δύο βραχμάνοι Σαριπούτρα/Σαριπούττα καί Μασουνγκαλιάννα/Μογκαλλάνα καί ό έξάδελφός του Άνάντα, τύπος άφοσιωμένου μαθητή. Όνομαστός γιά τά προβλήματα καί τίς διασπαστικές τάσεις πού δημιούργησε στή Σάνγκχα υπήρξε ό Ντεβαντάττα, ό όποιος, κινούμενος από φοβερή φιλοδοξία, έφθασε μέχρι συνωμοσίας.

Πολύ αργότερα, μετά από σοβαρούς δισταγμούς, ό Βούδδας έδωσε τή συγκατάθεσή του γιά τήν ίδρυση γυναικείου μοναχικού τάγματος, όπου έντάχθηκαν ή θετή του μητέρα καί ή γυναίκα του. Οί μοναχές δεσμεύθηκαν μέ περισσότερους περιορισμούς.

Οί σημαντικότεροι ήγεμόνες τών κρατιδίων τής περιοχής εκδήλωσαν τόν σεβασμό καί τήν ευνοιά τους στόν Βούδδα προσφέροντας σοβαρές δωρεές γιά τήν ανάπτυξη τών βουδδιστικών μοναχικών κοινοτήτων. Ίσως, λόγω τής πριγκιπικής καταγωγής, ό Βούδδας είχε ιδιαίτερη πρόσβαση καί επίδραση στίς τάξεις τών ευγενών. Αναφέρονται όνόματα βασιλέων, όπως του Μπιμπισάρα τής Μαγκάντα, πού υπήρξαν άφοσιωμένοι λαϊκοί όπαδοί του. Άλλά καί άνθρωποι από διάφορα κοινωνικά στρώματα, έμποροι, εργάτες, αρχόντισσες, έταιρες (όπως ή Άμπαπάλι), τόν θαύμαζαν καί τόν ακολουθούσαν.

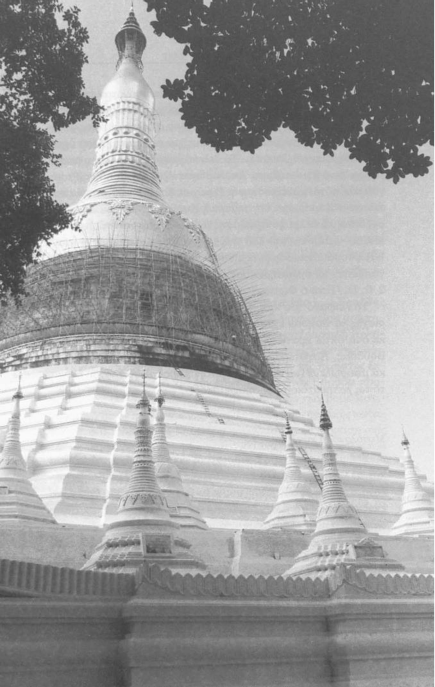
Σαράντα πέντε χρόνια διήρκεσε ή διδακτική δραστηριότητα του Βούδδα, πού μοίραζε τόν χρόνο του ανάμεσα στή βαθιά περισυλλογή καί τήν εκπαίδευση τών μαθητών του καί στίς περιοδείες σέ πόλεις καί χωριά. Άν έξαιρέσει κανείς μερικά μικροεπεισόδια καί μικροαντιδράσεις, ή πορεία του Βούδδα παρουσιάζεται θριαμβευτική. Παντού γίνεται δεκτός μέ σεβασμό, επιβάλλεται μέ τή σοφία του, μαγνητίζει, άκτινοβολεί.

Στά 80 του χρόνια ο Βούδδας, ενώ κατευθυνόταν προς την πόλη Βεσάλι, αρρώστησε βαριά. Κατόρθωσε όμως να συνέλθει και να συνεχίσει την πορεία του. Ύστερα από τρεις μήνες φιλοξενήθηκε με τη συνοδεία του στό κτήμα του πιστού του όπαδοῦ σιδηρουργοῦ Τσούντα. Τό δείπνο ἦταν βαρὺ – ὅπως φαίνεται, χοιρινό ἢ μανιτάρια. Ἀκολούθησαν γιὰ τόν Βούδδα βασανιστικοί πόνοι καί ἐξάντληση. Συνέχισε ὅμως τήν ὁδοιπορία του πρὸς τήν Κουσινάρα (τή σημερινή Κασία). Ἐκεῖ, τελικά, ἔσβησε, ὅπως τό θέλει ἡ παράδοση, τή βραδιά τῆς πανσελήνου τοῦ Μαΐου – μάλλον τοῦ 483 π.Χ. Τά τελευταῖα του λόγια ἦταν: «Ἡ φθορά εἶναι συμφυῆς μέ ὅλα τά σύνθετα πράγματα. Ἐργασθεῖτε γιὰ τή σωτηρία σας φιλόπονα» (Μάχα-Παρινιμπάνα, 2, 6, 7). Ἔτσι ὁ Φωτισμένος πέρασε στήν ἀπόλυτη νιρβάνα.

Τό λείψανό του κάηκε, ἀφοῦ μαθητές καί κάτοικοι τῆς περιοχῆς τό τίμησαν ἐπὶ ἐπτὰ ἡμέρες. Ὅ,τι ἀπέμεινε, μοιράσθηκε στά ὀκτώ κρατίδια τῆς περιοχῆς, ὅπου ἔζησε καί διδάξε ὁ Βούδδας. Ἀργότερα, τά ιερὰ λείψανα τοποθετήθηκαν σέ εἰδικά μαισωλεῖα («στοῦπα»). Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ἔγιναν τόποι λατρευτικοῦ προσκυνήματος.

Μυθολογικοί κύκλοι

Στή μεταγενέστερη βουδδιστική φιλολογία ἀναπτύσσονται καί ἄλλες, πολύπτυχες, μυθολογικές διηγήσεις, μέ βασικό ἄξονα τίς μορφές τῶν προηγουμένων βίων τοῦ Βούδδα (γιατί καί ἐκεῖνος, ὅπως τά ἄλλα ὄντα, πιστεύεται ὅτι ὑπέκειτο κάποτε στή ροή τῶν μεταβιώσεων), τά νεανικά του χρόνια, τόν φωτισμό, τή διδακτική του δράση, τό πέρασμά του στή νιρβάνα. Οἱ μυθολογικοὶ αὐτοὶ κύκλοι ἔχουν ἰδιαίτερα ἐπηρεάσει τή βουδδιστική τέχνη. Οἱ σχετικές διηγήσεις συνυφαίνονται μέ δογματικά στοιχεῖα. Οἱ πολυάριθμες βουδδιστικές σχολές, πού διαμορφώθηκαν ἀργότερα, ἀνέπτυξαν ποικίλες ἀπόψεις σχετικά μέ τήν οὐσία τοῦ Βούδδα. Οἱ ἀρχαιότερες ἐπιμένουν ὅτι ὑπῆρ-

ξε άνθρωπος, ἐνῶ ἄλλες τόν βλέπουν ὡς ὑπερκόσμιο ὄν. Σέ ὀρισμένα κείμενα ἀναφέρονται πολυάριθμοι Βούδδες, προγενέστεροι τοῦ Σαχυαμούνι. Στόν Τεραβάντα Βουδδισμό ὁ ἀριθμός τῶν Βουδδῶν εἶναι περιορισμένος. Στόν Μαχαγιάνα Βουδδισμό γίνεται λόγος γιά ἀμέτρητους Βούδδες καί ἀναπτύσσονται ιδέες, ὅπως ἡ θεωρία τῶν «τριῶν σωμάτων τοῦ Βούδδα» καί ἡ θεωρία περί τοῦ Βούδδα ὡς ἀπόλυτης ἀρχῆς.

Χαρακτηρισμός

Ἀνεξάρτητα ἀπό τά μυθολογικο-δογματικά πλαίσια στά ὁποῖα τοποθετήθηκε ἡ εἰκόνα του, ὁ Βούδδας λάμπει στήν παγκόσμια ἱστορία σάν ἕνα πνεῦμα τολμηρό, πού μέ τή ζωή καί τή σκέψη του ἀνέπτυξε ἕνα ἀνθεκτικό ἠθικο-φιλοσοφικό σύστημα, μεταρρυθμίζοντας ἐν πολλοῖς τό Ἰνδικό κοινωνικό κατεστημένο. Αὐτή ἡ θέση τόν ἐντάσσει στούς μεταρρυθμιστές τοῦ τελευταίου. Μέ ὀργανωτικό πνεῦμα –κληρονομιά ἀπό τήν καταγωγή καί τήν ἀνατροφή του– συγκρότησε τό μοναχικό του τάγμα μέ αὐστηρή πειθαρχία. Ἐγίνε πρότυπο γέροντα μοναχοῦ, πού ἐμπνέει αὐστηρή προσήλωση. Ἡ μορφή τοῦ Βούδδα συνδυάζει διεισδυτική σοφία, ἀτσάλινη θέληση, στοργική συμπάθεια, ἐξαιρετική εὐαισθησία στόν ἀνθρώπινο πόνο ἀλλά καί στή φυσική ὁμορφιά, μολονότι θεωρητικά ἀρνεῖται τήν πραγματικότητα τοῦ κόσμου καί βλέπει τή λύτρωση στήν ἄρνηση καί τήν υπέρβασή του.

Ὁ πολιτισμός πού ἀναπτύχθηκε ἀπό τίς ρίζες τῆς σκέψεως τοῦ Βούδδα παρουσίασε πολλά ἀνθρωπιστικά καί καλλιτεχνικά ἐπιτεύγματα. Καλλιέργησε σ' ὁλόκληρη τήν Ἀνατολική Ἀσία

τὴν αὐτοπειθαρχία, τὴν ἀνεκτικότητα, μιά εὐγενική διάθεση ἀνοχῆς καὶ συμπάθειας πρὸς κάθε μορφὴ ζωῆς. Τὰ δημιουργήματά του στὴν ἀρχιτεκτονική, τὴ γλυπτική, τὴ φιλολογία, τὴ ζωγραφική, τὴ μικροτεχνία, διακρίνονται γιὰ τὴ λεπτότητά τους. Τὸ βουδδιστικὸ θεωρητικὸ καὶ ἠθικὸ οἰκοδόμημα διατηρεῖ κατὰ ἀπό τὸ φῶς καὶ τὴν ὁμίχλη, τὴν πολυεδρικότητα καὶ ἀπεραντοσύνη τῆς σιωπηλῆς μοναξιᾶς τῶν Ἰμαλαΐων, στοὺς πρόποδες τῶν ὁποίων γεννήθηκε καὶ ἔδρασε ὁ Βούδδας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

Ἀγγλικές μεταφράσεις βουδδιστικῶν πηγῶν:

Coomaraswamy, A.K., *Buddha and the Gospel of Buddhism*, New Delhi 1974.

Foucher, A., *La vie du Buddha d'après les textes et les monuments de l'Inde*, Paris 1949.

Herold, F.A., *The Life of Buddha. According to the Legends of Ancient India*, Tokyo 1955, 1971.

Daisaku, Ideda, *The Living Buddha. An Interpretive Biography*, transl. B. Walson, New York - Tokyo 1976.

Migot, A., *Le Bouddha*, Bruxelles 1983.

Murano, K., *Buddha and his Disciples*, Tokyo 1932.

Nanamoli, Bhikkhu, *The Life of the Buddha. As it appears in the Pali Canon, the oldest authentic record*, Ceylon 1972.

Narada, Thera, *The Buddha and his Teaching*, Colombo 1964.

Oldenberg, H., *Buddha, sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde*, Stuttgart 1881, München 1961.

Thomas, E.J., *The Life of Buddha, as Legend and History*, London 1931.

Wickremesinghe, K.D.P., *The Biography of the Buddha*, Colombo 1972.

(1984)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

Bechert, H. (ed.), *The Dating of the Historical Buddha*, Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen 1991.

Carrithers, M., *The Buddha*, Oxford University Press, Oxford 1990.

Cohen, R.S., «Shakyamuni: Buddhism's Founder in Ten Acts», Freedman, D.N. and McClymond, M.J. (eds), *The Rivers of Paradise*, Moses, Buddha, Confucius, Jesus and Muhammad as Religion Founders, William B. Eerdmans Publ. Grand Rapids, Michigan - Cambridge, UK 2001, pp. 212-232.

Cousins, L.S., «The Dating of the Historical Buddha: A Review Article», *Journal of the Royal Asiatic Society* 6 (1996), pp. 57-63.

Dissanayake, R., «Notes on Revising the Historical Date of Buddha», *The Middle Way*, 70:3 (1995).

Rahula, W., *What the Buddha Taught*, Oneworld, Oxford 1997.

Shaner, D.E., «Biographies of Buddha», *Philosophy East and West*, 37:3 (1987), pp. 303-322.

Strong, J.S., *The Buddha: A short Biography*, Oneworld, Oxford 2001.

(Βλ. και Βουδδισμός - Βιβλιογραφία)

ΛΑΟ-ΤΣΕ

Παραδόσεις για τόν βίο του

Στόν Λάο-Τσέ ή κινεζική παράδοση αποδίδει τό ξεκίνημα μιᾶς φιλοσοφικῆς τάσεως – καί ἀργότερα μιᾶς θρησκευτικῆς σχολῆς–, τοῦ Ταοΐσμου, πού ἐπιδιώκει τήν παράταση καί τήν πλήρωση τῆς ζωῆς μέ τήν περισυλλογή. Πρόκειται γιά μιᾶ ἀσαφή κινεζική προσωπικότητα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Τό ὄνομα Λάο-Τσέ σημαίνει «γέροντας-διδάσκαλος» καί πρόκειται μάλλον γιά τίτλο. Σχετικά μέ τή ζωή του ἀναφέρονται τόσο ἐλάχιστα καί ἐξαιρετικά ἀμφίβολα στοιχεῖα, ὥστε νά ἀμφισβητεῖται καί τό ἂν ὑπῆρξε ἱστορικό πρόσωπο. Οἱ περισσότεροι ὁμῶς μελετητές δέχονται ὅτι ὁ πυρήνας τοῦ βιβλίου *Τάο-τέ-Τσίγκ* («Πραγματεία γιά τήν ὁδὸ καί τή δύναμή της», ἑλλην. ἀπόδοση Ἄνδρ. Τσακαλῆ, 1976), πού συνδέθηκε μέ τό ὄνομά του καί πού μέχρι τήν περίοδο τῶν Χάν ὀνομαζόταν «Τό κείμενο Λάο-Τσέ», πρέπει νά ἀποδοθεῖ σέ μιᾶ πολύ σημαντική ἱστορική μορφή, τήν ὁποία ταυτίζουν μέ τόν Λάο-Τσέ. Τό κείμενο αὐτό, μέ τό λιτό, πυκνό, αἰνιγματικό ὕφος του, ὑποδηλώνει ὅχι ἓνα συγγραφέα, ἀλλά πολλούς στοχαστές. Ὡστόσο εἶναι ἀνεπτυγμένο γύρω ἀπό ἓνα κεντρικό ἄξονα, ὁ ὁποῖος κάλλιστα μπορεῖ νά προέρχεται ἀπό ἓνα κινέζο στοχαστή τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., λίγο πρὶν ἢ ἀπὸ τόν Κομφούκιο.

Ὁ Σο-μά Τσιάν, ὁ πατέρας τῆς κινεζικῆς ἱστορίας, συνέθεσε γύρω στὰ 100 π.Χ. μιά βιογραφία τοῦ Λάο-Τσέ, ὅπου φαίνεται συγγέει τόν Λάο Λάι-Τσέ, ἱστορικό τῆς δυναστείας Τσού, μέ τόν ἐρημίτη Λί Ἑρλ. Τόν θεωρεῖ γεννημένο στό Τσού-Γιέν, χωριό τῆς ἐπαρχίας Χού, στό κράτος Τσού, στό σημερινό Λού-γί τῆς ἐπαρχίας Χονάν. Ἀναφέρεται ὅτι εἶχε θέση ἀρχαιοφύλακα. Ἰσως ἱστοριογράφου στό παλάτι τοῦ βασιλεῖου τοῦ Λώ, καί ὅτι κάποτε συναντήθηκε μέ τόν νεότερό του Κομφούκιο. Ὁ Λάο-Τσέ προτιμοῦσε τήν ἡσυχία καί τήν ἀπάθεια. Μπροστά στήν ἀναμενόμενη κατάρρευση τῆς δυναστείας Τσού, προτίμησε νά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τό ἐπερχόμενο χάος. Στράφηκε στό δυτικά, στό ὄρος τοῦ Παραδείσου, Κούν Λούν. Στά σύνορα τόν σταμάτησαν καί τοῦ ζήτησαν νά ἀναπτύξει τίς φιλοσοφικές του ἀπόψεις. Ὑποτίθεται ὅτι παρέμεινε ἐκεῖ καί ἔγραψε ἕνα κείμενο πέντε χιλιάδων λέξεων, πού φεύγοντας παρέδωσε στόν φύλακα τῶν στενῶν, Χίν-Τσί. Κατόπιν ἀναχώρησε καί τίποτε πιά δέν ἀκούστηκε γι' αὐτόν. Παραδόσεις ἀναφέρουν ὅτι ἔζησε ὡς ἐρημίτης μέχρι τά βαθιά γεράματα – ὡς τά ἑκατόν πενήντα ἢ διακόσια χρόνια.

Ἡ ὁμίχλη, ὅπου κινεῖται ἡ φυσιογνωμία τοῦ Λάο-Τσέ, συνταιριάζει μέ τό γεγονός ὅτι ἦταν μᾶλλον ἕνας ἐρημίτης εὐγενῆς, τοῦ ὁποῖου ἡ διδασκαλία ὑπογράμμιζε τήν ἐσωτερική γαλήνη, τή σιωπή καί τήν ἀδιαφορία γιά τό ἱστορικό γίγνεσθαι. Ὅσο δμως ὁμιχλώδης εἶναι ἡ ἱστορία του, τόσο λαμπερό ἐμφανίζεται τό πρόσωπό του μέσα στίς ἀκτίνες τῶν ταοϊστικῶν θρύλων, πού ζήτησαν νά καθορίσουν τή μορφή του μέ σαφήνεια καί αἴγλη. Στίς κινεζικές ἀπεικονίσεις παρουσιάζεται σάν γέρος μέ πρόσωπο μικροῦ παιδιοῦ. Ὁ θρύλος τόν θέλει νά γεννιέται ὠρμος γέροντας, ἀφού ἔμεινε 62 χρόνια στήν κοιλιά τῆς μητέρας του, ἡ ὁποία τόν συνέλαβε κυττάζοντας ἕνα διάττοντα ἀστέρα. Ἡ ταοϊστική παράδοση ἀργότερα ὁρισε μέ ἀκρίβεια ὡς ἡμέρα τῆς γεννήσεώς του τήν 4η Σεπτεμβρίου τοῦ 604 π.Χ. Ἡ μορφή τοῦ Λάο-Τσέ δέν ἔπαψε νά εἶναι σεβαστή σέ ὅλα τά στρώματα τῆς κινεζικῆς κοινωνίας. Γιά τόν λαό ἔγινε ἅγιος καί θεοποιήθηκε.

Μία έπιγραφή του 165 μ.Χ. τον περιγράφει ως «άπόρροια του αρχέγονου χάους», «συναιώνιο μέ τά φωτεινά σώματα», δηλαδή, τον ήλιο, τη σελήνη, τά άστρα.

Διδασκαλία

Τό Τάο-τέ-Τσίγγκ (ή Ντάου-ντά-τζίγγκ), που άποτελεί τή βασική έκφραση τής σκέψεως του Λάο-Τσέ, κρατάει άρνητική στάση στη γνώση, τή δράση, τή δόξα, τον πλούτο. Καθορίζει μιά γραμμή άσκητική. Κεντρική θέση κατέχει ή διδασκαλία περι «Τάο» (κατά προσέγγιση, προφέρεται «Ντάου»), που προσδιορίζεται μέ άποφατική γλώσσα και αντιφατικές φράσεις. Είναι άθέατο, άφατο, άπιαστο, άπρόσωπο· αλλά είναι αιώνιο, ή

Έσωτερική αύλή ταιοϊστικού μοναστηριού. Πεκίνο (Φωτ. †Α.Γ., 1986).

πρώτη και τά πάντα περιέχουσα αρχή του σύμπαντος. Πρόκειται για μία διάθεση μονιστική, που διαβλέπει απόλυτη ενότητα στο σύμπαν. 'Ο Λάο-Τσέ θέλει τον άνθρωπο ταπεινό, πράο κι ευχαριστημένο με τά λίγα. 'Η πρωτόγονη απλότητα είναι τό ιδανικό του. 'Η στάση που προτείνει στη ζωή είναι ή απάθεια και ή ήσυχία. 'Η περίφημη θέση του, τό «γούό γουάι», θά μπορούσε νά συνοψισθεῖ στην παρότρυνση «μὴν κάνεις τίποτε», ή «κάνε τό καθετί μὴν κάνοντας τίποτε».

'Η σκέψη του Λάο-Τσέ ὁδήγησε τὴν κινεζικὴ φιλοσοφία σέ μιὰ στάση διαμετρικὰ ἀντίθετη ἀπὸ τοῦ Κομφούκιου. Ἀμφισβήτησε τὴ σημασία τῆς ἀνθρώπινης σοφίας καὶ τῆς πολιτιστικῆς προσπάθειας, ἐξύμνησε τό αὐθόρμητο, τό φυσικό. 'Ο Λάο-Τσέ προσέφερε πολλὰ στὴ διαμόρφωση τῆς κινεζικῆς νοοτροπίας, δείχνοντας τὴν τρέλα πού κρύβει ή ἐγωιστικὴ ἀναζήτηση, τοὺς κινδύνους πού ἔχει ή τυπικότητα καὶ ή ὑπεροργάνωση. Ἐντούτοις, καὶ οἱ δύο στοχαστές συμφωνοῦν ὅτι πρέπει νά τονίζεται ή ἀξία τοῦ μέτρου. Τά ἄκρα φέρουν τό ἀντίθετο τοῦ ἐπιδιωκομένου. Συχνά, οἱ ἀπόψεις τοῦ Κομφουκιανισμοῦ καὶ τοῦ Ταοϊσμοῦ συμπληρώνονται ἀντιθετικά μεταξύ τους. Διαμορφώνουν ἔτσι τίς δύο βασικὲς πλευρὲς τοῦ κινεζικοῦ χαρακτήρα.

Ἀγαλματίδιο τοῦ Λάο-Τσέ
καὶ βωμός σέ ταοϊστικὸ μοναστήρι.
Πεκίνο (Φωτ. †Α.Γ., 1986).

Ἡ μορφή τοῦ Λάο-Τσέ, ἀπροσδιόριστη καί συνάμα γοητευτική, κινεῖται μέσα στήν κινεζική σκέψη σάν σύννεφο – πού εἶναι, ἄλλωστε, τό χαρακτηριστικό σύμβολο τοῦ Ταοϊσμοῦ – μέσα στό φῶς τοῦ ἡλίου μιᾶς μυστικῆς διαισθήσεως, πού τό διαπερνᾷ καί τό πλαισιώνει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Eichhorn, W., *Die Religionen Chinas*, Stuttgart 1973.
 Kallenmark, M., *Lao tseu et le taoïsme*, Paris 1965.
 Kramers, R.P., «Die Lao-tzu Diskussionen in der Volksrepublik», *Asiatische Studien* 22 (1968).
 Maspero, H., *Le Taoïsme*, Paris 1950.
 Seidel, A.K., *La divinisation de Lao tseu dans le Taoïsme des Han*, Paris 1969.
 Waley, A., *The Way and its Power: A Study of the Tao Tê Ching and its Place in Chinese Thought*, New York 1958.
 Αναλυτική βιβλιογραφία: Soymie, M., Litsch, F., *Études taoïstes* 3 (1968).
 (1986)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Demariaux, J.-C., *Le Tao*, Cerf-Fides, Paris 1990.
 Miller, J., *Daoism: A Short Introduction*, Oneworld, Oxford 2003.
 Robinet, I., *Histoire du taoïsme des origines au XIV siècle*, Cerf, Paris 1991.
 —, *Lao zi et le Tao*, coll. L'Aventure intérieure, Bayard, Paris 1996.
 Schipper, K., *Le core taoïste*, Fayard, Paris 1982.
 Seidel, A., «Chronicle of Taoist Studies in the West 1950-1990», *Cahiers d'Extrême-Asie*, 5, 1990, pp. 223-347.

ΚΟΜΦΟΥΚΙΟΣ

Βίος

Ο Κομφούκιος υπήρξε ένας από τούς σπουδαιότερους διδασκάλους και ήθικο-φιλοσόφους του κόσμου και ο κατεξοχήν σοφός της Κίνας. Καθόρισε μέ τίς απόψεις του τήν ανάπτυξη του κινεζικού πολιτισμού, διαμόρφωσε τό ήθος και τόν συντηρητικό δυναμισμό του.

Τό όνομα Κομφούκιος είναι ή έξελληνισμένη λατινική απόδοση του κινεζικού Κούνγκ φού-τζού, πού σημαίνει ο διδάσκαλος ή ο φιλόσοφος Κούνγκ. Σέ αντίθεση μέ τήν εκπληκτική επιρροή πού άσκησε, ή ζωή του υπήρξε τυπικά ανθρώπινη. Γεννήθηκε τό 551 π.Χ. (κατά τήν παράδοση, στίς 21 του 10ου μηνός) στό σημερινό Τσού φού του φεουδαρχικού κρατιδίου Λού (σύγχρονο Σαντούνγκ). Ο πατέρας του, ο Σού-λιάνγκ-χό, καταγόταν από οίκογένεια ευγενική και είχε φήμη γενναίου και σοβαρού ανθρώπου. Νυμφεύθηκε γιά δεύτερη φορά σέ ήλικία 64 χρόνων τή νεαρή Τζάνγκ-Τσάι της οίκογένειας Γέν, 14 ετών. Ο Κομφούκιος ήταν μόλις τριών χρόνων, όταν πέθανε ο πατέρας του. Αντιμετωπίζοντας τήν ανέχεια υποχρεώθηκε νά αναπτύξει διάφορες ικανότητες.

Υψηλός, γερός, τολμηρός, νυμφεύθηκε στά δέκα έννιά του χρόνια. Γιά τή γυναίκα του γνωρίζουμε μόνο ότι άνηκε στην οίκογένεια Τζιέν Κουά από τό κράτος του Σούνγκ. Μετά από

Ένα χρόνο απέκτησε τόν μοναδικό του γιό, τόν Λί, και αργότερα μία τουλάχιστον κόρη. Ύπηρέτησε αρχικά σέ χαμηλές δημόσιες θέσεις, ώς υπεύθυνος αποθηκών και επιθεωρητής δημοσίων αγροκτημάτων. Στά είκοσι τρία του χρόνια έχασε τή μητέρα του και αποσύρθηκε τρία χρόνια γιά νά τήν πενήθει. Τό διάστημα αυτό ήταν μιά περίοδος περισυλλογής και σπουδής. Αργότερα άρχισε νά παραδίδει μαθήματα, μέ τά όποία απέκτησε σύντομα φήμη και διασυνδέσεις μέ άριστοκρατικούς κύκλους.

Τό μεγαλύτερο μέρος τής ζωής του τό πέρασε στή μελέτη, τή διδασκαλία, τά ταξίδια. Τό πρώτο σημαντικό ταξίδι ήταν στό Λό, τήν αυτοκρατορική πρωτεύουσα τής δυναστείας Τχού. Ή αρχαία κινεζική παράδοση άσκοϋσε πάντα βαθιά γοητεία στόν Κομφούκιο και γι' αυτό τόν λόγο ή σπουδή και άναστήλωσή της έγινε τό κέντρο τοϋ ενδιαφέροντός του. Μέ τήν επιστροφή στά πατροπαράδοτα πίστευε ότι θά έξασφαλιζόταν καλή διακυβέρνηση και σταθερή ειρήνη. Επιστρέφοντας στό Λού άφοσιώθηκε στή διδασκαλία. Πολλοί νέοι συγκεντρώθηκαν κοντά του, γιά νά σπουδάσουν ιστορία, φιλοσοφία, ήθική και ιδιαίτερα τίς θεμελιώδεις άρχές σχετικά μέ τή διοίκηση και τήν κοινωνική συμπεριφορά. Λέγεται ότι έφθασαν συνολικά τούς 3.000. Μέ τούς μαθητές του ό Κομφούκιος δέν έζησε σέ κοινότητα, όπως ό σύγχρονός του Βούδδας στήν Ίνδία, κέρδισε όμως τήν άφοσίωση και τόν σεβασμό τους. Βασική του μέθοδος ήταν οι έρωταποκρίσεις.

Έξαιρετος στήν πολιτική θεωρία, ό Κομφούκιος δέν διέθετε τήν επιτηδειότητα πού άπαιτοϋσε ή πολιτική πράξη. Μόλις στά πενήντα του χρόνια τόν κάλεσαν νά αναλάβει μιά σχετικά ύψηλή διοικητική θέση στό Λού, μάλλον στό κρατικό συμβούλιο. Ή πληροφορία ότι έγινε αρχιδικαστής και πρωθυπουργός δέν θεωρείται αξιόπιστη. Επρόκειτο μάλλον γιά κάποιον άξιωμα μέ ήχηρό τίτλο, αλλά χωρίς οϋσιαστική έξουσία. Γι' αυτό σύντομα παραιτήθηκε αναζητώντας μεγαλύτερη άναγνώριση και κάποια καλύτερη δυνατότητα νά θέσει σέ έφαρμογή τίς θεωρίες του. Έτσι άρχισε νά ταξιδεύει μέ μιά μικρή ομάδα μαθη-

τῶν στά κινεζικά κρατίδια Βεί, Τσέν, Σούνγκ κι ἔκανε ἐπισκέψεις σέ διάφορους ἡγεμονικούς οἴκους, τοὺς ὁποίους ἐπεδίωκε νά ἐπηρεάσει. Καί πάλι ὅμως, ἐνῶ συνάντησε κάποια ἀποδοχή, ἐνίωσε καί ἀρκετή πικρία. Δέκα τέσσερα ὁλόκληρα χρόνια κράτησε ἡ περιοδεία.

Ἦταν πιά 67 ἐτῶν, ὅταν ὁ ἄρχοντας τοῦ κρατιδίου Λού τόν κάλεσε νά βοηθήσει στήν πατρίδα του. Οἱ δυνάμεις τοῦ σοφοῦ εἶχαν μειωθεί καί δέν τοῦ ἦταν εὐκολο νά συμμετέχει στή διακυβέρνηση τῆς χώρας. Κατέφυγε στή διδασκαλία μέ σκοπό τήν πολιτική ἀναμόρφωση καί τήν ὀριστική ταξινόμηση τοῦ ὕλικου πού εἶχε συλλέξει. Μακροπρόθεσμα αὐτό ἀποδείχθηκε περισσότερο ἀποφασιστικό γιά τήν πορεία τῆς πατρίδας του ἀπό τήν ἄμεση συμμετοχή του στήν τοπική διοίκηση. Ὁ ἴδιος ἔδωσε τό διάγραμμα τῆς ζωῆς του μέ αὐτά τά λόγια: «Στά δέκα πέντε μου χρόνια ἔβαλα τήν καρδιά μου στή σπουδή. Στά τριάντα εἶχα σταθεροποιηθεῖ γερά. Στά σαράντα δέν εἶχα πιά ἀμφιβολίες. Στά πενήντα γνώριζα τό θέλημα τοῦ Οὐρανοῦ. Στά ἐξήντα ἤμουν ἔτοιμος νά τό ἀποδεχθῶ. Στά ἐβδομήντα μπορούσα νά ἀκολουθῶ τίς ἐπιθυμίες τῆς καρδιάς μου, χωρίς νά καταπατῶ τό δίκαιο» (Ἀνάλεκτα, 2:4).

Τό 482 π.Χ. ἔχασε τόν μοναχογιό του Λί καί τόν ἐπόμενο χρόνο τόν προσφιλῆ του μαθητή Γιέν Χούι, γεγονός τό ὅποιο τοῦ στοίχισε ἰδιαίτερα. Τόν τέταρτο μήνα τοῦ 479 πέθανε κι ὁ ἴδιος σέ σχετική ἀφάνεια καί ἀποκαρδίωση. Εἶχε συμπληρώσει 73 χρόνια ζωῆς. Τόν ἔθαψαν στή γενέτειρά του, τό Τσού φού, καί πολλοί ἀφοσιωμένοι μαθητές του τόν θρήνησαν ἐπὶ τρία χρόνια.

Διδασκαλία

Ἡ κινεζική παράδοση ἀποδίδει ἀρκετά κείμενα στόν Κομφούκιο (τά περίφημα κομφουκιανικά κλασικά), ἀλλά πολλοί σύγχρονοι σινολόγοι ἀμφισβητοῦν τήν ἀκρίβειά της. Βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι σημαντικό ὕλικό, ἐνσωματωμένο στά κλασικά αὐτά βιβλία τῆς ἀρχαίας Κίνας, σχετίζεται ἔμμεσα ἢ ἄμεσα μέ

τόν μεγάλο Δάσκαλο. Οι διδασκαλίες του είναι συγκεντρωμένες στα 'Ανάλεκτα (Λούν Γύ), μιά συλλογή από σκέψεις και απαντήσεις του, πού επιμελήθηκαν οι μαθητές του – πιθανόν και μαθητές τών μαθητών του.

Ο Κομφούκιος δέν υπήρξε ρηξικέλευθος καινοτόμος και αναμορφωτής, αλλά κυρίως μελετητής και έρμηνευτής τής αρχαίας κινεζικής σοφίας. Ήταν όμως ό πρώτος στοχαστής πού τή συστηματοποίησε. Δέν ασχολήθηκε μέ μεταφυσικούς ή θεολογικούς προβληματισμούς. Τό βασικό του ενδιαφέρον υπήρξε ανθρωποκεντρικό και κύριο θέμα του οι αρμονικές σχέσεις τών ανθρώπων. Ή κατεξοχήν άρετή γιά τόν κινέζο σοφό είναι ή «άνθρωπια» («ράν»), ή όποία καταχρηστικά μεταφράζεται καλοσύνη, φιλανθρωπία, αγάπη. Άμεσα συνδέονται μέ αὐτήν: ή δικαιοσύνη («ί»), ό υλικός σεβασμός («χσιάο»), ή άδελφική στοργή («τί»), ή πιστότητα («τζούνγκ») και ή άμοιβαίότητα στίς σχέσεις («σου»), πού καθορίζεται άπό τήν προτροπή: «Μήν κάνεις στούς άλλους ό,τι δέν θά ήθελες νά κάνουν σέ σένα» (Άνάλεκτα, 15:23), οι εύγενικοί τρόποι («λί»), πού περιλαμβάνουν και τό θρησκευτικό τυπικό. Οι άρετές αὐτές αποτελούν γνώμονα γιά τήν όρθή συμπεριφορά στίς πέντε βασικές ανθρώπινες σχέσεις: ήγεμόνα-ύπηρέτη, πατέρα-γιού, άνδρα-γυναίκα, γέρου-νέου, φίλου πρός τόν φίλο, και αντίστροφα.

Ο Κομφούκιος είχε αίσιόδοξη αντίληψη γιά τήν ανθρώπινη φύση: τή θεωρούσε, ως πρός τήν άφετηρία της, καλή. Έπεδίωκε νά διαμορφώσει ανθρώπους εύγενείς και αξιοπρεπείς. Ή διδασκαλία τοῦ Κομφουκίου συνέβαλε σέ μιά ήρεμη κοινωνική ανανέωση και αλλαγή. Τονίζοντας τήν άρετή, τήν Ικανότητα και τή μόρφωση ως κύρια προτερήματα γιά τή διοίκηση, έσπασε τήν αντίληψη ότι ή διακυβέρνηση άνήκει αποκλειστικά στό κύκλωμα τής κληρονομικής άριστοκρατίας.

Ο Κομφούκιος δέν μπορεί νά θεωρηθεί θρησκευτικός ήγέτης ή προφήτης. Άντιμετώπισε τή θρησκεία ως άπαραίτητο στοιχείο γιά τήν τάξη μέσα στό κράτος και τήν κοινωνία. Άποδέχθηκε τήν πατροπαράδοτη κινεζική εύσέβεια, μέ τή βεβαιότη-

*Ὁ Κομφούκιος ἐνθρονος μέ αὐτοκρα-
τορικό κάλυμμα. Ἀγαλματίδιο
τῆς ἐποχῆς τῆς δυναστείας Τσ'ινγκ,
1644-1911 (Παρίσι, Musée Guimet.
Φωτ. ἀπό Ε.Ε.Ε.).*

τα ὅτι ὑπάρχει στό σύμπαν μιά ὑπέρτατη δύναμη πού στηρίζει τή δικαιοσύνη καί τήν ἁρμονία. Στερέωσε τή διάχυτη κινεζική πίστη στόν Οὐρανό (Τιέν) καί τά προγονικά πνεύματα, τῆς ἔδωσε ἔκφραση καί συνοχή. Ὁ Οὐρανός, τόν ὁποῖο φαίνεται νά ἀντιλαμβάνεται ὡς ὑπερβατική δύναμη, ὡς σχεπτόμενη προσωπική ὑπαρξη, καθορίζει στούς ἀνθρώπους τίς ἠθικές ἐντολές καί γενικά στόν κόσμο τόν σκοπό καί τόν προορισμό του. Αὐτό τόν Δρόμο («Τάο») τοῦ Οὐρανοῦ ὀφείλουν νά βαδίζουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι. Καθένας πραγματώνει τό ἀληθινό ἐγώ του ζώντας τό θέλημα τοῦ Οὐρανοῦ. Ἀπό κεῖ πίστευε ὁ Κομφούκιος ὅτι εἶχε λάβει κι ὁ ἴδιος τήν ἀποστολή του.

Ἐπίδραση - Χαρακτηρισμός

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Κομφούκιου ἀπλώθηκε σ' ὁλόκληρη τήν Κίνα μέ μεγάλη ταχύτητα – μέ μιά μικρή κάμψη στήν περίοδο τῆς δυναστείας τῶν Τσ'ιν (221-206 π.Χ.)–, γιά νά κυριαρχήσει ἀπόλυτα στή δυναστεία τῶν Χάν (206 π.Χ.-220 μ.Χ.). Μέ τήν πάροδο τῶν αἰώνων ἀνεγέρθηκαν σχεδόν σέ κάθε πόλη ιερά πρὸς

τιμήν τοῦ μεγάλου Δασκάλου, κοντά σέ σχολεῖα καί σέ ἐξεταστικά κέντρα. Ὁ Κομφούκιος δέν θεοποιήθηκε μέ τήν ἀρχαιοελληνική ἢ τή χριστιανική ἔννοια. Τιμήθηκε καί λατρεύθηκε ὡς κατεξοχήν σοφός καί ἐμπνευστής τοῦ κινεζικοῦ λαοῦ. Οἱ θαυμαστές του τόν ὀνόμασαν μεταξύ ἄλλων «Μεγάλη Τελειότητα», «Διδάσκαλο δέκα χιλιάδων γενεῶν».

Μόλις στά μέσα τοῦ 20οῦ αἰώνα, μέ τήν ἐπικράτηση τοῦ κομμουνισμοῦ στήν Κίνα, ἀμφισβητήθηκε ριζοσπαστικά ὁ Κομφούκιος, ἰδιαίτερα ὡς ἀνασταλτικός τῆς προόδου. Ἀσφαλῶς, ὁ μέγας σοφός, πού σφράγισε ἀποφασιστικά τό μέλλον τῆς Κίνας γιά εἴκοσι πέντε αἰῶνες, λάτρευε τό παρελθόν. Ὁ ἰδιότυπος αὐτός συντηρητισμός στερῶσε ἀλλά καί ἀκινητοποιήσε τίς δομές τῆς κινεζικῆς κοινωνίας, ἀναστέλλοντας συχνά τήν πρόοδο καί τήν ἀνέλιξή της. Ἐπίσης, παρά τήν ἀξιοκρατική βάση πού ἔθεσε ὥστε νά ἐκλέγονται οἱ ἱκανότεροι στίς θέσεις τῶν κρατικῶν λειτουργῶν, δέν φαίνεται νά ἀναγνώρισε τή σημασία καί τήν ἀξία τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ, παραμένοντας στό βάθος ἀριστοκρατικός καί συγκεντρωτικός.

Ὁ Κομφούκιος δέν διαθέτει τή δύναμη τῆς λογικῆς τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων οὔτε συντονίζεται μέ τόν θρησκευτικό κραδασμό τῶν μεγάλων θρησκευτικῶν μορφῶν τῆς Ἰνδίας ἢ τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου. Γι' αὐτό τόν λόγο δέν συγκινεῖ αὐτούς πού εἶναι ἐξοικειωμένοι μέ μιά ἐκλεπτυσμένη φιλοσοφική διάθεση καί βιωματική θρησκευτική ἐμπειρία. Ἡ σημασία του πάντως στήν ἠθική καί τήν πολιτική φιλοσοφία ὑπῆρξε ἐξαιρετική. Τό μεγαλεῖο του εἶναι ἀναμφισβήτητο, ἀλλά παραμένει βασικά κινεζικό. Συνέβαλε στή σταθερότητα καί τήν ὀργάνωση τοῦ πολυπληθέστερου κράτους τοῦ κόσμου.

Στό φῶς καί τήν προοπτική ὅμως τῆς παγκόσμιας ἱστορίας εἶναι ἐμφανές ὅτι ὁ Κομφούκιος δέν χαρακτηρίζεται γιά ὑψηλές ἀνατάσεις, δέν ἔχει ἐμπνεύσει ἐντυπωσιακά ἀνοίγματα στήν ἀντίληψη περί ἀνθρώπου καί κόσμου. Ἡ διδασκαλία του, ἰδιαίτερα προσγειωμένη καί πρακτική, παρουσιάζει μιά ἡρεμὴ δυναμικότητα, πού κινεῖται στή συγκεκριμένη κοίτη μιᾶς ἀνθρωπο-

κεντριακής ήθικης. Ἄρδευσε τὴν κινεζικὴ ψυχροσύνθεση καὶ γενικότερα τὴν Ἄπω Ἀνατολὴ μὲ ἓνα καθορισμένο ρεῦμα σκέψεως, ὅπως ὁ μεγάλος Κίτρινος ποταμός τίς ἀπέραντες πεδιάδες τῆς Κίνας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Creel, H.G., *Confucius, the Man and the Myth*, New York 1949, 1960.
 Ch'u and Winberg Chai, *The Story of Chinese Philosophy*, New York 1961, Westport Connecticut 1975.
 Ghang, Ch'i-yun, *A Life of Confucius*, Taipei, Formosa 1954.
 Eichhorn, W., *Die Religionen Chinas*, Stuttgart 1973.
 Forke, A., *Geschichte der alten chinesischen Philosophie*, Hamburg 1927.
 Gripenkoven, J., *Confucius et son temps*, Newchattel 1955.
 Kaizuka, Shigeki, *Confucius*, transl. Bownas, G., London 1956.
 Legge, J., *The Life and Teaching of Confucius*, London 1875.
 Howard, Smith D., *Confucius*, Frogmore, Gr. Britain 1974.
 Waley, A., *The Analects of Confucius*, London 1938.

(1986)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Bell, D.A., Chaibong H. (eds), *Confucianism for the Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge, UK 2003.
 Bruce Brooks, E. and Taeno Brooks, A., *The Original «Analects»: Saying of Confucius and His Successors*, Columbia University Press, New York 1998.
 Csikszentmihalyi, M., «Confucius», Freedman D.N. and McClymond M.J. (eds), *The Rivers of Paradise. Moses, Buddha, Confucius, Jesus and Muhammad as Religious Founders*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan - Cambridge, UK 2001, pp. 233-308.
 Hall, D. and Ames, R., *Thinking through Confucius*, State University of New York Press, Albany 1987.
 Ivanhoe, P.J., *Confucian Moral Self Cultivation*, Peter Lang, New York 1993.

- Knapp, K., «New Approaches to Teaching Early Confucianism», *Teaching Theology and Religion*, 2, No. 1 (1999).
- Nivison, D., *The Ways of Confucianism: Investigations in Chinese Philosophy*, ed. B. van Norden, Open Court, Chicago 1996.
- Paul, G., *Konfuzius. Meister der Spiritualität*, Herder, Freiburg - Basel - Wien 2001.
- Ryckmans, P., *Les entretiens de Confucius*, Gallimard, Paris 1987.
- Yûichi, A., *The Myth of Confucius*, Iwanami, Tokyo 1997.

MENKIOS

Βίος

Ὁ «δεύτερος» μεγάλος κινέζος σοφός, κοντά στον Κομφούκιο, αναγνωρίζεται ὁ Μένγκ-Τσέ ἢ, ὅπως ἔγινε γνωστός στην εὐρωπαϊκὴ Δύση, Μένκιος. Παλαιότερα πιστευόταν ὅτι ἔζησε ἀπὸ τὸ 372 ἕως τὸ 289 π.Χ. Τελευταῖες ἔρευνες ὑποστηρίζουν ὅτι ἔζησε ἀπὸ τὸ 390 ἕως τὸ 305 π.Χ. Ὁ μεγάλος αὐτός φιλόσοφος τῆς Κίνας συνέβαλε ἀποφασιστικά στην ἀνάπτυξη καὶ ἐπικράτηση τοῦ Κομφουκιανισμοῦ, ἐπηρεάζοντας ἔτσι βαθιὰ τὸν πολιτισμὸ τῆς Κίνας καὶ γενικότερα τῆς Ἀνατολικῆς Ἀσίας. Ἀπὸ ὀρισμένους δυτικούς μελετητές θεωρεῖται ὡς «ὁ ἀπόστολος Παῦλος» τοῦ Κομφουκιανισμοῦ. Τὸ ὄνομα Μένκιος ἀποτελεῖ λατινικὴ μεταγραφή τοῦ κινεζικοῦ ὀνόματος Μένγκ-Τσέ (ἢ Μόνγκ-Ντζί, ἢ Μάνγκ-Ντζί), πού σημαίνει ὁ διδάσκαλος Μένγκ.

Ὁ Μένγκ-Κ'ο (τὸ πρῶτο εἶναι τὸ οἰκογενειακὸ τοῦ ὀνόματος, τὸ δεύτερο, τὸ προσωπικὸ), γόνος παλιᾶς ἀρχοντικῆς οἰκογένειας, γεννήθηκε στὸ κρατίδιο Τσού, περιοχὴ τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Σαντούνγκ. Ἡ ζωὴ του ἀκολούθησε ἀνάλογη πορεία μὲ ἐκείνη τοῦ Κομφούκιου. Τριῶν ἐτῶν ὀρφάνεψε ἀπὸ πατέρα. Ἡ μητέρα του μὲ ἰδιαίτερη στοργὴ φρόντισε τὴν ἀνατροφή καὶ τὴ μόρφωσή του – ἀργότερα ἔγινε σὴν κινεζικὴ παράδοση σύμβολο τῆς ἐκλεκτῆς μητέρας.

Καθοδηγούμενος από ένα μαθητή του Τζού Σσού, έγγονου του Κομφούκιου, άσπασθηκε μέ ένθουσιασμό τή διδασκαλία του μεγάλου σοφού καί σύντομα έγινε καί ό ίδιος όνομαστός δάσκαλος του Κομφουκιανισμού. Για ένα μικρό χρονικό διάστημα ύπηρετήσε ως άξιωματούχος του κρατιδίου Τσί. Μεγάλο μέρος τής ζωής του πέρασε ταξιδεύοντας σέ διάφορες πολιτείες (Τάνγκ, Λιάνγκ, Λού), φιλοξενούμενος μέ τή συνοδεία του καί τιμώμενος ως σύμβουλος διαφόρων ήγεμόνων (περίοδος «άντιμαχομένων βασιλείων»). Ή προτεραιότητα όμως πού έδινε στό καλό καί όχι στό χρήσιμο καί ιδιαίτερα ό τονισμός τής άξίας του άπλου λαού δέν ήταν εύπρόσδεκτα στους κινέζους βασιλείς. Απογοητευμένος, ό σοφός επέστρεψε στή γενέτειρά του καί άφοσιώθηκε ως τόν θάνατό του στή διδασκαλία τών πολλών μαθητών του καί τήν καταγραφή τών φιλοσοφικών καί πολιτικών ιδεών του.

Τό όμώνυμο έργο του, *Μένγκ-Τσέ*, είναι συλλογή έμπειριών καί ρήσεων του περίφημου διδασκάλου σέ διαλογική μορφή, πού πραγματοποιήθηκε από τούς μαθητές του, μάλλον υπό τήν επίβλεψη του. Τό έργο αυτό, ταξινομημένο σέ έπτά βιβλία, διακρίνεται γιά τή φιλολογική του εύαισθησία, τή νηφάλια σκέψη καί τή βαθιά ψυχολογική δύναμη.

Διδασκαλία - Χαρακτηρισμός

Ό Μένγκ-Τσέ πέτυχε τή διεύρυνση τών διδασκαλιών του Κομφούκιου καί πρόσθεσε νέες σημαντικές πλευρές. Παρά τίς πικρές έμπειρίες τής ζωής του, είδε τήν ανθρώπινη φύση μέ πολλή αισιοδοξία, διδάσκοντας ότι είναι άφetterιακά καλή· ό κάθε άνθρωπος έχει έμφυτα τά αισθήματα τής συμπάθειας, τής ντροπής, τής ευγένειας, του όρθου ή σφαλερού. Αυτές οι «τέσσερις άρχές», κατάλληλα καλλιεργούμενες, άναπτύσσονται αντίστοιχα στίς τέσσερις βασικές άρετές: ανθρωπιά, δικαιοσύνη, ευγένεια, σοφία. Ό ήθικά ώριμος άνθρωπος είναι σέ θέση νά κατανοήσει καλύτερα, μέ ένα είδος ένοράσεως, τόν κόσμο, πού

κι αυτός στό βάθος του είναι καλός. Σκοπός τῆς ἀγωγῆς εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐμφύτων αὐτῶν σπερμάτων καί δυνατότητων τῆς ἀνθρώπινης φύσεως.

Στό πολιτικο-κοινωνικό πεδίο ὁ Μένγκ-Τσέ προχώρησε πολὺ μακρύτερα ἀπὸ τὸν Κομφούκιο. Ἄν καί δεχόταν τὴ φεουδαρχική δομὴ τῆς ἐποχῆς του, ἐξῆρε τὴ σημασία τοῦ λαοῦ, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ ἡγεμόνας κατέχει τὰ πάντα μαζί μέ αὐτόν, εἶναι «ἐντολοδόχος τοῦ Οὐρανοῦ» γιὰ τό καλὸ τοῦ λαοῦ. Ὁ σωστός κυβερνήτης ἐνδιαφέρεται τόσο γιὰ τὴν ὕλική εὐημερία, ὅσο καί γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καί μόρφωση τῶν ὑπηκόων του. Οἱ προτάσεις τοῦ Μένγκ-Τσέ γιὰ τὴ γεωργική μεταρρύθμιση φαίνονται νά κινοῦνται σέ μιά σοσιαλιστική προοπτική. Ὑποστήριξε ἐπίσης τό δικαίωμα τοῦ λαοῦ νά ἀνατρέψει ἢ καί νά θανατώσει τὸν φαῦλο ἡγεμόνα, πού ἀντιτίθεται στὴν ἀνθρωπιά καί τὴ δικαιοσύνη.

Ὁ Μένγκ-Τσέ ἀναγνωρίσθηκε πάντοτε ἀπὸ τοὺς Κινέζους ὡς μεγάλος φιλόσοφος καί ὁδηγός, ἰδιαίτερα ὅμως τό κύρος του γιγαντῶθηκε στὴν ἀκμὴ τῶν νεοκομφουκιανῶν (960-1279 μ.Χ.). Ὁ ἰδεαλιστικός ἐνθουσιασμός του καί ἡ μεγάλη του πίστη στίς ἀνθρώπινες δυνατότητες ἀπλουστεύουν ἄρκετὰ τό ἀνθρωπολογικό πρόβλημα, θωπεύοντας συχνά τὴν οὐτοπία. Μέ τὴν αἰσιόδοξη ἀντίληψή του γιὰ τὸν ἄνθρωπο συνέβαλε σέ μιά πρόσχαρη διάθεση τοῦ κινεζικοῦ ἥθους, καί ἡ διδασκαλία του γιὰ τὴν ἔμφυτη καλοσύνη τοῦ κάθε ἀνθρώπου καλλιέργησε τὴν ἀντίληψη μιᾶς ἠθικῆς ισοότητος μέσα στὴν κινεζική κοινωνία. Ἰδιαίτερα ὅμως μέ τίς δημοκρατικές κατευθύνσεις στό θέμα τῶν σχέσεων ἄρχοντα καί ὑπηκόων καί εἰδικά μέ τὴν ἐπιμονή του ὅτι ὁ κυβερνήτης ἐνεργεῖ γιὰ λογαριασμό τοῦ λαοῦ καί χρειάζεται τὴ σιωπηλὴ συγκατάθεσή του, περιόρισε τὴ διάθεση αὐθαιρεσίας πολλῶν ἡγεμόνων καί βοήθησε στὴ συνειδητοποίηση τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ κινεζικοῦ λαοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Dobson, W.A.C.H., *Mencius*, Oxford 1963.
 Giles, L., *The Book of Mencius*, London 1949.
 Lau, D.C., *Mencius*, Middlessex 1970.
 Legge, J., *The Life and Works of Mencius*, London 1875.
 —, *The Chinese Classics*, II: The Works of Mencius, Hong-Kong 1960³.
 Shieh, F., *Philosophy of Confucius and Mencius*, Washington 1951.
 Werwilghen, A.F., *Mencius. The Man and his ideas*, 1967.
 Waley, A., *Three Ways of Thought in Ancient China*, New York 1956².
 Wilhelm, R., *Mong Dsi (Mong Ko)*, Jena 1921².

(1987)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Barbier-Kontler, C., *Sagesses et religions en Chine*, Bayard, Paris 1996.
 Faber, E., *The Mind of Mencius*, Taylor and Francis, London 2000.
 Schwarz, B., *The World of Thought in Ancient China*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA 1985.
 Shun, Kwong-loi, *Mencius and Early Chinese Thought*, Stanford University Press, Stanford 2000.

(Βλ. καί Κομφούκιος - Βιβλιογραφία)

Shahāda - Σαχάντα.

Ὁμολογία πίστεως:

*«Δέν ὑπάρχει ἄλλος θεός
ἐκτός ἀπό τόν Θεό.*

*Ὁ Μωάμεθ εἶναι
ὁ ἀπόστολος τοῦ Θεοῦ».*

ΜΩΑΜΕΘ

Διαμορφωτής της θρησκείας του Ισλάμ και θεμελιωτής της άραβικης αυτοκρατορίας, ο Μωάμεθ καθόρισε με τό θρησκευτικό του μήνυμα και τίς πολιτικο-κοινωνικές πρωτοβουλίες του την εξέλιξη του άραβικού κόσμου και έπηρέασε πολύμορφα την ανθρώπινη ιστορία.

Περίοδος ιδιωτικής ζωής

Γεννήθηκε στη Μέκκα τό 570(;) μ.Χ. και τό πλήρες όνομά του ήταν Άμπού άλ-Κασίμ Μουχάμαντ Ίμπν Άμπντ Άλλάχ Ίμπν Άμπντ άλ-Μουτταλίμ Χασίμ. Ό πατέρας του Άμπντ Άλλάχ, της πατριᾶς Χασίμ, πού ανήκε στην ισχυρή έμπορική φυλή Κουράις, πέθανε προτού γεννηθεί ό μοναχογιός του. Έξι έτών ό Μωάμεθ όρφανεψε και από τή μητέρα του Άμείνα και τόν περιέθαλψε ό παππούς του Άμπντ άλ-Μουτταλίμ. Σέ δύο χρόνια όμως πέθανε και αυτός και τήν κηδεμονία του μικρού ανέλαβε ό θεός του Άμπού Τάλιμ, άρχηγός της πατριᾶς. Παιδί ακόμη, ό Μωάμεθ συνόδευε τόν θείο του σέ έμπορικά ταξίδια στη Συρία.

←
Ό Μωάμεθ, κατά τό νυχτερινό ταξίδι του, πετᾷ πρὸς τούς έπτά ούρανούς. Μικρογραφία από χειρόγραφο του έργου «Τά πέντε ποιήματα» του πέρση ποιητή Νιζαμί, 1539-1543 (Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη. Φωτ. από Ε.Ε.Ε.).

Σέ ηλικία 25 ἐτῶν (595 μ.Χ.) ὁ Μωάμεθ νυμφεύθηκε μιά πλούσια χήρα, τή Χαντίτζα, στήν ὑπηρεσία τῆς ὁποίας βρισκόταν ὡς ὑπάλληλος γιά ἐμπορικές ὑποθέσεις, μεγαλύτερή του κατά 15 χρόνια καί μέ παιδιά ἀπό δύο προσηγούμενους γάμους τῆς. Μέ τήν πρώτη του αὐτή γυναίκα ἔζησε ἀρμονικά μιά εικοσαετία, ἀποκτώντας τέσσερις κόρες καί δύο γιούς. Τά ἀγόρια πέθαναν μικρά. Ἀπό τίς κόρες ἡ Φάτιμα εἶναι ἡ πιό γνωστή καί σεβαστή, κυρίως στούς σήιτες.

Ἰδιάζουσα θρησκευτική φύση, ὁ Μωάμεθ ἀφομοίωνε μέ τόν δικό του τρόπο τίς βιβλικές ἱστορίες πού ἀκουγε στά ταξίδια του καί στό οἰκογενειακό του περιβάλλον. Συχνά ἀποσυρόταν στή

Ἐν ὀνόματι
τοῦ οἰκτίρμονος
καί ἐλεήμονος Θεοῦ.

γεμάτη ἀπό παιδικές ἀναμνήσεις ἔρημο καί βυθιζόταν σέ συλλογή πάνω σέ προβλήματα τῆς ζωῆς, τῆς κοινωνίας, τῆς ἀδικίας, τῆς τελικῆς παγκόσμιας κρίσεως. Συνηθισμένος τόπος τῆς περισυλλογῆς του ἦταν ἓνα σπήλαιο στόν λόφο Χίρα, κοντά στή Μέκκα. Ἐκεῖ ὁ Μωάμεθ, σέ ηλικία 40 ἐτῶν (610 μ.Χ.), βίωσε μιά βαθιά πνευματική ἐμπειρία, τήν ὁποία αἰσθάνθηκε ὡς κλήση στό προφητικό ἔργο. Ὁραματίστηκε μιά μεγαλοπρεπὴ μορφή – ἀργό-

τερα τήν ταύτισε μέ τόν ἄγγελο Γαβριήλ-, πού τόν διέταξε: «Διάβασε» καί τόν βεβαίωσε ὅτι θά ἦταν «ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Θεοῦ». Ὁ Μωάμεθ στήν ἀρχή δίστασε. Τῇ βεβαιότητά γιά τήν προφητική του ἀποστολή ἐνίσχυσαν ἡ Χαντίτζα καί ὁ ἐξάδελφός τῆς Οὐάρακα, ὁ ὁποῖος πιθανόν ἦταν χριστιανός. Οἱ θρησκευτικές ἐμπειρίες τοῦ Μωάμεθ συνδέονταν μέ περίεργες σωματικές δονήσεις πού ἔφθαναν μέχρις ἐξαντλήσεως. Πέφτοντας σέ ἔκσταση, εἶχε μιά αἴσθηση λαμπρότητας φωτός. Γιά τή φύση τῶν ὁραμάτων τοῦ Μωάμεθ διατυπώθηκαν διάφορες ὑπο-

θέσεις. Οί μουσουλμάνοι τά θεωροῦν ἀναμφισβητήτως θείας προελεύσεως, ἐνῶ πολλοί μὴ μουσουλμάνοι μίλησαν γιά παραισθήσεις ἢ γιά κρίσεις ἐπιληψίας. Τήν τελευταία αὐτή ἀποψη τόνισαν πρῶτοι οἱ Βυζαντινοί.

Προφητική δράση στή Μέκκα

Ἐπί τρία χρόνια ὁ Μωάμεθ περιόρισε τό προφητικό κήρυγμά του σέ λίγους μόνο φίλους. Ἐπίσημα τή δράση του ἄρχισε τό 613 μ.Χ., στόν λόφο Σαφά στό κέντρο τῆς Μέκκας. Καλοῦσε τοὺς ἀνθρώπους νά τόν ἀκολουθήσουν στόν δρόμο τοῦ «ἰσλάμ», τῆς ὑποταγῆς δηλαδή στόν Ἀλλάχ. Τό κήρυγμά του γιά τή μεταθανάτια ζωή καί κρίση τάραξε τό ἐμπορικό καί κοινωνικό κατεστημένο τῆς εἰδωλολατρικῆς τότε Μέκκας.

Ἡ στάση τῶν δυσαρεστημένων μέ τόν Προφήτη δέν ἄργησε νά γίνεῖ ἀπειλητική. Τό 615 μ.Χ. μερικοί ὁπαδοί του ζήτησαν καταφύγιο στήν Αἰθιοπία. Ὁ Μωάμεθ καί οἱ στενοί του σύντροφοι παρέμειναν στή Μέκκα, ἡ κατάσταση ὅμως ἐπιδεινώθηκε ὅταν ἄρχισε ἡ πολεμική ἐκ μέρους καί τῆς δικῆς του πατριᾶς καί ἰδιαίτερα ὅταν τό 619 μ.Χ. ὁ θάνατος ἐπληξε δύο βασικά στηρίγματά του, τή Χαντίτζα καί τόν Ἀμποῦ Τάλμπ. Τό πεδίο τῆς δράσεως τοῦ Μωάμεθ στή γενέτειρά του φαινόταν πλέον κλειστό. Ἔτσι κατέφυγε στή μικρή πόλη Ταΐφ, 97 περίπου χλμ. ἀπό τή Μέκκα, ἀλλά καί ἐκεῖ ἀντιμετώπισε ἔντονη ἀντίδραση. Ἀπήχηση βρῆκε τελικά τό κήρυγμα τοῦ Μωάμεθ σέ πολλοὺς κατοίκους τῆς πόλεως Γιαθρίμπ, 450 χλμ. βορείως τῆς Μέκκας, πού ἀργότερα πῆρε τό ὄνομα Μαντινάτ ἁλ-Ναμπί (δηλ. πόλη τοῦ προφήτη, «Μεδίνα»).

Οἱ πηγές δέν συμφωνοῦν ἀπόλυτα ὡς πρός τήν ἡμερομηνία τῆς Χιτζρα (Ἐγίρας), τῆς φυγῆς –ἢ μεταναστεύσεως τοῦ Μωάμεθ μέ 70 περίπου ὁπαδοὺς του– ἀπό τή Μέκκα στή Μεδίνα. Τήν τοποθετοῦν συνήθως στήν 8ῃ ἢ 12ῃ τοῦ μηνός Ραμπί ἁλ-Ἄουαλ (20ῇ ἢ 24ῃ Σεπτεμβρίου 622 μ.Χ.). Πιθανότερο φαίνεται ὅτι οἱ προσδιορισμοί αὐτοί σχετίζονται μέ τήν ἀφιξή του

Μωάμεθ στή Μεδίνα. Πάντως, δεκαεπτά χρόνια αργότερα, επί χαλίφη Όμάρ, θεσπίσθηκε ή 16η Ίουλίου 622 μ.Χ. (πρώτη ήμέρα του έτους τής Έγίρας) ως άφετηρία τής Ισλαμικής χρονολογίας.

Όριστική διαμόρφωση του Ίσλαμισμού - Μεδίνα

Ό Μωάμεθ έγκαινίασε στή Μεδίνα ρεαλιστική τακτική, αναπτύσσοντας πολιτική και στρατιωτική εύστροφία, καθώς και τό διπλωματικό του δαιμόνιο. Σέ ελάχιστο διάστημα κατόρθωσε νά συνενώσει σέ μουσουλμανική κοινότητα όχι μόνο τίς διάφορες άραβικές φυλές και φρατρίες, αλλά και τούς έβραίους αποίκους. Στην άρχή, γιά νά προσεταιρισθεί τόν έβραϊκό πληθυσμό τής πόλεως, υιοθέτησε διάφορα στοιχεία τής λατρείας του. Όταν όμως διαπίστωσε ότι τό θρησκευτικό του μήνυμα δέν συγκινοῦσε τούς όπαδούς τών «θρησκειών τής Βίβλου», διακήρυξε ότι αὐτές είχαν έκφυλισθεί και ύποστήριξε ότι τό Ίσλάμ αποτελεί τήν κάθαρση και άποκατάσταση τής θρησκείας, τήν όποία από τήν άρχή ό Θεός είχε δώσει στήν άνθρωπότητα μέσω τών προφητών Του.

Παρακάμπτοντας τόν Μωυσή και τόν Ίησοῦ, τούς όποίους επικαλοῦντο οι Ίουδαίοι και χριστιανοί αντίστοιχα, και αναζητώντας σημείο κοινής άποδοχής, προέβαλε ως τύπο τής ανακαινιστικής του προσπάθειας τή θρησκεία του Άβραάμ. Σύντομα άκολούθησε σειρά θεσπισμάτων, πού σταθεροποίησαν τόν άραβικό χαρακτήρα τής πολιτικο-θρησκευτικής του κινήσεως. Ένώ άρχικά στή Μεδίνα οι μουσουλμάνοι προσευχόμενοι στρέφονταν πρός τήν Ίερουσαλήμ, στό δεύτερο έτος Έγίρας έκαναν στροφή 180 μοιρών και έκτοτε τήν ώρα τής προσευχής προσανατολίζονται πρός τή Μέκκα.

Ό Μωάμεθ, άντλώντας και άφομοιώνοντας στοιχεία από τήν άραβική θρησκευτική παράδοση, τόν Ίουδαϊσμό και τόν Χριστιανισμό, καθόρισε μέ διαύγεια τίς θεολογικές του θέσεις. Επέμεινε αὐστηρά στόν άπόλυτο μονοθεϊσμό, τήν άνάσταση τών

νεκρῶν καί τήν ἔσχατη κρίση. Τόνισε τήν πίστη στούς ἀγγέλους καί τή σπουδαιότητα τῶν προφητῶν, ἐντάσσοντας σ' αὐτούς καί τόν Ἰησοῦ, κρατώντας τήν καθοριστική θέση γιά τόν ἑαυτό του. Τόνισε τή σημασία τῶν βιβλίων τῶν προφητῶν, ὑψώνοντας στήν κορυφή ὡς ἱερό βιβλίο τοῦ Ἰσλάμ τό *Κοράνιο*. Μέ τήν ἴδια σαφήνεια καί λιτότητα καθόρισε σ' αὐτό τίς ὑποχρεώσεις τοῦ μουσουλμάνου: Καθημερινή ὁμολογία τῆς πίστεως («δέν ὑπάρχει ἄλλος θεός πλὴν τοῦ Θεοῦ, καί ὁ Μωάμεθ εἶναι ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Θεοῦ»), προσευχή, ἐλεημοσύνη, νηστεία κατά τόν μήνα Ραμαντάν, προσκύνημα στήν ἱερή πόλη Μέκκα ὅπου βρίσκεται τό βασικό ἱερό, ἡ Κάαμπα.

Καθορίζοντας μέ ἀποφασιστικότητα καί ρεαλισμό ὄχι μόνο τούς στόχους του, ἀλλά καί τούς τρόπους πραγματοποιήσεώς τους, ὁ Μωάμεθ καθιέρωσε, παράλληλα μέ τό κήρυγμά του, στρατιωτική τακτική καί ἀναμέτρηση. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 624 μ.Χ., κατά τόν ἱερό μήνα τῶν Ἀράβων Ράτζαμπ, ἔστειλε στή Νάχλα ἓνα ἄγλημα μουσουλμάνων γιά νά ἐπιτεθεῖ σέ ἓνα ἐμπορικό καραβάνι τῆς Μέκκας. Ἡ καταπάτηση τῆς ἐπιβαλλόμενης ἐκεχειρίας προκάλεσε τήν κατακραυγή καί αὐτῶν τῶν κατοίκων τῆς Μεδίνας, τά πνεύματα ὅμως ἠρέμησε τελικά μιά προφητεία.

Τό δεύτερο ἔτος μετά τήν Ἐγίρα, στρατός τῆς Μέκκας ἀποτελούμενος ἀπό 950 ἄνδρες κατευθύνθηκε πρὸς τή Μεδίνα. Οἱ μουσουλμάνοι κατόρθωσαν νά συγκεντρώσουν μόνο 324 ἄνδρες, στή μάχη ὅμως πού ἀκολούθησε κοντά στό Μπάντερ (15 Μαρτίου 624 μ.Χ.) πέτυχαν νά κατατροπώσουν τόν ἀντίπαλο. Ἡ νίκη αὕτη θεωρήθηκε ἰδιαίτερη εὐνοια τοῦ Θεοῦ καί ἀποτελέσε ἀποφασιστικό σταθμό στήν ἐξέλιξη τοῦ Ἰσλάμ. Τό ἕθος τοῦ «ιεροῦ πολέμου» κατοχυρώθηκε θεολογικά. «Ὡ Προφήτα! παρόρμα τοὺς πιστοὺς εἰς τήν μάχην. [...] Οὐδεὶς ἐκ τῶν Προφητῶν ἠδυνήθη ποτέ νά ζωγήρησιν ἐν τῇ γῇ ἄνευ σφαγῶν» (Κοράνιο, 8: 66, 68). Οἱ συγκρούσεις μέ τόν στρατό τῆς Μέκκας συνεχίστηκαν τόν Μάρτιο τοῦ ἔτους 625 μ.Χ. στά ὑψώματα Οὐχούντ, μέ ἀμφίροπη ἐξέλιξη, καί ἀργότερα, τόν Ἀπρίλιο 627 μ.Χ., ὅποτε

ισχυρές δυνάμεις της Μέκκας, υπό την ηγεσία του 'Αμπού Σουφυάν, πολιορκήσαν, χωρίς όμως επιτυχία, τή Μεδίνα. Ἡ γενναϊότητα πού επέδειξε ὁ Μωάμεθ ἀνύψωσε τό γόητρό του.

Μεταξύ 625 καί 627 μ.Χ., μέ διάφορα ἐπιχειρήματα οἱ μουσουλμάνοι ζήτησαν νά ξεκαθαρίσουν τοὺς λογαριασμούς μέ τόν ἐβραϊκό πληθυσμό τῆς Μεδίνας. Ἐξόρισαν τίς τρεῖς ἐβραϊκές πατρίες· ἐξόντωσαν ἑκατοντάδες ἄνδρες, πούλησαν ὡς δούλους γυναῖκες καί παιδιά. Ὅλα αὐτά βεβαίως δέν ἔγιναν χωρίς τή συγκατάθεση τοῦ Μωάμεθ. Τό πολεμικό μένος τῶν μουσουλμάνων στράφηκε τό 629 μ.Χ. καί πρὸς τίς βυζαντινές ἐπαρχίες πού συνόρευαν μέ τήν Ἀραβία. Ἀλλά στή μάχη τῆς πεδιάδας Μούτα τῆς Ἰορδανίας (τοὺς «Μοθούς» τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων) οἱ μουσουλμάνοι κατατροπώθηκαν.

Γιά νά ἐνισχύσει τήν πολιτικο-στρατιωτική του δύναμη, ὁ Μωάμεθ δημιουργοῦσε φιλικές σχέσεις μέ φυλές πού ζοῦσαν γύρω ἀπὸ τήν πόλη. Ἐπίσης, μέ ἐπανειλημμένους γάμους διεύρυνε τό συγγενικό του περιβάλλον. Πεθαίνοντας εἶχε 9 νόμιμες συζύγους ἐκτός ἀπὸ τίς δούλες. Ὀνομαστές ὑπῆρξαν ἡ Αἰσία, κόρη τοῦ στενοῦ συνεργάτη τοῦ Μωάμεθ Ἀμπού Μπάκρ, ἡ Χάφσα, κόρη τοῦ Ὁμάρ, ἡ Οὕμμ Χαμπίμπα, κόρη τοῦ παλαιοῦ φανατικοῦ ἀντιπάλου τοῦ Ἀμπού Σουφυάν, ἡ Ζαΐνάμπ, πρῶην σύζυγος τοῦ θετοῦ του γιοῦ Ζαΐντ ἱμπν Χαριθάχ.

Κυριαρχία στήν Ἀραβία - Θάνατος

Ἀφοῦ ὁ Μωάμεθ κυριάρχησε ἀπόλυτα στή Μεδίνα, ἐπιζητήσε νά ἐπεκτείνει τήν ἐξουσία του καί στή Μέκκα, ὅπου δέν εἶχε παύσει νά ἔχει στραμμένη τήν προσοχή του. Τό σχέδιό του πέτυχε μέ διπλωματική εὐστροφία, χωρίς νά χυθεῖ αἷμα. Ἔτσι, στίς 11 Ἰαν. 630 μ.Χ., ὁ Προφήτης τοῦ Ἰσλάμ ἀκολουθούμενος ἀπὸ 10.000 ἄνδρες εἰσῆλθε στήν «ἁγία» πόλη. Ἀπὸ τίς πρῶτες ἐνέργειές του ἦταν ἡ καταστροφή τῶν εἰδώλων γύρω ἀπὸ τό ἱερό τῆς Κάαμπα. Ἀτεγκτος πρὸς τά εἰδῶλα τῶν παλαιῶν θεῶν, ὑπῆρξε ἐπιεικής πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, παρέχοντας γενική ἀμνηστία.

Όρισμένες φυλές γειτονικῶν περιοχῶν, νομίζοντας ὅτι ἡ ἀναίμακτη κατάληψη τῆς Μέκκας σήμαινε ἀδυναμία ἀντιστάσεως, ἄρχισαν νά κινούνται στά περίχωρα. Ὁ ἐτοιμοπόλεμος Μωάμεθ στράφηκε μέ ταχύτητα ἐναντίον τους καί στή μάχη τοῦ Χουνάνιν (630 μ.Χ.) τοὺς κατατρόπωσε. Ἡ πολιτική καί στρατιωτική δύναμή του βρισκόταν τώρα στό ἀποκορύφωμά της. Τό 630 μ.Χ. (9ο ἔτος Ἑγ.) ἐφθασαν στή Μεδίνα ἀντιπροσωπεῖες διαφόρων ἀραβικῶν φυλῶν, γιά νά ἐκφράσουν τόν σεβασμό τους στόν Προφήτη καί νά δηλώσουν ἀποδοχή τοῦ Ἰσλάμ. Ἄλλες φυλές προέβαλαν κάποια ἀντίσταση, πού ἐξουδετερώθηκε ὁμως εὐκόλα μέ τή δράση μικροῦ στρατιωτικοῦ ἀποσπάσματος.

Τό θέρος τοῦ 630 μ.Χ., ὁ Μωάμεθ, μή λησμονώντας τήν ἥττα τῶν στρατευμάτων του στή Μούτα ἀπό τοὺς Βυζαντινοὺς καί τοὺς συμμάχους τους χριστιανοὺς Ἀραβες, ὀργάνωσε ἐκστρατεία ἐναντίον τους. Στήν κλήση του ἀνταποκρίθηκαν 30.000 ἐθελοντές, πού συγκέντρωσαν 10.000 ἵππους. Ἐπικεφαλῆς τοῦ μουσουλμανικοῦ στρατοῦ ἐτέθη ὁ ἴδιος ὁ Μωάμεθ. Φθάνοντας στήν ὁαση Ταμπούκ, στό μέσον τῆς ἀποστάσεως Μεδίνας - Δαμασκοῦ, κοντά στά σύνορα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, στρατοπέδευσαν περίπου 10 ἡμέρες (κατ' ἄλλους 24), ἀλλά τελικά πῆραν τόν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς. Ἡ ἐκστρατεία ὁμως δέν ἔμεινε χωρίς ἀποτέλεσμα. Οἱ κάτοικοι τῶν χριστιανικῶν πόλεων τῆς περιοχῆς ἔσπευσαν νά δηλώσουν ὑποταγή, ἐξασφαλίζοντας τή θρησκευτική τους ἐλευθερία ἀντί ἐτήσιου κεφαλικοῦ φόρου, ἐνῶ οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Μάκνα ὑποτάχθηκαν μέ σκληρότερους ὅρους.

Ἄν καί κυρίαρχος ἤδη τῶν δύο μεγάλων ἀραβικῶν κέντρων, ὁ Μωάμεθ δέν συμμετέσχε στό ἱερό προσκύνημα τῆς Μέκκας, οὔτε τό 8ο οὔτε τό 9ο ἔτος Ἑγίρας. Διέταξε ὁμως τόν Ἀμποῦ Μπάκρ νά διακηρύξει

Ὁ Θεός,
ἡ μεγαλειότητά Του.

ὅτι ἀπαγορεύονται αὐστηρά οἱ εἰδωλολατρικὲς τελετές στὴν περιοχή τῆς Κάαμπα καὶ ἡ εἴσοδος τῶν μὴ μουσουλμάνων στὸ ἱερό. Στούς ἄραβες εἰδωλολάτρες δόθηκε προθεσμία τεσσάρων μηνῶν, γιὰ νὰ ἐκλέξουν μεταξὺ ἀποδοχῆς τοῦ Ἰσλάμ ἢ πολέμου.

Στὸ τέλος τοῦ 10ου ἔτους Ἑγίρας (Μάρτιος 632 μ.Χ.), πραγματοποιήθηκε ἐπίσημα τὸ πρῶτο –καὶ τελευταῖο– προσκύνημα τοῦ Μωάμεθ, μετὰ βία τὶς ἀρχὲς πού εἶχε θεσπίσει. Στὴν ἱστορία εἶναι γνωστὸ ὡς «Προσκύνημα τοῦ Ἰσλάμ» ἢ «Ἀποχαιρετιστήριο προσκύνημα» καὶ ἀποτελεῖ τὸ «ἀλληλουῖα» τῆς προφητικο-πολιτικῆς δράσεως τοῦ Μωάμεθ.

Λίγους μῆνες ἀργότερα, ἐνῶ σχεδίαζε μιὰ ἐκστρατεία στὴν Ἰορδανία, ὁ Μωάμεθ ἀρρώστησε σοβαρά. Λέγεται ὅτι ἦταν συνέπεια παλαιότερης ἀπόπειρας μιᾶς Ἑβραίας νὰ τὸν δηλητηριάσει. Παρὰ τὴν προσωρινή βελτίωση τῆς ὑγείας του, ὁ δυναμικὸς ἄραβας προφήτης ἐξέπνευσε στίς 8 Ἰουν. 632 μ.Χ., σὲ ἡλικία 62 ἐτῶν. Τὴν ἡγεσία τῆς μουσουλμανικῆς κοινότητος ἀνέλαβε ὁ Ἀμποῦ Μπάκρ.

Χαρακτηρισμός

Ὁ Μωάμεθ ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ἰδιόμορφες, πολὺπλευρες καὶ ἀμφιλεγόμενες προσωπικότητες τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Μαγνήτισε ἀμέτρητους ὁπαδοὺς, ἀλλὰ συγχρόνως ἡ μορφή του ἀπώθησε ἀναρίθμητους ἄλλους, πού εἶδαν στὴ διδασκαλία καὶ τὴ βιοτὴ του μιὰ ὑποβάθμιση τοῦ θρησκευτικοῦ ἰδεώδους. Οἱ ἐχθροὶ του –ἀνάμεσά τους καὶ οἱ Βυζαντινοί– δέν δίστασαν νὰ τὸν χαρακτηρίσουν ἡδονιστὴ, νευρωτικὸ, ἐπιληπτικὸ, σκληρό, αἰμοχαρῆ, ἀντίχριστο κ.λπ. Γιὰ τοὺς μουσουλμάνους ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ τέλειος ἄνθρωπος, τὸ «προαῖωνιο φῶς», «ἡ κόρη τοῦ ὀφθαλμοῦ», ἐνῶ ἡ ζωὴ του ἀποτελεῖ πρότυπο πρὸς μίμηση.

Ἀναμφιβόλως ὁ Μωάμεθ ὑπῆρξε μιὰ ἐντυπωσιακὴ φυσιογνωμία· ἐπιτυχημένος δραματιστής, δυναμικὸς θρησκευτικὸς

ἀναμορφωτής, εὐαίσθητος ποιητής, ικανός δικαστής, πανούργος στρατηγός, εὐφυής πολιτικός ἡγέτης καὶ διπλωμάτης. Ἐνωσε τίς ἀραβικὲς φυλὲς καὶ δημιούργησε ἓνα θρησκευτικὸ κράτος, πού παρουσίασε ἐκρηκτικὴ ζωτικότητα κατορθώνοντας νὰ ἐπεκταθεῖ μὲ ἐκπληκτικὴ ταχύτητα σὲ μιά τεράστια ἔκταση. Στίς βάσεις πού ἔθεσε ὁ Μωάμεθ ἀναπτύχθηκε ἓνας ὑψηλῆς στάθμης μακροχρόνιος πολιτισμός, ὁ ἰσλαμικός. Κυρίως διαμορφώθηκε μιά θεοκρατικὴ θρησκεία, πού μὲ τὴ σαφήνεια στὴ διδασκαλία, τὴ λατρεία, τὴ δομὴ τῆς προσεὶλκυσε καὶ ἐπηρεάσε ἐκατομμύρια ἀνθρώπους. Ἡ διάφανη ἀτμόσφαιρα τοῦ ἀραβικοῦ οὐρανοῦ καὶ ἡ μονοτονία τῆς ἀραβικῆς ἐρήμου ἔχουν ἀποτυπωθεῖ στὸν χαρακτήρα τοῦ Ἰσλάμ. Οἱ θρησκευτικὲς καὶ πολιτικο-κοινωνικὲς ἀρχές πού θέσπισε ὁ Μωάμεθ διαδραμάτισαν, καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ διαδραματίζουν, βασικὸ ρόλο στὴν πορεία τῆς ἀνθρωπότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

Βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Μωάμεθ παραμένει τὸ Κοράνιο. Ἀκολουθοῦν οἱ συλλογές τῶν Χαντίθ (Παραδόσεων) καὶ οἱ πρώιμες βιογραφίες (8ος-9ος αἰ. μ.Χ.), ἰδιαίτερα ἡ *Σίρατ* τοῦ Ἰμπν Ἰσῆκ, ὅπως τὴν ἐξέδωσε ὁ Ἰμπν Χισάμ (βλ. A. Guillaume, *The Life of Muhammad: A Translation of Ishāq's Sirāt rasūl Allāh*, London 1955).

Μονογραφίες:

- Andrae, T., *Mohammed, sein Leben und Glaube*, Göttingen 1932.
 Blachère, R., *Le Problème de Mahomet*, Paris 1952.
 Buhl, T., *Das Leben Mohammeds*, Heidelberg 1929, 1961³.
 Γιαννουλάτου, Α., *Ἰσλάμ*, Ἀθῆναι 1975, 2002¹².
 Dermenghem, E., *La Vie de Mahomet*, Paris 1950.
 Hamidullah, M., *Le Prophète de l'Islam*, Paris 1959.
 Montgomery Watt, W., *Muhammad at Mecca*, Oxford 1953.
 —, *Muhammad at Medina*, Oxford 1956.

- Montgomery Watt, W., *Muhammad, Prophet and Statesman*, London 1961.
 Paret, R., *Mohammed und der Koran*, Stuttgart 1957.
 Rodinson, M., *Mohammed*, Paris 1968².

(1987)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Cragg, K., *The Event of the Qur'an: Islam in its Scripture*, Oneworld, Oxford 1971, 1994.
 Forward, M., *Muhammad: A Short Biography*, Oneworld, Oxford 1997.
 Lings, M., *Muhammad: His Life Based on the Earliest Sources*, Inner Traditional International, New York 1983.
 Marshall, D., *God, Muhammad and the Unbelievers*, Curzon Press, Richmond, Surrey 1999.
 Peters, F.E., *Muhammad and the Origins of Islam*, State University of New York Press, Albany, NY 1994.
 Peterson, D.C., «Muhammad», Freedman, D.N. and McClymond, M.J. (eds), *The Rivers of Paradise, Moses, Buddha, Confucius, Jesus and Muhammad as Religious Founders*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan - Cambridge, UK 2001, pp. 457-612.
 Rubin, U., *The Eye of the Beholder: The Life of Muhammad as Viewed by the Earlier Muslims: A Textual Analysis*, Darwin Press, Princeton NJ 1995.
 Schimmel, A., *And Muhammad is His Messenger: The Veneration of the Prophet in Islamic Piety*, University of North Carolina, Chapel Hill 1985.

(Βλ. επίσης Τσάμ και Κοράνιο - Βιβλιογραφία)

NANAK

Βίος

Ο θεμελιωτής του Σικκισμού Ίνδος Νάνακ γεννήθηκε τό 1469 μ.Χ. στό Ταλβάντι του Πουντζάμπ τῆς Β. Ίνδίας, 65 περίπου χλμ. νοτιοδυτικά τῆς Λαχώρης, καί ἀνήκε στήν ἀριστοκρατική κάστα τῶν «Ξάτριγυας» (δηλαδή πολεμιστῶν), ὅπως καί ὁ Μαχαβίρα, ὁ ἰδρυτής τοῦ Τζαίνισμού, καί ὁ Βούδδας. Ὁ Νάνακ, ἰνδουϊστής στά πρῶτα του βήματα, ζοῦσε σέ μιά περιοχὴ ὅπου συμβίωναν μουσουλμάνοι καί ἰνδουϊστὲς, μέ συχνές ἐκρήξεις βίας καί φανατισμοῦ. Οἱ ἐμπειρίες αὐτές τόν ὀδήγησαν νά ἀναζητήσει ἕνα συνδυασμό καί μιά ὑπέρβαση τῶν δύο αὐτῶν θρησκευτικῶν ὁμάδων. Ἡ μυστική ἰνδική παράδοση ἄσκησε ἐπάνω του ἐντονότερη ἐπίδραση ἀπὸ τὴ μουσουλμανική.

Χωρὶς νά ἀπαρνηθεῖ τόν κόσμο, τὴν ἐργασία καί τὴν οἰκογένειά του –σύζυγο καί δυὸ γιούς–, ὁ Νάνακ βυθίσθηκε ἐπὶ χρόνια σέ ἔντονο στοχασμό. Σέ ἡλικία 30 ἐτῶν ἔζησε μιά βαθιά πνευματική ἐμπειρία: ὅτι βρέθηκε στήν ἀυλὴ τοῦ Θεοῦ, ὅπου ἔλαβε ἀπ' εὐθείας τὰ θρησκευτικὰ του μηνύματα.

Ὁ Νάνακ περιόδευσε σέ διάφορες περιοχὲς τῆς Ίνδίας καί ἐπισκέφθηκε μουσουλμανικά καί ἰνδουϊστικά κέντρα. Διάφορες ἱστορίες, μέ ἀμφισβητούμενη ὅμως ἱστορική ἀκρίβεια, πού κυκλοφόρησαν μετὰ τὸν θάνατό του καί συγκεντρώθηκαν ἀργότερα σέ ἀνθολόγια γνωστά ὡς «Τζάναμ-σάκκhis», ἀναφέρουν ὅτι ταξίδεψε καί σέ χώρες μακρινές, π.χ. Βαγδάτη, Μέκκα, Κεϋλάνη, καί ἀκόμη ὅτι ἔφθασε ἀνατολικά μέχρι τὴν Κίνα καί δυτικά μέχρι τὴ Ρώμη.

Τό 1521 μ.Χ. ὁ Νάνακ μέ μερικούς ἀφοσιωμένους ὁπαδούς του ἐγκαταστάθηκε στό Καρταπούρ, χωριό τοῦ κεντρικοῦ Πουντζάμπ, ὅπου ἱδρυσε τήν πρώτη κοινότητα τῶν «σίκκα» (μαθητῶν). Εἶχε πιά ἀναγνωρισθεῖ ὡς «γκούρου». Στήν κοινότητα αὐτή ἦταν εὐπρόσδεκτοι οἱ πάντες, ἀδιακρίτως φύλου ἢ κάστας. Μερικοί, φαίνεται, ἔμεναν μόνιμα κοντά του, ἐνῶ ἄλλοι τόν ἐπισκέπτονταν γιά νά πάρουν τήν εὐλογία του.

Προτοῦ πεθάνει, ὁ Νάνακ ὁρισε διάδοχό του τόν Λέχνα, ὀνομάζοντάς τον Ἐνγκαντ («μέλος τοῦ σώματός μου»). Ὑμνοι καί ἀποσπάσματα ἀπό τό κήρυγμα τοῦ Νάνακ, πού διακρίνονται γιά τή συνοχή καί τό κάλλος τῆς ἐκφράσεως, συγκεντρώθηκαν ἀπό τόν διάδοχό του καί ἐντάχθηκαν στό Ἐντι Γκράνθ, ἱερό βιβλίο τῶν σικκιστῶν (γνωστό ἐπίσης ὡς Γκούρου Γκράνθ Σαχίμπ).

Διδασκαλία - Χαρακτηρισμός

Πυρήνα τῆς διδασχῆς τοῦ Νάνακ ἀποτελεῖ ἡ βεβαιότητα ὅτι ὑπάρχει «ένας Θεός (Ὁάνκαρ), καί αἰώνια ἀλήθεια εἶναι τό ὄνομά Του». Εἶναι δημιουργός τῶν πάντων, ὑπερβατικός, προσωπικός, ὁ ὁποῖος ὁμως δέν γίνεται ἀνθρωπος, οὔτε παίρνει ἄλλη μορφή. Ἀποκαλύπτεται μέ τόν λόγο τῶν ἐμπνευσμένων διδασκάλων (γκούρου). Ὁ Νάνακ ἀρνήθηκε τήν Ἰνδουϊστική ἀποψη τῶν «άβατάρα» (θεῶν ἐνσαρκώσεων), κράτησε ὁμως, μέ μερικές τροποποιήσεις, τήν πίστη στήν ἀνακύκληση τῶν μεταβιώσεων καί τόν νόμο τοῦ «κάρμα», ὅτι δηλαδή τή μορφή κάθε νέας γεννήσεως καθορίζουν οἱ πράξεις τῆς προηγούμενης υπάρξεως. Τό ἐπιθυμητό «τέλος» τό βλέπει ὡς συγχώνευση τοῦ ἀτομικοῦ στό Ἀπόλυτο. Ἡ σωτηρία αὐτή ἐπιτυγχάνεται μέ ἔντονη συλλογή καί ἀγαπητική μνήμη τοῦ θεοῦ ὀνόματος, στό ὁποῖο συγκεντρώνεται ἡ ἀποκάλυψη καί ἀκόμη μέ ἀφοσίωση στόν Θεό, ἡ ὁποία ἐκφράζεται μέ τή φιλαλήθεια, τήν ἀγαθοεργία, τήν ἐθελοντική διακονία γιά τό κοινό καλό καί τήν ἀποφυγή τοῦ ὕλιστικοῦ φρονήματος – ἀσέλγειας, πλεονεξίας, θυμοῦ, φιλαυτίας.

Ὁ Νάνακ, ἀπορρίπτοντας τίς μορφές ἐκστάσεως καί τά αἰσθησιακά λατρευτικά ἔθιμα, δεχόταν κάθε τύπο προσευχῆς, πού

προέρχεται από ελίκρινη καρδιά και συνοδεύεται με αγνή ζωή. Συνηγορώντας για μία λατρεία απέρριπτη και απλή, επέμενε κυρίως στη «σέουα» ή «σέβα», την καλοκάγαθη διακονία.

Ἡ θρησκευτική κίνηση πού δημιουργήσε ὁ Νάνακ ὑπῆρξε ἡ-ρεμη, «εὐσεβιστική» καί δέν τάραξε οὔτε ἀνησύχησε τό θρη-σκευτικό ἢ πολιτικό κατεστημένο. Δέν ἀναφέρονται ὀχλήσεις ἀπό τοὺς ἰνδουϊστὲς ἢ διώξεις ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους ἡγε-μόνες. Ἡ συμφιλίωση τοῦ ἰνδουϊστικοῦ καί μουσουλμανικοῦ πνεύματος, πού ἐπιχείρησε, συγκίνησε πολλοὺς Ἴνδους.

Ἀργότερα ὁμως (τέλη 17ου αἰ.), ἡ εἰρηνιστική ἀδελφότητα ἐξελίχθηκε σέ ἀγωνιστική. Σήμερα ὑπάρχουν πάνω ἀπὸ 12 ἑκα-τομμύρια σικκιστὲς σέ διάφορα μέρη τῆς γῆς. Ἡ περιοχὴ τοῦ Πουντζάμπ, ὅπου ἀναπτύχθηκε ὁ Σικκισμός, διαμοιράσθηκε τό 1947 ἀνάμεσα στὴν Ἰνδία καί στό Πακιστάν. Ἡ πικρία τῶν σικ-κιστῶν γιὰ τὸν διαμελισμό καί τὴν ἀποστέρηση ἐνός δικοῦ τους κράτους ἐκρηγνύται συχνά σέ πράξεις βίαιης διαμαρτυρίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

Cole Owen, S., *Sikhism and its Indian Context* (1469-1708). The Attitude of Guru Nanak and Early Sikhism to Indian Religious Beliefs and Practices, London 1984.

Grewal, J.S., *Guru Nanak in History*, Chandigarh 1969.

McLeod, W.H., *Guru Nanak and the Sikh Religion*, Oxford 1968.

Singh Harbans, *Perspectives on Guru Nanak*, Patiala 1975.

(1987)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

Bossy, G., *Guru Nanak, Le messager de l'unité*, L'or du Temps, Paris 1991.

Nesbitt, K., *Guru Nanak*, Canterbury Press, Canterbury 1999.

Owen, C., *Sikhism*, Hodden Arnold, London 2003.

(Βλ. καί Σικκισμός - Βιβλιογραφία)

Γ' όρισμένα
άπό τά θρησκευάματα
πού έπιβιώνουν*

- * Συνοπτική ένημέρωση στά έλληνικά γιά τόν Χριστιανισμό, τόν Ιουδαϊσμό, τόν Ζωροαστρισμό, τόν Κομφουκιανισμό, τόν Ταοϊσμό καί τόν Σιντοϊσμό βλ. Έκπαιδευτική Έλληνισή Έγκυκλοπαίδεια, τόμ. 21, «Οί Θρησκείες», Έκδοτική Άθηνών, Άθήνα 1992.

Φάση από τελετουργίες μνήσεως στην έφηβεία.
Φυλή Μπαλούγια, Δ. Κένυα (Φωτ. ↑Α.Γ., 1985).

ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΑ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΑ

Έννοια - Εισαγωγικά

Στήν αφρικανική ήπειρο διαβιούν εκατοντάδες λαοί, οι όποιοι διακρίνονται για την έντονη θρησκευτικότητα τους. Μέ ελάχιστες όμως εξαιρέσεις –όπως οι αρχαίοι Αιγύπτιοι και οι Αιθίοπες–, οι περισσότερες αφρικανικές φυλές μέχρι τον 20ό αι. δέν χρησιμοποιήσαν γραφή και διατήρησαν τίς θρησκευτικές παραδόσεις, τούς νόμους, τή σοφία τους, κυρίως μέ μύθους και διάφορες δομές και έθιμα τών κοινωνιών τους. Υπάρχουν τόσα αφρικανικά θρησκευάματα, όσοι και λαοί και φυλές, δηλαδή πολλές εκατοντάδες. Άρκεί νά αναλογισθεῖ κανείς ότι στήν έποχή μας χρησιμοποιούνται πάνω από 700 αφρικανικές γλώσσες και ότι ακόμα γλώσσα και θρησκεία συνδέονται στενά, γιά νά σχηματίσει μιá πρώτη, άμυδρή ιδέα τής εξαιρετικής αὐτῆς ποικιλίας*.

Στήν πρώτη φάση τής μελέτης τών αφρικανικῶν θρησκευμάτων υπήρξε ή τάση νά αναζητεῖται σ' αὐτά ή «πρωτόγονη θρη-

* Ἀφρικανικά θρησκευάματα ονομάζονται συνήθως τά θρησκευτικά μορφώματα τών αφρικανικῶν φυλών, νοτίως τής Σαχάρας. Ἔτσι, οἱ ἱστορικές θρησκείες τών πολιτισμῶν τής Β. Ἀφρικής, δηλαδή ή αἰγυπτιακή, αἰθιοπική, βερβερική, καρχηδονιακή, λυβική, μεροϊτική καί σαβαίτικη, δέν συμπεριλαμβάνονται στόν ὅρο αφρικανικά θρησκευάματα.

σχεία» και οι αφρικανικές αντιλήψεις να θεωρούνται υπανάπτυκτες. Ήδη όμως σήμερα έχει διαπιστωθεί ότι τα θρησκευματα της Αφρικής έχουν δική τους εσωτερική εξέλιξη, ή οποία λόγω έλλείψεως γραπτών πηγών ή άλλων μνημείων, δύσκολα μπορεί να καθορισθεί. Ασφαλώς, στη θρησκευτικότητα αυτών των λαών υφίστανται πολλά αρχέγονα χαρακτηριστικά. Αυτό όμως που προσφέρουν οι πρώτες ανθρωπολογικές μελέτες ισχνά μόνο αποτυπώνει την κατάσταση και τη μορφολογία των θρησκευμάτων αυτών στην περίοδο της συναντήσεώς τους με τον δυτικό πολιτισμό.

Πρώτες γραπτές μαρτυρίες υπάρχουν για τό Κογκό και τις κοιλάδες του Ζαμπέζη από τον 16ο αϊ., στα λατινικά και πορτογαλικά. Τό υλικό όμως που διαθέτουμε για μία συνθετική μελέτη έχει κατά τό μέγιστο μέρος συλλεγεί τά τελευταία 150 χρόνια και είναι συσσωρευμένο κυρίως σέ έθνογραφικές μελέτες και ειδικές μονογραφίες για συγκεκριμένα αφρικανικά θρησκευματα. Σχετικά μέ την αφρικανική θρησκεία, συνθετικές έργασίες δημοσίευσαν μεταξύ άλλων οι P. Temples (1945), E.G.S. Pattin-der (1954, 1961), H. Deschamps (1954), E. Dammann (1963), J. Mbiti (1970), D. Zahan (1970), B. Idowu (1973), P.S. Ray (1976), για τίς όποιες βλ. βιβλιογραφία στό τέλος του κεφαλαίου.

Τά θρησκευματα των αφρικανικών φυλών, μέ την αυτόνομία που δημιουργεί ή γλώσσα και οι κοινωνικές τους δομές, είναι συνήθως κλειστά σύνολα και έχουν χαρακτηριστικά που τά διαφοροποιούν μεταξύ τους. Όστόσο, υπάρχουν και πολλές όμοιότητες που επιτρέπουν να μελετηθεί συνθετικά ή παραδοσιακή θρησκευτική ζωή των Αφρικανών και να διακριθούν όρισμένες χαρακτηριστικές γραμμές στην αφρικανική θρησκευτικότητα.

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ - Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟΥ

Οι αφρικανικές θρησκείες συνδυάζουν αρχές υπερβατικότητας και έγκοσμιότητας, πολυμορφίας και ενότητας. Έκτός από τις μονοθεϊστικές και πολυθεϊστικές απόψεις περιέχουν ακόμη μία αντίληψη περί απρόσωπης δυνάμεως, ή οποία επηρεάζει ποικιλότροπα τη ζωή. Σε διαφορετικά πλαίσια και συνθήκες, κάθε μία από αυτές τις αντιλήψεις έρχεται στο προσκήνιο ως τό πρωταρχικό στοιχείο της θρησκευτικής σκέψεως και πράξεως, μολονότι ή κάθε μία αποτελεί μέρος ευρύτερου συνόλου.

Σε όρισμένα θρησκευόμενα της Αφρικής δεσπόζει μία πολυθεϊστική δομή που θυμίζει την αρχαία ελληνική θρησκεία, με πολλές θεότητες να επηρεάζουν διάφορες περιοχές της ανθρωπίνης ζωής (π.χ. τά θρησκευόμενα των παλαιών βασιλείων της Ουγκάντας, των Άσάντι της Γκάνας, των Γιορούμπα της Νιγηρίας). Άλλα διακρίνονται για τη μονοθεϊστική μορφή τους, με τόν ύψιστο Θεό ως μόνο κεντρικό άξονα της ανθρώπινης ζωής και του κόσμου (π.χ. ή θρησκεία των Νούερ στο Σουδάν, των Ρουάντα και Ρούντι, των φυλών παρά τό όρος Κένυα). Πολλές φορές όμως ή θρησκεία ενός λαού δέν είναι ενιαία. Π.χ. ή θρησκευτική ζωή των Γιορούμπα στη Δυτική Νιγηρία παρουσιάζει ποικιλία τύπων θρησκείας. Παρά τόν βασικό μονοθεϊστικό της πυρήνα μέ την πίστη σ' έναν υπέρτατο θεό, τόν Όλορούν (Olorun = Κύριος των ουρανών), ή θρησκεία αυτή μέ την ανάπτυξη της λατρείας των Όρίσα (Orisha) έμφανίζεται ως πολυθεϊστική. Συγχρόνως όμως έκδηλα είναι τά φαινόμενα ένοθείσμου, καθώς κάθε Όρίσα στη λατρεία του θεωρείται ό κατεξοχήν θεός και μπροστά του κάθε άλλη θεϊκή μορφή υποχωρεί.

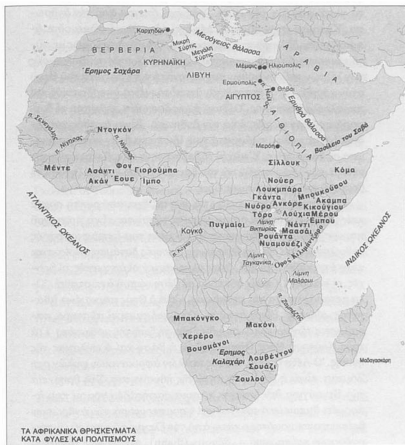
Σχηματικά, στη θρησκευτική ατμόσφαιρα στην οποία αναπνέουν οι Άφρικανοί, θά μπορούσαν νά διακριθούν τέσσερα στρώματα δοξασιών: Ήπαρξη υπέρτατου Θεού· δράση ισχυρών πνευμάτων ή θεοτήτων· επικοινωνία μέ προγονικά πνεύματα· ενέργεια άπροσδιορίστων μαγικών δυνάμεων.

Υψιστος Θεός

Μερικοί από τούς πρώτους παρατηρητές είχαν αποκλείσει από την αφρικανική ζωή την πίστη σε υπέρτατο Όν· αργότερα όμως, ανθρωπολόγοι, ιεραπόστολοι και αφρικανοί διανοούμενοι (Mbiti, Idowu κ.ά.) επισήμαναν ένα θεμελιώδη αφρικανικό μονοθεϊσμό. Έναντίον αυτής της θέσεως όμως εκδηλώθηκαν όρισμένες έντονες αφρικανικές αντιδράσεις (Ο. P' Bitek). Υπάρχουν πράγματι μερικοί λαοί, οι οποίοι ή δεν έχουν συγκεκριμένη αντίληψη περί υπέρτατου Θεού ('Ατσόλι, Λάνγκο) ή η υπάρχουσα είναι τόσο περιορισμένη, ώστε δημιουργείται ή έντύπωση ότι ο Θεός είναι αδρανής (Λουβέντου, Νυακχούσα, Σουάζι, Ζάντε). Ωστόσο, στη συντριπτική πλειοψηφία τους τα αφρικανικά θρησκευματα αναγνωρίζουν ένα μοναδικό, υπέρτατο δημιουργό Θεό, για τον οποίο υπάρχουν πολλές μαρτυρίες στις προσευχές, στα γνωμικά, στους μύθους κ.λπ. Έτσι, σχετικά με τις περί Θεού αντιλήψεις, βλέπουμε ένα χρωματικό φάσμα, που αρχίζει από τον πιο φωτεινό μονοθεϊσμό και φθάνει ως την πιο σκοτεινή δεισιδαιμονία.

Τά ονόματα που δηλώνουν τό υπέρτατο Όν συχνά δεν ετυμολογούνται, πολλά όμως εκφράζουν σημαντικές πλευρές της υπέρξεως και του μυστηρίου του. Μερικοί λαοί μεταχειρίζονται ένα μόνο όνομα για τον Θεό· π.χ. Κουόθ (Kwoth) οι Νούερ, Νγκάι (Ngai) οι Κικούγιου και Έμπου, Μάουου (Mawu) οι Έουε· άλλοι όμως περισσότερα (όπως οι Ρούντι, Άχάν, Γκάντα, Σουκούμα, Νυαμουέζι), προσθέτοντας πολλά προσωνύμια. Θεία ονόματα που σημαίνουν τον ήλιο, όπως Ruwa, Igwa (μέ παραλλαγές: Izuwa, Illywa, Lyuba, Luba, Loba), είναι εύρύτατα διαδεδομένα σε φυλές της Τανζανίας, του Κογκό, του νοτιοδυτικού Καμερούν. Ωστόσο, στίς θρησκείες αυτών των λαών ο Θεός δεν ταυτίζεται με τον φυσικό ήλιο. (Πίνακα θείων ονομάτων κατά φυλές βλ. Mbiti, 1970: 327-33.)

Στό πλαίσιο που προσφέρει ή γλώσσα και οι παραστάσεις τους, οι περισσότεροι αφρικανικοί λαοί προσπαθούν νά τονίσουν ότι ο Θεός είναι υπερβατικός, απρόσιτος, έντελώς δια-

(Φωτ. από Ε.Ε.Ε.)

φορετικός τόσο από τούς ανθρώπους, όσο και από τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτὰ, ἀπὸ ὅλη τὴν κτίση. Ὑπερέχει ἄπειρα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Κατοικεὶ στὸν οὐρανό. Δέν ἔχει οὔτε ὕλικό σῶμα οὔτε ὁποιοδήποτε ἄλλο φυσικό περιορισμό. Ταυτόχρονα ὁμως μέ αὐτό τὸν τονισμό τοῦ διαφορετικοῦ, μέσα ἀπὸ τούς συμβολισμούς τῶν λέξεων καὶ τῶν μύθων συχνά τονίζεται ἡ ἐγγύτητα τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμο. Ἔτσι πιστεύεται ὅτι αὐτός εἶναι ὑπερβατικός καὶ παράλληλα ἐγκόσμιος. Ὁ ἴδιος, χωρίς δυσκολία, καλύπτει τὴ διαφορά πού τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Εἶναι ἀγαθός καὶ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ πλάσματά του, ἰδιαίτερα ὅταν αὐτὰ βρίσκονται σέ δοκιμασίες. Σ' αὐτὴν τὴ βεβαιότητα στηρίζεται καὶ ἡ συνήθεια τῶν Ἀφρικανῶν νὰ τὸν ἐπικαλοῦνται καὶ νὰ ζητοῦν τὴ βοήθειά του στίς κρίσιμες ὥρες.

Ὁ ὕψιστος Θεός γνωρίζει τὰ πάντα, ἔχει ἀσύγκριτη σοφία καὶ γνώση. Βλέπει τὰ πάντα· ἀκούει τὰ πάντα· εἶναι πανταχοῦ παρὼν· εἶναι παντοδύναμος. Ἡ ἐξουσία του ἐκτείνεται στοὺς ἄνθρώπους, τὰ ζῶα, τὰ ἄψυχα, τίς φυσικές δυνάμεις. Βρίσκεται πίσω ἀπὸ καθετὶ δυνατό, ὅπως οἱ κεραυνοί, οἱ ἀστραπές, οἱ βροχές, οἱ σεισμοί. Κανείς δέν εἶναι σέ θέση νὰ τοῦ ἀντισταθεῖ. Ὅλα μεταβάλλονται καὶ πεθαίνουν, ἀλλὰ ὁ Θεός παραμένει ἀθάνατος, αἰώνιος. Εἶναι ἀγαθός, ἀλλὰ καὶ τιμωρεῖ αὐστηρά παραβάσεις τῶν κανόνων πού διέπουν τὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας. Γιὰ τοὺς Νούερ, ὁ Θεός (Κουόθ) εἶναι ἡ βάση καὶ ὁ φύλακας τῆς ἠθικῆς. Ὁ Λέζα (Leza), ὁ Θεός πολλῶν ἀφρικανικῶν φυλῶν στὴ Ζάμπια, εἶναι ἡ ἀπώτατη πηγὴ τῆς ἠθικότητας. Στὴ θρησκεία τῶν Κικουγίου δέν ὑπάρχει κάποια σαφὴς ἰδέα νόμου πού ἀπορρέει ἄμεσα ἀπὸ τὸν Θεό καὶ ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων βρίσκεται περισσότερο κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν ποικίλων παραδόσεων καὶ ταμπού – «δάχου» (thahu). Αὐτὰ ὁμως τὰ δάχου συνδέονται ἔμμεσα μέ τὸν Θεό μέσω τῶν προγόνων. Ὁ Θεός ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ γιὰ τὴν τιμωρία τῶν ἐνόχων. Μόνο ὅσοι διακρίνονται γιὰ ἠθικὴ ζωὴ μποροῦν νὰ τὸν ὑπηρετοῦν.

Ιδιαίτερες θεότητες

Στή θρησκεία πολλών αφρικανικών λαών σπουδαιότατο ρόλο έχουν διάφορες θεότητες, πού συχνά θεωρούνται θεοποιημένες φυσικές δυνάμεις ή και ιστορικές μορφές. Οί μύθοι τίς περιγράφουν κατεξοχήν ανθρωπομορφικά. Κάποτε αναφέρονται ως παιδιά ή υπηρέτες του υπέρτατου Θεού. Αντίθετα όμως με αυτόν – πού παραμένει συνήθως στο βάθος της πνευματικής ζωής –, οί μικρότερες θεότητες και τά πνεύματα συνδέονται μέ τήν καθημερινή έμπειρία και νοούνται ως δυνάμεις ένδοκοσμικές, πού οί σχέσεις τους μέ τά ανθρώπινα όντα είναι άμοιβαίες. Τέτοιες θεότητες είναι: Οί Βωντού (Voodoo) στή φυλή Φόν· οί Άμποσόμ (Abosom) στούς Άκάν· τά Λουμπάαλε (Lubaale) στούς Γχάντα· οί Τσουέζι (Chwezi) στούς Νυόρο· τά Μχοντόρο (Mhondoro) στή φυλή Σόνα· οί Όρίσα (Orisha) στή φυλή Γιορούμπα. Οί τελευταίοι αποτελούν ένα από τά πιό σύνθετα πάνθεα στήν Άφρική. Αναφέρονται εκατοντάδες Όρίσα, αλλά είναι λίγες οί κύριες μορφές, όπως ό Όμπατάλα (Obatala), ό πατέρας τών Όρίσα, ό Όγκούν (Ogun), προστάτης του σιδήρου, και ό Σάνγκο (Shango), πρόξενος του κεραυνού και τής άστραπής.

Συχνά οί επί μέρους Όρίσα αντιμετωπίζονται σάν ανεξάρτητες θεότητες. Ό καθένας έχει δικά του κέντρα λατρείας και λατρευτικά τυπικά. Υπάρχει άτέλειωτη ποικιλία στή μυθολογία και τίς λατρευτικές έκδηλώσεις αὐτῶν τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων.

Οί Άμποσόμ, πού έχουν σπουδαιότατο ρόλο στή ζωή τών Άκάν, πιστεύεται ότι προέρχονται από τόν Νυάμε, τόν ὕψιστο Θεό, και θεωρούνται γιοί του. Μεσολαβούν ανάμεσα σ' αὐτόν και στούς ανθρώπους· είναι εκπρόσωποί του και ενδιαίτημά τους έχουν ποταμούς, όπως τόν Τάνο, βράχους ή δένδρα, μέ τά όποία συχνά ταυτίζονται. Από αὐτές τίς πολυάριθμες θεότητες άλλες σχετίζονται μέ μία φρατρία (clan), όρισμένες αποκτοῦν εὐρύτερη δημοφιλή λατρεία, ενώ άλλες μεσουρανοῦν γιά ένα χρονικό διάστημα στο ένδιαφέρον του λαού και κατόπιν λησμονοῦνται βυθιζόμενες σέ πλήρη λήθη.

Ἀνάμεσα στὰ πνεύματα μπάντουα, πού λατρεύονταν στίς φυλές τῆς Δυτικῆς Οὐγκάντας (Νυόρο, Τόρο, Ἀνκόρε), δεσπόζουσα θέση εἶχαν οἱ Τσουέζι, ἰδιαίτερα: ὁ Οὐαμάρα (Wamara), θεός τῆς εὐγονίας καί τῆς ἀφθονίας· ὁ Νταχούρα (Ndahura), θεός τῆς πανώλης, τῆς εὐλογιᾶς καί ἄλλων ἐπιδημικῶν ἀσθενειῶν· ἡ Καϊκάρα-Νυαμπουζάνα (Kaikara-Nyabuzana), θεά τῆς εὐγονίας, κ.ἄ. Παράλληλα μέ τὰ βασικά αὐτά πνεύματα, στή θρησκευτική συνείδηση τῶν ἀνθρώπων τῆς Δυτικῆς Οὐγκάντας κινοῦνται καί ἄλλα, μέ ἀβέβαιη καταγωγή καί φυσιογνωμία, ἐνῶ νέα πνεύματα ἔρχονται συχνά στό προσκήνιο καί παλαιά λησμονοῦνται ἢ ἀλλάζουν χαρακτήρα, σημασία καί ἔργο.

Γενικά, οἱ θεότητες αὐτές μποροῦν νά γίνουν κατανοητές ὡς σύμβολα ψυχολογικῶν καί κοινωνικῶν φαινομένων, πού μοιάζουν μέ τὰ φυσικά φαινόμενα στίς πανίσχυρες, ἐπικίνδυνες καί εὐεργετικές τους ὀψεις. Συχνά, τὰ μυστηριώδη νήματα τῶν δοξασιῶν σχετικά μέ τίς διάφορες θεότητες εἶναι φορτισμένα μέ ἀνησυχία καί φόβο.

Ἱεροβασιλέας
(Μουκάμα)
τοῦ Νυόρο.
Ἀνατολική
Οὐγκάντα (Φωτ.
συλλογή Ὑ.Α.Γ.).

Προγονικά πνεύματα

Ἡ τιμή καί ἡ εὐλάβεια στούς προγόνους, πανανθρώπινο φαινόμενο, στίς ἀφρικανικές κοινωνίες ἀπαντᾷ μέ περισσότερη σαφήνεια σέ μικρές, γεωργικές φυλές, πού δέν ἔχουν ἐκτός τῆς πατριᾶς κάποια πολιτική ἀνάπτυξη, ὅπως εἶναι οἱ Λουκμπάρα καί Ταλλένσι. Σέ νομαδικές φυλές –ὅπως οἱ Μασάι καί οἱ Νούερ–, τά προγονικά πνεύματα δέν ἔχουν κεντρική σημασία, ἐνῶ σέ εὐρύτερους σχηματισμούς, ὅπως τά βασίλεια, ὁ ρόλος τῶν προγόνων καί ἡ ἐπικοινωνία μαζί τους παρουσιάζει συνθετότερες παραλλαγές. Σέ ἀφρικανικές κοινωνίες, ὅπου ἡ συναίσθηση τοῦ ὑπέρτατου Θεοῦ εἶναι ἐντονότερη, ἀρκετές φορές τά προγονικά πνεύματα θεωροῦνται ἐνδιάμεσα ὄντα μεταξύ ἀνθρώπων καί Θεοῦ. Ὑπάρχουν ὁμως περιπτώσεις συχνότερων ἐπικλήσεων καί προσφορῶν πρός αὐτά, χωρίς ἀμεση ἀναφορά στόν Θεό ἢ μέ πολύ μικρή συσχέτιση μέ αὐτόν.

Ἐνα πνεῦμα δέν νοεῖται ἀκριβῶς σάν ἕνα πρόσωπο πού πέθανε, ἀλλά σάν ἕνα ὄν διαφορετικῆς τάξεως ἀπό ὁ,τι ὁ ἄνθρωπος. Τά προγονικά πνεύματα σέ πολλές μπαντού γλῶσσες ὀνομάζονται «μιζίμου» (mizimu, ἐν. muzimu). Πρόκειται γιά ἕναν ὄρο ἀπό τούς πιό διαδεδομένους στίς ἀφρικανικές θρησκείες: ἀπαντᾷ στή Ζιμπάμπουε, τή Ζάμπια, τό Μαλάουι, τήν Τανζανία, τή Ρουάντα καί σέ διάφορες φυλές τῆς Οὐγκάντας. Οἱ νοτιο-αφρικανικοί μπαντού λαοί, ὅπως οἱ Τσουάνα, Σόθο. Πέντι κ.ἄ., ὀνομάζουν τά προγονικά πνεύματα μπαντίμο (badimo).

Τά προγονικά πνεύματα δέν περιορίζονται σέ συγκεκριμένο χῶρο. Ὡστόσο, πιστεύεται ὅτι ἔχουν προτίμηση στίς περιοχές ὅπου ἔζησαν ὡς ἄνθρωποι, στούς παρεστίους λίθους, σέ διασταυρώσεις ὁδῶν, σέ σιτοβολῶνες, κοντά στίς κατοικίες ἢ τούς τάφους τῆς οἰκογένειας. Γιά μερικά πνεύματα πιστεύεται ὅτι ζοῦν ὑπογείως, ἐνῶ γιά ἄλλα ὅτι κατοικοῦν σέ ὀρισμένα δένδρα. Ἀρκετοί ἀφρικανικοί μῦθοι ἀναφέρονται σέ τόπους ὅπου μεταβαίνουν τά πνεύματα, ἐνῶ ἄλλοι δηλώνουν ὅτι αὐτά δέν βρίσκονται οὔτε στόν οὐρανό, οὔτε στόν Ἀδη, ἀλλά κινοῦνται σέ ἕνα ἐνδιάμεσο διάστημα. Ἀκόμα, ὑπάρχει ἡ βεβαιότη-

τα ότι ένα πνεῦμα μπορεί ν' αναμειχθεί σέ μία οίκογενειακή υπόθεση καί νά προκαλέσει κάποια ἀρρώστια ἢ ἄλλη συμφορά. Ἐτσι, ἂν συμβεῖ κάτι δυσάρεστο στήν οἰκογένεια, οἱ ἐνδιαφερόμενοι ζητοῦν νά διαπιστώσουν ποιό εἶναι τό πνεῦμα πού ἔχει δημιουργήσει τό πρόβλημα.

Δέν εἶναι μόνο οἱ ζῶντες πού ἐξαρτῶνται ἀπό τά πνεύματα τῶν συγγενῶν τους, ἀλλά καί αὐτά χρειάζονται φροντίδα, φωτιά καί διάφορες ἄλλες ἐκδουλεύσεις.

Ἀπρόσωπες μαγικές δυνάμεις

Διάχυτη εἶναι ἡ πεποίθηση στήν Ἀφρική ὅτι ἀπροσδιόριστες δυνάμεις ἐπηρεάζουν τήν υἰεία, τήν εὐεξία, τήν πορεία γενικά τῆς ζωῆς. Πρόκειται γιά μία ἀπρόσωπη, ἀδιάφορη στό καλό καί τό κακό ἐνέργεια. Ἄν ὑποθεθεῖ ὅτι οἱ ἀντιλήψεις γιά τό Ὑπερβατικό ἀναλογοῦν στά γιγαντιαία δένδρα τῆς ἀφρικανικῆς ζούγκλας καί οἱ ἀπόψεις γιά τίς ἰδιαίτερες θεότητες στούς θάμνους καί τά ἀναρριχώμενα φυτά, οἱ δοξασίες γιά τίς μαγικές δυνάμεις ἀναλογοῦν στή χλόη καί τά χόρτα τῆς ἀφρικανικῆς ζούγκλας καί ἀναπτύσσονται ταχύτατα, ὅπως ἐκεῖνα.

Οἱ Ἀφρικανοί δεῖχνουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν κατάλληλη χρησιμοποίηση τῶν μαγικῶν δυνάμεων, ὥστε νά εἶναι ἐργετικές γιά τήν ἀνθρώπινη ζωή καί ὄχι καταστρεπτικές. Τό πρόβλημα τῶν σχέσεων μαγικῶν καί καθαρώς θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων καί τύπων εἶναι πολύπλοκο καί ποικίλες θεωρίες ἔχουν διατυπωθεῖ γι' αὐτό. Σύμφωνα μέ μία γενική θεωρητική διάκριση, ἡ μαγεία εἶναι προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νά ἐλέγξει τίς ὑπερβατικές δυνάμεις καί νά τίς κατευθύνει, μέ ἐγωιστική, ἀμοραλιστική διάθεση καί σκοπιμότητα. Ἀντίθετα, στά θρησκευτικά βιώματα ὑπάρχει μία σχέση ἀμοιβαιότητος, δηλαδή πίστη καί ἐμπιστοσύνη στή θεότητα, δέος, συναίσθημα ἐξαρτήσεως ἀπό αὐτήν καί ἀκόμη ἐκούσια ἀγαπητική συμμόρφωση στίς ἐπιταγές τῆς. Στήν Ἀφρική, οἱ μαγικές καί οἱ θρησκευτικές παραστάσεις κατά κανόνα συμβιοῦν καί ἀλληλοεξαρτῶνται, ὅπως

στά τροπικά δάση συνυπάρχουν, αλληλοεπισχύονται και αλληλοκαταδιώκονται πλήθος από έτερογενή ζώα, φυτά, οργανικά και ανόργανα στοιχεία. Έκφράζονται έτσι δύο διαφορετικές τάσεις της ανθρώπινης ψυχής και ζωής: μία σκοτεινή, έγωιστική, αδιάφορη για τό καλό ή τό κακό, και μία άλλη που αναζητεί μέδέος τό θείο φώς και τή χάρη.

Σέ κάθε αφρικανική φυλή κατασκευάζονται συχνότατα διάφορα γητεύματα, θέλγητρα, φάρμακα, φυλακτά, μέ τά πιό άπίθανα συστατικά. Έξάλλου, όρισμένα άντικείμενα, όπως κέρατα μεγάλων ζώων, που περιέχουν διάφορα σύμβολα και άλλα ύλικά, θεωρούνται ιδιαίτερα δυναμούχα ή και κατοικητήρια πνευμάτων. Αυτόυ του είδους τά «φετίχ» έμφανίζονται στίς αφρι-

Στόν ιερό βασιλικό χώρο: Απότιση λατρευτικού σεβασμού στόν Μουκάμα (ιεροβασίλειά). Ούγκάντα, μέσα 20ού αί. (Φωτ. συλλογή †Α.Γ.).

κανικές κοινωνίες με διάφορα ονόματα· π.χ. οι Γκάντα τὰ ὀνομάζουν «μαγιέμπε» (mayembe), οἱ Ἀκάν «σουμάν» (suman), οἱ Μέντε «χάλε» (hale), οἱ Νούερ «κουλάνγκνι» (kulangni), οἱ Κόνγκο «νκίσι» (nkisi). Βρίσκονται στή διάθεση τοῦ κατόχου τους, πού μπορεῖ νά εἶναι μάγος θεραπευτής, καί τὰ χρησιμοποιεῖ γιά νά προωθήσει ἀτομικούς σκοπούς, ἀμυντικούς ἢ ἐπιθετικούς. Σ' αὐτήν ἰδιαίτερα τήν περιοχή τῶν μαγικῶν παραστάσεων καί πρακτικῶν γίνεται αἰσθητότερη ἡ δράση δαιμονικῶν δυνάμεων.

ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΠΕΡΙ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Πολλοί ἀφρικανικοί μῦθοι ἀναφερόμενοι στήν ἀρχή τοῦ κόσμου θεωροῦν ὅτι αὐτός δημιουργήθηκε, ἢ καλύτερα πλάσθηκε, ἀπό τόν ὕψιστο Θεό. Ἡ ἰδέα τῆς δημιουργίας ἀπό τό μηδέν δέν ἀναφέρεται. Περισσότερο χρησιμοποιοῦνται λέξεις πού σημαίνουν πλάθω, διαμορφώνω, λαξεύω, κατασκευάζω. Ἕνας μῦθος τῶν Μπουκούσου, οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν στούς Λούχια τῆς Δυτικῆς Κένυας, λέει ὅτι ὁ Οὔελε Χακάμπα (Wele Khakaba), ὁ ὕψιστος Θεός, αὐτός πού παρέχει τὰ πάντα, δημιούργησε τό σύμπαν σέ δύο μέρες· κατόπιν δημιούργησε τόν οὐρανό γιά νά κατοικεῖ· στή συνέχεια, ὅλο τόν ὑπόλοιπο κόσμο καί ὅσα βρίσκονται σ' αὐτόν. Μετά τόν οὐρανό, πού τόν στηρίξε μέ στύλους γιά νά μήν πέσει, δημιούργησε δύο βοηθοῦς, τόν Μουχόβε (Mukhove) καί τόν Μουρούμουα (Murumwa). Ακολουθῶς δημιούργησε τή σελήνη καί τόν ἥλιο. Ὑστερα ἕνα μεγάλο πετεινό, πού φέρνει τήν ἀστραπή καί τόν κεραυνό· τὰ ἀστρα, τὰ σύννεφα, τή βροχή, δύο οὐράνια τόξα – ἕνα ἀρσενικό καί ἕνα θηλυκό. Κατόπιν τόν ἀνεμο κ.λπ.

Ἡ κοσμολογία τῶν περισσοτέρων ἀφρικανικῶν φυλῶν παρουσιάζεται μᾶλλον ἀπλή, μέ λιτή ἀναφορά στόν δημιουργό Θεό. Ὑπάρχουν ὅμως καί φυλές, ὅπως οἱ Ντογκόν στόν ἄνω Βόλτα, πού ἔχουν σύνθετες κοσμολογικές δοξασίες.

Τό κύριο ενδιαφέρον τῆς ἀφρικανικῆς θρησκείας δέν εἶναι τόσο ἡ κοσμολογία, ὅσο ἡ ἀνθρωπολογία, ἡ ἀρχή, ἡ φύση, ἡ ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπου. Διάφοροι μύθοι ἀναφέρονται στή δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου καί κυρίως στό ξεκίνημα τῆς φυλῆς. Τίς περισσότερες φορές τά συνδέουν μέ τό ὑπέρτατο ὄν. Ὁ ἐν λόγω μύθος τῶν Μπουκούσου στή συνέχεια διηγεῖται ὅτι ὁ ὕψιστος Θεός δημιούργησε τόν πρῶτο ἄνδρα, τόν Μουάμπου (Mwambu) καί τήν πρώτη γυναίκα, τή Σέλα (Sela). Τό ζευγάρι χρειαζόταν νερό. Ὁ Οὐέλε ἄφησε νά πέσει ἀπό τόν οὐρανό νερό πού γέμισε τίς κοιλάδες κι ἔτσι ἔγιναν οἱ λίμνες κι οἱ θάλασσες. Μετά τή δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου, ὁ Οὐέλε δημιούργησε τά φυτά καί τά ζῶα.

Στίς πεποιθήσεις τῶν κατοίκων τῆς Δυτικῆς Οὐγκάντας διαπιστώνονται δύο ἰδέες γιά τίς σχέσεις τοῦ Θεοῦ μέ τήν ἀνθρωπότητα, ὅτι δηλαδή κάποτε ὁ Ὑψιστος εἶχε στενή σχέση μέ τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλά κατόπιν ἀπομακρύνθηκε λόγω τῆς κακῆς συμπεριφορᾶς τους· καί ἀκόμη ὅτι δέν ἔπαυσε νά δείχνει ἐνδιαφέρον γιά τά πλάσματά του. Οἱ δύο αὐτές θέσεις ἐκφράζουν θεμελιώδη βιώματα τῆς θρησκείας ψυχῆς. Δηλαδή, ἀπό τό ἕνα μέρος, συναίσθηση τῆς ἀνθρώπινης ἀναξιοτήτας καί εὐθύνης, πού τονίζει τήν ἀπόσταση μεταξὺ ἀνθρώπου καί δημιουργοῦ καί ἀπό τό ἄλλο, ἐλπίδα ὅτι ὁ Θεός δέν ἐγκατέλειψε ἐντελῶς τήν ἀνθρωπότητα. Σέ ἀφρικανικές κοινωνίες μέ πολυθεϊστική μορφή ἀπαντᾷ ἡ πίστη ὅτι ὁ Θεός μετά τή δημιουργία ἀνέθεσε ὀρισμένες ἀρμοδιότητες σέ πνεύματα-θεότητες περιορισμένης ἐμβέλειας, μέσω τῶν ὁποίων συντηρεῖ τόν κόσμον καί φροντίζει γι' αὐτόν. Συνεπῶς, ὁ Θεός συνεχίζει, ἔστω ἔμμεσα, νά ἔχει τόν τελευταῖο λόγο.

Στήν Ἀφρική, θεμελιώδης εἶναι ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ θρησκεία ἀναφέρεται σ' ὅλοκληρο τόν ἀνθρωπο, στή φυσική καί τήν πνευματική του εὐημερία, καί ὅτι τό ἀνθρώπινο ὄν εἶναι σύνθετο καί δυναμικό σύνολο, ἀποτελούμενο ἀπό στοιχεῖα φυσικά, πνευματικά, ἠθικά καί κοινωνικά. Ὁ Ἀφρικανός σπάνια συμπεριφέρεται ὡς ἄτομο, ἀφοῦ γενικά αἰσθάνεται καί ἐνεργεῖ ὡς ὑπεύ-

θυνο μέλος ενός κοινωνικού συνόλου. Γι' αυτό οι κοινωνικές συγκρούσεις μπορεί νά προκαλέσουν φυσική ασθένεια και οι ήθικες παραβάσεις νά δημιουργήσουν πνευματική δυστυχία, αναστάτωση στην υγεία και τήν εὐημερία τῆς φυλῆς.

Σχεδόν κάθε φυλή ἔχει μύθο πού ἀναφέρεται στὸν θάνατο. Βασική του ἰδέα εἶναι ὅτι οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἦταν ἀθάνατοι. Ἀλλά ἡ κατάστασις αὐτὴ διακόπηκε εἴτε ἀπὸ κάποιο ἀτύχημα εἴτε ἀπὸ κάποια συνειδητὴ πράξις ἀνυπακοῆς. Διάφοροι μπαντοὺ λαοὶ ἐξηγοῦν τὴν αἰτία τοῦ θανάτου μέ μύθους πού κάνουν λόγο γιὰ κάποιο μήνυμα, τό ὁποῖο ἔφθασε σ' αὐτοὺς μέ καθυστέρηση: ὅτι ὁ δημιουργὸς Θεὸς ἀνέθεσε σέ κάποιο ζῶο (χαιμαλέοντα ἢ πρόβατο) νά μεταφέρει τό ἄγγελμα τῆς ζωῆς καί ὅτι κατόπιν ἔδωσε τό μήνυμα τοῦ θανάτου σ' ἓνα ταχύτερο ζῶο (λαγὸ ἢ σαῦρα). Τό τελευταῖο, μέ τό μήνυμα τοῦ θανάτου, ἔφθασε νωρίτερα. Ἔτσι ὁ θάνατος ἐγίνε κληρὸς τῆς ἀνθρωπότητος.

Παράλληλα μέ τὴ βασική ἰδέα γιὰ τὸν ἀτελὴ χαρακτήρα, τό πρῶτό καί θνησιγενές τοῦ ἀνθρώπου, κινεῖται ἡ ἀντίληψις ὅτι τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς μποροῦν νά ἐλαφρυνθοῦν μέ λατρευτικές πράξεις. Τὰ ἀφρικανικὰ θρησκευτάματα εἶναι συστήματα πού ζητοῦν νά ἐλέγξουν τὴν ἄμεση ἐμπειρία. Δέν ἀσχολοῦνται πολὺ μέ τὰ προβλήματα τῆς προσωπικῆς σωτηρίας στο ὑπερπέραν ἢ γενικότερα τὴ λύτρωση τοῦ κόσμου στο μέλλον. Ἐνδιαφέρονται κυρίως γιὰ μιά ἐνδοκόσμια μορφὴ σωτηρίας. Ὁ βασικὸς χαρακτήρας τῆς ἀφρικανικῆς θρησκευτικότητος παραμένει ἀνθρωποκεντρικὸς.

**Φάσεις από τελετουργίες μνήσεως στην έφηβεία.
Φυλή Μπαλούγια, Δ. Κένυα (Φωτ. †Α.Γ., 1985).**

ΛΑΤΡΕΙΑ

Ίερατεΐα

Τά αφρικανικά ιερατεΐα παρουσιάζουν ποικιλία ανάλογη με την πολυμορφία των θρησκειμάτων της μαύρης ηπείρου. Σύμφωνα με τόν ειδικότερο τύπο θρησκειώματος –έάν κλίνει προς τό μονοθεϊστικό ή τό πολυθεϊστικό πρότυπο–, τήν κοινωνική οργάνωση καί τήν παράδοση τής φυλής, μεταξύ των «ιερο-εμπειρογνομόνων» διακρίνονται: ιερείς, πού ύπηρετοῦν ἓνα συγκεκριμένο θεό καί συνδέονται μέ ὀρισμένο ἱερό ἤ ἱερά· διάμεσοι ἤ μέντιουμ, πού συνήθως συνεργάζονται μέ τούς προηγούμενους· μάντις-θεραπευτές καί βοτανογνώστες. Συχνά οἱ τύποι αὐτοί ἀπαντοῦν καί σέ συνδυαστικές μορφές, π.χ. ὡς ἱατρομάντις ἤ ιερεῖς μέ ἱκανότητες διαμέσων (μέντιουμ).

Ἡ λατρεΐα στόν ὕψιστο Θεό κατά κανόνα δέν παρουσιάζεται ἀνεπτυγμένη οὔτε συνδέεται μέ ὀργανωμένο ἱερατεῖο. Ὅρι-

σμένα μέλη της κοινότητας, λόγω συνέσεως ή άκεραιότητας του χαρακτήρα, θεωρούνται καταλληλότερα για ν' άπευθύνονται ως αντιπρόσωποι της στον Θεό. Στίς φυλές κοντά στο όρος Κένυα –τούς Κικουύγιου, τούς Μέρου και τούς Έμπου– οί έντεταλμένοι για τήν αναφορά στον Θεό και τή θυσία ήταν κατ' άρχήν οί πρεσβύτεροι τής φυλής. Βασικό ρόλο στη θρησκευτική ζωή τών Κικουύγιου είχαν ακόμη μερικές έξαιρετικές προσωπικότητες προφητών, οί «άράδι». Στούς Μέρου, ό «μόγουε» αποτελούσε ιδιότυπη μορφή προφήτη, κριτή και πολιτικο-θρησκευτικού ήγέτη.

Πολύ άνεπτυγμένο παρουσιάζεται τό ιερατείο στά θρησκευματα πού έχουν συστηματική λατρεία σέ διάφορες θεότητες. Σέ άρκετές φυλές, ιδίως στη Δυτική Άφρική, τό ιερατικό λειτουργημα προϋποθέτει κλήση, πολυετή εκπαίδευση και άσκηση. Στούς Άσάντι τής Γκάνας, για νά γίνει κανείς «όκόμφο» (ιερέας) χρειάζεται μαθητεία και δοκιμασία έτών, συνδεόμενη μέ μυήσεις. Οί ιερείς («όκόμφο»), εκτός από τά καθαρώς τελετουργικά καθήκοντά τους, έχουν και ευρύτερη κοινωνική άποστολή. Διαχωρισμός θρησκευτικού και κοσμικού ή πνευματικών και υλικών άναγκών δέν γίνεται στην Άφρική. Υπάρχει άμοιβαία διαπίδυση. Ιδιαίτερα όργανωμένο ήταν τό ιερατείο σέ φυλές όπου λειτουργούσε ό θεσμός του ιεροβασιλέα, όπως στίς φυλές τών Σουκούμα, Νουμουέζι, Σίλλουκ, Άσάντι, Γκάντα, Γιορούμπα, Λουβέντου, Φόν. Έχει, κύριο ιερατικό ρόλο είχε ό ιεροβασιλέας. Γύρω από αυτόν κινούνταν διάφοροι ιερατικοί τύποι μέ σκινωδέστερο ιερατικό χαρακτήρα – όπως φύλακες τής ιερής φωτιάς, διάκονοι τών βασιλικών τάφων κ.ά.

Τέλος, οί ιατρομάντις, οί όποιοί ασχολούνται μέ έξαγνισμού, έξουδετέρωση του κινδύνου μαύρης μαγείας, θεραπείες και χρησμούς, είναι ευπόληπτοι και σεβαστοί στην άφρικανική κοινωνία, ένώ, αντίθετα, όσοι επιδίδονται στη μαγγανεία, τή μαύρη μαγεία, τή φαρμακία, θεωρούνται κοινωνικά επικίνδυνοι και απόβλητοι.

Βωμοί καί Ἱερά

Ἱεροί χώροι ὑπάρχουν σέ καθαρά φυσική μορφή, ὅπως μεγάλοι βράχοι, ποταμοί, δένδρα, ἄλση, σπήλαια, λίμνες, φωλιές τερμιτῶν, ὅπου πιστεύεται ὅτι κατοικοῦν οἱ θεοί καί τά πνεύματα. Οἱ φυσικές αὐτές θέσεις περιβάλλονται ἀπό μυστήριο καί διαθέτουν ἐνδογενή γοητεία. Οἱ κατασκευασμένοι βωμοί ἢ τά ἱερά ποικίλλουν σέ μορφή, ἀρχίζοντας ἀπό τοὺς πιό ἀπλοῦς – πού εἶναι ἓνα κλαδί στερεωμένο στό ἔδαφος, ὅπως στήν περίπτωση τῶν Νούερ –, ὡς τά μεγάλα ὀρθογώνια οἰκοδομήματα, στά ὁποῖα φυλάσσεται τό ἱερό κάθισμα τῶν προγόνων (ὅπως στοὺς Ἀσάντι), ἢ τοὺς ναοὺς πού μοιάζουν μέ μεγάλες καλύβες. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴ μορφή, τό ἀφρικανικὸ ἱερό ἀποτελεῖ συμβολικὸ σταυροδρόμι, τόπο ὅπου συναντῶνται ὁ ἀνθρώπινος καί ὁ πνευματικὸς κόσμος. Ὑπάρχουν πολλές φυλές πού στά ἱερά τοὺς χρησιμοποιοῦν σύμβολα ἢ ἀναπαραστάσεις θεῶν, πνευμάτων προγόνων, ἀνθρωπομορφικές ἢ ζωομορφικές, ἀλλ' ἀκόμη περισσότερες φυλές πού δέν ἔχουν καθόλου εἰδῶλια.

Προσευχές

Ποικίλες δεήσεις βρίσκονται στά χεῖλη τῶν Ἀφρικανῶν, ἀπειθυνόμενες στὸν Θεό, γιὰ νὰ ἐκφράσουν διάφορα αἰτήματα καί συναισθήματα. Ἄλλοτε ἀποτελοῦνται ἀπὸ συντομότατες φράσεις ὅπως, «Θεέ μου, φύλαξέ με αὐτὴν τὴ νύκτα» καί ἄλλοτε συνθέτουν συστηματικές λιτανεῖες καί μεγαλύτερες εὐχές. Παράδειγμα: Στοὺς Κικούγιου, ὁ τελετουργὸς ἀπαγγέλλει: «Ἄς ἔχει ἡ χώρα γαλήνη καί ἄς πληθύνονται οἱ ἄνθρωποι». Ὁ λόκληρη ἢ σύναξη ἀπαντᾷ: «Αἰνεῖτε τὸν Θεό. Εἰρήνη ἡμῖν». Ὁ τελετουργός: «Ἄς εὐημεροῦν οἱ ἄνθρωποι καί τά ποῖμνια, καί ἄς ὑγιαίνουν». Ἡ σύναξη: «Αἰνεῖτε τὸν Θεό. Εἰρήνη!».

Σέ ἀρκετές φυλές, ἡ παράδοση κωδικοποίησε ὀρισμένες ἐκφράσεις καί συγκεκριμένους τρόπους προσευχῶν. Στοὺς Νάντι (Δυτ. Κένυα) οἱ ἐνήλικες, ἰδιαίτερα οἱ ἡλικιωμένοι, ἀπαγγέλλουν ὀρισμένη προσευχή δύο φορές τὴν ἡμέρα. Σέ περίπτωσι

πολέμου, κατέφευγε σέ προσευχή ολόκληρη ή φυλή. Έτσι, οι μητέρες προσεύχονταν κάθε πρωί για τή νίκη τών πολεμιστών και τήν επιστροφή τών παιδιών τους και ένας από τούς πρεσβύτερους ακολουθούσε τόν στρατό μέ αποστολή νά προσεύχεται για τούς μαχόμενους στη διάρκεια τών συγκρούσεων. Προσευχές συνοδεύουν πάντοτε τόσο τίς απλές προσφορές, όσο και τίς θυσίες.

Αναίμακτες προσφορές

Οι Άφρικανοί, για νά εκφράσουν σεβασμό, εκτίμηση, ενδιαφέρον για στενότερες σχέσεις, προσφέρουν διάφορα δώρα, από τά πιό απλά έως τά πιό ακριβά. Αυτόν τόν σεβασμό και τόν πόθο κοινωνίας εκφράζουν και μέ τίς ποικίλες συμβολικές προσφορές τους στον ύψιστο Θεό, στίς διάφορες άλλες θεότητες και τά πνεύματα. Συνήθως τά προσφερόμενα είναι μαγειρευμένη τροφή, μίλλετ, κασάβα, αλεύρι, μέλι, καρποί, σπονδές μέ έγχωριο ζύθο κ.ά. Μαζί μέ τήν επιθυμία για έγκάρδιες σχέσεις διατυπώνονται διάφορα αίτήματα ή εύχαριστίες.

Σέ πολλές αφρικανικές κοινωνίες παρόμοιες προσφορές είναι θεσμοθετημένες σέ όρισμένες εποχές ως εύχαριστία της κοινότητας για τήν εύεργετική βροχή, τήν καλή συγκομιδή, για τήν εύλογία τών σπόρων ή ως αίτηση βοήθειας και ένισχύσεως.

Θυσίες

Η θυσία στην Άφρική είναι βασική λατρευτική έκφραση, τρόπος, γλώσσα επικοινωνίας μέ τόν υπερφυσικό κόσμο. Τό ήθος, ή ατμόσφαιρα, οι θύτες, τά θύματα, τό τελετουργικό, οι προσδοκίες, διαφέρουν ανάλογα μέ τίς περιστάσεις. Όταν ό τύπος της θρησκείας κλίνει προς τόν μονοθεισμό, προσφέρονται θυσίες στον Θεό (π.χ. Νούερ, Κικούγιου), αλλά στίς περιπτώσεις όπου συγχρόνως αναπτύσσεται λατρεία διαφόρων θεοτήτων, οι θυσίες στον Θεό σπανίζουν. Συχνότερες είναι τότε οι θυσίες στίς

μικρότερες θεότητες και στά συγκεκριμένα πνεύματα. Θυσίες αναφέρονται και σε προγονικά πνεύματα, π.χ. στο πνεύμα του πατέρα, ή σε συνδυασμό με τελετές πνευματοληψίας. Τέλος, θυσίες συνηθίζονται και στά μαγικά τελετουργικά, όταν έτοιμάζονται όρισμένα δυναμούχα φυλακτά τά όποία πιστεύεται ότι αποκτούν ειδικές δυνάμεις. Οί θυσίες τελούνται συνήθως σε ιδιαίτερες ανάγκες, όπως όταν ή κοινότητα άπειλείται από κάποιο κίνδυνο, άνομβρία, πόλεμο, επιδημίες, έσωτερικές αντιθέσεις και συγκρούσεις.

Βασικό χαρακτηριστικό της θυσίας είναι ή τελετουργική σφαγή ενός ζώου, με προοπτική τήν προσφορά στό θείο και τήν έπακόλουθη επικοινωνία μαζί του. Οί άφρικανικές κοινωνίες έχουν ποικίλες παραδόσεις σχετικά μέ τό θύμα. Άνάλογα μέ τίς συνθήκες διαβίωσης της φυλής και τίς περιστάσεις, μπορεί νά είναι πρόβατο, τράγος, ταύρος, πετεινός, όρνιθα κ.λπ. Επίσης έχουν διαμορφωθεί ειδικοί κανόνες, μέθοδοι και τελετουργικά σχετικά μέ τή σφαγή, τήν καύση και τήν προσφορά του θύματος. Σε όρισμένες φυλές αναφέρονται και άνθρωποθυσίες.

*Ίερή βασιλική καλύβα των Μπαγκάντα. Καμπάλα, Ούγκάντα
(Φωτ. Ministry of Information, Uganda).*

Μαγικές πρακτικές

Ανεξάρτητα από τόν σκοπό και τή διάθεση, στή «λευκή» και στή «μαύρη» μαγεία χρησιμοποιούνται συγγενείς κώδικες συμβολισμού και πράξεων. Έτσι, και στίς δύο κατηγορίες κυριαρχεί ή όμοιοπαθητική ή μιμητική μαγεία – όπου πιστεύεται ότι τά δρώμενα σ' ένα όμοιωμα επηρεάζουν τόν συμβολιζόμενο, και ή μεταδοτική μαγεία – όπου πιστεύεται ότι τά τελούμενα σέ κάτι πού ανήκε ή ήλθε σέ έπαφή μέ έναν άνθρωπο (π.χ. μαλλιά, νύχια, ρούχα, μέρος του δέρματος) μεταφέρονται θετικά ή αρνητικά στό συγκεκριμένο πρόσωπο.

Παράλληλα μέ τήν όμοιότητα ή τήν έπαφή, ή μαγική λογική χρησιμοποιεί τή δύναμη του λόγου. Τά δυνατά γητεύματα στηρίζονται τόσο στά κατάλληλα συστατικά, όσο και στόν ισχυρό λόγο ενός δυναμούχου προσώπου. Χωρίς νά παραθεωρείται τό μεγάλο ποσοστό αύθαιρεσίας και άγυρτείας, νεότερες έρευνες έχουν δείξει ότι πολλά από τά φάρμακα πού μεταχειρίζονται οί άφρικανοί Ιατρομάντις (ρίζες, φύλλα, καρποί όρισμένων φυτών, χυμοί κ.λπ.) έχουν πράγματι όρισμένες θεραπευτικές ιδιότητες και άποτελούν προϊόντα μακράς πείρας.

Από τούς μάγους συχνά χρησιμοποιούνται διάφορες μέθοδοι δηλητηριασμού. Τό ίδιο, μάλιστα, τό όνομα του μαγανευτή μάγου σέ μερικές φυλές σημαίνει τόν δηλητηριαστή. Τά δηλητήρια αυτά, εκτός από τά φυτοχημικά στοιχεία, συνήθως περιέχουν και άλλα περιεργα συστατικά. Ποικίλες μακάβριες ιστορίες κυκλοφορούν γύρω από τίς μαγικές πρακτικές στήν Άφρική.

Πνευματοληψία

Μία από τίς χαρακτηριστικότερες μορφές επικοινωνίας τών Άφρικανών μέ τό Ύπερβατικό, και ιδιαίτερα μέ τά πνεύματα, είναι ή πολύμορφη πνευματοληψία. Όπως στά Ινδικά θρησκευματα ή πιό αντιπροσωπευτική έκφραση τής θρησκευτικότητας είναι ή περισυλλογή μέ τίς διάφορες μορφές γιόγκα, έτσι στήν Άφρική ή πιό τυπική θρησκευτική έκφραση είναι ή πνευματο-

ληψία. Ειδικά εκπαιδευμένα πρόσωπα, πού διαθέτουν ή αποκτούν όρισμένα προσόντα, οί ιεροδιάμεσοι, συνδέονται μ' αυτές τίς μορφές λατρείας. Τά πνευματιστικά φαινόμενα έχουν κεντρικό ρόλο στή θρησκευτική ζωή τών Ἀφρικανών καί διακρίνονται γιά τήν ένταση καί ποικιλία, τόν εὐέλκτο καί εὐπροσάρμοστο χαρακτήρα τους. Σύνθετες τελετές, πού χρησιμοποιοῦν μουσική, χορό, ἐπικλήσεις καί θυσίες, ὁδηγοῦν στήν κατοχή τοῦ διαμέσου ἀπό τό συγκεκριμένο πνεῦμα μιᾶς θεότητας. Ὅταν ὁ ιεροδιάμεσος κατέχεται ἀπό τό πνεῦμα, ὁμιλεῖ, προφητεῖ, γράφει ἐξ ὀνόματός του, ταυτίζεται μέ αὐτό.

Ὁ δυναμισμός καί ἡ ἀνησυχία τῆς ἀφρικανικῆς ψυχῆς βρίσκουν ἰδιαίτερα πρόσφορο ἔδαφος καί ἡ ένταση τῆς συγκινήσεως φθάνει κατὰ τήν τελετή τῆς πνευματοληψίας στό κατακόρυφο. Συχνά πρόκειται γιά συγκλονιστικές θρησκευτικές τελετές, πού ἐπιδιώκουν τήν υπέρβαση τῆς φυσικῆς καταστάσεως, τήν ἐκ-σταση, τό ἄλμα στόν κόσμο τοῦ υπερβατικοῦ ἢ τοῦ ἀσυνειδήτου.

Σκηνές ἀπό ἀφρικανική
πνευματοληψία
στή Δ. Οὐγκάντα
(Φωτ. †Α.Γ., 1967).

Μυήσεις

Οι μυήσεις στους παραδοσιακούς αφρικανικούς πολιτισμούς συνδέονται με τη μετάβαση σε νέα φάση ζωής και υπάρξεως: γέννηση, ονοματοδοσία, έφηβεία, γάμο, θάνατο. Σχετίζονται επίσης με την ανάληψη ύψηλών αξιωμάτων στην κοινωνία ή την ένσωμάτωση σε όρισμένες κοινωνικές ομάδες και κυρίως στις μυστικές θρησκευτικές εταιρείες. Μορφολογικά, οι μυήσεις αυτές συνίστανται από μία δέσμη συμβολισμών που τονίζουν τον χωρισμό, τη μετάβαση και την ένταξη σε μία νέα κοινότητα. Βασικός άξονας του τελετουργικού τους είναι μία αναπαράσταση, ένα δράμα που συμβολίζει θάνατο, γέννηση ή ανάσταση. 'Η μύηση συνδέεται συνήθως με εκπαίδευση σε νέα καθήκοντα και υποχρεώσεις.

'Η πιο σημαντική και ανεπτυγμένη μύηση είναι εκείνη που οδηγεί τον έφηβο στην ένηλικίωση. Στις περισσότερες αφρικανικές φυλές ή μύηση αυτή περιλαμβάνει τρία στάδια: τό παιδευτικό, στο όποιο οι νέοι μαθαίνουν τους βασικούς μύθους της φυλής· τό τελετουργικό, στο όποιο βιώνουν συμβολικά τον θάνατο της παιδικότητας και την αναγέννηση σε ένηλικιωμένη προσωπικότητα· και τό γενετήσιο, στο όποιο ένημερώνονται για την Ιερότητα της ζωής, για τά ταμπού της φυλής, ώστε νά συμβάλουν στην εύγονία της. 'Η διαδικασία της μύησης σφραγίζεται με όρισμένα σημάδια επάνω στο σώμα. 'Η περιτομή και ή κλειτοριδεκτομή εφαρμόζονται εύρύτατα.

Θρησκευτικές τελετές συνδέονται με τον γάμο, τον θάνατο και την ταφή. Σε όλα αυτά τά έθιμα ένυπάρχουν, σε διάφορους συνδυασμούς, προσευχές, προσφορές και θυσίες. Τέλος, ένας δεσμός φιλίας έπισημοποιείται με κάποιον τύπο τελετουργίας. 'Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι ή αδελφοποίηση, στην όποία γίνεται μεταξύ των δύο προσώπων ανταλλαγή αίματος, που άναμειγνύεται στην τροφή ή τό ποτό. 'Η τελετή σφραγίζεται με όρκο στον Θεό.

ΤΕΧΝΗ

Χορός, μουσική, και γλυπτική έχουν βασικό ρόλο στη θρησκευτική ζωή των Αφρικανών. Κορυφαίο των μουσικών οργάνων είναι το τύμπανο. Ο ήχος του, πολύτροπος και πολυσήμαντος, είναι η φωνή της Αφρικής. Μεταφέρει στην κοινότητα τα μηνύματα των πνευμάτων και των προγόνων ή και αντίστροφα τις επιθυμίες, τούς πόθους, τη δύναμη και το πάθος των ζωντανών. Κινητοποιεί την αφρικανική κοινωνία, τη διεγείρει, την οδηγεί στον χορό.

Ο αφρικανικός χορός στηρίζεται στην πολυμετρική ρυθμική. Έτσι, η κίνηση του σώματος έχει ταυτόχρονα πολλά κέντρα: τα πόδια ακολουθούν τον ρυθμό ενός τυμπάνου, οι ώμοι ενός άλλου, τα χέρια κάποιου τρίτου. Συχνά κάθε ρυθμός έχει άλλο μέτρο. Ο χορός συνήθως απαιτεί εξαιρετική συγκέντρωση, εντείνει τις ψυχοσωματικές δυνάμεις, ωθεί σε άλμα πέρα από τα όρια του συνειδητού και οδηγεί στον έκστασιασμό. Ο αφρικανικός χορός δεν ζητεί τόσο να παραστήσει το «ιερό», όσο να το συλλάβει, να το οικειοποιηθεί.

Οι περισσότεροι αφρικανικοί λαοί δεν απεικονίζουν τον Ώφιστο Θεό. Κατά κανόνα, αναπαριστούν μορφές από τον κόσμο των άλλων θεοτήτων, των πνευμάτων και των προγόνων. Η συνηθέστερη καλλιτεχνική έκφραση είναι τα ξυλόγλυπτα: σύμβολα θεοτήτων και πιστών, ράβδοι, ιερά καθίσματα, στολίσματα κεφαλής, τελετουργικά αντικείμενα, κυρίως όμως πολυπρόσωπες μάσκες. Οι τελευταίες χρησιμοποιούνται ιδιαίτερα σε μυσείσεις, για να παραστήσουν ή να ένσαρκώσουν το θείο, κυρίως από μυστικές θρησκευτικές εταιρείες, όπως των Πόρο (Poro) ή των Σάντε (Sande) της φυλής Μέντε στη Σιέρα Λεόνε. Σε φυλές της Λιβερίας στην Ακτή του Έλεφαντοστού, ξύλινες μάσκες αναπαριστούν πνεύματα του δάσους. Στους Γιουρούμπα, οι μάσκες «γκελέντε» (gelede), με τις οποίες τιμούν την πνευματική δύναμη των γυναικών – πού συλλογικά ονομάζουν «μητέρες μας»–, άντανακλούν την ηρεμία και τη σοβαρή μορφή της γυναίκας, εκφράζοντας την αρετή της ύπομονης.

Άφρικανικές μάσκες.
Καμερούν,
Μουσείο Γιαουντέ
(Φωτ. †Α.Γ., 1978).

Έξοχα παραδείγματα μεταλλουργίας αποτελούν οι 146 χάλκινες κεφαλές των Όμπα (Oba), βασιλέων του Μπενίν, και οι 133 γλυπτές παραστάσεις της ζωής τους σέ έλεφαντοστούν. Ή άφρικανική τέχνη στό βάθος της παραμένει ανθρωποκεντρική. Μορφολογικά δέν είναι τόσο περιγραφική, άντγγραφική του φυσικού, ούτε άφηρημένη. Ό άφρικανός καλλιτέχνης προσπαθεί νά εκφράσει τή βαθύτερη ύπόσταση του είκονιζομένου, έλεύθερα, πολυσήμαντα, όπως τήν αισθάνεται, άνακαλεί παραδοσιακές άντιλήψεις, προκαλεί ιδέες και αισθήματα.

ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ

Μέ τήν πολυπλοκότητα και δυναμικότητά της ή άφρικανική θρησκευτικότητα συμπτυκνώνει πολύτιμη άνθρώπινη έμπειρία και σοφία σχετικά μέ τό νόημα της ζωής, τή σημασία του ανθρώπου και του θείου. Ή διερεύνησή της συμβάλλει στην προσέγγιση παλαιωτάτων στρωμάτων της θρησκευτικής ζωής της ανθρωπότητας, αλλά και στην κατανόηση της σύγχρονης άφρικανικής ψυχολογίας, πού έπηρεάζει τήν πορεία της μεγάλης αúτης ήπείρου.

Μολονότι η Άφρική έχει εξερευνηθεί, ή θρησκευτική της ζωή παρουσιάζει πολλές ακόμη αίνιγματικές πτυχές και ή θρησκευτολογική έρευνα έχει νά διερευνήσει έκτεταμένες, παρθένες πνευματικές περιοχές. Τό ενδιαφέρον γιά τήν Άφρική έξακολουθεί νά είναι αδιάπτωτο, έπειδή δέν σχετίζεται μόνο μέ τό παρελθόν, αλλά και μέ τό παρόν και τό μέλλον. Στην έποχή μας, εκατομμύρια Άφρικανοί έξακολουθούν νά ζούν στά πλαίσια της παραδοσιακής θρησκείας, ενώ αρκετά αφρικανικά θρησκευματα έχουν προσαρμοσθεί στίς καινούργιες συνθήκες της πόλεως και της βιομηχανικής κοινωνίας (π.χ. στή Νιγηρία, ό Όγκούν έγινε προστάτης τών μηχανικών και τών οδηγών αυτοκινήτων). Έξάλλου, πολλές παραστάσεις και βιώματα, πού αναπτύχθηκαν στόν δικό τους πνευματικό και ψυχολογικό χώρο, συνεχίζουν νά επηρεάζουν τό ύποσυνείδητο και τή συνείδηση, έστω και αν οί έξωτερικές συνθήκες αλλάζουν μέ τόν τεχνολογικό πολιτισμό, και έξωτερικά επικρατούν ό Χριστιανισμός ή τό Ίσλάμ.

Παλαιές ιδέες και συνήθειες επιβιώνουν και δημιουργούν νέα συγκρητιστικά θρησκευτικά άμαλγάματα τόσο στό αφρικανικό έδαφος, όπου ανθούν οί ανεξάρτητες χριστιανικές κοινότητες, όσο και στήν Κεντρική και Νότιο Άμερική. Έδω (π.χ. στή Βραζιλία και τήν Άιτή), ή αφρικανική θρησκευτικότητα στήν πρώτη φάση της επέζησε κάτω από τήν επιφάνεια χριστιανικών παραστάσεων και όνομάτων, αλλά στίς τελευταίες ιδιαίτερα δεκαετίες, αναπτύχθηκε σέ συγκρητιστικές λατρείες μέ μιά έκπληκτική δυναμική, όπως ή λατρεία Βωντού. Τέλος, αφρικανικοί θρησκευτικοί μουσικοί ρυθμοί έχουν καταλάβει σημαντική θέση στή σύγχρονη δυτική τεχνολογική κοινωνία.

Τά στοιχεία τών αφρικανικών θρησκευμάτων, πού ιδιαίτερα ανθούν σήμερα, είναι ή μαντική, ή προφητεία, ή πνευματοληψία, ό έκστασιασμός. Όπως στίς παλαιές συνθήκες του δάσους, έτσι και στίς σύγχρονες «ζούγκλες» τών μεγάλων αστικών κέντρων ή μαντική και ή πνευματοληψία έμφανίζονται ως διέξοδος στίς ψυχολογικές πιέσεις και τά άδιέξοδα. Συχνά, ένονοείται, οδηγούν σέ παραισθήσεις και παγίδευση μέσα σέ δί-

κτυα άγχους. 'Η ψυχολογική πάντως διέγερση καί έκτόνωση πού προκαλούν, αποτελεεί κύριο πνεύμονα τής αφρικανικής θρησκευτικότητας, πού κορυφώνεται στόν έκστασιασμό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

Beattie, J. (ed.), *Spirit Mediumship and Society in Africa*, Routledge and Kegan Paul, London 1969.

Γιαννουλάτου, Α., *Τά πνεύματα μ'μπάν'ντουα καί τά πλαίσια τής λατρείας των*, Πορευθέντες, Αθήναι 1970.

—, «Κύριος τής Λαμπρότητας». 'Ο Θεός τών παρά τό όρος Κένυα φυλών, Πορευθέντες, Αθήναι 1971, 1983³.

—, *Μορφαί αφρικανικού τελετουργικού*, Πορευθέντες, Αθήναι 1972, 1981³.

Dammann, E., *Die Religionen Afrikas*, Stuttgart, Kohlhammer 1963.

Deschamps, H., *Les religions de l'Afrique noire*, Paris 1954.

Evans-Pritchard, E.E., *Nuer Religio*, Clarendon Press, Oxford 1956.

Friedrich, A., *Afrikanische Priestertümer*, Stuttgart 1939.

Gehman, R.J., *African Traditional Religion in Biblical Perspectives*, Kijabe Printing Press, Nairobi 1989.

Idowu, B., *Olodumare: God in Yoruba Belief*, Longmans, London 1962.

—, *African Traditional Religion. Definition*, SCM Press Ltd., London 1973.

Mbiti, J., *African Religions and Philosophy*, SPCK, London 1970.

—, *Concepts of God in Africa*, SPCK, London 1970.

—, *The Prayers of African Religion*, SPCK, London 1975.

Parrinder, E.G., *African Traditional Religion*, SPCK, London 1962².

—, *West African Religion*, London 1961².

Okot P'Bitek, *African Religions in Western Scholarship*, East African Literature Bureau, Nairobi 1970.

Ranger, T.O., and Kimambo, I.N. (eds), *The Historical Study of African Religion*, Berkeley 1972.

Ray, B.C., *African Religions: Symbol, Ritual and Community*, Englewood Cliffs, New Jersey 1976.

Shorter, A., *Prayer in the Religious Traditions of Africa*, Oxford University Press, Dar es Salaam, Lusaka, a.o. 1975, 1979.

Smith, E. (ed.), *African Ideas of God*, Edinburgh House Press, Edinburgh 1966.

Taylor, J., *The Primal Vision*, SCM Ltd., London 1963.

Temples, Pl., *La philosophie bantoue*, Elisabethvill 1945.

Zahan, D., *Religion, spiritualité en pensée africaines*, Payot, Paris 1970.
(1992)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

Bayart, J.-F. (éd.), *Religions africaines et modernité politique*, Karthala, Paris 1993.

Chidester, D., *African Traditional religion in South Africa: An Annotated Bibliography*, Greenwood Publications, Westport, CT (USA) 1997.

Chrétien, J.-P. (éd.), *L'invention religieuse en Afrique. Histoire et patience en Afrique noire*, ACCT - Karthala, Paris 1993.

—, *L'Afrique des Grand Lacs. Deux mille ans d'histoire*, Aubier, Paris 2000.

Douglas, M., *De la souillure, essai sur la notion de pollution et de tabou*, trad. fr. Maspero, Paris 1971, 2ème éd. La Découverte, Paris 1992.

Dupire, M., *Les Peuls nomades*, Karthala, Paris 1996.

Gehman, R.J., *African Traditional Religion in Biblical Perspectives*, East African Educational Publ., Nairobi 1993.

Holland, H., *African Magic: Traditional Ideas that Heal a Continent*, Penguin, Harmondworth Middlesex, England 2003.

Reyntjens, P., *L'Afrique des grands lacs en crise. Rwanda, Burundi, 1988-1994*, Karthala, Paris 1994.

Ries, J., *L'Homme religieux avec les religions des peuples d'Afrique et d'Australie*, Cerf, Paris 2001.

Sundermeier, T., *The Individual and Community in African Traditional Religions*, Lit Verlag, Münster - Hamburg - London x.x. 1999.

Thomas, L.V. et Luneau, R., *Les religions d'Afrique noire*, 2ème éd., Fayard, Paris 1981.

—, *La terre africaine et ses religions*, 2ème éd., L'Harmattan, Paris 1980.

Thomas, L.V., *La mort africaine, ideologie funéraire en Afrique noire*, Payot, Paris 1982.

—, *La notion de personne en Afrique noire*, Colloque international du CNRS, L'Harmattan, Paris 1993.

ΙΝΔΟΥΙΣΜΟΣ

Έννοια - Ιστορικές περίοδοι

Ο Ινδουϊσμός είναι ή πολύπτυχη θρησκευτική παράδοση των Ίνδων, που περικλείει σέ μικρογραφία τούς περισσότερους τύπους θρησκευτικής έμπειρίας. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε στους νεότερους χρόνους από εύρωπαίους μελετητές γιά νά περιλάβει τήν άπίθανη ποικιλία θρησκειακών μορφωμάτων, που άναπτύχθηκαν στή διαδρομή των αιώνων στήν Ίνδική χερσόνησο. Οί Ίδιοι οί Ίνδοί όνομάζουν τή θρησκεία τους «σανάτα-να ντάρμα» (sanatana dharma), δηλ. αιώνιο νόμο ή αιώνια θρησκευτική διδασκαλία. Άριθμητικώς είναι ή τρίτη μεγάλη θρησκεία, μετά τόν Χριστιανισμό καί τό Ίσλάμ.

Παλαιότερα, όρισμένοι συγγραφείς έξέταζαν ως ιδιαίτερα θρησκευάματα τόν Βεδισμό, τόν Βραχμανισμό καί τόν Ινδουισμό. Οί Ίδιοι οί Ίνδοί καθώς καί σύγχρονοι έρευνητές προτιμούν τή διαπραγματέυση των δύο πρώτων ως αρχικών στρωμάτων του Ινδουισμού. Στην Ινδική θρησκευτικότητα ύπάρχει άδιάκοπη αναζήτηση καί συνεχής ανέλιξη. Οί Ίνδοί θεωρούν τή θρησκεία τους αιώνια καί πιστεύουν ότι οί ρίζες της βυθίζονται στήν αρχή του κόσμου.

*Άποψη τής Ιερής πόλεως Βαρανάσι (Μπενάρες),
στίς όχθες του Γάγγη (Φωτ. †Α.Γ.. 1973).*

Ὁ Ἰνδουϊσμός εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα διαδικασιῶν πού κράτησαν χιλιάδες χρόνια καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀλλεπάλληλα θρησκευτικο-πνευματικά στρώματα. Συχνά, τὰ πρῶτα σπέρματα βασικῶν Ἰνδουϊστικῶν ἰδεῶν ἐμφανίζονται σὲ μία ἀρχαιότερη περίοδο, ἀλλὰ ἡ οὐσιαστικὴ ἀνάπτυξη καὶ καρποφορία συντελεῖται σὲ μιὰ ἐπόμενη ἢ μεθεπόμενη φάση. Δέν ὑπάρχει ἀπόλυτη συμφωνία στὸν καθορισμὸ τῶν ἐπὶ μέρους περιόδων ἀναπτύξεως τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ. Σημαντικὲς παραλλαγές παρατηροῦνται ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸ τους καὶ τὰ χρονικὰ ὁρία τους. Διαγραμματικά διακρίνονται:

1. Προβεδική περίοδος (4η χιλιετ.-μέσα 2ης χιλιετ. π.Χ.). Ὅρισμένοι τήν ἀποκαλοῦν προϊστορικὴ, ἄλλοι «πρωτοϊστορικό» Ἰνδουϊσμό. Σ' αὐτὴ δεσπόζει ἡ παλαιὰ θρησκεία τῶν λαῶν τῆς κοιλάδας τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ.
2. Βεδική (περίπου μέσα 2ης χιλιετ.-7ος αἰ. π.Χ.), κατὰ τήν ὁποία πραγματοποιεῖται ἡ σύνθεση καὶ συλλογὴ τῶν βεδικῶν ὕμνων.
3. Περίοδος ζυμώσεων καὶ ἀντιδράσεων (7ος-2ος αἰ. π.Χ.). Ἡ παλαιὰ βεδικὴ θρησκεία ἐξελίσσεται πρὸς μονιστικὲς καὶ μονοθεϊστικὲς κατευθύνσεις. Συγχρόνως ἀναπτύσσονται οἱ βασικὲς ἀντιλήψεις τῆς Ἰνδικῆς θρησκευτικῆς σκέψεως καὶ πνευματικότητος. Ἀναδύονται ὁ Τζαϊνισμός καὶ ὁ Βουδδισμός, πού ἐξελίσσονται σὲ ἰδιαίτερες θρησκείες.
4. Περίοδος παγίωσης τοῦ κλασικοῦ Ἰνδουϊσμοῦ (2ος αἰ. π.Χ.-8ος αἰ. μ.Χ.). Οἱ ἰδέες πού ἐμφανίζονται στὰ Ἑπη καὶ τήν πουρανικὴ φιλολογία τονώνουν ἕναν τύπο θρησκευτικότητος στραμμένης σὲ προσωπικούς θεούς. Ἐπίσης, στὸ θεωρητικὸ πεδίο διαμορφώνονται τὰ βασικὰ θεολογικο-φιλοσοφικά συστήματα.
5. Αὐξηση καὶ ἀκμὴ τῆς μπάκτι (bhakti) θρησκευτικότητος (8ος-19ος αἰ. μ.Χ.). Ἀναπτύσσονται, ἰδιαίτερα στὸν δραβιδικὸ Νότο, ἐνθουσιώδεις λατρεῖες μὲ κέντρο τήν ἀφοσίωση σὲ ὀρισμένη θεότητα. Ἀπὸ τὴ συνάντηση Ἰνδουϊσμοῦ καὶ Ἰσλάμ προκύπτει (15ος αἰ. μ.Χ.) μιὰ νέα θρησκεία, ὁ Σικκισμός.

6. Σύγχρονη περίοδος (19ος αί. μ.Χ. ως σήμερα), κατά την οποία ο Ίνδουϊσμός αντιμετωπίζει την επίρροή του δυτικο-ευρωπαϊκού Χριστιανισμού και πολιτισμού. Ἡ αντίδραση στὶς ξένες ἐπιδράσεις συμβάλλει στὴν ἐκ νέου κατάφαση στὶς παλαιές ἀξίες τοῦ Ἰνδικοῦ πολιτισμοῦ καὶ στὴν ἀνασύνταξη τῆς Ἰνδουϊστικῆς θρησκείας.

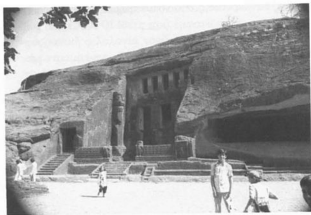
Στὴ μακραίωνη θρησκευτικὴ σύνθεση ποὺ πραγματοποιήθηκε στοὺς κόλπους τοῦ Ίνδουϊσμοῦ διαφαίνονται δύο διεργασίες. Ἡ πρώτη, ποὺ θὰ τὴν ὀνομάζουμε «σανσκριτοποίηση», ὑπῆρξε μιά τάση νὰ ἐνσωματωθοῦν τοπικὲς λατρεῖες καὶ ἀντιλήψεις τῆς πολυποικίλης Ἰνδικῆς ὑπαίθρου στὸν κλασικὸ βραχμανικὸ πολιτιστικὸ καὶ θρησκευτικὸ τύπο (π.χ. νὰ δοθοῦν σανσκριτικὰ ὀνόματα σὲ θεότητες διαφόρων χωριῶν καὶ νὰ ἀναγνωρισθεῖ ἡ ὑπεροχὴ τῶν βραχμάνων). Ἡ ἄλλη διεργασία, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποκληθεῖ «δραβιδοποίηση», συνέβαλε στὴ σταδιακὴ ἀπορρόφηση ἀπὸ τοὺς Ἰνδο-ευρωπαίους Ἀρίους ὀρισμένων στοιχείων τῆς θρησκείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ν. Ἰνδίας. Δραβίδες ὀνομάζονται οἱ γηγενεῖς μελανοῖνδικοὶ λαοί, ποὺ μιλοῦν σήμερα τίς γλώσσες ταμίλ, τελέγκου, καναρέσε, μαλαγιαλάμ καὶ τούλου. Οἱ λαοὶ αὐτοὶ στά νεότερα χρόνια ἔχουν ἔντονα ἀντιδράσει στὶς θρησκευτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀπαιτήσεις τῶν βραχμάνων καὶ στὴν ἐπιβολὴ τῆς γλώσσας χίντι, ἀπογόνου τῆς ἀρχαίας σανσκριτικῆς, στὸ νότιο τμῆμα τῆς Ἰνδίας.

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Ὁ Ίνδουϊσμός δὲν ἔχει κοινὸ πιστεύω. Εἶναι κατεξοχὴν ἐλαστικός. Χωρὶς δυσκολία υἱοθετεῖ καὶ ἀφομοιώνει νέες ἀντιλήψεις. Ἐνας Ἰνδουϊστής μπορεῖ νὰ λατρεύει ἓνα θεὸ ἢ πολλοὺς, νὰ λατρεύει κάποιον ἄνθρωπο σάν θεὸ ἢ νὰ μὴν τιμᾷ κανένα θεό. Οἱ θρησκευτικὲς δοξασίες καὶ ἀντιλήψεις τῶν Ἰνδῶν πα-

*Ινδουϊστικοί ναοί
λαξευτοί σέ βράχο.
Έλεφάντα, Βομβάη
(Φωτ. †Α.Γ., 1979).*

ρουσιάζονται εξαιρετικά δαιδαλώδεις και οι διάφορες απόπειρες λογικών ταξινομήσεων και αναλύσεων παραμένουν ατελείς και συμβατικές. Πάντως, ως καθολικά χαρακτηριστικά στοιχεία των διαφόρων Ινδουϊστικών ομάδων εμφανίζονται ή πεποιθήση στη μετενσάρκωση, στον καθοριστικό ρόλο του «κάρμα» (karma), και ή αναγνώριση των Βεδών ως αυθεντικής αποκαλύψεως. Ο Ινδουϊσμός γενικά τονίζει την τελική ένότητα του σύμπαντος, την ένότητα του θείου, τον θεϊκό χαρακτήρα της ψυχής. Διακηρύσσει επίσης ότι ή πνευματικότητα πρέπει να εκφρασθεί με ανιδιοτελή βίο και ότι πολλοί δρόμοι οδηγούν στην Υπέρτατη πραγματικότητα.

Πηγές

Τά ιερά κείμενα του Ινδουϊσμού αποτελούν μία πολύτομη φιλολογική παραγωγή, πού διαμορφώθηκε σε διάστημα δύο σχεδόν χιλιετηρίδων. Η ιερή αυτή γραμματεία δέν είναι σαφώς και αυστηρώς περιχαρακωμένη, ώστε να αποτελεί ένα είδος «κανόνα». Συνήθως διακρίνονται ή «σρούτι» (sruti), πού σημαίνει αυτό πού έχει άκουσθεί και, κατ' επέκταση, αυτό πού έχει αποκαλυφθεί, και ή «σμρίτι» (smṛiti), πού δηλώνει την παράδοση. Μεγαλύτερο κύρος έχει ή πρώτη ομάδα. Σ' αυτήν ανήκουν:

1. Οι Βέδες (Veda), πού θεωρούνται ή αρχαιότερη και σημαντικότερη ιερή συλλογή και περιλαμβάνουν, στά σανσκριτικά, ύμνους και λατρευτικές διατάξεις.
2. Οι Μπραχμάνας (Brahmanas), όγκώδη βιβλία σε πεζό λόγο, πού αποτελούν ύπομνήματα, κυρίως επί τελετουργικών θεμάτων.
3. Οι Ούπανισάντ (Upanisad), πού επιχειρούν τή φιλοσοφική έμπέδωση των Βεδών και διακρίνονται για τή διανοητική και ποιητική τους έξαρση. Αποτελούνται από πραγματείες, όμιλίες, άφορισμούς, ύμνους, γνωμικά και αποφθέγματα παλαιών Ινδών άσκητών και σοφών, πού εκφράζουν έμπειρίες για τό άπόλυτο Έν.

Στήν ομάδα Σμρίτι εντάσσονται:

1. Τά έπη Ίτιχάσας (Itihasas), πού περιλαμβάνουν τά ποιήματα Μαχαμπάρατα (Mahabharata) καί Ραμάγιανα (Ramayana), καί είναι γιά τούς Ίνδους ό.τι ή Ίλιάδα καί ή Όδύσσεια γιά τούς Έλληνες. Αποτελούν τό πρότυπο τής Ινδικής καί ευρύτερα τής ασιατικής ποιήσεως. Τό τελευταίο μέρος τής Μαχαμπάρατα, πού θεωρείται τό άνθος τής Ινδικής θρησκευτικής έμπνεύσεως, άποσπάται συνήθως άπό τό ύπόλοιπο έπος καί άπαρτίζει τό κατεξοχήν βιβλίο τής θρησκευτικής οίκοδομής τών Ίνδών, τήν Μπαγκαβάτ-γκιτά (Bhagavad-gita), δηλαδή «Τό άσμα τοῦ Κυρίου» ή «τοῦ Ύπερόχου».
2. Οί Σούτρα (Sutra) καί οί Σάστρα (Sastra) ή Ντάρμα-σούτρα (Dharma-sutra) καί Ντάρμα-σάστρα (Dharma-sastra). Πρόκειται γιά έργα φιλοσοφικο-θρησκευτικά, στά όποία άποθησαυρίζονται παραδόσεις τελετουργικές καί νομικές, πού άφορούν σέ πρακτικές πλευρές τής Ινδικής θρησκευτικότητας.
3. Οί Πουράνα (Purana), πού άποτελούν συλλογές τής μετακλασικής θρησκευτικής φιλολογίας, ή όποία άναπτύχθηκε στή διάρκεια τής πάλης τοῦ Ίνδουισμού μέ τόν Βουδδισμό, καί ιδιαίτερα μετά άπό αὐτήν. Ένσωματώνουν παλαιές παραδόσεις καί βοηθοῦν στή γνώση τών θρησκευτικῶν ζυμώσεων πού συντελέστηκαν στόν Ινδικό κόσμο.
4. Οί Άγκαμα (Agama) καί οί Τάντρα (Tantra). Οί τελευταίες είναι έγχειρίδια μαγείας καί μυθολογίας, πού περιγράφουν Ιδιότυπες τελετουργίες, δίνοντας οδηγίες γιά τήν άπόκτηση υπερφυσικῶν δυνάμεων.

Υπάρχουν άκόμη πολυάριθμα βιβλία φιλοσοφικοῦ, θεολογικοῦ καί ύμνολογικοῦ χαρακτήρα, πολλά γραμμένα σέ τοπικές διαλέκτους, πού έπηρεάζουν τή θρησκευτική ζωή τών Ίνδών. Τά ιερά κείμενα τοῦ Ίνδουισμού άποτελούν μιά πολύτομη καί δαιδαλώδη φιλολογία, στήν όποία συναντοῦμε τίς πιό αντίθετες άπόψεις καί τάσεις.

Ἀντιλήψεις περί θείου

Ἡ κλασική ἰνδική φιλοσοφία καί θρησκευτικότητα παραθεωρεῖ τήν ἐπιφάνεια τῆς ζωῆς καί στρέφεται κυρίως στά προβλήματα τά ὁποῖα σχετίζονται μέ τό ἄπειρο, τό Ὑπερβατικό. Ἀναζητεῖ τήν πρώτη αἰτία τῶν πάντων, ἐνδιαφέρεται γιά ἐκεῖνο πού ὑπάρχει πέρα ἀπό τίς κατηγορίες τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, γιά τήν ἀναζήτηση τοῦ ἀμετάβλητου τῆς παγκόσμιας ἀρμονίας, τῆς αἰώνιας οὐσίας πού διαπερνᾷ τό σύμπαν.

Τό πιό ἀρχαῖκό στρώμα, ὅπως παρουσιάζεται στίς Βέδες, χαρακτηρίζεται ἀπό ἕναν ἀνθρωπομορφικό πολυθεϊσμό. Στή Ρίγκ Βέδα (Rg Veda) ἔχουν συγκεντρωθεῖ ὕμνοι σέ διάφορους θεούς καί μαρτυροῦν ἕνα εἶδος φυσιολατρίας. Τό βεδικό πάνθεο περιλαμβάνει πολλούς θεούς, ὅπως: τόν Βαρούνα (Varuna), ἐξουσιαστή τοῦ οὐράνιου χώρου, τόν Ἄγκνι (Agni), θεό τῆς φωτιᾶς, τόν Ἴντρα (Indra), θεό τῆς βροχῆς, τόν Ρούντρα (Rudra), θεό τῶν βουνῶν καί τῆς χιονοθύελλας. Συγχρόνως ὅμως, ἀπό τίς Βέδες ἀναδύεται ἕνας συνθετότερος στοχασμός γύρω ἀπό τοὺς θεούς καί ἀναπτύσσονται τά πρῶτα σπέρματα ἐνός μονιστικοῦ πανθεϊσμοῦ.

Ὁ θεός Βίσνου.
Γλυπτό σέ βασάλτη.
13ος αἰ. (Παρίσι,
Musée Guimet.
Φωτ. ἀπό Ε.Ε.Ε.).

Τά περισσότερα Ινδουϊστικά συστήματα αρνούνται την ύπαρξη ενός προσωπικού, υπέρτατου Θεού, δημιουργού και κυβερνήτη του κόσμου. Αναφέρονται στο Μπράχμαν (Brahman) ως την ύψιστη, απρόσωπη αρχή, που βρίσκεται πάνω απ' όλα, μέσα σέ όλα. Περικλείει τά πάντα, διαποτίζει τά πάντα. Σύμφωνα με τίς Ούπανισάντ, Μπράχμαν είναι ο αιθέρας, ή ζωή, τό κενό· περιλαμβάνει ό,τι υπάρχει και ό,τι δέν υπάρχει, βρίσκεται πέρα από κάθε όρισμό.

Στόν κλασικό Ινδουϊσμό διαπιστώνεται συνύπαρξη εναλλακτικών τύπων λατρείας τοῦ Βίσνου (Visnu) καί τοῦ Σίβα (Siva), πού θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν δύο μορφές τοῦ υπέρτατου Θεοῦ. Στόν κύκλο τῶν Βαϊσνάβα (Vaisnava, δηλ. τῶν πιστῶν στόν Βίσνου) ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα ἡ διδασκαλία περί «ἀβατάρα» (avatara), ἡ πίστη στίς διαδοχικές ἐνσαρκώσεις τοῦ Βίσνου. Ὁ ὁρος σημαίνει κάθοδος, κατάβαση τῆς θεότητας στή γῆ (ava = κάτω). Ἡ διδασκαλία αὐτή ἐμφανίζεται μέ μεγάλη ἐκφραστική δύναμη στή Μπαγκαβάτ-γκιτά. Προβάλλει ὡς ἀντίδραση στόν μονισμό καί τόν πολύτροπο πολυθεϊσμό. Ἐνῶ στίς Οὔπανισάντ τό υπέρτατο Ὄν παρουσιάζεται συνήθως ἀπόσωπο καί χωρίς ιδιότητες, στίς μορφές τοῦ Κρίσνα καί τοῦ Ράμα τό ἀπόλυτο αὐτό γνωρίζεται, γίνεται προσφιλές καί ταυτίζεται μέ καθετί πού υπάρχει. Σύμφωνα μέ τό δόγμα αὐτό, ὅταν ὁ κόσμος βρίσκεται σέ φοβερή κρίση, ὁ προνοητής θεός Βίσνου, γιά νά δώσει λύση στό ἀδιέξοδο, κατέρχεται μέ μιᾶ ὀρισμένη μορφή. Μέχρι σήμερα ἔχουν πραγματοποιηθεῖ ὀκτώ ἐνσαρκώσεις τοῦ Βίσνου. Ἐχει ἐμφανισθεῖ στό παρελθόν ὡς Ἰχθύς (Matsya), Χελώνα (Kurma), Κάπρος (Varaha), Λεοντάνθρωπος (Narasimha), Νάνος (Vamana), πελεκυφόρος Ράμα, (Parasurama), Κρίσνα (Krsna) καί Ράμα (Rama). Στό θεολογικό αὐτό σύστημα τῶν Βαϊσνάβα, ἐκτός ἀπό τούς ἀβατάρα υπάρχουν καί ἄλλες λαοφιλεῖς θεότητες, ὅπως ὁ Σρί Γκανέσα (Sri Ganesa), ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται μέ μορφή καλοκάγαθου ἐλέφαντα καί πιστεύεται ὅτι εἶναι γιός τοῦ Βίσνου.

Στή Μπαγκαβάτ-γκρίτά παρουσιάζεται μιὰ αντίληψη περί Θεοῦ, πού ἀποτελεῖ χράμα τῶν ἀντιλήψεων περί ἀπρόσωπης ἀρχῆς τῶν Οὐπανισάντ καί τῆς πίστεως σ' ἓναν ἀπό τούς προσωπικούς θεούς τῆς λαϊκῆς εὐσέβειας, τόν Κρίσνα, τήν ἑβδομη ἐνσάρκωση τοῦ Βίσνου. Μὲ τή σύνθεση αὐτὴ ἐναρμονίζονται μερικές ἀντίθετες ἀπόψεις πού ἐνυπάρχουν στὴ μακραίωνη παράδοση τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ καί ἔτσι ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀξιοποίηση ὀρισμένων στοιχείων τῆς ἰνδικῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, τὰ ὁποῖα, ἐνῶ συγκινοῦν τίς μάζες, δέν ἀφήνουν ἀδιάφορους τούς τυπολάτρες καί τούς διανοοῦμενους. Γενικά, ὁ Θεός στήν περίπτωσιν αὐτὴ δέν ταυτίζεται μὲ τόν κόσμον, μὲ τὰ σώματα ἢ τίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ καί ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου, ὅ,τι ὑψηλότερο καί ὠραιότερο.

Στὸ θρησκευτικὸ σύστημα τῆς δεύτερης μεγάλης ὁμάδας, τῶν Σάιβα (Saiva), τῶν ὁπαδῶν τοῦ Σίβα, κεντρικὴ ἐπίσης θέσις κατέχουν οἱ θεές Κάλι (Kali) καί Ντούργκα (Durga), οἱ ὁποῖες δεσπόζουν στὴ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς περιοχῆς τῆς Βεγγάλης. Στόν μεταγενέστερο Ἰνδουϊσμό οἱ γυναικεῖες αὐτές θεότητες ἀποκαλοῦνται Σάκτι (Sakti), δηλαδὴ ἐνέργειες, δυνάμεις τοῦ Θεοῦ. Συνήθως προσωποποιοῦνται καί θεωροῦνται «σύζυγοι» τοῦ Σίβα. Στόν λατρευτικὸ αὐτὸ τύπο ἀφομοιώθηκαν, ὥς φαίνεται, παλαιότερες μορφές λατρείας Μητέρων-θεῶν. Οἱ φανατικοὶ θιασῶτες τῆς λατρείας αὐτῆς εἶναι γνωστοὶ ὡς Σάκτα (Sakta).

Ὁ Μπράχμα.
Γλυπτό ἀπὸ ψαμμίτη.
10ος αἰ. (Παρίσι.
Musée Guimet.
Φωτ. ἀπὸ Ε.Ε.Ε.).

Στίς Πουράνα καί τίς Άγκαμα επανέρχονται παλαιά θεολογικά θέματα μέ νέες ερμηνείες καί εμφάσεις. Ἡ θεολογία τους ἀντανακλά περισσότερο μιὰ θρησκευτικότητα στραμμένη σέ προσωπικούς θεούς. Ἡ παλαιά, ἀπρόσωπη ἀρχή τοῦ σύμπαντος, τό Μπράχμαν τῶν Οὔπανισάντ, παίρνει στή θρησκευτική ζωή τοῦ λαοῦ τριπρόσωπη μορφή. Ἔτσι, ἡ προσοχή συγκεντρώνεται στό τριμούρτι (trimurti), στήν τριάδα τῶν θεῶν: Μπράχμα, τόν δημιουργό, Βίσνου, τόν συντηρητή, καί Σίβα, τόν καταστροφέα. Δίπλα στόν Μπράχμα στέκεται ὡς σύζυγος ἡ Σαρασβάτη (Sarasvati), στόν Βίσνου ἡ Λάξμη (Laksmi) καί στόν Σίβα ἡ Παρβάτη (Parvati). Οἱ διάφορες θρησκευτικές ὁμάδες βλέπουν τόν δικό τους θεό σάν πηγὴ προελεύσεως τῶν δύο ἄλλων. Ἡ σύνθεση τοῦ «τριμούρτι» δέν παραμένει σταθερή (π.χ. σέ μιὰ Πουράνα προστίθεται ἡ μορφή τοῦ Κρίσνα). Ὁ Μπράχμα κατέχει σοβαρὴ θέση στή θεολογία, ἀλλὰ ὑποχωρεῖ ὁλοκληρωτικά στή λατρεία.

Ἡ ἀφοσίωση στίς θεότητες αὐτές κατέκτησε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἰνδίας ἐκτοπίζοντας τὴ λατρεία παλαιῶν βεδικῶν θεῶν, ὅπως τοῦ Βαρούνα, τοῦ Ἴντρα κ.ἄ. Ὁ ἐπισκέπτης τῆς Ἰνδίας σήμερα συναντᾷ κυρίως αὐτό τόν τύπο Ἰνδικῆς θρησκευτικότητας. Λέγεται ὅτι στό Ἰνδουϊστικὸ σύμπαν τοῦ ὑπερβατικοῦ κινοῦνται 330 ἑκατομμύρια θεοί. Οἱ Ἰνδοὶ διανοούμενοι δέν ἐνοχλοῦνται ἀπὸ τὴ λατρεία πολλῶν θεοτήτων. Τούς ἀντιμετωπίζουν ὡς ἐκφράσεις καί ἐκδηλώσεις τῆς μιᾶς θεϊκῆς πραγματικότητας καί ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ θεότητες αὐτές εἶναι ὀψεις καί ἀντανακλάσεις τοῦ Ἐνός. (Γιὰ τίς περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεις τοῦ φιλοσοφικοῦ Ἰνδουϊσμοῦ, ὅπως ἀποχρυσταλλώθηκαν στίς ἔξι «ὀρθόδοξες» ντάρσanas, βλ. κατωτέρω.)

Ὁ κόσμος, γιὰ τὴν Ἰνδουϊστικὴ σκέψη, δέν δημιουργήθηκε ἀπὸ τόν Θεό ἐκ τοῦ μηδενός. Κινεῖται μέ ἀπρόσωπους φυσικούς νόμους. Ὅ,τι ἀντιλαμβάνονται οἱ αἰσθήσεις μας εἶναι παραισθήσεις. Ὁ πολύμορφος κόσμος ἀποτελεῖ φανταστικὴ εἰκόνα, ὀφθαλμαπάτη, «μάγια» (maya) καί ὄχι πραγματικότητα. Τό σύμπαν

*Δεξαμενή ινδουϊστικού ναού. Καντσιπούραμ, νοτίως Μαντράς
(Φωτ. †Α.Γ., 1974).*

περιοδικά καταστρέφεται και αναδημιουργείται. Οί κόσμοι άνακυκλούνται. Άφου διανυθεί όρισμένη χρονική περίοδος ζωής, ή όποία όνομάζεται «κάλπα» (kalpa), τό σύμπαν καταστρέφεται. Μεσολαβεί περίοδος άδράνειας, άνυπαρξίας, και άκολουθεί νέα φάση διαμορφώσεως καινούργιου κόσμου. Ή κάλπα χαρακτηρίζεται σάν ήμερονύκτιο τοΰ Μπράχμα και ύπολογίζεται σέ 4.320 έκατομμύρια έτη.

Γιά τήν ινδική σκέψη ύπάρχει διαβάθμιση τών όντων, πού άρχίζει από τά φυτά, τά ζώα και φθάνει στους υπέρτατους θεούς. Ό άνθρωπος βρίσκεται σέ ενδιάμεση βαθμίδα και είναι δυνατόν νά ξαναγεννηθεί –όπως και τά άλλα όντα– παίρνοντας διάφορες μορφές ύπάρξεως. Τό δόγμα τής μετενσαρκώσεως, τής άνακυκλήσεως τών μεταβιώσεων, άποτελεί τόν άκρογωνιαίο λίθο τοΰ Ίνδουϊσμοΰ και τών φιλοσοφικών συστημάτων, τά όποία

ἀναπτύχθηκαν στὸν χῶρο του. Τό οὐσιαστικότερο στοιχείο τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ «ἄτμαν» (atman). Ἡ πρώτη σημασία τῆς λέξεως ἦταν «ἀναπνοή», ζωή, τελικά δμως ἔφθασε νά σημαίνει τήν ψυχή, τὸ ἐγώ, τή συνείδηση, τὸ ὄχημα τοῦ νοῦ καὶ τοῦ χαρακτήρα, τῇ βαθύτερη οὐσία ἐνός ὄντος. Μὲ τὸν θάνατο, τὸ ἄτμαν ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸ φυσικό σῶμα, γιὰ νά κατοικήσει σ' ἓνα καινούργιο. Τό ἄν στή συνέχεια ἐνσωματωθεῖ σέ κατώτερη ἢ ἀνώτερη μορφή ὑπάρξεως, αὐτό ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ «κάρμα» (karma). Βασικά, αὕτῃ ἡ λέξη σημαίνει πράξη, ἔργο. Ἀλλά στήν Ἰνδουϊστική ὁρολογία δηλώνει τὸ ποσὸν ἐνέργειας, θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς, πού συσσωρεύει μιά ὑπαρξὴ καθὼς ζεῖ καὶ δρᾷ. Ἡ ἀλυσίδα τῶν γεννήσεων, θανάτων καὶ ἀναγεννήσεων, στήν ὁποία εἶναι καταδικασμένο τὸ ἄτμαν, ὀνομάζεται «μπάβα-τσάκρα» (bhava-sakra), τροχὸς τῆς ζωῆς, ἢ «σαμσάρα» (samsara), ἀνακύκληση τῶν μεταβιώσεων.

Στὴ βεδική ἐποχὴ ἡ θέση τῆς γυναίκας ἦταν σχετικὰ ὑψηλὴ. Ἀργότερα, σέ συσχετισμὸ μὲ τὸν γενετήσιο αὐτοέλεγχο πού καλλιέργησε ἡ φιλοσοφία τῶν Οὐπανισάντ, ἀναπτύχθηκαν στήν Ἰνδουϊστική κοινωνία κανόνες πού φανερώνουν σαφὴ ὑποτίμηση τῆς γυναίκας. Ὡς κόρη εἶναι ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸν πατέρα της, ὡς σύζυγος ἀπὸ τὸν ἄνδρα της, ἂν χρεύσει ἀπὸ τοὺς γιούς της. Δέν δικαιούται νά ἐνεργεῖ αὐτοδύναμα. Κατὰ περιόδους ἐπικράτησε τὸ ἔθιμο νά καίεται μαζί μὲ τὸν νεκρὸ σύζυγό της στήν πυρά. Ἡ θυσία αὕτῃ (sati) πιστεῦεται ὅτι συμβάλλει σέ μιά καλύτερη μετενσάρκωση τῶν συζύγων.

Λύτρωση

Βασικό θέμα τῆς Ἰνδικῆς θρησκευτικῆς ἀναζητήσεως ὑπῆρξε ὁ προσδιορισμὸς τῆς ὁδοῦ γιὰ τὴ λύτρωση. Τό πρόβλημα αὐτὸ συνυφάνθηκε μὲ πλῆθος ἄλλων ζητημάτων, στά ὁποία οἱ συζητήσεις καὶ ἀπαντήσεις κατὰ τὴ μακραίωνα ἐξέλιξη τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ ὑπῆρξαν πολυσύνθετες. Οἱ τρεῖς δρόμοι πορείας πρὸς τὴ λύτρωση, τοὺς ὁποίους καθόρισε ἡ Ἰνδικὴ σκέψη, εἶναι: Ἡ «κάρ-

μα-μάργκα» (karma-marga), ὁδός τῶν ἔργων, ἡ «τζνάνα-μάργκα» (jnana-marga), ἡ ὁδός τῆς γνώσεως, καί ἡ «μπάκτι-μάργκα» (bhakti-marga), ἡ ὁδός τῆς ἀφοσιώσεως. Ἡ: «κάρμα-γιόγκα» (karma-yoga), «τζνάνα-γιόγκα» (jnana-yoga), «μπάκτι-γιόγκα» (bhakti-yoga). Γιόγκα σημαίνει ἀσκήση, γυμνασία, ζεύξη. Ὑπάρχουν διάφορες ἄλλες παραλλαγές καί συνδυαστικές μορφές τῆς Ἰνδουϊστικῆς εὐσέβειας.

Σύμφωνα μέ τόν πρῶτο δρόμο, ὅπως χαράχθηκε ἀπό τόν Βεδισμό καί τόν Βραχμανισμό, τό κέντρο τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς συνιστοῦν οἱ θυσίες, τά τελετουργικά ἔργα, προϋπόθεση δέ γιά τήν ἀποδοχή ἐκ μέρους τῶν θεῶν τῶν αἰτημάτων τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ ἡ ἀκριβής τήρηση τοῦ τυπικοῦ. Ἡ θυσία προσφέρει καί παράγει τό πᾶν. Ἀργότερα ἀναζητήθηκε βαθύτερη θεολογική ἐρμηνεία τοῦ νοήματος τῶν τελετουργικῶν τύπων.

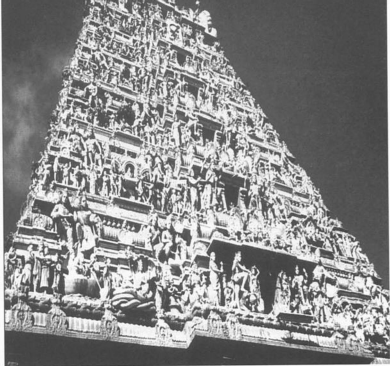
Ἡ δευτέρα λυτρωτική κατεύθυνση, πού ἐπισημαίνουν κυρίως οἱ Οὐπανισάντ, τονίζει ὅτι στό σύμπαν ὑπάρχει ἕνα μόνο Ἄτμαν. Τά ἄλλα, τά ἐπὶ μέρους ἄτμαν, ἀποτελοῦν ἀπλῶς διαφοροποιήσεις τοῦ ἐνός. Ἡ Ἰνδική σκέψη ταυτίζει τελικά τό ἕνα καί μοναδικό Ἄτμαν μέ τό Μπράχμαν. Οἱ Οὐπανισάντ, ἀναφερόμενες στή σωτηρία, τή «μόξα» (moksa), τονίζουν ὅτι ὁ τελικός σκοπός, τόν ὁποῖο πρέπει νά ἐπιδιώξει ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ἡ λύτρωση ἀπό τήν ἀδιάκοπη ροή τῆς σαμσάρα· καί ὅτι αὐτό τό ἐπιτυγχάνει, ὅταν συνειδητοποιήσει τήν ταυτότητα Ἄτμαν καί Μπράχμαν. Ὁ ἄνθρωπος, ἀποτελώντας μιά σπῖθα τῆς παγκόσμιας ψυχῆς, τοῦ Ἄτμαν, δέν ἀποχωρίζεται ἀπό αὐτή τήν ἐνότητα μέ ἀνυπακοή ἡθικῆς τάξεως. Ἡ ὑπέρτατη ἀρχή τοῦ σύμπαντος, τό Μπράχμαν, ἐφόσον εἶναι ἀπρόσωπη, δέν μπορεῖ νά προσβληθεῖ. Γιά τήν Ἰνδική λοιπόν σκέψη, ἁμαρτία εἶναι κυρίως ἡ ἄγνοια. Κι αὐτή πρέπει νά ὑπερνηκθεῖ μέ τή γνώση καί τήν ἐμπειρία, γιά νά φθάσει κανεὶς στήν ἑλλαμψη. Ἡ θέληση ἐπιστρατεύεται ὄχι γιά τή μεταμόρφωση τοῦ κόσμου, ἀλλά γιά τήν ἀπομάκρυνση τοῦ ατόμου ἀπό αὐτό τόν κόσμο τῆς ἀπάτης.

Ἡ Μπαγκαβάτ-γχιτά, ὡς τρόπο σωτηρίας ἀπλούστερο καί ἀμεσότερο ἐξῆρε τήν ἀφοσίωση σέ προσωπική θεότητα. Ὁ ἐπι-

φανέστερος θεολόγος της άφοσιώσεως και άγαπητικής προσκολλησεως σέ μιá όρισμένη θεότητα υπήρξε ό μεγάλος θεολόγος και ποιητής Ραμανούτζα (Ramanuja, 11ος-12ος αί. μ.Χ.). Ή θερμή αγάπη του είχε δοθεί στόν Βίσνου και ιδιαίτερα στήν ένσάρκωσή του, τόν Κρίσνα.

Στό κοινωνικό πεδίο ό κλασικός Ίνδουϊσμός, αιώνες τώρα, ήδη από τή βεδική εποχή, διαχωρίζει τούς ανθρώπους σέ άύστηρά περιχαρακωμένες τάξεις, κάστες (varnas). Τίς τέσσερις άνώτερες τάξεις στήν Ινδουϊστική κοινωνία αποτελούν: Οί «βραχμάνοι» (brahmanas), όί ιερείς· όί «ξάτριγυας» (ksatriyas), όί πολεμιστές, στούς όποίους ανήκουν βασιλείς και άριστοκράτες· όί «βαΐσυας» (vaisyas), όί επαγγελματίες· όί «σουντρας» (sudras), όί χωρικοί. Όσοι βρίσκονται έξω από τίς τάξεις θεωρούνται παρίες. Οί παραδοσιακές βεδικές κάστες ύποδιαιρούνται σέ άλλες μικρότερες και όί ύποκάστες συνολικά φθάνουν σήμερα στίς 26 χιλιάδες. Στήν τάξη τών βραχμάνων και μόνο, διακρίνονται 1.887 ύποδιαιρέσεις. Στή δεκαετία του 1960 τό 82,4% του πληθυσμού ανήκε στίς τέσσερις παραδοσιακές κάστες, ένώ τό 17,6% αποτελούσαν όί παρίες.

Ή Ινδουϊστική παράδοση έχει καθορίσει μέ προσοχή τά άτομικά και κοινωνικά καθήκοντα τών ανθρώπων κάθε επαγγέλματος, τάξεως, κοινωνικής ομάδας και έχει ύπογραμμίσει τήν ανάγκη περιορισμού του έγωισμού, τό χρέος για συνεχή πνευματική βελτίωση και αναζήτηση της αλήθειας. Ή περί σασάρα και κάρμα διδασκαλία, ένώ παρουσιάζεται ως ήθικη έρμηνεία, πού τονίζει τή σημασία τών αγαθών ή κακών πράξεων, προκαλεί ταυτόχρονα μιá αδρανοποίηση της κοινωνίας. Διότι αποδυναμώνει κάθε σκέψη έξεγέρσεως κατά της κοινωνικής άδικίας. Αυτό πού είναι ό κάθε άνθρωπος, πλούσιος ή φτωχός, ύγιής ή άσθενής, όφειλεται στό γεγονός ότι στήν προηγούμενη μορφή ύπάρξεως είχε πράξει τό καλό ή τό κακό. Άμφισβήτηση τών δογμάτων της σασάρα και του κάρμα, αγώνας για κοινωνική Ισότητα, σημαίνουν στήν ουσία άγνοια τών νόμων της

Πύργος ινδουϊστικού συγκροτήματος ναών. Ν. Ινδία (Φωτ. †Α.Γ., 1988).

υπάρξεως, ασέβεια. Τό ιδανικό είναι, τελικά, ή πλήρης απόσταση από τίς υποθέσεις της ζωής, ή αδιαφορία γιά τόν κόσμο καί τήν ανθρώπινη κοινωνία καί ή ασκητική αναζήτηση της λυτρώσεως, πολλές φορές μέ τή μεσολάβηση ύπνωτικής τεχνικής ή μέ ένα είδος νηφάλιας έκστάσεως.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ-ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

Οί βασικότερες κατευθύνσεις του φιλοσοφικού Ινδουισμού αποχρυσταλλώθηκαν στίς έξι «ορθόδοξες» «ντάρσανας» (dar-

sanas). 'Η καθεμιά από αυτές προσφέρει ιδιαίτερο πλαίσιο γνώσεως, όπου εντάσσονται τά διάφορα στοιχεία της Ινδουϊστικής παραδόσεως για τόν κόσμο καί γενικότερα για τό νόημα της ζωής καί τούς δρόμους πρὸς τή λύτρωση. 'Η καθιερωμένη σήμερα μορφή τους ἀποτελεῖ προϊόν μακροχρόνιας ἐπεξεργασίας, στήν ὁποία ἔλαβαν μέρος πολλά πρωτότυπα πνεύματα καί μεταγενέστεροι σχολιαστές. Τά συστήματα αὐτά εἶναι:

1. 'Η Νυάγια (Nyaya), πού ἀσχολεῖται κυρίως μέ τή διαλεκτική, ἡ ὁποία διευκολύνει τόν συνεπή συλλογισμό σέ θρησκευτικά προβλήματα. 2. 'Η Βαῖσέσικα (Vaisesika), εἶδος φυσιοκρατικής φιλοσοφίας πού ἐπισημαίνει τίς ἰδιοτυπίες (visesa) τῶν δυντῶν. 3. 'Η Σάνκυα (Sankhya), δυαλιστική φιλοσοφία, πού διδάσκει ὅτι τό σύμπαν ἀποτελεῖται ἀπό τήν ὕλη καί ἀναρίθμητες αὐλές οὐσίες. 4. 'Η Γιόγκα (Yoga), ἡ ὁποία, ἔχοντας ὡς φιλοσοφικό ὑπόβαθρο τή φιλοσοφία τῆς Σάνκυα, ἐπεξεργάσθηκε κυρίως τήν πρακτική μέθοδο αὐτοσυγκεντρώσεως καί αὐτοβυθισμού. 5. 'Η Μιμάμσα (Mimamsa), ἐρμηνευτική θεολογία τῶν ἱερῶν κειμένων, καί μάλιστα τῶν τελετουργικῶν. 'Η φιλοσοφική της θέση βρίσκεται κοντά στόν πλουραλιστικό ρεαλισμό τῶν δύο πρώτων σχολῶν. 6. 'Η Βεντάντα (Vedanta) ἢ Οὔτταρα Μιμάμσα (Uttara Mimamsa), μεταγενέστερη ἐρμηνευτική, ἡ ὁποία ἐπιχειρεῖ τή βαθύτερη κατανόηση τῶν Οὔπανισάντ, τή σύνθεση καί ἐναρμόνιση τῶν θεολογικῶν καί φιλοσοφικῶν στοιχείων τους.

Στό περί Θεοῦ ζήτημα οἱ ντάρσανας διαφοροποιοῦνται σημαντικά. 'Η Νυάγια καί ἡ Βαῖσέσικα υἱοθετοῦν τήν πίστη σέ ἕνα Θεό προσωπικό, ὁ ὁποῖος καθοδηγεῖ καί εἶναι αἰώνιος, ἐνῶ δέχονται ὅτι αἰώνιες ἐπίσης εἶναι ἡ ὕλη καί οἱ ψυχές. 'Η Μιμάμσα καί ἡ ἀρχαία Σάνκυα ἀρνοῦνται τήν ὑπαρξή Θεοῦ προνοητοῦ καί ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ κόσμος κινεῖται μέ βάση ἀπρόσωπους, φυσικούς ἢ ἠθικούς νόμους. 'Η κλασική Γιόγκα ἀναγνωρίζει ἕναν παντογνώστη καί αἰώνιο Θεό, δέν παραδέχεται ὅμως ὅτι αὐτός ἐπεμβαίνει στά ἀνθρώπινα. Θεό ἐπίσης δέχεται καί ἡ μεταγενέστερη Σάνκυα. Στά κείμενα τῆς Βεντάντα, ὅπως θά

φανεῖ στή συνέχεια, διακρίνονται τρία ρεύματα θρησκευτικῶν ἐμπνεύσεων. Ἀλλά καί τά συστήματα πού δέχονται Θεό, δέν καθορίζουν τό ὄνομά του. Ὁ κάθε Ἰνδουίστης μπορεῖ νά τοῦ δώσει ὅποιο ὄνομα θέλει καί δέν ἔχει σημασία ἂν τόν ὀνομάσει Βίσνου, Σίβα ἢ διαφορετικά.

Ἡ Βεντάντα, πού εἶναι ἡ σπουδαιότερη σχολή τῆς Ἰνδουίστικῆς φιλοσοφίας καί ἔως σήμερα ἀσκεῖ βαθιά ἐπιρροή τόσο μέσα στήν Ἰνδία, ὅσο καί σέ ἄλλες χώρες, διακλαδίζεται σέ τρεῖς ιδιαίτερες σχολές: 1. Τήν Ἀντβάντα Βεντάντα (Advaita Vedanta), τή μή-δυϊστική σχολή πού διαμορφώθηκε κυρίως ἀπό τόν φιλόσοφο Σάνκαρα (Sankara, 788-820 μ.Χ.). Αὐτή ὑποστηρίζει τήν ἐνότητα τῆς οὐσίας τοῦ σύμπαντος καί δέν δέχεται διάκριση ὕλης καί πνεύματος. 2. Τή Βισίστ-αντβάντα Βεντάντα (Vissistadvaita Vedanta), τή διαφοροποιημένη μονιστική σχολή τοῦ Ραμανούτζα (Ramanuja, 1017-1137 μ.Χ.), θεωρία τῆς πολυθεϊστικῆς πολυμορφίας, ἡ ὁποία ἰσχυρίζεται ὅτι ὑπάρχει διάκριση ἀνάμεσα στόν Θεό, στήν ὕλη καί στίς ψυχές. 3. Τή Ντβάντα Βεντάντα (Dvaita Vedanta), τή δυαλιστική σχολή τοῦ Μάντβα (Madhva, 1199-1278 μ.Χ.), ἡ ὁποία δέχεται τήν πραγματικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί τήν ὕπαρξη προσωπικοῦ θεοῦ.

Ἐκτός ἀπό τά κλασικά αὐτά φιλοσοφικά συστήματα, στούς κόλπους τοῦ μεταγενέστερου Ἰνδουϊσμοῦ διαμορφώθηκαν πολλές ἀκόμη φιλοσοφικές τάσεις καί σχολές ὅπως: Μεταξύ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Βίσνου, ἡ Ντβάνταντβάντα (Dvaitadvaita) καί ἡ Σουνταντβάντα (Suddhadvaita), πού στρέφονται γύρω ἀπό τή λατρεία τοῦ Κρίσνα· καί μεταξύ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Σίβα, ἡ Σάιβανταντάντα (Saiva siddhanta), ἡ κατεξοχήν φιλοσοφία τῶν σαίβιτων τῆς Ν. Ἰνδίας, ὁ Κασμίρα-Σαίβισμός (Kasmira-Saivism), τύπος φιλοσοφικοῦ μονισμοῦ, κ.ἄ.

Ἡ θρησκευτική φιλοσοφία τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ εἶναι μιά φαντασμαγορική δημιουργία, στήν ὁποία κινοῦνται μέ ἀπίθανη ἄνεση ὁ ρεαλισμός καί ὁ ἰδεαλισμός, ὁ θεϊσμός καί ὁ ἀθεϊσμός, ὁ πανθεισμός καί ὁ μονισμός, μέ πλῆθος ἐνδιάμεσες συνθέσεις.

ΛΑΤΡΕΙΑ

Ἡ λατρευτική ζωή τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ ἐμφανίζει πολυδαίδαλη διαφοροποίηση. Διαφέρει ἀπὸ κάστα σέ κάστα, ἀπὸ περιοχὴ σέ περιοχὴ, ἀπὸ χωριὸ σέ χωριό, ἀπὸ θεὸ σέ θεό. Γιά τόν εὐλαβὴ Ἰνδό, αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι νά λατρεύει Κάτι ἢ Κάποιον μέ ὅλη του τήν καρδιά. Ἐκτός ἀπὸ τήν παλαιὰ βεδική λατρεία, ἀναπτύχθηκαν στοὺς κόλπους τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ καί ἄλλες ἰδιάζουσες λατρεῖες, οἱ ὁποῖες ἀπέκτησαν ἀπειράριθμους θιασῶτες. Ἐνῶ τὰ διάφορα θεολογικο-φιλοσοφικά συστήματα δίνουν ἔμφαση στή γνώση γιά τήν ἐπίτευξη τῆς λυτρώσεως, οἱ λατρευτικοὶ αὐτοὶ κλάδοι τονίζουν τή σημασία τῆς λατρείας ἐνός συγκεκριμένου θεοῦ καί ἔχουν διαμορφώσει ἰδιαίτερα λατρευτικά τυπικά. Οἱ ὁμάδες αὐτές χρησιμοποιοῦν κατ' ἐπιλογὴ θεωρίες τῶν ντάρσanas, ἐνῶ κινοῦνται κυρίως μέσα στά πλαίσια μιᾶς θρησκευτικότητος τύπου μπάκτι.

Οἱ πέντε σημαντικότερες ὁμάδες λατρείας, πού συγκεντρώνουν ἑκατομμύρια ὁπαδούς, εἶναι: 1. Ἡ Βαϊσνάβα, στήν ὁποία ἡ ὕψιστη Πραγματικότητα ταυτίζεται μέ τόν Βίσνου καί τίς ἐνσαρκώσεις του, τίς ἀβάταρα. 2. Ἡ Σάιβα, μέ κέντρο τόν πολυδύναμο Σίβα καί μέ δαιδαλώδεις θεολογικές ποικιλίες. 3. Ἡ Σάκτα, ἡ ὁποία ἐξωτερικά παρουσιάζεται ὀργιαστική, ὅπως ὁμως ἰσχυρίζονται οἱ θιασῶτες της, ἔχει ἀνώτερο συμβολικό καί φιλοσοφικό νόημα. 4. Ἡ Γκαναπάτυα (Ganapatya), ἡ λατρεία τοῦ Γκαναπάτι (Ganapati) ἢ Γκανέσα (Ganesa), τοῦ ἔλεφαντόμορφου θεοῦ τῆς σοφίας καί τῆς τύχης. 5. Ἡ Σάουρα (Saura), πού ἀντικείμενό της ἔχει τόν ἥλιο. Σπουδαιότερες στήν ἐποχὴ μας εἶναι οἱ δύο πρῶτες. Ἡ τρίτη, ἡ ὁποία συγγενεύει μέ τή λατρεία Σάιβα, παρουσίασε κάποια ὕφεση, τελευταίως ὁμως συγκεντρώνει νέο ἐνδιαφέρον. Οἱ ἐσωτερικές πτυχές τῶν μορφῶν λατρείας εἶναι λαβυρινθώδεις σέ ἰδέες, ὁρους, πράξεις, τυπικά. Κατά κανόνα παρατηρεῖται αὐστηρή προσκόλλησις στήν τήρησις τοῦ ἰδιαίτερου παραδοσιακοῦ τελετουργικοῦ καί κατὰ τήν πολυσύνθετη διαδικασία τῶν προσφορῶν ἀπαιτεῖται σχολαστική ἀκρίβεια.

Ἡ παραδοσιακή ιερατική τάξη εἶναι ἡ κάστα τῶν βραχμάνων. Δέν εἶναι ὅμως ὅλοι οἱ βραχμάνοι ιερεῖς. Λίγοι μόνο ἀσχοῦν στήν πράξη τό ιερατικό λειτούργημα. Οὔτε ὅλοι ὅσοι ἀσχολοῦνται μέ θρησκευτικά λειτουργήματα ἀνήκουν στήν τάξη τῶν βραχμάνων. Οἱ βραχμάνοι συνήθως ὑπηρετοῦν ὡς ιερεῖς τίς τρεῖς ἀνώτερες Ἰνδουϊστικές τάξεις. Ὅρισμένες ιερουργίες τελοῦνται ἀπό τόν ἀρχηγό τῆς οἰκογένειας. Ὅλα τά χωριά λίγο-πολύ διαθέτουν γιά τίς θρησκευτικές τελετουργίες κάποιον ἀνεπίσημο «ιερέα», ὁ ὁποῖος γνωρίζει τοὺς τρόπους προσφυγῆς στοὺς «γκράμα ντεβάτας» (*grama devatas*), τίς θεότητες-προστάτες τοῦ χωριοῦ, ἢ πιθανῶς ἓναν ἐξορκιστή ἢ μάντη. Ὅλοι αὐτοὶ σχεδόν πάντοτε προέρχονται ἀπό τίς κατώτερες τάξεις καί βρίσκονται σέ μιά ιδιαίτερη σχέση μέ τίς θεότητες τοῦ χωριοῦ, τῶν ὁποίων θεωροῦνται ὄργανα καί, σέ κατάσταση πνευματο-

Ἑσωτερικό Ἰνδουϊστικοῦ ναοῦ. Βομβάη (Φωτ. ↑Α.Γ., 1988).

ληψίας, όμιλουν έξ όνόματός τους. Δέν ύπάρχει αποκλειστική ένοποιός Ιερατική δομή καί άρχή στόν Ίνδουισμό. Τό γεγονός αυτό, πού συμβαδίζει μέ τήν ένδογενή ποικιλομορφία στήν Ινδική κοινωνία, διευκόλυνε τίς πολλές λατρευτικές καί θεολογικές διαφοροποιήσεις.

Διακρίνονται τέσσερις κατηγορίες λατρευτικής ζωής: 'Η λατρεία στους ναούς, ή οίκογενειακή, ή άτομική καί ή συντροφική. 'Η Ίνδία είναι κατάσπαρτη από Ιερά καί ναούς, από τούς άπλους βωμούς, πού έχουν ένα μόνο σύμβολο, ώς τά πιό έντυπωσιακά κτίσματα. Τά σπουδαιότερα βρίσκονται σήμερα στό νότιο τμήμα τής χερσονήσου. Στίς βόρειες έπαρχίες δέν διατηρούνται πολλοί άρχαίοι ναοί, διότι οί μουσουλμάνοι Μογγόλοι κατεδάφισαν τά παλαιά Ιερά. 'Ο Ιερότερος χώρος του ναού, όπου φυλάσσεται τό είδωλο ή τό σύμβολο του θεού, είναι συνήθως ένα κτίσμα μάλλον μικρό. 'Ο Ινδουιστικός ναός είναι περισσότερο «παλάτι του θεού», παρά οίκοδόμημα γιά νά φιλοξε- νεί μεγάλες συνάξεις λαού.

'Ο Βίσνου καί οί άβατάρα, κυρίως ό Ράμα καί ό Κρίσνα, συμβολίζονται μέ άγάλματα ή εικόνες. Άνάλογες είναι καί οί άνα- παραστάσεις τής θεάς Μητέρας στίς διάφορες μορφές της (Κάλι, Ντούργκα). 'Ο Σίβα συχνά άναπαρίσταται μέ τή λίνγκα (linga), σύμβολο συνήθως από μαύρη πέτρα, λαξευμένο σέ σχήμα φαλλού, πού τοποθετείται στό «γόνι» (yoní), τό όποίο έχει σχήμα γυναικείου αϊδοίου. Στό είδωλο του θεού αποδίδονται καθημερινά βασιλικές τιμές. Στίς έπίσημες έορταστικές ήμέρες έφαρμόζονται συνθετότερα τελετουργικά, μέ λιτανείες, περιφορές του είδωλου καί άλλες έντυπωσιακές τελετές. Δέν ύπάρχει έπίσημη ύποχρέωση γιά τόν Ίνδό νά μεταβεί στόν ναό. Έντούτοις, συνηθίζει νά έπισκέπτεται τούς ναούς γιά νά δώσει προσφορές, νά ζητήσει κάποια χάρη, γιά νά εκπληρώσει κάποιο τάμα του, ή άκόμα μέ τήν προσδοκία μιås θρησκευτικής έμπειρίας.

Οί περισσότερες οίκογένειες διαθέτουν μιá γωνιά ή καί ό- λόκληρο δωμάτιο, όπου τοποθετείται τό είδωλο ή τό ιδιαίτερο

σύμβολο του προστάτη θεού ή και άλλων προσφυλών θεοτήτων. Ἡ οἰκογενειακή οἰκιακή λατρεία εἶναι μικρογραφία ἐκείνης πού τελεῖται στούς ναούς. Τά σύμβολα ή τά εἰδώλια τοῦ θεοῦ δέχονται ἰδιαίτερες λατρευτικές περιποιήσεις. Χρόνος προσευχῆς εἶναι συνήθως τό πρωί, τό μεσημέρι καί τό βράδυ. Ὡς σύμβολα γιά τή λατρεία χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης οἱ «γιάντρας» (yantras) καί «μάνταλας» (mandalas), σύνθετα γεωμετρικά σχήματα. Αὐτά ἀρχίζουν ἀπό ἀπλά σχήματα, τά ὅποια σημειώνονται στό ἔδαφος μέ σκόνη διαφορετικῶν χρωμάτων, καί φθάνουν σέ συνθετότατα μυστικιστικά σύμβολα, πού χρησιμοποιοῦνται σέ ταντρικές τελετουργίες.

Ὁ εὐλαβής Ἰνδός, πού ἀνήκει σέ μιά ἀπό τίς τρεῖς ἀνώτερες τάξεις, ἐπαναλαμβάνει πολλές φορές τήν ἡμέρα –ἰδιαίτερα ὅταν ἐμφανίζεται ὁ ἥλιος στόν ὀρίζοντα– μιά σύντομη προσευχή, γνωστή ὡς «Γκαγιάτρι» (Gayatri), πού προέρχεται ἀπό τή Ρίγκ Βέδα (3, 62, 10): «ὦμ! Ἄς ἀναλογισθοῦμε τό ὑπέροχο φῶς τοῦ ἀκτινοβολοῦντος ἡλίου. Εἶθε νά κατευθύνει τόν νοῦ μας». Πολλοί διανοοῦμενοι συνηθίζουν νά στοχαζοῦνται πάνω σέ ἀποσπάσματα τῶν ἱερῶν κειμένων, ὅπως εἶναι ὁ στίχος τῶν Οὐπανισάντ: «Ἀπό τό μή πραγματικό ὁδήγησέ με στό πραγματικό. Ἀπό τό σκοτάδι στό φῶς. Ἀπό τόν θάνατο στήν ἀθανασία» (Μπανταραναῦκα Οὐπανισάντ, 1, 3, 30).

Ὅμαδες ἀφοσιωμένων ὁπαδῶν ἐνός ὀρισμένου θεοῦ ή ἀκόμη ὁπαδοί διαφόρων θεῶν συνέρχονται κατά διαστήματα γιά νά ψάλουν ὕμνους, τίς «μπάτζανα» (bhajanas). Ἡ ὕμνωδία καί ή ἔντονη συγκίνηση δημιουργοῦν ἀτμόσφαιρα κατανουκτική, πού συχνά ὁδηγεῖ σέ ἔκσταση. Σ' ὅλα τά μέρη τῆς Ἰνδίας καί σέ ὅλα τά κοινωνικά ἐπίπεδα συνηθίζονται τέτοιου εἶδους λατρευτικές συνάξεις. Τόν πυρήνα ἐνός ἄλλου τύπου ὁμαδικῆς λατρείας, γνωστοῦ ὡς «κάθα» (katha), ἀποτελεῖ ή ἀπαγγελία ἱερῶν κειμένων, πού γίνεται ἀπό διακεκριμένους ἱερεῖς ἐνώπιον εἰδικῶς προσκεκλημένου ἀκροατηρίου. Πολλοί Ἰνδοί ἐπισκέπτονται συχνά ἕνα «γκούρου», γιά νά τόν ἀκούσουν νά ἀπαγγέλλει καί νά σχολιάζει τά ἱερά κείμενα.

Από τίς χαρακτηριστικότερες ιδιοτυπίες όλων σχεδόν τῶν ινδουϊστικῶν συστημάτων καί λατρευτικῶν ομάδων εἶναι ἡ ἔμφαση στόν διαλογισμό, τήν περισυλλογή, πού ἀναπτύχθηκε μέ διάφορες σωματικο-πνευματικές τεχνικές. Σκοπός τοῦ διαλογισμοῦ εἶναι νά εἰσδύσει στό ἐσωτερικό τοῦ ἐγώ, νά κατακτήσει τήν αὐτοσυνειδησία.

Ἡ πεποίθηση στή μετενσάρκωση ἔχει ὀδηγήσει τόν Ἴνδo νά δείχνει σεβασμό ὄχι μόνο σέ θεοὺς καί σέ ὀρισμένους ἀνθρώπους, ἀλλά καί σέ ζῶα. Ἰδιαίτερα εὐλαβεῖται ὡς ιερό ζῶο τήν ἀγελάδα. Ἀλλά καί ὁ πίθηκος θεωρεῖται ἀπό πολλοὺς Ἴνδους ιερός.

Μέ πολλή εὐλάβεια τελοῦν οἱ Ἴνδοί τίς «σάμσκαρα» (sam-skara), μῆσεις, πού σχετίζονται μέ κρίσιμες καμπές τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Στά ιερά κείμενα γίνεται λόγος γιά σαράντα τέτοιες τελετουργίες, ἀλλά σήμερα ἔχουν περιορισθεῖ σέ λιγότερες ἀπό δέκα. Ἀποσκοποῦν στήν ἀσφαλή μετάβαση ἀπό μία φάση ζωῆς σέ ἄλλη. Οἱ σημαντικότερες σχετίζονται μέ τή γέννηση καί τήν ὀνοματοδοσία («ναμακαράνα» – namakaraṇa) τήν ἕκτη ἡμέρα ἢ μερικές φορές τή δωδέκατη. Παλαιότερα συνηθίζονταν ὀρισμένες τελετές κατὰ τήν ἐγκυμοσύνη, ἀλλά σήμερα ἔχουν τεθεῖ σέ ἀχρηστία. Ἀρκετές οἰκογένειες καί κάστες συνεχίζουν νά τηροῦν τίς προβλεπόμενες τελετές, τήν πρώτη φορά πού τό παιδί βλέπει τόν ἥλιο, πού τρώει στερεά τροφή ἢ πού τό κουρεύουν – ὅταν συμπληρώσει τό πρῶτο ἔτος ἢ καί ἀργότερα. Ἰδιαίτερη σπουδαιότητα ἔχει ἡ μύηση στήν ἐφηβεία, ἡ «οὐπαναγιάνα» (upanayana). Μέ αὐτήν τά ἀγόρια τῶν τριῶν ἀνωτέρων καστῶν πιστεύεται ὅτι γεννιοῦνται ἐκ νέου, ὀνομάζονται «διπλογεννημένοι» καί ἐντάσσονται ἐπισήμως στήν ινδουϊστική κοινότητα. Σήμερα ἡ μύηση αὐτή ἔχει κυρίως περιορισθεῖ στίς βραχμανικές ὑποκάστες.

Ὁ γάμος θεωρεῖται ὑποχρεωτικός γιά τόν Ἴνδο καί ἡ σχετική ιερουργία, «βίβαχα» (vivaḥa), πού σχετίζεται μέ αὐτόν ἔχει ἐξαιρετική θρησκευτική καί κοινωνική σημασία. Ἡ γαμήλια τε-

λετή είναι συνθετότατη και μπορεί νά διαρκέσει μία εβδομάδα ή και περισσότερο. Ἡ κηδεία (an-tyeshti) ἐπισφραγίζει τήν ἐπίγεια περιπέτεια τοῦ ἀνθρώπου καί ἀποσκοπεῖ: Πρῶτον, νά βοηθήσει τό πνεῦμα τοῦ ἀποθανόντος νά προχωρήσει ὁμαλά στήν ἐπόμενη μετενσάρκωσή του καί δεύτερον, νά ἀντιμετωπίσει τήν τελετουργική μόλυνση, πού συνεπάγεται γιά τοὺς οἰκείους καί φίλους τό γεγονός τοῦ θανάτου. Οἱ ἐπικήδειες τελετουργίες πιστεύεται ὅτι συμβάλλουν σέ μία καλή μετενσάρκωση καί ἐπιβάλλεται νά τελεστοῦν ἀπό ἕνα γιό τοῦ τεθνεῶτος. Γι' αὐτό οἱ Ἴνδοι ἐπιθυμοῦν ἰδιαίτερα νά ἀποκτήσουν ἀγόρια.

Ἑορτές - Προσκυνήματα

Σέ ὅλους τοὺς ναοὺς συνηθίζονται ἐτήσιες ἐορτές μέ φαντασμαγορικό καί πολύπλοκο τυπικό. Τά εἰδῶλα ἢ τά σύμβολα τῆς θεότητας, πάνω σέ ἄρματα διακοσμημένα, ὁδηγοῦνται ἐν πομπῇ σ' ἕνα γειτονικό ποταμό, ὅπου τά λούζουν μέ τρόπο πανηγυρικό. Διάφορες ἐορτές ἀναφέρονται στόν μυθικό βίο τοῦ θεοῦ ἢ συνδέονται μέ ποικίλες παραδόσεις.

*Τελετή προετοιμασίας ἐφήβου
γιά τήν ἑνταξή του
στήν κάστα τῶν βραχμάνων
(Φωτ. ἀπό Ε.Ε.Ε.).*

*Γαμήλια τελετή στή Ν. Ἰνδία
(Φωτ. ἀπό Ε.Ε.Ε.).*

Υπάρχουν επίσης πολλές εποχιακές πανηγύρεις. Προσφιλής έορτή του νέου έτους είναι η Ντιουάλι (Diwali - συστάδα φωτών), με την οποία τιμάται η θεά Λάξμη, σύζυγος του Βίσνου, θεά του πλούτου και της εὐτυχίας, στην οποία συνήθως άπευθύνονται οι οικογενειάρχες, οι έπιχειρηματίες και οι φοιτητές. Τήν άνοιξη τελείται η έορτή Χόλι (Holi), πού σχετίζεται με τον Κρίσνα· έχει τής ρίζες της σέ άρχέγονες τελετουργίες γονιμότητας. Η φθινοπωρινή έορτή Ντασέρα (Dashera) έχει ως κύριο θέμα την ανάμνηση του άγώνα του θεού Ράμα κατά του δαίμονα Ραβάνα. Μεγάλα όμοιώματα του τελευταίου και των όπαδών του γεμίζονται με έκρηκτικές ύλες και πυρπολούνται με πύρινα βέλη.

Πανάρχαιο είναι στην Ίνδια τό έθιμο των ιερών άποδημιών σέ διάφορους ιερούς τόπους. Υπάρχουν τοπικά, έπαρχιακά και πανινδικά προσκυνήματα. Τό καθένα έχει τά δικά του χαρακτηριστικά και προσφέρει ειδικές εύλογίες· π.χ. η Μαθούρα (Mathura) και η Μπρινταβάν (Brindavan) συνδέονται με τον Κρίσνα και προσελκύουν έκατοντάδες χιλιάδες προσκυνητές. Υπάρχουν επίσης ιδιαίτεροι τόποι προσκυνημάτων, γιά τήν άπόκτηση παιδιών, τήν ανακούφιση από δερματικές ή όφθαλμικές ασθένειες κ.λπ. Η κατεξοχήν, πάντως, ιερή πόλη των Ίνδων είναι τό περίφημο Βαρανάσι (Varanasi), γνωστό και ως Μπενάρες, στίς όχθες του Γάγγη. Έκεί κήρυξαν μεγάλοι σοφοί και προφήτες του Ίνδουισμού. Θεωρείται τό κέντρο του κόσμου και έχει χιλιάδες ναούς και βωμούς. Πλήθη προσκυνητών συρρέουν καθημερινά στίς όχθες του ιεροῦ ποταμού, γιά νά τελέσουν τό τελετουργικό τους λουτρό, νά μελετήσουν ιερά κείμενα και νά άκούσουν τά κηρύγματα διδασκάλων και άσκητών.

Στίς ιερές αυτές άποδημίες συναντώνται πολλές χιλιάδες Ίνδοι από διάφορες άπομακρυσμένες περιοχές και έτσι ένισχύονται η Ινδουίστικη εύσέβεια και αύτοσυνειδησία τους. Μερικά προσκυνήματα πραγματοποιούνται σέ όρισμένες ήμέρες του έτους, όποτε τελούνται ιδιαίτερες θρησκευτικές έορτές, όπως είναι η έορτή Τζαγκανάθα (Jagannatha) στο Πούρι (Puri). Οι πιό

έντυπωσιακές όμως συγκεντρώσεις γίνονται κάθε 12 χρόνια μέ τις ιερές αποδημίες σέ τέσσερις άγιους τόπους: Άλλαχαμπάντ (Allahabad), Χαρντουάρ (Hardwar), Ουτζάιν (Ujjain) καί Νασίχ (Nasik), στίς περίφημες θρησκευτικές πανηγύρεις, τίς γνωστές ώς Μέλα (Kubla mela), στίς όποίες προσέρχονται έκατομμύρια προσκυνητές. Οί πολυποίκιλες αυτές λατρευτικές έκφράσεις του Ίνδουισμού γοητεύουν τά λαϊκά στρώματα, χρωματίζουν τό θρησκευτικό τους ήθος καί τό έπηρεάζουν περισσότερο από όσο ή φιλοσοφική ινδουίστική θεολογία.

ΕΞΑΠΛΩΣΗ - ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ

Ό Ίνδουισμός, βαθύτατα ριζωμένος στήν ινδική ψυχή, παρέμεινε άειθαλής στήν Ίνδία. Ούτε οί έσωτερικές αναστατώσεις (π.χ. Βουδδισμός, Τζαίνισμός, Σικκισμός), ούτε οί έξωτερικές θρησκευτικές έπιρροές (Χριστιανισμός, Ίσλάμ) τόν κλόνισαν. Άλλά άκόμη διαδόθηκε καί έξω από τά σύνορα τής Ινδικής χερσονήσου, πρός τή Ν.Α. Ασία. Για πολλούς αιώνες, περίπου μέχρι τόν 13ο αί. μ.Χ., ύπήρξε ζωντανό στοιχείο του πολιτισμού πολλών άσιατικών χωρών (Βιρμανίας, Ταϊλάνδης, Καμπότζης, Λάος καί Βιετνάμ), πού σήμερα στήν πλειοψηφία τους είναι βουδδιστικές. Επίσης αναπτύχθηκε στο άρχιπέλαγος τής Ινδονησίας. Επί χίλια σχεδόν χρόνια, από τόν 7ο έως τόν 16ο αί. μ.Χ., ό ινδικός πολιτισμός άσκησε σοβαρή έπιρροή στή Σουμάτρα καί τήν Ιάβα. Οί ήγεμόνες τών βασιλείων τών μεγάλων αυτών νησιών υιοθέτησαν τίς θρησκευτικές τελετουργικές παραδόσεις τών φημισμένων ινδών βασιλέων, τούς όποιους είχαν ως πρότυπα. Στήν καμπή του 10ου πρός τόν 11ο αί. μ.Χ. μεταφράσθηκε στή γλώσσα τής Ιάβας ή Μαχαμπάρατα καί αποτέλεσε τήν άρχή τής λαβανικής φιλολογίας. Μέ τήν είσοδο του Ίσλάμ ύποχώρησαν οί ινδουίστικές λατρείες καί μόνο στή νήσο Μπάλι, ανατολικώς τής Ιάβας, ό Ίνδουισμός επιβιώνει μέχρι σήμερα σέ συγκερασμό μέ τή λαϊκή προϊνδουίστική θρησκεία.

Στό έσωτερικό τής Ινδίας, γιά τήν αντιμετώπιση τοῦ κινδύνου ξένων ἐπιρροῶν καί ἰδιαίτερα τής χριστιανικῆς διεισδύσεως, δημιουργήθηκαν διάφορες ἰνδουϊστικές μεταρρυθμιστικές κινήσεις ὅπως: 1. Ἡ Μπράχμα Σαμάτζ (Brahma Samaj), ποῦ ἰδρύθηκε τό 1828 ἀπό τόν Rammoohan Roy (1772-1833) μέ σκοπό τήν ἀφύπνιση καί ἀνάπλαση τής ἰνδουϊστικῆς παραδόσεως. 2. Ἡ Ἄρυα Σαμάτζ (Arya Samaj), κίνηση περισσότερο ἀνανεωτική παρά μεταρρυθμιστική, ποῦ ἰδρύθηκε τό 1875 ἀπό τόν Dayananda Sarasvati (1824-1883), μέ σκοπό τήν ἀναγέννηση τής παλαιᾶς βεδικῆς θρησκείας. 3. Ἡ Ἀποστολή Ραμακρίσνα (Ramakrishna Mission), ἡ ὁποία ἔχει σήμερα κέντρα σέ ὅλη τήν Ἰνδία, ἀλλά καί σέ διάφορα ἄλλα μέρη τοῦ κόσμου, ἐπιδιώκοντας τή διάδοση τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ στίς ξένες χώρες καί τήν ἀναγέννησή του μέσα στήν πατρίδα του.

Ἀποφασιστικό ρόλο στόν σύγχρονο προσανατολισμό τῶν Ἰνδῶν ἔπαιξαν μερικές μεγάλες φυσιογνωμίες τοῦ 19ου καί τοῦ 20οῦ αἰ., ποῦ ἡγήθηκαν διαφόρων πνευματικῶν καί κοινωνικῶν κινήμάτων, ὅπως: Ὁ Mahatma Gandhi (1862-1948), ὁ ὁποῖος ὁδήγησε τή χώρα του στήν ἀνεξαρτησία· ὁ ποιητής R. Tagore (1861-1941)· ὁ Shri Aurobindo Ghose (1872-1950)· ὁ S. Radhakrishnan (1888-1975), φιλόσοφος ἀπολογητής τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ· ὁ Ramana Maharsi (1879-1950) κ.ἄ.

Στή σύγχρονη Ἰνδία ὁ Ἰνδουϊσμός ἐπηρεάζει τό 78% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς. Ἐκατοντάδες ἰνδουϊστικές ὁμάδες καί αἱρέσεις συμβιοῦν στή χώρα: 1. Ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν ἰνδουϊστῶν (98%) εἶναι προσκολλημένη στόν παραδοσιακό τρόπο καί διαιρεῖται στούς ὁπαδούς τοῦ Σίβα, οἱ ὁποῖοι ἐπικρατοῦν στή Ν. Ἰνδία, στούς ὁπαδούς τοῦ Βίσνου, οἱ ὁποῖοι πλειοψηφοῦν στίς ὑπόλοιπες ἰνδικές πολιτείες, καί στούς ὁπαδούς τῶν Σά-

→

*Χιλιάδες προσκυνητές συρρέουν γιά τό λουτρό ἐξαγνισμοῦ
στήν Ἱερή λίμνη στό Πούσκαρ τοῦ Ράτζασταν. Δ. Ἰνδία
(Φωτ. ἀπό Ε.Ε.Ε.).*

κτι. 2. Μία πολύ μικρή μειοψηφία (0,5%) αποτελούν οι θρησκευτικές κινήσεις των διανοουμένων, που αντιτίθενται στον πολυθεϊσμό. 3. Οι υπόλοιποι (1,5%) ακολουθούν νεότερες αίρέσεις και νεο-ινδουϊστικές κινήσεις.

Μέ τη μετανάστευση πολλών Ινδών σε διάφορες περιοχές του κόσμου κατά τον 20ό αι., αναπτύχθηκαν ινδουϊστικές κοινότητες στη Ν.Α. Ασία, την Ανατ. Αφρική, τη Μ. Βρετανία, την Καραϊβική κ.ά. Αλλά και σε πολλές άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Β. Αμερικής οι ινδουϊστικές φιλοσοφικο-θρησκευτικές θεωρίες και πρακτικές, ιδίως η γιόγκα, γοητεύουν διάφορες ομάδες ανθρώπων, με αποτέλεσμα να διαμορφώνονται και εκεί ινδουϊστικές κοινότητες. Τό 1991 μ.Χ. οι ινδουϊστές υπολογίζονταν, κατά προσέγγιση, ότι αποτελούσαν τό 13,4% των κατοίκων της γης (περίπου 732,8 εκατομμύρια).

ΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΤΕΧΝΕΣ

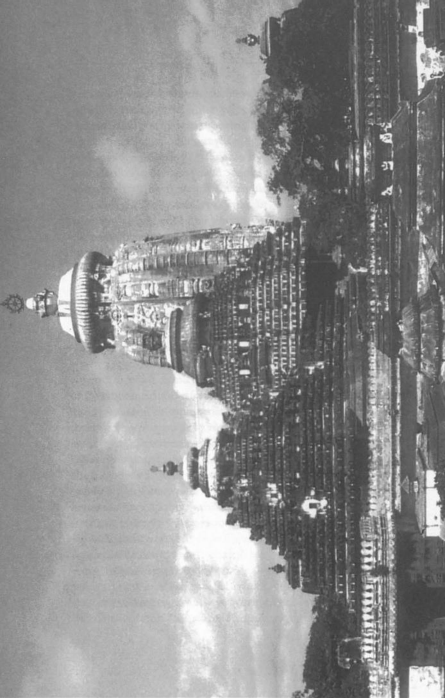
Η Ινδική γραμματεία είναι απέραντη και περιλαμβάνει όλα σχεδόν τά είδη του γραπτού λόγου. Οι ύμνοι των Βεδών και τά μεγάλα έπη Μαχαμπάρατα και Ραμάγιανα θεωρούνται κορυφαία δημιουργήματα του ανθρώπινου πολιτισμού. Η θρησκευτοφιλοσοφική σκέψη καλλιεργήθηκε με ιδιαίτερη ένταση, ποικιλία και πάθος στον ινδουϊστικό χώρο. Οι φιλοσοφικές πραγματείες των Ούπανισάντ άνοιξαν νέους πνευματικούς και φιλοσοφικούς ορίζοντες και μέχρι σήμερα επηρεάζουν την παγκόσμια πνευματική αναζήτηση.

Από τίς τέχνες, ιδιαίτερα άνθησε ή αρχιτεκτονική. Τά Ινδικά αρχιτεκτονικά δημιουργήματα είναι πολυσύνθετα στις μορφές τους. Συχνά παρουσιάζονται ως γλυπτά σε κολοσσιαίο μέγεθος. Οι κυριότεροι ρυθμοί της Ινδικής αρχιτεκτονικής είναι έξι: Τέσσερις στον βορρά (Ινδο-Άρειος, Γκούπτα, Κασμιρικός, Νεπαλικός) και δύο στον νότο (Δραβιδικός και Τσαλουκτανικός).

Σέ στενό συνδυασμό μέ τήν ἀρχιτεκτονική, ὡς συμπλήρωμα καί ἐξάρτημά της, ἀναπτύχθηκε ἡ γλυπτική. Ἀμέτρητα ἀγάλματα, συνήθως ὀγκώδη, καί ἄλλα γλυπτά κοσμοῦν τοὺς Ἰνδικοὺς ναοὺς. Ἡ διάθεση τῶν καλλιτεχνῶν εἶναι συμβολική. Προσπαθοῦν μέ τό ὕλικό τους – πηλό, ξύλο, μέταλλο, κεραμίδι, κυρίως ὅμως πέτρα – νά ἀποδώσουν διάφορες ὀψεις τῆς Ἰνδικῆς θεολογίας καί μυθολογίας. Ἡ γλυπτική φθάνει στό ζενίθ στήν περίοδο Γκούπτα (319–647 μ.Χ.), μέ κέντρο τή Μαθούρα. Τά ἀγάλματα τῶν θεῶν δέν ἀποτελοῦν ἀπομίμηση ἰδανικῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, ἀλλά προσπάθεια νά ἐκφρασθεῖ τό ὑπερφυσικό μέ αἰσθητοὺς συμβολισμούς. Λίγα μόνο παραδείγματα ζωγραφικῆς σώζονται ἀπό τήν πρώτη ἐποχή, ὑποδειγματικά στό σχέδιο, τίς γραμμές, τά χρώματα. Κατά τήν περίοδο Γκούπτα ἡ ζωγραφική τέχνη τέθηκε ὑπό τήν προστασία τῆς βασιλικῆς αὐλῆς καί ἀποτελέσε μέρος τῆς ἀγωγῆς τῶν πριγκίπων καί τῶν ἀριστοκρατῶν.

Ἡ μουσική καλλιιεργήθηκε στήν Ἰνδία ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια καί θεωρήθηκε σπουδαῖο μέσο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς πνευματικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἦδη στή Σάμα Βέδα ὑπάρχουν χωρία πού ἐπεξηγοῦν τό παλαιό σύστημα Ἰνδικῆς μουσικῆς, τό ὁποῖο θεωρεῖται τό παλαιότερο τοῦ κόσμου. Σύμφωνα μέ ἀρχαία παράδοση, προέρχεται ἀπό τόν Μπράχμα καί ἐκτελεῖται ἀπό μεγάλους διδασκάλους μέ θεϊκή συγκατάθεση. Στίς περισσότερες Ἰνδουϊστικές λατρευτικές ἐκδηλώσεις ἡ μουσική, ἐνόργανη καί φωνητική, κατέχει δεσπόζουσα θέση. Τά Ἰνδικά μουσικά ὄργανα ταξινομοῦνται σέ ἔγχορδα πού κρούονται μέ τό δάκτυλο, ἔγχορδα πού παίζονται μέ δοξάρι, κρουστά καί πνευστά.

Σέ στενό σύνδεσμο μέ τά τελούμενα στοὺς ναοὺς ἀναπτύχθηκε ὁ χορός, ὁ ὁποῖος γιά τοὺς Ἰνδοὺς δέν ἀποτελεῖ μόνο αἰσθητική ἀπόλαυση, ἀλλά καί διακόνημα στήν Ἰνδουϊστική λατρεία. Μέ τόν ἔντονο συμβολικό του χαρακτήρα ἀνακαλεῖ ἱστορίες τῶν θεῶν, ἐπανενεργοποιεῖ ἱερά γεγονότα. Στίς μεγάλες ἑορταστικές λιτανεῖες συμμετέχουν ὁμάδες μουσικῶν καί νεαρές χορεύτριες. Σέ παρόμοια Ἰνδουϊστικά πλαίσια ἀναπτύχθη-

κε επίσης τό θέατρο. Τά θέματά του – δραματικά, κωμικά, ιστορικά, κοινωνικά – προέρχονται συνήθως από τά Έπη καί διάφορες άλλες μυθολογικές θρησκευτικές πηγές.

Χάρη στή γεωγραφική της θέση, ἡ Ἰνδία δέχθηκε ἐπιδράσεις τόσο ἀπό τή Δυτική Ἀσία, ὅσο καί ἀπό τήν Κεντρική. Οἱ Ἰνδοί καλλιτέχνες ἔδειξαν μεγάλη ἱκανότητα στήν ἀποδοχή, ἀφομοίωση καί μεταμόρφωση αὐτῶν τῶν στοιχείων, σύμφωνα μέ τή δική τους παράδοση καί πνευματικότητα. Ἐξάλλου, ἡ Ἰνδική τέχνη ἐπέδρασε γόνιμα καί σέ άλλες ἀσιατικές χώρες: Κεϋλάνη, Βιρμανία, Ταϊλάνδη, Καμπότζη, ἕως τήν Ἰνδονησία.

Γενικά, ἡ Ἰνδουϊστική τέχνη, πλούσια καί πολυποίκιλη χωρίς ὅμως νά χάνει τή συνοχή της, διακρίνεται ἄλλοτε γιά πλαστικότητα, ἄλλοτε γιά ἀφαίρεση καί συνήθως διαπνέεται ἀπό πολύμορφο συμβολισμό. Καρπός δημιουργικῆς φαντασίας ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, διαμορφωμένη σέ διάστημα χιλιάδων χρόνων, ἡ τέχνη αὐτή εἶναι διαποτισμένη μέ τή βαθύτατη θρησκευτικότητα τῆς Ἰνδίας. Ἀλλά ἡ Ἰνδουϊστική τέχνη μέ τή σειρά της ἔχει συμβάλει στή σταθεροποίηση, ἀντοχή καί ἐνδυνάμωση τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος τῶν Ἰνδῶν. Πιστή στή βασική πνευματική Ἰνδουϊστική παράδοση, στρέφει τήν προσοχή τοῦ λαοῦ πρὸς τήν ἀθέατη πλευρά τῆς πραγματικότητας, πρὸς τό Ὑπερβατικό, καί ὑπογραμμίζει τήν αἰώνια καί ἀσύγκριτη ἀξία τοῦ πνεύματος, ἀποσκοπώντας στό νά προκαλέσει περισυλλογή καί νά ὁδηγήσει τόν πιστό σέ κοινωνία μέ τό θεῖο.

Ἰνδουϊστικό συγκρότημα ναῶν. Τζαγκανάθ Πούρι.
Ὅρισα, Β.Α. Ἰνδία (Φωτ. συλλογή †Α.Γ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

Σειρά σανσκριτικῶν κειμένων μετέφρασε στά ἑλληνικά ὁ Δημ. Γαλανός στό πρῶτο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰ. Τό πρωτοποριακό μεταφραστικό αὐτό ἔργο δημοσίευσαν σέ ἑπτά τόμους οἱ Γ.Κ. Τυπάλδος καί Γ. Ἀποστολίδης μέ τόν τίτλο Δ. Γαλανοῦ, *Ινδικά*, τόμ. 1-7: Ἀθῆναι 1845-1853.

Μεταφράσεις Ἰνδικῶν ἔργων στά ἀγγλικά, βλ.:

Bose, A.C., *Hymns from the Vedas*, Bombay 1966.

Edgerton, Fr., *The Bhagavad Gita*, Harper and Row, New York 1964.

Radhakrishnan, S., *The Principal Upanisads*, Allen and Unwin Ltd., London 1953, 1969³.

Max Müller, F. (ed.), *Sacred Books of the East*, Clarendon, Oxford 1879-1910.

Εἰδικές μελέτες:

Βελισσαρόπουλου, Δ.Κ., *Ἱστορία τῆς Ἰνδικῆς Φιλοσοφίας*, Δωδώνη, Ἀθήνα 1975.

Bhardwaj, S.M., *Hindu Places of Pilgrimage in India*, University of California Press, Berkeley, CA 1973.

Bhattacharji, S., *The Indian Theogony. A Comparative Study of Mythology from the Vedas to the Puranas*, Cambridge University Press, Cambridge 1970.

Biardeau, M., *L'hindouisme*, Anthropologie d'une civilisation, Paris 1981.

Biardeau, M. et Malamoud, Ch., *Le sacrifice dans l'Inde ancienne*, Paris 1976.

Bowes, P., *The Hindu Religious Tradition*, Routledge, London 1978.

Γιαννουλάτου, Α., *Ὅψεις Ἰνδουϊσμοῦ - Βουδδισμοῦ*, Παν/μιο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1985.

Dasgupta, S.N., *A History of Indian Philosophy*, 5 vols., Cambridge University Press, Cambridge 1922-55.

Dubois, J.A., and Beauchamp, H., *Hindu Manners, customs and Ceremonies*, Clarendon, Oxford 1906³, ἐπανέκδ. 1972.

Eliade, M., *Yoga: Immortality and Freedom*, Princeton 1949. Ἑλλ. μετάφρ. Ε. Τσούτη, *Γιόγκα*, Χατζηνικολῆ, Ἀθήνα 1980.

- Glaserapp, H. von, *Der Hinduismus*, Kurt Wolff, München 1922.
- Gonda, J., *Die Religionen Indiens*, I. Veda und älterer Hinduismus, W. Hohlhammer, Stuttgart 1963.
- Hopkins, T.J., *The Hindu Religious Tradition*, Dickenson, Encino, CA 1971.
- Keith, A.B., *The Religion and Philosophy of the Veda und Upanishads*, Oxford University Press, London 1925.
- Klostermaier, K., *Hinduismus*, J.P. Bachem Verlag, Köln 1965.
- Koller, J.M., *The Indian Way*, Collier Macmillan, London 1982.
- Lévi, S., *La doctrine du sacrifice dans les Brahmanas*, Paris 1966².
- Lott, C.J., *Vedantic Approaches to God*, Macmillan, London 1980.
- Mahadevan, T.M., *Outlines of Hinduism*, Chetana, Bombay 1956, repr. 1971.
- O'Malley, *Popular Hinduism, the Religion of the Masses*, Cambridge University Press, Cambridge 1935.
- Prabhu, P.N., *Hindu Social Organisation*, Popular Book Depot, Bombay 1954, repr. 1972.
- Radhakrishnan, S., *Indian Philosophy*, 2 vols: G. Allen and Unwin, London 1923, 1971⁹.
- Sarma, D.S., *Studies in the Renaissance of Hinduism in the 19th and 20th Centuries*, Benares 1944.
- Stevenson, S., *The Rites of the Twice-Born*, Oxford University Press, London 1920, Delhi 1971².
- Whitehead, H., *The Village Gods of South India*, Delhi 1976².
- Zaehner, R.C., *Hinduism*, Oxford University Press, London 1962, repr. 1966.

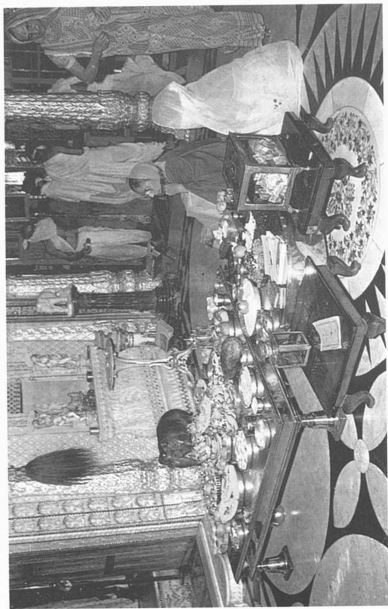
(1992)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Biardeau, M., *L'Hindouisme – Anthropologie d'une civilisation*, Nouvelle édition, Flammarion, Paris 1997.
- Demariaux, J.-C., *Pour comprendre l'Hinduisme*, Cerf - Novalis, Paris - Montreal 1995.

- Eck, D.L., *Darsan*, Columbia University Press, Cambridge, New York, NY 1996.
- Flood, G.D., *An Introduction to Hinduism*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- Fuller, C.J., *The Camphor Flame. Popular Hinduism and Society in India*, Princeton University Press, Princeton 1992.
- Ghose, S., *Modern Indian Political Thought*, Allied Publishers, New Delhi 1984.
- Goodall, D., éd., *Hindu Scriptures*, University of California Press, Berkley 1996.
- Gopal, S., *Radhakrishnan: A Biography*, Oxford University Press, New Delhi 1989.
- Hawley, J.S., *Hindu Goddesses*, University of California Press, Berkeley 1986.
- Huyler, S. and Moore, T., *Meeting God: Elements of Hindu devotion*, Yale University Press, New Haven, CT 2002.
- Kenoyer, J.M., *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*, Oxford University Press, Oxford 1998.
- Klostermaier, K.K., *A Short Introduction to Hinduism*, Oneworld, Oxford 1998, repr. 2000.
- , *A Concise Encyclopedia of Hinduism*, Oneworld, Oxford 1998.
- , *The Wisdom of Hinduism*, Oneworld, Oxford 2000.
- Knott, K., *Hinduism: A Very Short Introduction*, Oxford Press, Oxford 2000.
- Lipner, J., *Hindus. Their religious belief and practices*, Routledge, London and New York 1994.
- , *The Face of Truth: A Study of Meaning and Metaphysics in the Vedantic Theology of Ramanuja*, Macmillan, London 1986.
- Mahony, W.K., *The Artful Universe: An Introduction to the Vedic Religious Imagination* (Sunny Series in Hindu Studies), State University of New York, Albany 1998.
- Mascaro, J. and Brodbeck, S., *The Bhagavad Gita*, Penguin, USA 2003.
- Moddie, A.D., *The Brahmanical Culture and Modernity*, Asia, Bombay 1986.
- Neufeldt, R. (ed.), *Karma and Rebirth: Post-classical Developments*, University of New York Press, Albany 1986.

- Renou, L., *L'Hindouisme*, Que Sais-je? No. 475, PUF, Paris 1993.
- Rocher, L., *The Puranas*. vol. 2, fasc. 3 of *History of Indian Literature*, Harrassowitz, Wiesbaden 1986.
- Strickmann, M. (ed.), *Classical Asian Rituals and the Theory of Ritual*, Springer, Berlin 1986.
- Tardan-Masquelier, Y., *L'Hindouisme – Des origines védiques aux courants contemporains*, Bayard - Centurion, Paris 1999.

Τζαϊμιστές πιστοί τμούν τὰ γενέθλια τοῦ Τριτάμκαρ Μαχαβίρα. Καλκούτα (Φωτ. ἀπὸ Ε.Ε.Ε.).

ΤΖΑΪΝΙΣΜΟΣ

Όνομασία - Κλάδοι

Ο Τζαϊνισμός (ή Τζινισμός) είναι Ινδικό θρήσκευμα άσκητικών, δυαλιστικών και αθεϊστικών αρχών. Οί τζαϊνιστές υποστηρίζουν ότι ακολουθοῦν τήν αρχαϊκή Ινδική θρησκεία, από τήν όποία παρέκλιναν οί βραχμάνοι. Θεωροῦν τή θρησκεία τους αιώνια. Παρά τό μικρό ποσοστό τους, επί 2.500 χρόνια διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία του Ινδικού πολιτισμού και αναγνωρίζονται ως διακεκριμένο θρήσκευμα τής Ινδίας.

Ο όρος Τζάιν (Jain ή Jin) προέρχεται από τή λέξη Τζίνα (Jina), πού σημαίνει νικητής, κατακτητής· αποδίδεται ειδικότερα σέ 24 μεγάλους διδασκάλους, οί όποιοι, χωρίς υπερφυσική βοήθεια, κατόρθωσαν νά σπάσουν τά δεσμά τής φυσικής ύπάρξεως και νά απελευθερωθοῦν από τόν κλοιό τών συνεχών γεννήσεων. Διαμορφωτής του Τζαϊνισμού θεωρείται ό Μαχαβίρα (Mahavira).

Οί τζαϊνιστές διακρίνονται σέ δύο βασικούς κλάδους, τούς Σβετάμπαρα (Svetambara), τούς «λευκοντυμένους», και τούς Ντιγκάμπαρα (Digambara), τούς ντυμένους τόν ούρανό, δηλαδή γυμνούς. Υπάρχουν ακόμη όρισμένα παρακλάδια, π.χ. οί Στανακαβάσιν (Sthanakavasini). Βάση και σκοπός του Τζαϊνισμού είναι ή αύστηρή άσκησι. Έντούτοις, οί άσκητές αποτελοῦν μικρό μόνο ποσοστό του συνόλου τών τζαϊνιστών, ενώ ή πλειοψηφία είναι λαϊκοί, μέ σαφή όμως άσκητικά ιδεώδη και ήθη.

Πηγές

Στό θέμα τῶν ἱερῶν κειμένων δέν ὑπάρχει συμφωνία. Οἱ Σβετάμπαρ ἀποδέχονται ὡς κανονική ἱερή Γραφή τή Σιντάντα (Siddhanta), συλλογή ἀπό 45 βιβλία, γραμμένα στήν πράκριτ (prakrit), ὁμάδα ἀρχαίων Ἰνδικῶν τοπικῶν διαλέκτων, ἡ ὁποία διαμορφώθηκε τόν 5ο αἰ. μ.Χ. Τό παλαιότερο τμήμα αὐτοῦ τοῦ κανόνα συνιστοῦν οἱ 12 Ἀνγκας (Angas), πού περιλαμβάνουν ἀρχαία ἀσκητικά κείμενα, κηρύγματα καί διαλόγους τοῦ Μαχαβίρα. Οἱ Στανάκαβάσιν ἀνακήρυξαν αὐθεντικά 32 μόνο βιβλία τῆς Σιντάντα. Οἱ Ντιγκάμπαρ ἰσχυρίζονται ὅτι οἱ ἱερές τζαϊνικές Γραφές καταστράφηκαν τό 789 μ.Χ. καί ὡς ἱερή συλλογή ἀναγνωρίζουν τήν Ἀνουγιόγκα (Anuyoga, δηλ. Ἐκθέσεις), πού πυρήνα τῆς ἔχει δύο παλαιά κείμενα στό γλωσσικό ἴδιωμα πράκριτ καί συμπληρῶνεται μέ ὑπομνήματα καί ἄλλα μεταγενέστερα κείμενα. Οἱ Σβετάμπαρ ἀντικρούουν αὐτή τήν ἀποψη, ὑποστηρίζοντας ὅτι πολλά ἱερά κείμενα διασώθηκαν καί μεταφέρθηκαν στή Sraṇa Belgola τῆς ἐπαρχίας Μυσόρε, κέντρο τῶν τζαϊνιστῶν τῆς Ν. Ἰνδίας.

Ὑπάρχει καί μιὰ δεύτερη κατηγορία τζαϊνικῶν κειμένων στή σανσκριτική. Τά τελευταῖα αὐτά περιλαμβάνουν ὑπομνήματα στά παλαιότερα ἱερά βιβλία, καθὼς ἐπίσης φιλοσοφικά, διδακτικά καί κοσμοθεωριακά ἔργα. Μιὰ τρίτη κατηγορία ἀποτελοῦν ἔργα γραμμένα σέ νεότερες Ἰνδικές γλώσσες καί, τόν τελευταῖο αἰῶνα, στήν ἀγγλική.

Ἰδρυτής

Ὁ πυρήνας τῆς τζαϊνικῆς διδασκαλίας διαμορφώθηκε τόν 6ο αἰ. π.Χ. ἀπό τόν Βαρνταμάνα Τζνατπούτρα Μαχαβίρα (Vardhamana Jnatputra Mahavira)· τό τελευταῖο ὄνομα εἶναι τιμητικός τίτλος. Ὁ Μαχαβίρα γεννήθηκε τό 599 π.Χ. στή Β.Α. Ἰνδία καί ἀνῆκε στήν κάστα τῶν «ξάτριγνας» (πολεμιστῶν). Στά τριάντα τοῦ χρόνια ἐγκατέλειψε τόν κοινωνικό βίο καί ἀρχισε τήν περιπλάνηση ὡς ἐπαίτης ἀσκητής. Ὑστερα ἀπό 12ετή σκληρή

άσκηση, φοβερές στερήσεις και έντονη περισυλλογή πέτυχε, κατά την παράδοση, τη γνώση της φύσεως του σύμπαντος και την πλήρη απόσπαση από τις κοσμικές επιθυμίες. Δίδαξε επί 30 χρόνια, συγκεντρώνοντας χιλιάδες όπαδούς, τους οποίους οργάνωσε άρτια. Πέθανε, κατά την τζαϊνική έκφραση «είσηλθε στη νιρβάνα», τό 527/526 π.Χ. και τό χρονικό αυτό σημείο αποτελεί την έναρξη της τζαϊνικής χρονολογίας. Σύμφωνα μέ άλλη άποψη, ό θάνατός του συνέβη έναν αιώνα αργότερα.

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Οί Τζαϊνιστές απορρίπτουν την ύπαρξη Θεού ή θεών. Τό μόνο υπερβατικό πού παραδέχονται είναι οί Τιρτάμκαρα (Tirthankara), δηλαδή οί τέλειοι. Άλλά αυτοί δέν θεωρούνται θεία όντα· ύπήρξαν ένάρετοι άνθρωποι πού έφθασαν στην τελειότητα και ή τιμή και ό σεβασμός πού τούς αποδίδονται στηρίζονται στά πρότυπα της άπαρνήσεως, τά όποία προσφέρουν. Για τόν Τζαϊνισμό, τό σύμπαν ύπήρξε ανέκαθεν και θά παραμένει πάντοτε διηρημένο σέ δύο απόλυτες άρχές, αιώνιες, ανεξάρτητες, τίς jiva (καταχρηστικά θά τίς αποκαλούσαμε ψυχές) και τά ajiva (άψυχα όντα). Οί «τζίβα» δέν προέρχονται από ένιαία πηγή, ούτε συγχωνεύονται ή διαλύονται μέσα σέ κάτι άλλο. Δέν ύπάρχει υπέρτατο τζίβα. Μέσα σ' αυτό τό αθεϊστικό και δυαλιστικό πλαίσιο έχει αναπτυχθεί μία πολυσύνθετη μεταφυσική.

Ό Τζαϊνισμός έπιμένει ότι ή ούσιαστική πραγματικότητα είναι ή άλλαγή. Τό σύμπαν άποτελείται από 5 όντότητες («άστικάγια» – astikaya): ψυχές («τζίβα» – jiva), ύλη («πουντγκάλα» – pudgala), διάστημα («άκάσα» – akasa), κίνηση («ντάρμα» – dharma), άνάπαυση («άντάρμα» – adharma). Σ' αυτές, μερικές σχολές προσθέτουν τόν χρόνο. Όλα είναι αιώνια. Τά δύο πρώτα είναι άπειράριθμα, τά υπόλοιπα είναι άπλά, μοναδικά. Τά ζώντα όντα είναι συνθέσεις ψυχής και ύλης, πού συντίθενται

από τό κάρμα, τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν ὁκτώ εἶδη μέ πολλαπλές ὑποδιαίρεσεις τό καθένα.

Στόν Τζαϊνισμό ἡ ἀντίληψη περί κάρμα ἔχει ὀρισμένες ἰδιομορφίες, πού τή διακρίνουν ἀπό τήν ἀντίστοιχη τοῦ Ἰνδοῦισμού: Τό κάρμα θεωρεῖται λεπτή μορφή ὕλης. Ἡ πουντγκάλα (ὕλη) ἐφοδιάζει τίς ψυχές μέ διάφορα σώματα. Αὐτά εἶναι πέντε εἰδῶν, τό καθένα μέ διαφορετικές λειτουργίες. Ὅλα τά ἐνσώματα ὄντα ἔχουν τουλάχιστον δύο «σώματα», τό πύρινο καί τό καρμικό. Τό τελευταῖο προέρχεται ἀπό προηγούμενες πράξεις· προσκολλᾶται ἐνδόμυχα στήν τζίβα, τή δεσμεύει καί ἔτσι τήν ὀδηγεῖ στήν ἀνακύκληση τῆς ζωῆς, καθορίζοντας συγχρόνως ποιά θά εἶναι ἡ μορφή ὑπάρξεως: ἀνθρώπινη, θεία, ζωική ἢ καταχθόνια. Γιά τήν ἐπίτευξη τῆς διαλύσεως τοῦ δεσμοῦ τζίβα καί κάρμα ἐπιβάλλεται ἀπόλυτη ἀπάρνηση ἀπό καθετί πού δέν εἶναι τζίβα. Δέν ἀρκεῖ ἡ ἀπλή νοητική ἢ πνευματική ἄσκησις· ἀπαιτεῖται ἄμεση φυσική στέρησις.

Ἡ τζαϊνική ἀντίληψη περί κόσμου («λόκα» – loka), πλησιάζοντας, χωρίς ὅμως νά ταυτίζεται, τήν παραδοσιακή βραχμανική, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἀπό τρία μέρη: Τό κατώτερο, πού περιλαμβάνει ἐπτά περιοχές ἄδη, ὅπου συνωστίζονται καί ὑποφέρουν ὄντα πού ἔζησαν μέ σκληρότητα· τό μεσαῖο, πού μοιάζει μέ λεπτό δίσκο, ὅπου ζοῦν οἱ ἄνθρωποι καί ὅπου μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἡ πνευματική ἀνάνηψις καί λύτρωσις· καί τόν ἄνω κόσμο, πού ἀρχίζει στό διάστημα πάνω ἀπό τά ἄστρα καί ἔχει διάφορα ἐπίπεδα, τά ὁποῖα βαθμηδόν γίνονται καθαρότερα. Στό ὑψηλότερο συναθροίζονται οἱ τέλειοι, οἱ ἀπελευθερωμένες ψυχές.

Οἱ Τζαϊνιστές μιλοῦν γιά κύκλους ἐξελέξεως καί διαλύσεως, πού ὁ καθένας ἔχει ἑξί ἐποχές. Δύο κύκλοι διαμορφώνουν μιὰ μεγάλη χρονική περίοδο, «Γιούγκα» (Yuga): Ὁ πρῶτος εἶναι ἡ «οὔτσαρπίνι» (utsarpiṇi), ὁ ἀνοδικός κύκλος, κατὰ τό διάστημα τοῦ ὁποίου τόσο οἱ ἄνθρωποι, ὅσο καί ὁλος ὁ κόσμος ἀρχίζουν ἄσκησις καί ἐξελίσσονται πρὸς τό καλύτερο. Ὁ ἄλλος κύκλος, ἡ «ἄβασαρπίνι» (avasarpiṇi), εἶναι καθοδικός· τὰ πράγμα-

τα προχωρούν στο χειρότερο, οι άνθρωποι γεννιώνται μικρόσωμοι και πεθαίνουν συντομότερα. Η σύγχρονη περίοδος είναι ή προτελευταία φάση της άβασαρπίνι. Σε κάθε κύκλο εμφανίζονται 24 Τζίνα ή Τιρτάμκαρα. Οι Τζίνα του παρόντος κύκλου έχουν ήδη εμφανισθεί και τα ονόματά τους είναι γνωστά. Ο πρώτος υπήρξε ο Ρισάμπα (Rsabha). Ο 22ος, ονομαζόμενος Νέμι (Nemi), θεωρείται ότι έζησε στα 5500 περίπου χρόνια π.Χ. Ο 23ος ήταν ο Πάρσβα (Parsva, θάν. 776 π.Χ.) και 24ος ο Μαχαβίρα.

Ο υπέρτατος σκοπός – ή σωτηρία (moksa) –, τόν οποίο ο τζαϊνιστής επιδιώκει με διανοητική και ήθικη πειθαρχία, είναι ή άπελευθέρωση από τὰ υλικά δεσμά, από τὰ περιβλήματα που κρατούν αιχμάλωτη τήν ψυχή: είναι ή νιρβάνα, ή κατάσταση της μη συνθέσεως, στην οποία δεν υπάρχει πλέον πόνος, ένσαρκώσεις, αλλά ζωή απόλυτης μακαριότητας. Η αντίληψη αυτή περί νιρβάνα δεν ταυτίζεται με τήν αντίστοιχη Ινδουϊστική, δεδομένου ότι είναι ανύπαρκτη ή έννοια του θείου, του Μπράχμαν, και για τούς τζαϊνιστές ή ατομικότητα παραμένει αιώνια.

ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ

Η τζαϊνική κοινότητα («σάμγκα» – samgha) είναι τετράπλευρη, αποτελούμενη από μοναχούς, μοναχές, λαϊκούς άνδρες και γυναίκες. Τούς συνδέουν τὰ «τρία κοσμήματα» («τριράτνα» – triratna): όρθή πίστη, όρθή γνώση, όρθή συμπεριφορά. Ο Τζαϊνισμός τονίζει απερίφραστα, περισσότερο από τόν Ινδουισμό και τόν Βουδδισμό, τήν ύπεροχή του άσκητικού βίου. Μόνο ό μοναχός, ό «έλεύθερος από δεσμά» («νιργκράντα» – nirgrantha), μπορεί νά λυτρωθεί από τήν ανακύκληση τών μεταβιώσεων, αλλά και γι' αυτό θά απαιτηθούν πολλές ζωές σκληρής άσκήσεως.

Μοναχοί και λαϊκοί δίνουν επίσημες ύποσχέσεις, οι οποίες καθορίζουν τήν ήθική τους στάση. Η όλη πορεία προς τή λύ-

τρωση –ή διαδοχική αποδέσμευση της τζίβα από τὰ καρμικά δεσμά καί ἡ ἀνάκτηση ὅλων τῶν ἐνδογενῶν δυνατοτήτων της– συντελεῖται σέ 14 φάσεις («γκουνασθάνα» – gunasthana). Μόλις στήν τέταρτη φάση ἀποκτᾷ κανεῖς τήν ἀναγκαία, πρώτη ἀποδέσμευση, ὥστε νά ζήσει ὡς εὐλαβῆς λαϊκός τζαῖνιστής. Στήν ἕκτη φάση ἀρχίζει ἡ μοναστική πορεία. Κατόπιν ἀνοίγονται ἐμπρός στόν ἀσκητή ἄλλα διακεκριμένα πεδία ἀσκητικοῦ ἀγῶνα. Ἡ εἴσοδος στήν ἕκτη γκουνασθάνα καθορίζεται μέ μοναστικές ὑποσχέσεις («μαχαβράτα» – mahavrata) καί ἐπισφραγίζεται μέ τελετή μνήσεως, κατά τήν ὁποία ὁ μοναχός παίρνει νέο ὄνομα. Ἐκτοτε ὀφείλει νά τηρεῖ μέ κάθε αὐστηρότητα τίς πέντε βασικές ὑποσχέσεις: νά μή βλάπτει ὁποιοδήποτε ζωντανό ὄργανισμό, νά ἀποφεύγει τό ψέμα, τήν κλοπή, τίς γενετήσιες σχέσεις καί τήν κατοχή ὁποιοδήποτε ἀντικειμένου.

Ὁ τζαῖνιστής ἀσκητής («σάντου» – sadhu), ζεῖ σέ μοναστήρι ἢ περιοδεύει ὡς ἐπαίτης. Ἀπαγορεύεται νά ἀπευθύνει λόγο σέ γυναίκα ἢ νά τήν κοιτάξει ἀπό κοντά. Μιά φορά τόν χρόνο ξυρίζει τὰ μαλλιά του. Ὅφειλε νά εἶναι ἀπόλυτα συγκρατημένος ὅταν μιλάει, ὅταν τρώει, ὅταν βαδίζει ἢ ὅταν χρησιμοποιεῖ κάποιο ἀντικείμενο· νά μήν ἐπιθυμεῖ τίποτε, νά μήν προσκολληᾶται σέ τίποτε. Πολλοί ἀσκητές, φθάνοντας σέ γεροντική ἡλικία καί ἔχοντας τήν πεποίθηση ὅτι πολλές ἀκόμη ζωές ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ τελικοῦ σκοποῦ, ἀποφασίζουν νά διακόψουν τήν παρούσα ζωή μέ μία τελετουργική νηστεία μέχρι θανάτου, τή «σαμλεκάνα» (samlekhana).

ΗΘΙΚΗ

Θεμέλιο τῆς τζαῖνικῆς ἠθικῆς εἶναι ἡ «ἀχίμσα» (ahimsa), τό μή βλάπτειν. Ἡ βία («χίμσα» – himsa) θεωρεῖται τό σοβαρότερο ἀπό τὰ 18 βασικά ἁμαρτήματα. Ἡ ἀχίμσα ἀπαιτεῖ τή μή πρόκληση κακοῦ σέ ὁποιοδήποτε ὄν – ἄνθρωπο, ζῶο, ἔντομο κ.λπ.,

διότι η ζωή όλων είναι εξίσου ιερή – και επεκτείνεται στην αποφυγή κάθε μορφής επιθετικότητας. Άμεση συνέπεια της αρχής αυτής είναι ότι οι τζαϊνιστές, μοναχοί και λαϊκοί, είναι χορτοφάγοι και αντιτίθενται έντονα στη σφαγή ζώων. Οι αυστηρότεροι διΰλλζουν τό νερό πού πίνουν και φέρουν μπροστά στό στόμα ένα μικρό πέπλο, γιά νά μήν καταπιούν κατά λάθος έντομα. Σήμερα στην Ίνδία διατηρούν άσυλα προοριζόμενα γιά ηλικιωμένα ή άρρωστα ζώα. Η άχίμσα δέν αποτελεί γιά τούς τζαϊνιστές ήθικό μόνο σκοπό, άλλ' ακόμη μεταφυσική αρχή, καθοριστική της πορείας πρός τή λύτρωση.

Η τζαϊνική παράδοση διαμόρφωσε διάφορους πίνακες εντολών – συνήθως αναφέρονται 52 έπιταγές γιά τούς μοναχούς και 35 γιά τούς λαϊκούς. Θεμελιώδεις πάντως είναι οι πέντε «άνουβράτα» (anuvrata), «μικρές ύποσχέσεις», πού τηρούνται από όλους: Μή φονεύεις· και κατ' επέκταση, μή συμμετέχεις σέ ό,τι άπειλεί τή ζωή. Μήν ψεύδεσαι, γιά όποιοδήποτε λόγο. Μήν κλέβεις. Νά κυριαρχείς στή γενετήσια όρμή. Περιορίσε στό ελάχιστο τίς προσωπικές σου ανάγκες και τά υλικά αγαθά.

Άκολουθούν τρείς «ένισχυτικές ύποσχέσεις» και τέσσερις «ύποσχέσεις πνευματικής πειθαρχίας», από τίς όποιες ή τελευταία είναι ή «ντάνα» (dana), ή συμπάθεια, ή έλεημοσύνη (μέ πρώτους αποδέκτες τούς άσκητές). Άλλες ύποχρεώσεις, πού μπορούν όλοι νά αποδεχθούν, σχετίζονται μέ περιορισμούς στην κίνηση του σώματος, τόν αριθμό τών προσώπων πού θά συναντήσουν, τή χρήση αντικειμένων, τήν ένταση τής προσοχής στή σκέψη, στά λόγια, στίς ενέργειες, τήν άσκηση σέ μακρά περισυλλογή ή άκνησία, τήν παρατεταμένη νηστεία, τήν προσφορά φιλοξενίας κ.ά.

Οί λαϊκοί ύποχρεούνται νά έχουν έντιμο έπάγγελμα, κατά τήν άσκηση του όποίου νά αποκλείεται νά σκοτώσουν κάτι. Όφείλουν νά είναι άπλοι στην ένδυμασία και τή συμπεριφορά τους, νά παντρεύονται περιοριζόμενοι στίς συζυγικές σχέσεις· νά διαβάζουν καθημερινά τίς τζαϊνικές γραφές και νά αγαθοεργούν. Στόν κοινωνικό τομέα οι τζαϊνιστές έχουν υιοθετήσει

κοινωνική δομή πού θυμίζει τις ινδουιστικές «κάστες». Αλλά αυτές στην τζαϊνική κοινότητα δέν εμφανίζονται τόσο ως ιεραρχικές διακρίσεις, όσο ως παράγοντες οίκογενειακής σταθερότητας.

ΛΑΤΡΕΙΑ

Υπάρχει πληθος τζαϊνικών ναών σ' όλη τήν Ίνδια. Ακόμη και μικρές κοινότητες διαθέτουν έναν ή και περισσότερους. Τό κέντρο τής λατρείας στόν ναό είναι ή έκφραση τού σεβασμού στά αγάλματα τών Τιρτάμκαρα, οί όποίοι απεικονίζονται σέ στάση βαθιάς περισυλλογής, καθιστοί ή όρθιοι, ακίνητοι, μέ τά χέρια στά πλάγια. Στό άγαλμα προσφέρεται ένα είδος λατρείας (puja), πού περιλαμβάνει δοξολογικές εκφράσεις (π.χ. «Τιμή στούς Τζίνα, τιμή στίς ψυχές πού έχουν επιτύχει τήν άπολύτρωση»), προσφορές όκτώ πραγμάτων πού συμβολίζουν θρησκευτικές άρετές, άπαγγελία τών όνομάτων τών 24 Τιρτάμκαρα, άνακινήσεις άναμμένων λύχνων μπροστά στό άγαλμα. Οί τζαϊνιστές δέν έχουν ιδιαίτερο ιερατείο· ή λατρεία στούς ναούς βρίσκειται στήν άρμοδιότητα τών λαϊκών. Δέν ύπηρετούν εκεί μοναχοί και μοναχές, ούτε καν επιδιώκεται ή παρουσία τους κατά τήν τέλεση τής «πούτζα».

Ιδιαίτεροι πόλοι έλξεως για τούς τζαϊνιστές είναι διάφοροι προσκυνηματικοί τόποι, πού συνδέονται μέ τό γεγονός τής άπολυτρώσεως κάποιου Τιρτάμκαρα ή μέ άλλο ιερό πρόσωπο τού Τζαϊνισμού (π.χ. Shatrunjaya στό Gujarat, στήν Karnataka και Sameta, Sikhara και Pavapuri στό Bihar και Sravana-Belgo-la, όπου, στήν κορυφή ενός λόφου, ύψώνεται ένα κολοσσιαίο άγαλμα 17.37 μ., πού κατασκευάσθηκε τό 980 περίπου μ.Χ.).

Οί τζαϊνιστές έχουν πολύπλοκο έτήσιο σύστημα έορτών, πού καθορίζεται άπό γεγονότα τής ζωής τών Τιρτάμκαρα. Ή ήμέρα τής γεννήσεως τού Μαχαβίρα (Μάρτιος/Απρίλιος) και τής λυ-

τρώσεώς του (Οκτώβριος/Νοέμβριος) εορτάζονται από όλους τους τζαϊνιστές. Σημαντική είναι ή «ή άθάνατη τρίτη», πού τελείται τήν τρίτη ήμέρα του σεληνιακού μήνα Βαΐσάκ (Απρίλιος/Μάιος). Σ' αυτήν τονίζεται ή άρετή της έλεημοσύνης και βοήθειας στους άσκητές, μέ άφορμή τήν ανάμνηση της πρώτης προσφορᾶς στον πρώτο Τιρτάμκαρα. Άλλά ή πιό σπουδαία έορταστική περίοδος είναι ή Παρυουσάνα (Paryushana), στην έποχή των βροχών (Αύγουστος/Σεπτέμβριος), όποτε οί άσκητές βρίσκονται σέ μακρά περισυλλογή. Διαρκεί γιά τους Σβετάμπαρ αόκτώ ήμέρες και γιά τους Ντιγκάμπαρ δέκα.

Σέ παλαιότερη έποχή δέν ύπήρχαν τζαϊνικές τελετουργίες γιά τους βασικούς σταθμούς της ανθρώπινης ζωής. Καθορίσθηκαν στά μέσα της 1ης χιλιετίας μ.Χ. μέ τή νέα άνθιση του Τζαϊνισμού και είναι αντίστοιχες των ίνδουϊστικών μυήσεων (sam-skara). Από αυτές, 22 αναφέρονται στή ζωή του οικογενειάρχη, ενώ 31 στά στάδια μετά τήν απάρνηση της οικογενειακής ζωής και τήν άσκητική πορεία προς τή λύτρωση. Συνήθως όμως οί τζαϊνιστές υιοθετούν 16 τελετουργίες, πού καλύπτουν δλο

Λατρευτικό άγαλμα ενός
Τιρτάμκαρα σέ ναό
του όρους Άμπου της Ινδίας
(Φωτ. από Ε.Ε.Ε.).

τόν κύκλο του ανθρώπινου βίου, δέν τηρούν όμως μεταθανάτιες λειτουργίες, όπως οι Ινδουίστες. Οι καθιερωμένες τελετές τερματίζονται με την καύση του νεκρού.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ

Η πρώτη περίοδος του Τζαϊνισμού, από τον 6ο αι. π.Χ. μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, υπήρξε διαμορφωτική, με κέντρο τη μοναχική κοινότητα. Για τη σταθεροποίηση της τζαϊνικής παραδόσεως και των ιερών κειμένων συνήλθαν αρκετές σύνοδοι. Η ανάπτυξη του Τζαϊνισμού περιορίστηκε στην Ινδική χερσόνησο. Οι μαθητές του Μαχαβίρα διέδωσαν τη διδασκαλία του από τις Β.Α. ως τις Β.Δ. περιοχές της Ανατ. Ινδίας και κατά τον 3ο αι. π.Χ. ο Τζαϊνισμός διελσδυσε στην υπόλοιπη Ινδία.

Η τζαϊνική κοινότητα χωρίστηκε (79 μ.Χ.) στους Σβετάμπα-ρα και τούς Ντιγκάμπα-ρα. Οι τελευταίοι υποστηρίζουν ότι ο τέλειος μοναχός είναι απολύτως ελεύθερος από καθετί· γι' αυτό δέν πρέπει νά κατέχει ούτε ένα κουρέλι. Για νά προσεγγίσουν αυτό τό ιδανικό, οι μοναχοί δέν φορούν τίποτε. Ακόμη και οι λαϊκοί παλαιότερα περιφέρονταν γυμνοί, ώσπου οι μουσουλμάνοι τούς επέβαλαν ένα κόσμιο ένδυμα. Σήμερα και αυτοί φορούν έναν απλό, λευκό χιτώνα, αλλά ή παλαιά διάκριση παραμένει. Οι Σβετάμπα-ρα υποστηρίζουν ότι ή ζωή και ή διδασκαλία του Μαχαβίρα δέν επέβαλαν τη γυμνότητα και ότι τό απλό ένδυμα αποτελεί ήδη επαρκή πράξη άπαρνήσεως.

Υπάρχουν ακόμη και άλλες διαφορές, πού σταθεροποιούν αυτό τό σχίσμα. Οι Ντιγκάμπα-ρα π.χ. πιστεύουν ότι μία γυναίκα δέν μπορεί νά σωθεί όσον καιρό παραμένει στίς επίγειες ένσαρκώσεις γυναίκα, και θεωρούν άπόκρυφες τίς ιερές γραφές τίς όποιες άναγνωρίζει ό άλλος κλάδος. Στο σχίσμα αυτό συνέβαλαν έκτός των θρησκευτικών και λόγοι γλωσσικοί, τοπικι-

στικοί κ.ά. Οι δύο κλάδοι τῶν τζαϊνιστῶν ἀναπτύχθηκαν σέ διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές. Οἱ Σβετάμπααρα κυρίως στό βόρειο καί τό δυτικό τμήμα τῆς χώρας, οἱ Ντιγκάμπααρα στήν Κεντρική καί Ν. Ἰνδία.

Ἡ δεύτερη περίοδος, ἀπό τοὺς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες μέχρι τόν 12 αἰ., χαρακτηρίζεται ἀπό μία γενικότερη ἀνθοφορία καί μεγαλύτερη συμμετοχή τῶν λαϊκῶν στήν ἀνάπτυξη τοῦ Τζαϊνισμού. Συγκεκριμένες δομές γιά τήν κοινότητα τῶν λαϊκῶν διαμορφώθηκαν τόν 5ο αἰ. μ.Χ.

Στήν τρίτη περίοδο, 12ος αἰ. μ.Χ. ἔξ., παρατηροῦνται τάσεις μεταρρυθμίσεων καί νέων ἀνελίξεων. Κάτω ἀπό τήν πίεση ἀναγεννητικῶν θείστικῶν κινήματων τοῦ Ἰνδουισμού (12ος αἰ. μ.Χ.) καί στή συνέχεια κάτω ἀπό τήν προέλαση τοῦ Ἰσλάμ, ἄρχισε ἡ συρρίκνωση. Ἀπό τό 1500 μ.Χ. σταθεροποιεῖται ἡ κατανομή τῶν τζαϊνιστῶν σέ διάφορες ἐπαρχίες τῆς Ἰνδίας. Πολλές ἀνανεωτικές κινήσεις ἐμφανίσθηκαν μέσα στόν Τζαϊνισμό. Ἀπό τοὺς Σβετάμπααρα προήλθαν τό 1653 μ.Χ. οἱ Στανακαβάσιν καί τό 1761 οἱ Τεραπάντιν (Terapanthin), διαμαρτυρόμενοι γιά τήν προσφερόμενη τιμή στά ἀγάλματα καί γενικότερα γιά τό λατρευτικό τυπικό στοὺς ναοὺς.

Στήν ἐποχή μας, οἱ τζαϊνιστές ἀνέπτυξαν ἀξιόλογες προσπάθειες στόν χώρο τῶν κοινωνικῶν ἀναζητήσεων. Ὁ ἴδιος ὁ Μαχάτμα Γκάντι ἐπηρεάσθηκε ἀπό τή διδασκαλία καί τό ἥθος τους. Οἱ τζαϊνιστές στήν Ἰνδία ὑπολογίζονται σέ τρία περίπου ἑκατομμύρια (κατά τήν ἀπογραφή τοῦ 1981: 2,6 ἑκατομ.), πού ἀντιστοιχοῦν σέ λιγότερο ἀπό 0,5% τοῦ Ἰνδικοῦ πληθυσμοῦ. Τά 50% τῶν τζαϊνιστῶν ζοῦν σέ ἀστικά κέντρα, εἶναι κατά κανόνα εὐκατάστατοι καί διαθέτουν κοινωνική ἐπιρροή. Οἱ τζαϊνιστές μοναχοί καί μοναχές τό 1977 ὑπολογίζονταν σέ 5.500. Ὁ Τζαϊνισμός παρουσίασε μεγάλη ἀνθεκτικότητα. Ἡ ἱστορία του μέσα στήν Ἰνδία ὑπῆρξε συνεχῆς – πράγμα πού δέν πέτυχε π.χ. ὁ Βουδδισμός.

ΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΤΕΧΝΕΣ

Ο Τζαϊνισμός καλλιέργησε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τὰ γράμματα σέ διάφορες τοπικές Ινδικές γλώσσες (π.χ. τόν 5ο μ.Χ. αἰ. οἱ Ντιγκάμπαρα στήν Κεντρική καί Ν. Ἰνδία, καί μερικούς αἰῶνες ἀργότερα οἱ Σβετάμπαρα στή Β. καί Δ. Ἰνδία). Ἀπό τὰ μεσαιωνικά χρόνια ἐθεωρεῖτο ιδιαίτερα ἀξιόμισθο ἔργο ἡ ἀντιγραφή ἐνός ἱεροῦ κειμένου. Οἱ τζαϊνικές βιβλιοθήκες περιέχουν πολύτιμους θησαυρούς ὡς ἐπί τό πλεῖστον τζαϊνικῶν – καί ἄλλων εἰδῶν – χειρογράφων. Σήμερα, μέ χορηγία τζαϊνιστῶν, λειτουργοῦν σημαντικοί ἐκδοτικοί οἴκοι καί πολλά κέντρα μελέτης καί ἔρευνας.

Οἱ τζαϊνιστές φημίζονται στόν χῶρο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὡς ἔκφραση εὐλάβειας ἀνεγείρουν ἐπιβλητικούς καί περίτεχνους ναούς. Μερικοί ἀπό τοὺς ὠραιότερους ναούς στήν Ἰνδία οἰκοδομήθηκαν γιά νά στεγάσουν ἀγάλματα τῶν Τιρτάμακαρα, ὅπως στά ὁρη Girnar καί Abu ὅπου πολλοί ναοί ἔχουν κτισθεῖ μέ λευκό μάρμαρο (ἕνας ἀπό τοὺς παλαιότερους ναούς ἀνεγέρθηκε τό 1032). Οἱ τζαϊνιστές καλλιτέχνες διακρίθηκαν ἐπίσης στή γλυπτική μέ τὰ ἐπιβλητικά ἀγάλματα πού φιλοτέχνησαν ἀπό πέτρα, μάρμαρο, τερακότα ἢ μέταλλο (ἕνα ἄγαλμα σ' ἕναν ἀπό τοὺς ναούς τοῦ Ἀμπού ζυγίζει περισσότερο ἀπό τέσσερις τόνους)· ἐπίσης στήν ξυλογλυπτική – πού καλλιιεργήθηκε ἐντυπωσιακά στίς περιοχές τοῦ Ρατζαστάν καί Γκουτζαράτ – καί στή ζωγραφική, ἡ ὁποία χρησιμοποιήθηκε γιά διακόσμηση τῶν ναῶν καί ιδιαίτερα τῶν πολλῶν χειρογράφων.

Ἡ τζαϊνική τέχνη, παρά τὰ πολυτελή μέσα πού χρησιμοποιεῖ, προσπαθεῖ νά ἐκφράσει τό ἀσκητικό ἰδεῶδες, τονίζοντας ὅτι ἡ πραγμάτωση τῆς φύσεως τῶν ἀνθρώπων πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στήν ἀπάρνηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

Ἱερὰ κείμενα:

Jacobi, H., *Jaina Sutras*, vol. I, Clarendon, Oxford 1884 (*Sacred Books of the East*, vol. 22). Ἀνατύπωση Motilal Banarsidass, Delhi 1968, Dover Publication, New York 1968.

Μονογραφίες:

Alsdorf, L., *Les études jaina, État présent et tâches futures*, Paris 1965.
Amalananda Ghosh, *Jaina Art and Architecture*, 3 vols., New Delhi 1974-1975.

Caillat, C., *La cosmologie jaina*, Paris 1981.

Deo, S.B., *History of Jaina Monachism*, Deccan College, Poona 1956.

Glaserapp, H. von, *Der Jainismus*, Hildesheim 1964².

Jaini, P.S., *The Jaina Path of Purification*, University of California Press, Berkeley, CA. and Motilal Banarsidass, Delhi 1979.

M.L. Mehta, M.L., «Jaina monastic discipline», Gurbachan Singh Talib (ed.), *Jainism*, Punjabi University, Patiala 1975, pp. 68-77.

Sangave, V.A., *Jaina Community, A Social Survey*, Populart Book Depot, Bombay 1959.

Schubring, W., *Die Lehre der Jainas, nach den alten Quellen dargestellt*, Berlin 1935.

Williams, R., *Jaina Yoga*, London 1963, Delhi 1983.

Winternitz, M., *Buddhist Literature and Jaina Literature, A History of Indian Literature*, vol. 2, Calcutta 1933; Delhi 1963.

(1992)

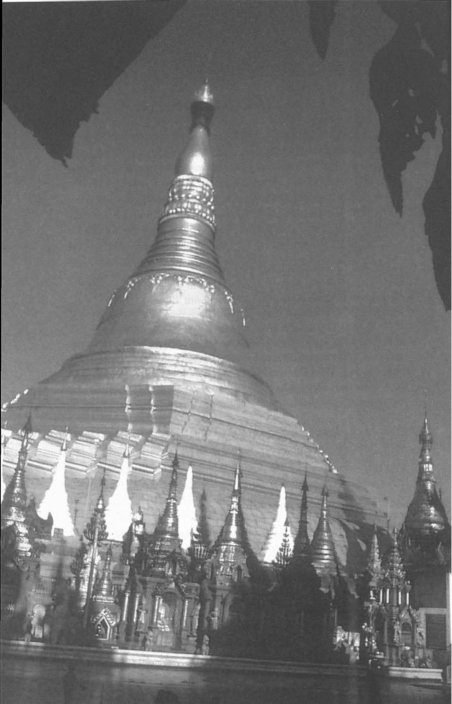
(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

Chapple, C., *Jainism and Ecology*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2002.

Court, J.-E., *Jains in the World*, Oxford University Press, Oxford 2001.

Dundas, P., *The Jains*, Taylor and Francis Ltd., London - New York κ.ά. 2002.

Natubhai, S., *Jainism*, Sussex Academy Press, Sussex 2002.

ΒΟΥΔΔΙΣΜΟΣ

Όνομασία - Βασικοί κλάδοι

Ο ὁρος Βουδδισμός –ὁ ὁποῖος, σημειωτέον, καθορίστηκε ἀπὸ εὐρωπαϊοὺς μελετητές–, προσδιορίζει ἓνα εὐρύτατο φάσμα θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, φιλοσοφικῶν ἀρχῶν, ἐθίμων, θεσμῶν καὶ ἠθικῶν κανόνων, ποὺ ἀποδίδονται στὸν Βούδδα (Buddha), καὶ συμπυκνώνει σέ μιά ἐνότητα τῆ θρησκευτικῆ ἀνέλιξη ποὺ ἀκολούθησε στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων, καθὼς τὸ βουδδιστικὸ κήρυγμα ἀφομοιωνόταν ἀπὸ διάφορους ἀσιατικούς λαοὺς. Πρόκειται γιὰ μιά πολὺμορφη θρησκευτικὴ παράδοση, τῆς ὁποίας ὁ πυρήνας πρωτοεμφανίσθηκε πρὶν ἀπὸ 2.500 χρόνια στὴ Β.Α. Ἰνδία. Οἱ ἴδιοι οἱ βουδδιστές ὀνομάζουν τὸ θρησκευτικο-φιλοσοφικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο ἀκολουθοῦν, «Μπούντα-βατσάνα» (Buddha-vacana), δηλαδή λόγο τοῦ Βούδδα, ἢ «Μπούντα-σάσανα» (Buddha-sasana), μῆνυμα, σύστημα τοῦ Βούδδα, καὶ κυρίως «ντάρμα» (dharma, σανσκριτικά) ἢ «ντάμμα» (dhamma, στὴ γλώσσα πάλι), ποὺ σημαίνει διδασκαλία, ἀπόλυτος νόμος, ὑπέρτατο καὶ αἰώνιο πρότυπο ζωῆς καὶ κατ' ἐπέκταση θρησκεία. (Οἱ ὅροι σημειώνονται στὸ ἐξῆς πρῶτα στὴ σανσκριτικὴ καὶ μετὰ στὴ γλώσσα πάλι.)

←
¹ *Ἡ χρυσὴ στούπα Σούε Νταγκόν, Ραγκούν, Βιρμανία*
(Φωτ. †Α.Γ., 1986).

Στόν Βουδδισμό διακρίνονται διάφορες κατευθύνσεις, οι κυριότερες από τις οποίες είναι: α) 'Ο Τεραβάντα (Theravada), όπως ονομάζεται από τους όπαδούς του διότι μένει πιστός στην αρχική βουδδιστική διδασκαλία (thera-vada: διδασκαλία των πρεσβυτέρων) ή Χιναγιάνα, (Hinayana: «Μικρό δχημα»), όπως αποκαλείται από τους όπαδούς άλλων κατευθύνσεων. β) 'Ο Μαχαγιάνα (Mahayana: «Μεγάλο δχημα»), όπως αποκαλείται από τους πιστούς στον βουδδιστικό αυτόν κλάδο για να τονισθεί ο ευρύτερος και ανώτερος χαρακτήρας της διδασκαλίας του. γ) 'Ο Βατζραγιάνα (Vajrayana: «διαμαντένιο δχημα») ή Μαντραγιάνα (Mantrayana: «δχημα των ιερών ήχων»), που είναι επίσης γνωστός ως Μυστικός, Έσωτερικός ή Ταντρικός Βουδδισμός.

Οι τρεις αυτοί κλάδοι του Βουδδισμού θά μπορούσαν ακόμη να προσδιορισθούν πιο ουδέτερα ως: Νότιος Βουδδισμός ο πρώτος, διότι επικρατεί στις χώρες της Ν. Ασίας, Σρί Λάνκα (Κεϋλάνη), Βιρμανία, Ταϊλάνδη (Σιάμ), Καμπότζη και Λάος, με μειονότητες στο Βιετνάμ, στο Μπαγκλαντές και στην Ίνδία. Ανατολικός Βουδδισμός ο δεύτερος, διότι έχει εξαπλωθεί κυρίως στην Κίνα, την Κορέα, την Ταϊβανία και εν μέρει στο Βιετνάμ. Βόρειος Βουδδισμός ο τρίτος, διότι οι όπαδοί του βρίσκονται στο Θιβέτ, τη Μογγολία και σε όρισμένες περιοχές της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και της Κίνας. Βουδδιστικές κοινότητες που ακολουθούν μία από τις προηγούμενες κατευθύνσεις, βρίσκονται σήμερα έγκατεσπαρμένες σε διάφορες άλλες χώρες.

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Πηγή της βουδδιστικής διδασκαλίας θεωρείται ο Σιντάρτα Γκαουτάμα (Siddhartha Gautama/Siddhattha Gottama), ο οποίος έπονομάσθηκε Βούδδας (Buddha), δηλαδή Φωτισμένος (βλ. σελ. 67). Έζησε πιθανότατα από τό 563 ως τό 483 π.Χ. στη Β.Α. Ίν-

*Βουδδιστική παγόδα.
Νάρα, Ιαπωνία
(Φωτ. †Α.Γ., 1981).*

διά, πού σήμερα βρίσκεται στή συνοριακή περιοχή Νεπάλ-Ινδίας. Ο Βούδδας υιοθέτησε τά βασικά αξιώματα της ινδικής θρησκείας της εποχής του: τόν νόμο της «σαμσάρα» (samsara), δηλαδή της ατέρμονης εναλλαγής γεννήσεων και θανάτων, τόν νόμο του «κάρμα» (karma), ό όποίος προσδιορίζει τήν εξέλιξη κάθε όντος πρός τό καλύτερο ή τό χειρότερο, σημασιοδοτώντας μέ νέο περιεχόμενο τή νιρβάνα. Από τήν άλλη πλευρά ό Βούδδας άρνήθηκε θεμελιακές ινδικές ιδέες, όπως τήν ύπαρξη της ψυχής, του «άτμαν» (atman), και στό κοινωνικό πεδίο τίς κάστες. Καθόρισε μιά διδασκαλία μέ αυτόνομη λογική συνοχή, διακηρύσσοντας ότι ό ίδιος είχε κατορθώσει νά φθάσει στό επιθυμητό τέρμα.

Οί πληροφορίες γιά τήν άφετηρία και τήν άρχική διδασκαλία του Βουδδισμού δέν είναι τόσο βέβαιες, όσο συνήθως νομίζεται. Τά πρώτα κείμενα γιά τή ζωή του Βούδδα γράφηκαν πολ-λούς αιώνες μετά τήν εποχή στην όποία ύπολογίζεται ότι έζησε και ή μυθολογική διάθεση των Άσιατών έχει προσθέσει νέες συνθέσεις και όράματα. Ύπενθυμίζουμε ότι οι βουδδιστικές σχολές πού άναπτύχθηκαν άργότερα, μέσα στα πλαίσια των κλάδων Μαχαγιάνα και Βατζραγιάνα, εισήγαγαν και επεξεργάστηκαν διάφορες άντιλήψεις περί Βούδδα.

Πηγές

Οι διάφοροι κλάδοι του Βουδδισμού δέν έχουν ένα κοινῶς παραδεκτό ιερό βιβλίο. Ὁ Τεραβάντα Βουδδισμός δέχεται τόν «Κανόνα Πάλι», πού ὀνομάσθηκε ἔτσι ἀπό τή γλώσσα στήν ὁποία ἔχει συνταχθεῖ. Ὀνομάζεται ἐπίσης *Τριπίτακα* (Tipitaka) ἢ σανσκριτικά *Τριπίτακα* (Tripitaka), πού σημαίνει «Τρεῖς κάλαθοι» καί ἀποτελεῖται ἀπό τίς συλλογές: Βινάγια Πίτακα (Vinaya Pitaka), τόν μοναχικό κανόνα, ὁ ὁποῖος περιέχει τίς ἀρχές καί ὑποχρεώσεις τῆς βουδδιστικῆς μοναχικῆς ζωῆς· Σούττα Πίτακα (Sutta Pitaka), πού ἐκθέτει τή βουδδιστική διδασκαλία ἀπηχώντας τό κήρυγμα τοῦ Βουδῆ· καί Ἀμπιντάμμα Πίτακα (Abhidhamma Pitaka), συλλογή πού περιέχει ἀναλύσεις, ἐρμηνεῖες καί ταξινομήσεις φιλοσοφικῶν καί ψυχολογικῶν θεωριῶν. Ὁ Κανόνας αὐτός ὀριστικοποιήθηκε τόν 1ο αἰ. π.Χ. στή Σρί Λάνκα, μέ βάση προγενέστερο Κανόνα (στή γλώσσα μαγκάντι, στήν ὁποία διδάξε ὁ Βουδῆς), πού εἶχε διαμορφωθεῖ στήν 3η βουδδιστική σύνοδο.

Ὁ Μαχαγιάνα Βουδδισμός δέν διαθέτει Κανόνα πού νά ὀρίσθηκε μέ ἀπόφαση βουδδιστικῆς συνόδου. Ὁ πιστός, ἀνάλογα μέ τή σχολή στήν ὁποία ἀνήκει, δίνει ἰδιαίτερη ἔμφαση καί σημασία σέ ὀρισμένα ἀπό τά πολλά ιερά βιβλία τοῦ Μαχαγιάνα Βουδδισμού. Τά κείμενα αὐτά ἀποτελοῦν μιά ὀγκωδέστατη γραμματεία, τῆς ὁποίας ἡ δημιουργία ἄρχισε πρὶν ἀπό 2.000 χρόνια. Ἐλάχιστο τμῆμα τῆς διατηρεῖται στά σανσκριτικά, ἐνῶ τό μεγαλύτερο μέρος ἀποτελεῖται ἀπό μεταφράσεις σέ διάφορες Ἀσιατικές γλώσσες, κυρίως στά κινεζικά. Ἡ σημαντικότερη ἱερή συλλογή εἶναι ἡ κινεζική *Τριπίτακα*, πού ἔχει διάταξη παρόμοια μέ ἐκείνη τοῦ Κανόνα Πάλι: Μοναχικός κανόνας (Λύ - Lü), Διδασκαλία (Τσίγγκ - Ching), Σχολαστική φιλοσοφία (Λούν - Lun). Πρόκειται οὐσιαστικά γιά ὁλόκληρη βιβλιοθήκη ἀπό ιερά καί θύραθεν κείμενα. Ὁ παλαιότερος κατάλογος τῆς κινεζικῆς *Τριπίτακα*, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ., ἀναφέρει 2.113 ἔργα. Ἡ τελευταία ἰαπωνική ἐκδοση (Taisho, 1924-1929) ἐκτείνεται σέ 55 τόμους, καθένας ἀπό τούς ὁποίους ἔχει περί-

που 1.000 σελίδες· αργότερα δημοσιεύθηκε και συμπλήρωμα από 35 τόμους.

Η θιβητιανή βουδδιστική γραμματεία, στην οποία ουσιαστικά στηρίζεται ο Ταντρικός Βουδδισμός, αναπτύσσεται από τον 8ο αί. μ.Χ. και περιλαμβάνει μεταφράσεις σανσκριτικών πρωτοτύπων. Αποτελείται από την «Κα-τζιούρ» (bKa-'gyur), συλλογή 100 τόμων περίπου ή οποία περιέχει τον μοναχικό κανόνα, διάφορες σουτρες και ταντρικά κείμενα, και την «Τάν-τζι-ούρ» (bsTan-'gyur), πού εκτείνεται σε 225 τόμους και περιλαμβάνει υπομνήματα και ποικίλες θρησκευτικές πραγματείες. Η ιερή φιλολογία του Βουδδισμού είναι μία απέραντη και δύσβατη περιοχή, προϊόν επίμονου και διεισδυτικού στοχασμού.

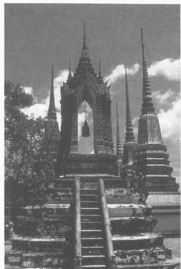
Τεραβάντα ή Χιναγιάνα

Ο πυρήνας της διδασκαλίας του Βούδδα, όπως αναπτύσσεται στον Τεραβάντα Βουδδισμό, συμπυκνώνεται στις «τέσσερις ευγενικές αλήθειες»: α) Όλη ή ύπαρξη είναι πόνος. Η λέξη «ντούκκα» (dukkha), πού συνήθως μεταφράζεται ως πόνος, περιλαμβάνει ένα βαθύτερο φιλοσοφικό νόημα και σημαίνει δοκιμασία, σωματική και πνευματική θλίψη, ατέλεια, δυσαρμονία, ύπαρξιακή αγωνία κ.λπ. β) Η αιτία του πόνου βρίσκεται στην έπιθυμία, την «τάνχα» (tanha). Έφόσον ή φύση των πάντων είναι πρόσκαιρη και μεταβλητή, ο άνθρωπος έπιθυμεί μόνο και μόνο έπειδή δεν έχει επίγνωση της πραγματικότητας. Η άγνοια λοιπόν, ή «άβίτζα» (avijja), πού εκδηλώνεται μέ την έπιθυμία και την προσκόλληση σε πράγματα ή πρόσωπα, είναι ή αιτία του πόνου. γ) Ο άνθρωπος μπορεί νά υπερβεί την τραγικότητα της ζωής, έφόσον υπάρχει μία κατάσταση λυτρώσεως από τον πόνο, ή «νιρβάνα» (nirvana) ή «νιμπάνα» (nibbana). δ) Ο δρόμος πού οδηγεί στη νιρβάνα βρίσκεται ανάμεσα στην έγωιστική ικανοποίηση των παθών και την υπερβολική άσκησή· γι' αυτό ονομάζεται και «μέση όδός». Αυτή ή «ευγενική όδός» είναι όκταπλή και ύπενθυμίζουμε ότι καθορίζεται ως:

θή κατανόηση της βουδδιστικής διδασκαλίας· ὀρθή σκέψη· ὀρθή ὁμιλία· ὀρθή πράξη· ὀρθός βιοπορισμός· ὀρθή προσπάθεια· ὀρθή μνήμη καὶ νοητική συγκέντρωση· ὀρθός αὐτοβυθισμός. Οἱ δύο πρῶτες σχετίζονται μέ τή σοφία («πάνυα» – paṇṇa). Οἱ τρεῖς ἐπόμενες μέ τήν ἠθικότητα («σίλα» – sīla) καὶ οἱ τρεῖς τελευταῖες μέ τόν τρόπο περισυλλογῆς καὶ αὐτοβυθισμοῦ («σαμάντι» – samadhi). Ἡ ὁδός αὕτη ὁδηγεῖ στήν ἐπίγνωση πού διαλύει τήν ἄγνοια, στόν φωτισμό, σέ μιά κατάσταση ἀπόλυτης γαλήνης καὶ μακαριότητος.

Σύμφωνα μέ τήν παραπάνω διδασκαλία, ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ δέν τελειώνει μέ τόν θάνατο, ἀλλά συνεχίζεται σέ νέες μορφές ὑπάρξεως, ἐφόσον ὑπάρχει ἡ «τάνχα». Ἡ βουδδιστική ἀντιληψὴ γιά τό σύμπαν, μέσα στό ὁποῖο συνεχίζεται ἡ περιπέτεια τῶν μεταβιώσεων, εἶναι ἐξαιρετικά σύνθετη. Ὁ κόσμος στό σύνολό του ἔχει πολλά επίπεδα, κατώτερα ἀπό τό ἀνθρώπινο καὶ ἀνώτερα ἀπό αὐτό. Συγκεκριμένα, ἀναφέρονται τέσσερα ὑποχθόνια καὶ εἴκοσι ἕνας οὐρανοί. Ἐκεῖνο πού δίνει κίνηση καὶ διατηρεῖ τή διαδικασία τῶν ἀλλεπαλλήλων γεννήσεων εἶναι τό «κάρμα» (karma) ἢ «κάμμα» (kamma). Ἡ λέξη αὕτη σημαίνει ἀρχικά πράξη ἢ ἔργο. Ἀνάλογα μέ τίς πράξεις του, κάθε ὄν θά γεννηθεῖ στήν ἐπόμενη ζωὴ σέ μιά ἀνώτερη ἢ κατώτερη μορφή ὑπάρξεως. Τό παρόν εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ παρελθόντος καὶ θά ἔχει τίς συνέπειές του στό μέλλον. Τελικά, «κάρμα» καταλήγει νά σημαίνει τό ποσόν τῆς ἐνέργειας πού συσσωρεύει μιά ὑπαρξὴ καθὼς ζεῖ καὶ δρᾷ. Ὁ νόμος τοῦ κάρμα εἶναι νοητός ὡς ἀπρόσωπος καὶ αὐτόνομος. Πρόκειται γιά ἕνα νόμο παγκόσμιο καὶ ἀδυσώπητο, πού ρυθμίζει τά πάντα.

Ἡ ἀτέλειωτη σειρὰ τῶν γεννήσεων, πού, λόγω τοῦ ὑπάρχοντος κάρμα, χάνεται στήν καταχνιά τοῦ παρελθόντος καὶ ὑφίσταται ἐν δυνάμει στήν ὁμίχλη τοῦ μέλλοντος, συνιστᾷ τήν ἀνακύκληση τῶν μεταβιώσεων, τή «σαμσάρα» (saṃsāra). Στό πλαίσιο τῆς, ἕνα ὄν εἶναι δυνατόν νά γεννηθεῖ ὡς ζῶο, ἄνθρωπος, πνεῦμα, θεός, καὶ ἀνάλογα μέ τίς πράξεις τῆς προτέρας ζωῆς του, νά ταλαιπωρεῖται ἢ νά εὐφραίνεται.

*Όψεις βουδδιστικού (τεραβάντα) συγκροτήματος μοναστηριού.
Τσιάνγκ-Μάι, Ταϊλάνδη (Φωτ. †Α.Γ., 1977).*

Κατά την κλασική Ινδική σκέψη, σέ ὅλη αὐτή τήν περιπέτεια ὑπάρχει κάτι σταθερό, τό «ἄτμαν». Ἡ λέξη αὐτή ἀρχικά σήμαινε τήν ἀναπνοή, τή ζωή, ἀκολουθῶς τήν ψυχή, τή συνείδηση, τό ἰδιαιτέρο ἐγώ πού διακρίνεται ἀπό τά ἄλλα, τή βαθύτερη οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Βουδδισμός ὁμῶς ἀπορρίπτει τήν ὑπαρξή ἀθάνατης ψυχῆς καί τονίζει ἐπίμονα τή θέση του περί «μῆ ψυχῆς», «ἀνάτμαν» (anatman) ἢ «ἀνάττα» (anatta). Σύμφωνα μέ αὐτήν, ὅ,τι ὀνομάζουμε «ἐγώ» εἶναι ἕνας συνεχῶς μεταβαλλόμενος συνδυασμός φυσικῶν καί διανοητικῶν δυνάμεων ἢ ἐνεργειῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦνται ἀπό πέντε σύνολα («παντοσακκάντα» – pancakkhanda). Ἐνα ὄν ἔρχεται στήν ὑπαρξή δ-ταν αὐτά τά σύνολα συναρτηθοῦν. Ἡ ψευδαίσθηση τοῦ ἐγώ γεννᾷ τήν ἐπιθυμία. Ἡ τάνχα προκαλεῖ ἐγωισμό, ὑπερηφάνεια, προσκόλλησις στό πράγμα, τελικά πόνο. Ἡ ἀποδέσμευση ἀπό τήν ψευδαίσθηση τοῦ ἑαυτοῦ μας φέρνει τή θεραπεία καί εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τόν φωτισμό, τόν τερματισμό τῆς ἀνακυκλώσεως τῆς ζωῆς, τή νιρβάνα.

Κατά τόν Βουδδισμό, ἡ φωτιά τῶν ἐπιθυμιῶν προκαλεῖ τίς φλόγες, μέσα στίς ὁποῖες βρίσκεται ὁ κόσμος. Ἡ σασάρα εἶναι πέρασμα ἀπό τή μιά φλόγα στήν ἄλλη. Ἡ σωτηρία, λοιπόν, βρίσκεται στό σβήσιμο τῆς φλόγας τῆς ἐπιθυμίας, στή νιρβάνα, πού πρωταρχικά σημαίνει σβήσιμο φωτιᾶς. Γιά τοὺς βουδδιστές, ἡ νιρβάνα δέν δηλώνει ἐκμηδενισμό, σβήσιμο τοῦ ἑαυτοῦ – ἐφόσον, σύμφωνα μέ τή θεωρία περί ἀνάττα, δέν ὑπάρχει ἑαυτός. Πρόκειται γιά τό σβήσιμο τῆς αὐταπάτης τοῦ ἑαυτοῦ καί συγχρόνως τή διάλυση τῶν συνόλων πού σχετίζονται μέ αὐτή τήν ψευδαίσθηση.

Σ' αὐτό τό θεωρητικό πλαίσιο ἔχουν διαμορφωθεῖ οἱ πρακτικές ἠθικές κατευθύνσεις τοῦ Βουδδισμοῦ, πού καθορίζουν τή συμπεριφορά τῶν ὁπαδῶν του. Οἱ λαϊκοί ὑποχρεοῦνται: α) Νά σέβονται κάθε μορφή ζωῆς καί νά ἀποφεύγουν τήν ὁποιαδήποτε βλάβη της. β) Νά μὴν παίρνουν ὅ,τι δέν τοὺς προσφέρεται. γ) Νά ἀπέχουν ἀπό κάθε μορφή ἀσέλγειας. δ) Νά μὴν ψεύδονται. ε) Νά μὴν πίνουν οἶνοπνευματώδη ποτά ὁποιασδήποτε

μορφής. Οί μοναχοί όφείλουν νά τηροῦν 5 ἀκόμη ὑποχρεώσεις : στ) Νά τρῶνε μέ μέτρο καί ὄχι ὕστερα ἀπό τίς μεσημβρινές ὥρες. ζ) Νά μήν παρακολουθοῦν χορούς, τραγούδια ἢ θεατρικές παραστάσεις. η) Νά μή χρησιμοποιοῦν στεφάνια, μυρωδιές, κρέμες ἢ κοσμήματα. θ) Νά ἀποφεύγουν τά ὕψηλά ἢ φαριδιά κρεβάτια. ι) Νά μή δέχονται χρυσό ἢ ἄργυρο.

Μαχαγιάνα

Τά κείμενα τοῦ Μαχαγιάνα Βουδδισμού εἰσάγουν στή φιλοσοφικο-θρησκευτική ἀναζήτηση τοῦ Βουδδισμού νέα ἀποφασιστικά στοιχεῖα. Ἐν πρώτοις, ἡ ἀναφερόμενη στόν Βούδδα διδασκαλία γίνεται συνθετότερη μέ τή θεωρία τῶν «τριῶν σωμάτων». Σύμφωνα μέ αὐτήν, ἡ φύση τοῦ Βούδδα ἢ τό «σῶμα τοῦ Βούδδα» («Μπούντα-κάγια» – Buddha-kaya) ἔχει τρεῖς διαστάσεις: Τή «ντάρμα-κάγια» (dharma-kaya), πού συνιστᾷ τήν καθαρή οὐσία, τήν ἀπόλυτη ἀποψη τῆς βουδδικότητας. Τή «σαμπόγκα-κάγια» (sambhoga-kaya), τό δοξασμένο σῶμα, πού εἶναι ἡ ἀκτινοβολία τῆς βουδδικότητας. Καί τή «νιρμάννα-κάγια» (nirmana-kaya), τή μορφή τήν ὁποία προσέλαβε ἡ ἀπόλυτη φύση τοῦ Βούδδα, ὅταν αὐτός εἰσῆλθε στήν ἀνθρώπινη ἱστορία – καί τέτοια περίπτωση, κατά τούς Μαχαγιάνα, ὑπῆρξε ὁ Σακυαμούνι Βούδδας, ὁ Σιντάρτα Γκαουτάμα, πού ἔζησε στήν Ἰνδία.

Κατά τούς Μαχαγιάνα, ἐκτός ἀπό τόν ἱστορικό ὑπάρχουν ἀκόμη πλῆθος Βοῦδδες, ἔτοιμοι νά βοηθήσουν τούς ἀνθρώπους στήν ὑπέρβαση τῆς δοκιμασίας τους· Βοῦδδες πού ἀκτινοβολοῦν ἐλπίδα καί αἰσιοδοξία, ὅπως ὁ οὐράνιος Βούδδας, ὁ Ἀμιτάμπα (Amitabha), τό ὄνομα τοῦ ὁποίου σημαίνει τό ἄπειρο φῶς. Κατοικεῖ στόν οὐράνιο χῶρο «Σουκαβάτι» (Sukhavati), καί ὅσοι προσκολλοῦν τή σκέψη τους σ' αὐτόν καί καλλιεργοῦν τήν καλοσύνη ξαναγεννιοῦνται μετά τόν θάνατό τους ἐκεῖ.

Τή σημαντικότερη ὁμως καινοτομία τῆς μαχαγιάνα σωτηριολογίας ἀποτελεῖ ἡ διδασκαλία γιά τούς «Μποντισάττβα»

(Bodhisattva) ή «Μποντισάττα» (Bodhisatta). Σύμφωνα με αυτήν, ο Μποντισάττα, όπως δηλώνει το όνομά του, είναι ένα λαμπρό όν, πού προχωρεί στον πλήρη φωτισμό, στο να γίνει δηλαδή Βούδδας. Ένω όμως έχει τη δυνατότητα να επιτύχει τη νιρβάνα, εξακολουθεί με τη θέλησή του να μένει στην περιοχή της σασάρα από συμπόνια προς τα άλλα όντα, για να τους συμπαρastaθεί και να συμβάλει στη σωτηρία τους. Έτσι ο Μποντισάττα γίνεται ένας σωτήρας, ο οποίος πιστεύεται ότι ζει στον ούρανό Τουσίτα. Αναφέρονται πλήθος Μποντισάττες. Σημαντικότεροι είναι ο Άβαλοκιτεσβάρα (Avalokitesvara), στά κι-νεζικά Κουάν-Γίν (Kuan-Yin), ο Μαντζουσρί (Manjusri), ο Μαχασταμαπράπτα (Mahasthamaprapta) και ο Μαίτρεγια (Maitreya), το όνομα του οποίου σημαίνει τόν φιλικό και πού θεωρείται ως ο μελλοντικός Βούδδας, ο οποίος περιμένει τόν κατάλληλο χρόνο για να κατεβεί στη γή.

Βουδδιστής (μαχαγιάνα) μοναχός, Ν. Κορέα (Φωτ. †Α.Γ., 1981).

Τό κύριο χαρακτηριστικό κάθε Μποντισάττβα είναι ή συμπάθεια πρὸς ὅλα τὰ ὄντα καί ή διάθεση βοήθειας. Μέ τόν τονισμό τοῦ ρόλου τους παραμερίζεται ή θεωρία τοῦ Τεραβάντα Βουδδισμού περί ἀτομικής σωτηρίας καί ἀντικαθίσταται μέ τήν πίστη σέ ὑπεργήινη συμπαράσταση καί εὐρύτερη, καθολική σωτηρία. Συγχρόνως, ή διδασκαλία περί Μποντισάττβα προσφέρει μιὰ ὑπόσχεση καί ἕνα ὑψηλό ἰδανικό. Ἐνῶ τό ἰδεῶδες πού καλλιέργησε ὁ Τεραβάντα Βουδδισμός ὑπῆρξε ἀπλῶς ὁ «ἀραχάτ» (arahat) ή «ἀρχάτ» (arhat), δηλαδή ὁ ἄξιος, αὐτός πού μέ δική του προσπάθεια καί ἱκανότητα προχώρησε στή γνώση καί πέτυχε νά λυτρωθεῖ ἀπό τή «σαμσάρα», γιά τόν Μαχαγιάνα Βουδδισμό τή θέση τοῦ «ἀραχάτ» παίρνει ὁ Μποντισάττβα. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μποροῦν καί πρέπει νά προχωρήσουν πρὸς τή λύτρωση μέ τή βοήθεια κάποιου Μποντισάττβα.

Στό φιλοσοφικό πεδίο ή κύρια διαφοροποίηση τοῦ Μαχαγιάνα ἀπό τοὺς ἄλλους κλάδους τοῦ Βουδδισμού συντελέσθηκε μέ τή διδασκαλία γιά τήν «κενότητα» («σουνυάτα» – sunyata). Τόν πυρήνα τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς προσέφερε ή πρώτη μαχαγιάνα συλλογή, ή *Πράτζινα Παραμίτα Σούτρα* (Prajna Paramita Sutra – Τό πλήρωμα τῆς σοφίας). Θεωρητικά ἐπεξεργάσθηκε τή σύλληψη αὐτή ὁ διάσημος φιλόσοφος Ναγκαρτζούνα (Nagarjuna) πρὸς τό τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καί τή συστηματοποίησε ή σχολή Μαντυαμικά (Madhyamika – Μέση ὁδός), πού αὐτός ἱδρυσε. Ἡ διδασκαλία αὐτή ὥθει τή βασική βουδδιστική ἀρχή, τήν anatta («μή ψυχή»), στά ἄκρα, στήν αὐτοκατάργησή της.

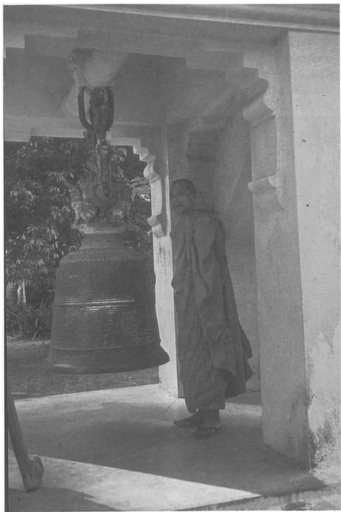
Σύμφωνα μέ τή θεωρία τῆς κενότητας, ὄχι μόνο δέν ὑπάρχουν τὰ σύνολα, τὰ συμπλέγματα, πού συνθέτουν τήν ὁρατή πραγματικότητα, ἀλλ' οὔτε καί τὰ στοιχεῖα τους ὑφίστανται ὡς οὐσίες. Τά πάντα βρίσκονται σέ σχέσεις ἀλληλεξαρτήσεως. Εἶναι «κενά» («σούνυα» – sunya). Καί τό σύνολο τῆς πραγματικότητας εἶναι «κενότητα» («σουνυάτα» – sunyata). Ἡ φιλοσοφική αὐτή βουδδιστική ἔννοια τῆς κενότητας δέν σημαίνει χάος, μηδέν, ἀλλά κυρίως ὑπογραμμίζει ὅτι ή πραγματικότητα

είναι πλέγμα σχέσεων και εξαρτήσεων, απ' όπου λείπει μιά αυθύπαρκτη και αυτόνομη ουσία. 'Η κενότητα υπερβαίνει όλες τις απόψεις που στηρίζονται στίς έννοιες του «είναι» ή του «μή είναι», καθώς και στά παράγωγά τους. Σ' αυτό τό πλαίσιο σκέψεως καμιά άρχή, θετική ή άρνητική, δέν είναι δυνατόν νά διατυπωθεί. Έτσι, έχουμε και μιά λογική «κενότητα», που συμβαδίζει μέ τήν όντολογική. Αύτή ή διδασκαλία κινείται μέ πρόθεση σωτηριολογική, που τελικά άποβλέπει στό νά ξεριζώσει πλήρως τή δυνατότητα έπιθυμίας.

Βατζραγιάνα

Ό Βατζραγιάνα κλάδος ή Έσωτερικός Βουδδισμός στό φιλοσοφικο-θρησκευτικό πεδίο άκολουθεί βασικά τίς μαχαγιάνα απόψεις, έπιδιώκοντας τή βίωσή τους μέσα στήν ταντρική συμβολική πράξη και ένταση. 'Η τυπικότερη, σήμερα, έκπροσώπηση του κλάδου είναι ό Θιβετιανός Βουδδισμός ό όποιος, συμβιώνοντας μέ τήν αυτόχθονη θρησκεία (Bon), διαμόρφωσε ένα ιδιόμορφο πάνθεο θεοτήτων που περιλαμβάνει θεούς και θεές. Οι τελευταίες συχνά θεωρούνται εκφράσεις ή σύζυγοι κάποιου Βούδδα ή Μποντισάττβα. Ό Βατζραγιάνα Βουδδισμός προσδιόρισε μέ πολλή φροντίδα άντιστοιχίες ανάμεσα στό πάνθεο αυτό και τό ανθρώπινο σώμα, τίς έμπειρίες τής περισυλλογής και γενικότερα του κόσμου, και εξελίχθηκε σέ περίπλοκο σύστημα άποκρυφισμού και μυστικισμού. Τόνισε τή δυνατότητα φωτισμού σ' αύτήν τή ζωή, ύποστηρίζοντας ότι οι μέθοδοι του άνοίγουν συντομότερο μονοπάτι πρόσ τή νιρβάνα, υιοθετώντας γι' αυτό τόν σκοπό μαγικές μεθόδους, μύσεις, έρωτικούς συμβολισμούς, τρόπους έκστασιασμού, κινητοποίηση τής έμπειρίας τών αισθήσεων και τής φαντασίας, μέ έπιδίωξη τήν προσωπική μεταμόρφωση.

Οι σχετικές πραγματείες, «τάντρας» (tantras) καθορίζουν πώς πρέπει νά γίνονται οι έπικλήσεις στίς θεότητες, πώς αποκτάται ύπερφυσική μαγική δύναμη και πώς έπιτυγχάνεται ό

*Δόκιμος βουδδιστής μοναχός του τεραβάντα κλάδου.
Μπάνγκ-Κόγκ, Ταϊλάνδη (Φωτ. †Α.Γ., 1979).*

*Βουδδιστής μοναχός
του μαχαγιάννα κλάδου.
Κορέα (Φωτ. †Α.Γ., 1981).*

*Βουδδιστής μοναχός
του τεραβάντα κλάδου πορεύεται
για να κηρύξει. Κολόμπο, Κεϋλάνη
(Φωτ. †Α.Γ., 1974).*

*Μαχαγιάννα βουδδιστής.
ηγούμενος μοναστηριού.
Κίνα (Φωτ. †Α.Γ., 1986).*

φωτισμός μέσω περισυλλογής και ασκήσεων γιόγκα. Ἡ ταντρι-κή πράξη βασίζεται ἐν μέρει στή μαχαγιανική ἀρχή ὅτι ἡ σάμ-σάρα καί ἡ νιρβάνα τελικά δέν διαφέρουν μεταξύ τους. Ἀνα-πτύσσοντας τή θεωρία τῆς «ταυτόχρονης προελεύσεως» οἱ ὀ-παδοί τῆς ὑποστήριξαν ὅτι, ἐφόσον ὅλα τά φαινόμενα εἶναι οὐ-σιαστικῶς «κενά», εἶναι ἐπίσης ἐσωτερικῶς καθαρά. Σκοπός τῆς βουδδιστικῆς τάντρα εἶναι, μέ τήν καθοδήγηση κάποιου πεπειραμένου διδασκάλου (θιβετιανά «μπλάμα» – blama) νά καταστρέψει τά πάθη μέσω τῶν παθῶν. Ἡ τάντρα, στή θεωρία, στήν περισυλλογή καί στήν τελετουργική πράξη, συχνά συγ-χωνεύει τό πνευματικό μέ τό ἐρωτικό γενετήσιο στοιχείο.

ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ

Ὁ μοναχισμός ἀποτελεῖ τό βασικό ἱδανικό καί χαρακτηρι-στικό γνώρισμα τοῦ Βουδδισμού. Ὁ ἰδρυτής του ὑπῆρξε ἀσκη-τής καί ἱδρυσε μοναχική ἀδελφότητα, τή «Σάνγκα» (Sangha). Σάνγκα, Βούδδας καί Ντάρμα ἀποτελοῦν τά «τρία πολύτιμα κοσμήματα» τοῦ Βουδδισμού. Ἡ μοναχική ὁργάνωση ἔδωσε στόν Βουδδισμό δυναμικότητα καί ἀντοχή. Ὁ ἀριθμός τῶν μοναχῶν στίς βουδδιστικές χώρες ἦταν πάντα μέγας. Στό θιβέτ μάλι-στα ὑπῆρξαν ἐποχές, κατά τίς ὁποῖες τό 1/4 τοῦ πληθυσμοῦ ζοῦσε σέ μοναστήρια.

Οἱ κανόνες πού ρυθμίζουν τή βουδδιστική μοναχική ζωή ἐκ-τίθενται μέ λεπτομέρειες στή Βινάγια Πίτακα καί κυμαίνονται, ἀνάλογα μέ τίς διάφορες σχολές, μεταξύ 227 καί 253. Τά βασι-κά ἱδανικά τοῦ βουδδιστῆ μοναχοῦ εἶναι ἡ φτώχεια, ἡ ἀπόλυ-τη ἐγκράτεια καί ἡ ἀποφυγή προκλήσεως βλάβης σέ ζωντανό πλάσμα. Ὁ μοναχός ὀνομάζεται «μπίξου» (bhiksu) ἢ «μπίκκου» (bhikkhu), δηλαδή ἐπαίτης, ζητιάνος. Ὀφείλει νά ζεῖ πολύ ἀπλά, νά μὴν κατέχει χρήματα καί νά ἐπαίτει κάθε μέρα τήν τροφή του. Ἡ ἀγαμία θεωρεῖται βασικό χαρακτηριστικό τῆς μονα-

χικῆς ζωῆς. Ἀλλά στὸν Μαχαγιάνα Βουδδισμό ὁ κανόνας αὐτός δέν εἶναι αὐστηρός· πολλές βουδδιστικές σχολές στὴν Κίνα, τὴν Κορέα καὶ τὴν Ἰαπωνία ἐπέτρεψαν στοὺς μοναχοὺς τὸν γάμο.

Ἡ Ἱδρυση γυναικείου μοναχικοῦ τάγματος χρονολογεῖται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βούδδα. Οἱ μοναχές ὁμῶς, οἱ «μπικ-κούνι», εἶναι ὑποχρεωμένες νὰ ὑπακούουν στοὺς μοναχοὺς. Γενικά, ἡ Σάνγκα, ἡ βουδδιστικὴ μοναχικὴ κοινότητα, παραμένει ὁ πυρῆνας τοῦ βουδδιστικοῦ κόσμου καὶ τὰ μοναστήρια οἱ πνεύμονες τοῦ Βουδδισμοῦ.

ΛΑΤΡΕΙΑ

Ἀπὸ χώρα σέ χώρα καὶ κυρίως ἀπὸ σχολή σέ σχολή, ἐμφανίζονται πολλές ἰδιαιτητικὲς στὴ λατρευτικὴ ζωὴ τοῦ Βουδδισμοῦ. Ὁ βουδδιστικὸς κόσμος ἔχει ἀναπτύξει πλούσια, σύνθετη καὶ πολύχρωμη λατρεία μέ ἄξονα καὶ κέντρο τὰ μοναστήρια.

Ἀντικείμενα καὶ τρόποι λατρείας

Ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ λατρεία τῶν βουδδιστῶν στρέφεται σέ τρία κυρίως πράγματα: Στά ἱερὰ λείψανα, τὸ ἱερὸ δένδρο «μπόντι» (bodhi) καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Βούδδα. Καὶ τὰ τρία δεσπόζουν σέ κάθε βουδδιστικὸ μοναστήρι. Σύμφωνα μέ τὴν τεραβάντα παράδοση, ὁ ἴδιος ὁ Βούδδας καθοδήγησε τὸν ἀγαπημένο του μαθητὴ Ἀνάντα Τέρα γιὰ τὸ πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ φυλάξουν τὰ λείψανά του σέ «στοῦπα» (stupa) ἢ «τούπα» (thupa) ἢ «ντάγκα-μπα» (dagaba). Ἀργότερα, ἀνάλογα μνημεῖα κτίσθηκαν γιὰ νὰ δεχθοῦν λείψανα μαθητῶν τοῦ Βούδδα ἢ ἄλλα ἱερὰ ἀντικείμενα. Οἱ κλασικὲς στοῦπες εἶναι ὀγκώδη μνημειακὰ κτίσματα, στὸν Νότιο Βουδδισμό συνήθως μέ σχῆμα κώδωνος, λωτοῦ ἢ χρυσασαλλίδας καὶ στὸν Ἀνατολικὸ μέ πολλοὺς ὀρόφους – οἱ γνω-

στές παγόδες. Τό δένδρο «μπόντι», πού αναπτύσσεται στόν περίβολο τῶν βουδδιστικῶν μοναστηριῶν, συνδέεται μέ τόν φωτισμό τοῦ Βούδδα.

Κατά τήν πρώτη βουδδιστική περίοδο δέν ὑπῆρχαν ἀγάλματα καί εἰκόνες τοῦ Φωτισμένου. Συνήθως χρησιμοποιοῦσαν σύμβολα ὅπως τόν τροχό, τό ἀποτύπωμα τοῦ ποδιοῦ τοῦ Βούδδα, τό «μπόντι – δένδρο» κ.ἄ. Τά πρῶτα ἀγάλματα τοῦ Βούδδα στήν Ἰνδία ἐμφανίσθηκαν τόν 1ο αἰ. μ.Χ. Σήμερα, σέ ὅλες τίς βουδδιστικές χῶρες ἀγάλματα διαφόρων μεγεθῶν βρίσκονται στό κέντρο τῆς λατρευτικῆς ζωῆς.

Ἀνεξάρτητα ἀπό τίς φιλοσοφικές διαβεβαιώσεις τῶν διανοουμένων τοῦ κλάδου Τεραβάντα σχετικά μέ τήν ἀνθρώπινη φύση τοῦ Βούδδα καί τόν μή θεϊτικό χαρακτήρα τῆς θρησκείας πού φέρει τό ὄνομά του, γιά τούς περισσότερους βουδδιστές ὁ Φωτισμένος εἶναι ὁ «ντεβάντι-ντέβα», «ὁ θεός πάνων

*Βουδδιστικός βωμός (μαχαγιάνα).
Κίνα (Φωτ. †Α.Γ., 1980).*

*Προσφορές στό ἄγαλμα τοῦ
Βούδδα. Κίνα (Φωτ. †Α.Γ., 1986).*

από τούς θεούς». Ίδιαίτερα γιά τόν λαό, ό Βούδδας έκπροσωπεύει ό,τι πολυτιμότερο καί δυνατότερο ύπάρχει στό σύμπαν. Ἡ δοξολογική ἀναφορά τοῦ ὀνόματός του ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία κάθε λατρευτικῆς ἐκδηλώσεως. Ἀκολουθεῖ ἡ «καταφυγή» στά «τρία πολύτιμα κοσμήματα»: τόν Βούδδα, τή Ντάρμα, τή Σάνγκα καί κατόπιν δίνεται ἡ ὑπόσχεση τηρήσεως τῶν βασικῶν ὑποχρεώσεων τοῦ βουδδιστή, πού σημειώθηκαν προηγουμένως. Ἐκτός ἀπό τίς πέντε βασικές, προστίθενται προαιρετικῶς γιά τούς λαϊκοῦς καί ἄλλες τρεῖς, ὡς εἰδική ἀσκηση καί συμμετοχή στή ζωή τῆς Σάνγκα. Ὡς ἔκφραση εὐλάβειας προσφέρονται λουλούδια, φῶτα (κανδήλια, κεριά), τροφές, ποτά καί ἄλλα χρήσιμα πράγματα γιά τούς μοναχοῦς. Βασικό στοιχεῖο τῆς βουδδιστικῆς εὐσέβειας εἶναι ἡ ἀπαγγελία ἱερῶν κειμένων καί ἡ προσεκτική παρακολούθηση κηρυγμάτων. Ἡ ἀκρόαση αὐτή θεωρεῖται ἀξιόμισθη πράξη, σπουδαιότερη κι ἀπό τίς προσφορές καί τήν ἀτομική μελέτη. Συχνά ἐπίσης τελεῖται εἰδική ἀκολουθία πρὸς τιμὴν τοῦ Βούδδα, ἡ «Μπούντα-πούτζα» (Buddha-puja).

Ἡ ἀντιπροσωπευτικότερη μορφή τῆς βουδδιστικῆς θρησκευτικότητας βρίσκεται στήν περισυλλογή, στόν αὐτοβυθισμό («μπάβανα» – bhavana), μιά μέθοδο πού ὁ Βουδδισμός κληρονόμησε ἀπό τή μακραίωνη ἰνδική παράδοση καί τήν ἔχει ἰδιαίτερα ἀναπτύξει. Δέν πρόκειται τόσο γιά διανοητική σκέψη καί ἀνάλυση, ὅσο γιά τή συγκέντρωση μέ ἔνταση σ' ἓνα συγκεκριμένο θέμα ἢ ἀντικείμενο. Ὁ βουδδιστικός κανόνας ἀναφέρει 40 βασικά πράγματα, τά ὁποῖα μποροῦν νά γίνουν ἀντικείμενα αὐτῆς τῆς ἐπίμονης περισυλλογῆς· π.χ. ἓνα νεκρό σῶμα καθὼς ἀποσυντίθεται ἢ καταστάσεις τῆς ὑπάρξεως ὅπως ἡ συμπάθεια, ἡ καλοσύνη, ἡ χαρά, ἡ ἀταραξία.

Ἑορτές - Προσκυνήματα

Ὁ ρυθμός τοῦ βουδδιστικοῦ ἐορτολογίου καθορίζεται ἀπό τίς φάσεις τῆς σελήνης, ἐκτός τῆς ἐορτῆς τοῦ νέου ἔτους πού

συνδέεται με τον ήλιο. Πρόκειται για ένα σύνθετο έορτολόγιο, πού σε κάθε βουδδιστική χώρα έχει αναπτυχθεί με ιδιαίτερο τρόπο και πολυδαίδαλες λεπτομέρειες. Οι έορτές διακρίνονται σε καθορισμένες και περιστασιακές. Στις χώρες όπου επικρατεί ο Τεραβάντα Βουδδισμός, ο κάθε μήνας –30 και 29 ημερών διαδοχικά– καταλήγει σε πανσέληνο. Οι περισσότερες μέρες πού συμπίπτουν με πανσέληνο έχουν όριστεί ως βουδδιστικές έορτές και είναι αφιερωμένες στην ανάμνηση ενός γεγονότος της ζωής του Βούδδα ή της ιστορίας του Βουδδισμού. Στη Σρί Λάνκα π.χ. στην πανσέληνο του δευτέρου μηνός, πού συμπίπτει συνήθως με την πανσέληνο του Απριλίου ή του Μαΐου, εορτάζεται η «Βεσάκ» (Vesak) ή «Βεσάκα» (Vesakha), η γέννηση, ο φωτισμός και η τελική είσοδος του Βούδδα στη νιρβάνα. Είναι η σημαντικότερη βουδδιστική έορτή και έχει παμβουδδιστικό χαρακτήρα. Στην επόμενη πανσέληνο, τέλος του τρίτου μηνός, εορτάζεται η «Ποσόν» (Poson), σε ανάμνηση της άφιξης ως στη Σρί Λάνκα του βουδδιστή ιεραποστόλου Μαχίντα, γιου του βασιλέα Ασόκα. Στην πανσέληνο του 8ου μηνός εορτάζεται η αποστολή των πρώτων βουδδιστών μοναχών και σε ειδική τελετή («κατίν» –kathina) προσφέρονται στους μοναχούς ενδύματα και άλλα δώρα.

Προσφιλείς στους βουδδιστές είναι επίσης οι αποδημίες σε ιερούς τόπους, οι οποίες θεωρούνται ότι επιφέρουν πολλές αξιομισθίες. Κατά την παράδοση, ο ίδιος ο Βούδδας καθόρισε ως προσκυνήματα των όπαδών του τό Λουμπίνι στο Νεπάλ, τη γενέτειρά του, τη Μπούντα-γκάγια, τον τόπο του φωτισμού του, τη Σάρανατ, στο ήρεμο πάρκο των ελάφων κοντά στο Μπενάρες, στο οποίο κήρυξε για πρώτη φορά, και την Κουσινάρα, όπου τελείωσε την πορεία του και πέρασε στη νιρβάνα. Μετά την κατάληψη της Β. Ινδίας από τους μουσουλμάνους διακόπηκαν οι επισκέψεις σ' αυτούς τους τόπους, τον τελευταίο όμως αιώνα επαναβίωσαν. Έκτός από τα προσκυνήματα στην Ινδία, στις διάφορες χώρες όπου επικρατεί ο Βουδδισμός υπάρχουν φημισμένα μοναστήρια, πού έχουν ονομαστά ιερά λείψανα και προσελκύουν χιλιάδες πιστούς.

Πολλά μαχαγιάνα μοναστήρια τελούν 35 έως 40 μεγάλες ή μικρότερες έορτές. Έκτός από τό νέο έτος, πού πάνδημα έορταζόταν παλαιότερα στην Κίνα, οί σημαντικότερες έορτές γιά τούς βουδδιστές είναι: ή γέννηση τής Κουάν-Γίν (πρόκειται γιά τόν Μποντισάτβα Άβαλοκιτεσβάρα πού στά κινεζικά είναι θηλυκού γένους), στίς 19 του δευτέρου σεληνιακού μηνός· ή γέννηση του Βούδδα στίς 8 του τετάρτου μηνός· ό φωτισμός τής Κουάν-Γίν στίς 19 του έκτου μηνός κ.ά.

Στίς διάφορες μαχαγιάνα σχολές (βλ. κατωτέρω), καί από χώρα σέ χώρα, ύπάρχουν πολλές ιδιοτυπίες στη λατρεία. Π.χ. ή βασικότερη λατρευτική έκφραση στον Άμινταϊσμό είναι ή έπανάληψη τής δοξολογικής φράσεως «Νάμου Άμιντά Μπούτσου» (Namu Amida Butsu), δηλαδή «Δόξα στον Βούδδα Άμιντά», πού κατέληξε στη σύγκραση, «Νεμπούτσου» (Nembutsu). Ή φράση αυτή, κατά τήν παράδοση τής Κίνας όπου πρωτοεμφανίσθηκε ή σχολή καί σύμφωνα μέ τόν θεμελιωτή της στην Ίαπωνία, τόν Χόνεν (Honen), έπρεπε νά έπαναλαμβάνεται συνεχώς. Αργότερα όμως ύποστηρίχθηκε από τούς μαθητές του τελευταίου ότι καί μία μόνο επίκληση άρκεί γιά τή σωτηρία.

Στόν βουδδιστικό κλάδο Ζέν, ή άληθινή γνώση πού άποσκοπεί στον φωτισμό δέν μεταδίδεται μέ γραφές ή μακρές διδασκαλίες, αλλά μέ συμβολικές πράξεις του διδασκάλου-γέροντα, πού φαίνονται χωρίς νόημα. Μιά κατεύθυνση Ζέν καλλιέργησε σάν μέσο γιά τήν έπίτευξη του φωτισμού τόν παρατεταμένο διαλογισμό, ένω άλλη τόνισε τή μέθοδο τών «κοάν» (koan), δηλαδή τή χρήση παράδοξων φράσεων, μέ τίς όποιες ό δάσκαλος οδηγεί τόν μαθητή σέ κρίση τής λογικής, σέ έξοδο από τή συμβατική πραγματικότητα, μέ τελικό ζητούμενο τήν άμεση έμπειρία.

Ίδιαίτερα πολύπλοκη είναι ή λατρεία στον Ταντρικό Βουδδισμό. Οί τελετουργίες έδω είναι μακρές καί σύνθετες, μέ άμέτρητες συμβολικές συναρτήσεις, απόκρυφες πλευρές καί ψυχοσωματική διεγερση. Από τίς κλασικότερες μορφές είναι ή κατά τήν περισυλλογή χρήση τών «μάνταλα» (mandala), πολυσύνθετων σχημάτων πού συμβολίζουν συνήθως ουράνιους κόσμους,

*Χρυσή παγόδα Σούε Νταγκόν (έσωτερικά). Ραγκούν, Βιρμανία
(Φωτ. †Α.Γ., 1979).*

Αύλη χρυσής
παγόδας Σούε
Νταγκόν,
Ραγκούν,
Βιρμανία
(Φωτ. †Α.Γ.,
1979).

καθώς επίσης τυποποιημένων ιερών φράσεων «μάντρα» (mantra), πού συμπυκνώνουν μιά αλήθεια, κάποτε μιά ολόκληρη θεωρία. Σημαντικό τμήμα των ταντρικών τελετουργιών περιλαμβάνει συμβολισμούς γενετήσιου χαρακτήρα. Γιά τήν όρθή άσκησή τής τάντρα απαιτείται ή ύπακοή σ' έναν πεπειραμένο διδάσκαλο-γέροντα («γκούρου» ή «λάμα»), πού έχει παραλάβει τή μυστική ατή γνώση από άλλους γέροντες.

Στό Θιβέτ οί γιορτές ρυθμίζονται επίσης από τό σεληνιακό ήμερολόγιο, τό όποιο μοιάζει άρκετά μέ τό χινεζικό, χωρίς όμως νά συμπίπτει. Κάθε μήνας άρχίζει μέ τή νέα σελήνη καί ή πανσέληνος συμπίπτει μέ τή 15η του μηνός. Βασικές έορτές είναι του νέου έτους, των ιδρυτών των διαφόρων σχολών καί αίρέσεων, των θεοτήτων οί όποιες προστατεύουν τά μοναστήρια. 'Η γέννηση του Βούδδα έορτάζεται στίς 7 του τετάρτου μηνός· ό φωτισμός καί ή είσοδος του στή νιρβάνα στίς 15 του τετάρτου μηνός· ή ανάμνηση του πρώτου κηρύγματος του Βούδδα στίς 4 του έκτου μηνός κ.ά.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ - ΕΞΑΠΛΩΣΗ

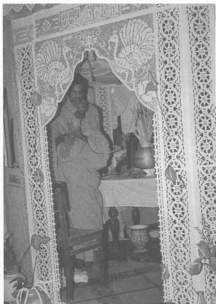
Ό Βουδδισμός διαδόθηκε σέ μιά εύρύτατη περιοχή τής άσιατικής ήπείρου, πού εκτείνεται από τό 'Αφγανιστάν ως τήν 'Ιαπωνία καί τήν 'Ινδονησία. Τούς πρώτους αιώνες τής αναπτύξεώς του έξαπλώθηκε κυρίως στήν ινδική χερσόνησο. Στά μέσα του 3ου αι. π.Χ. ό ινδός αυτοκράτορας 'Ασόκα (περίπου 270-232 π.Χ.) αναγνώρισε τόν Βουδδισμό καί τόν επέβαλε στήν επικράτειά του. Δέκα πέντε όμως χρόνια μετά τόν θάνατό του ήρθε στήν έξουσία ή δυναστεία των Σούνγκα (Sunga) πού ύποστήριξε τή βραχμανική παράδοση. Ό Βουδδισμός, έντούτοις, συνέχισε νά άκμάζει δεσπόζοντας κυρίως σέ περιοχές εκτός τής Β.Δ. 'Ινδίας. Από τόν 2ο αι. π.Χ. ως τόν 1ο αι. μ.Χ. εξελίχθηκε σέ σπουδαία θρησκευτική δύναμη πού επηρέασε πλήθη άν-

θρώπων, από τις ελληνιστικές επαρχίες της Β.Δ. Ινδίας έως τη νότια άκρη της Ινδικής χερσονήσου, τη Σρί Λάνκα, και ανατολικά πολλές περιοχές της Κεντρικής Ασίας. Ήγεμόνες όπως ο Ντουτταγκαμάνι (Duttagamani) στη Σρί Λάνκα και ο Κανίσκα (Kaniska), βασιλέας του Κουσάν (2ος αί. μ.Χ.), τό όποιο έκτεινόταν από τη Β. Ινδία ως τήν καρδιά της Κεντρικής Ασίας, μιμήθηκαν τή φιλοβουδδιστική στάση του Ασόκα και υιοθέτησαν τόν Βουδδισμό ως ένοποιητική θρησκεία των βασιλείων τους.

Στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες ό Βουδδισμός άρχισε νά διεισδύει από τη Β.Δ. Ινδία, μέσω των άραιοκατοικημένων περιοχών της Κεντρικής Ασίας, στά έμπορικά κέντρα της Β. Κίνας και από τις ανατολικές ακτές της Ινδίας κατά μήκος των έμπορικων οδών, θαλασσιών και χερσαίων, διαδόθηκε (2ος έως 5ος αί. μ.Χ.) στη Ν.Α. Ασία, τη Ν. Κίνα, τη Σουμάτρα και τήν Ιάβα. Τέλος, από τό λεκανοπέδιο του Γάγγη, διά μέσου των Ιμαλαίων εξαπλώθηκε στό Θιβέτ (7ος αί. μ.Χ.).

Ενώ ό Βουδδισμός, μέ τήν έξωτερική πίεση του Ισλάμ και τήν έσωτερική του Ινδουισμού, εξασθένησε άργότερα στην Ινδία μέχρι άφανισμού (12ος αί. μ.Χ.), ή ανάπτυξη και ή επικράτησή του σέ άλλες χώρες συνεχίστηκε. Νέα κέντρα βουδδιστικής άκτινοβολίας και διαδόσεως άναδείχθηκαν: α) Η Κίνα, απ' όπου ό Βουδδισμός, στη Μαχαγιάνα μορφή του, επηρέασε τήν Κορέα (4ος αί. μ.Χ.) και τήν Ιαπωνία (6ος αί. μ.Χ.). β) Η Σρί Λάνκα, ή όποία εξελίχθηκε σέ όρμητήριο διαδόσεως του Τεραβάντα Βουδδισμού στη νοτιο-ανατολική ζώνη της Ασίας. Στη δράση των μοναχών της όφείλεται τό ότι ή μορφή αυτή του παραδοσιακού Βουδδισμού έγινε κρατική θρησκεία στη Βιρμανία, τήν Ταϊλάνδη, τό Λάος και τήν Καμπότζη (μεταξύ 12ου και 14ου αί. μ.Χ.). γ) Τό Θιβέτ, απ' όπου τόν 16ο αί. ό Ταντρικός Βουδδισμός διαδόθηκε στη Μογγολία.

Σέ όλες αυτές τις χώρες ό Βουδδισμός ήλθε σέ στενότερη σχέση μέ τόν αυτόχθονα πολιτισμό. Επηρέασε τις τοπικές θρησκευτικές αντιλήψεις και λατρείες, αλλά και επηρεάστηκε σημαντικά από αυτές, άλλοτε απορροφώντας και έντάσσοντας

*Βουδδιστές μοναχοί
ψέλνουν τήν ακολουθία
«Πίριτ», γιά νά
εὐλογήσουν
μιά οἰκογένεια
στό Κολόμπο.
Κεϋλάνη
(Φωτ. †Α.Γ., 1974).*

*Μαντεία στήν πύλη
ένός βουδδιστικοῦ ναοῦ.
Κίνα (Φωτ. †Α.Γ., 1986).*

(Από Ε.Ε.Ε.)

τίς προϋπάρχουσες ιδέες και συνήθειες στο δικό του σύστημα, άλλοτε απλώς συμβιώνοντας με αυτές. Σέ όρισμένες περιπτώσεις συνάντησε σοβαρότερη αντίσταση: π.χ. στην Κίνα προσέκρουσε σέ κοινωνικές παραδόσεις, πού είχαν χαλκευθεί επί αιώνες από κομφουκιανικές αρχές αντίθετες πρὸς τό βουδδιστικό ιδεῶδες, και ταοίστικές αντιλήψεις πού τό επικάλυπταν. Στην Ίαπωνία αντιμετώπισε τή φυσιοκρατική λαϊκή θρησκευτικότητα τοῦ Σιντοϊσμοῦ. Βουδδες και Μποντισάττβες ταυτίσθηκαν σέ πολλές περιπτώσεις με αὐτόχθονα ὑπερφυσικά πνεύματα («κάμι» – kami).

Ποικίλες διασυνδέσεις βουδδιστικῶν αντιλήψεων και λατρείας τοπικῶν πνευμάτων ἔγιναν ἐπίσης στίς χώρες τῆς Ν.Α. Ἀσίας, ὅπως τῶν «νάτ» (nat) στή Βιρμανία και τῶν «πί» (phi) στην Ταϊλάνδη. Στή Μογγολία ὁ Βουδδισμός συμβίωσε με τήν ἐπιτόπια σαμανιστική παράδοση. Παντοῦ, ιδιαίτερα κατά τήν προσέλευση τῶν λαϊκῶν στρωμάτων, ὁ Βουδδισμός ἀπορρόφησε και συγχωνεύθηκε με μή βουδδιστικές αντιλήψεις, δημιουργώντας νέες συνθέσεις και φιλοσοφικο-θρησκευτικά ἀμαλγάματα.

Ὁ Βουδδισμός στην Τεραβάντα μορφή του διαδόθηκε ἤδη τόν 19ο αἰ. στή Δυτική Εὐρώπη και τή Β. Ἀμερική. Στην ἐποχή μας, τό ἐνδιαφέρον γιά ὅλους τοὺς βουδδιστικούς κλάδους συνεχίζεται αὐξανόμενο, κυρίως στην Ἀγγλία, στή Γερμανία και στίς Η.Π.Α., και βουδδιστικές κοινότητες διαμορφώνονται σέ διάφορες δυτικές χώρες. Τέλος, ὁ Βουδδισμός παρουσιάζει νέα ζωτικότητα στή γενέτειρά του, τήν Ἰνδία.

Στατιστική τοῦ 1991 ὑπολογίζει ὅτι σέ συνολικό πληθυσμό τῆς γῆς περίπου 5.480.000.000, οἱ βουδδιστές ἦσαν γύρω στά 314.940.000, δηλ. 5,7%. Λόγω τῆς κομμουνιστικῆς κυριαρχίας στην Κίνα και σέ ἄλλες περιοχές ὅπου ἐπικρατοῦσε ὁ Μαχαγιάνα Βουδδισμός, ἀλλ' ἐπίσης και λόγω τοῦ ὅτι πολλοί βουδδιστές ἀκολουθοῦν συγχρόνως διάφορες θρησκευτικές παραδόσεις (π.χ. Κομφουκιανισμό, Ταοισμό ἢ Σιντοϊσμό), δέν εἶναι δυνατόν νά προσδιορισθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν μαχαγιάνα βουδδι-

στών. Πάντως, στον ευρύτατο χώρο της Ανατολικής Ασίας, όπου ζούν πάνω από 1.200 εκατομμύρια άνθρωποι, ο Μαχαγιάνα είναι από τις σημαντικές θρησκευτικές παραδόσεις και επηρεάζει τον βίο εκατομμυρίων Ασιατών.

ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ - ΣΧΟΛΕΣ

Τρεις αιώνες μετά τον θάνατο του Βούδδα αναφέρεται ότι υπήρχαν 18 σχολές ή αίρέσεις. Τά ιδεολογικά και οργανωτικά σύνορα μεταξύ τους ήταν μάλλον ρευστά. Κατά τους όπαδούς του Τεραβάντα, λίγες εβδομάδες μετά τον θάνατο του Φωτισμένου συνήλθε η πρώτη σύνοδος των μαθητών του στή Ρατζαγκάχα (Rajagaha) προκειμένου να καθορίσει τον βουδδιστικό μοναχικό κανόνα. Η δεύτερη σύνοδος πραγματοποιήθηκε στην πόλη Βαϊσάλι (Vaisali), τον 4ο αιώνα π.Χ., και σχετίζεται με ένα βασικό ρήγμα στή βουδδιστική κοινότητα. Οι αύστηροί ακόλουθοι του αρχικού Βουδδισμού συσπειρώθηκαν στήν ομάδα των Σταβιραβάντιν (Sthaviravadin) ή Τεραβάντιν (Theravadin), τήν «όδο των πρεσβυτέρων», ενώ όσοι έβλεπαν στόν αρχικό Βουδδισμό μία δημοκρατικότερη λαϊκή κίνηση σχημάτισαν τήν ομάδα των Μαχασαμγκικά (Mahasamghika), «τών μελών τής μεγάλης συνελεύσεως». Ο Κανόνας του Τεραβάντα κλάδου διαμορφώθηκε γιά πρώτη φορά στήν τρίτη βουδδιστική σύνοδο τής Παταλιπούτρα (Pataliputra), επί τής βασιλείας του Ασόκα, γιά νά αποκρυσταλλωθεί τόν 1ο αιώνα π.Χ. στή γλώσσα πάλι.

Μεταξύ 1ου αιώνα π.Χ. και 1ου μ.Χ. εμφανίζεται ένας νέος βουδδιστικός προσανατολισμός, ο γνωστός ως Μαχαγιάνα. Καθώς ή μορφή αυτή του βουδδιστικού συστήματος εισέδρε στήν κεντρική και ανατολική περιοχή τής ασιατικής ήπειρου, διαμορφώθηκαν διάφορες σχολές και τάσεις. Στούς πρώτους χριστιανικούς αιώνες παρατηρήθηκε σημαντική εμπορική και πολιτιστική επικοινωνία μεταξύ Ινδικού και ρωμαϊκού κόσμου και

Έπίσκεψη σέ βουδδιστικό (μαχαγιάννα) μοναστήρι. Κίνα (Φωτ. †Α.Γ., 1980).

είναι πιθανόν ότι υπήρξαν έμμεσες, ή και άμεσες, χριστιανικές επιδράσεις στη νέα βουδδιστική πνευματική ζύμωση (π.χ. 'Αμινταϊσμός), ιδιαίτερα σχετικά με έννοιες όπως πίστη, αγάπη, χάρη.

Τόν 5ο και 6ο αϊ. μ.Χ., με τή χαλάρωση τών δεσμών 'Ινδίας και Κίνας, αναπτύχθηκαν στην Κίνα βουδδιστικές σχολές, πού διακρίθηκαν για ένα νέο, ανεξάρτητο πνεύμα. 'Η παράδοση αυτή συνεχίστηκε αργότερα και στην 'Ιαπωνία. 'Ο ανταγωνισμός μεταξύ Ινδικού και κινεζικού πνεύματος φάνηκε χαρακτηριστικότερα στην προσπάθειά τους νά επιδράσουν στό Θιβέτ. Τελικά, ό Θιβετιανός Βουδδισμός αναζητώντας τίς πρώτες πηγές υιοθέτησε τά ταντρικά Ινδικά στοιχεία και τά συγκέρασε με έντόπια λατρευτικά δεδομένα. Από τίς κινεζικές σχολές πού έμειναν πιστές στην αρχαία παράδοση διακρίνεται ή Λύ Τσουνγκ (Lü Tsung), ή όποία βασίσθηκε στη Βινάγια και έδωσε τή μεγαλύτερη σημασία στην ήθικότητα και τήν πειθαρχία. Τή βατζραγιάνα κατεύθυνση του Έσωτερικού Βουδδισμού ακολούθησαν στην Κίνα ή σχολή Τσέν-γιέν (Chen-yen) και στην 'Ιαπωνία ή Σινγκόν (Shingon) ή Μίκκυο (Mikkyo).

Περισσότερο διαφοροποιημένος παρουσιάζεται ό Μαχαγιάνα Βουδδισμός. Δύο σχολές του έξελίχθηκαν με βάση τήν παλαιά Ινδική μαχαγιάνα θεωρία: 'Η Μαντυαμικά (Madhyamika), κινεζικά Σάν-λουν (San-lun), Ιαπωνικά Σανρόν (Sanron), γνωστή και ως Σουνυαταβάντα (Sunyatavada), πού τονίζει τή σχετικότητα και τήν «κενότητα» και ή Γιογκατσάρα (Yogacara), κινεζικά Φά-χσιάν (Fa-hsiang), Ιαπωνικά Χοσσό, (Hosso), ή όποία συνήθως χαρακτηρίζεται ως «ιδεαλιστική». 'Η Σουνυαταβάντα είναι προσανατολισμένη πρός τή διόραση και τή σοφία. ένώ ή Γιογκατσάρα πρός τήν ήρεμία και τήν αὐτοσυγκέντρωση. 'Η δεύτερη ομάδα σχολών εκπροσωπεί τίς τυπικά κινεζικές και

Βουδδιστικό (τεραβάντα) συγκρότημα μοναστηριού.
Μπάνγκ-Κόγκ, Ταύλάνδη (Φωτ. †Α.Γ., 1979).

αργότερα ιαπωνικές παραδόσεις όπως είναι: 'Η 'Αβατάμσακα (Avatamsaka) – στην Κίνα Χουά-Γιέν (Hua-yen) και στην 'Ιαπωνία Κεγκόν (Kegon)–, γνωστή και ως «φιλοσοφία της ολότητας», και η Σαντάρμαπουνταρίκα (Saddarmapundarika), «Λωτός του αληθινού νόμου» – στην Κίνα Τι'έν-τάι (Ti'en-tai) και στην 'Ιαπωνία Τεντάι (Tendai)– που θεωρείται ιδιαίτερα διανοητική, αλλά συγχρόνως τονίζει παραδοσιακές πρακτικές της περισυλλογής.

Η τελευταία ομάδα περιλαμβάνει σχολές που ακολούθησαν νέες μορφές βουδδιστικής ευσέβειας όπως: 'Η σχολή της «'Αγνής Χώρας» ή Σουκαβάτι (Sukhavati), που τονίζει την άφοσίωση και τη σωτηρία με τη χάρη του 'Αμιτάμπα· στην Κίνα έγινε γνωστή ως Σίνγκ-τ'ού (Ching-t'u) ενώ στην 'Ιαπωνία διακλαδώθηκε σε τρεις κοινότητες: την Τζόντο (Jodo), τη Σίν (Shin) και την Τζί (Ji). 'Η σχολή του Νιτσιρέν (Nichiren, 1222-82 μ.Χ.), καθαρώς ιαπωνική, συνδύασε τη διδασκαλία της σούτρας του «Λωτού του αληθινού νόμου», την οποία έθεσε ως κέντρο, με τις ιδέες της «'Αγνής Χώρας» περί πίστεως και χάριτος. Τέλος, η σχολή Ντυάνα (Dyana), κινεζικά Τσ'άν (Ch'an) και ιαπωνικά Ζέν (Zen), έγινε όνομαστή για την εικονοκλαστική διάθεση, την έμφαση που έδωσε στον αύθορμητισμό και στο αίφνιδιο της πραγματοποίησης του φωτισμού.

ΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΤΕΧΝΕΣ

Ο Βουδδισμός, από τον 5ο έως τον 3ο αι. π.Χ. ήταν μία ένθουσιώδης θρησκευτική μειονότητα, που κυρίως προπαγάνδιζε ένα νέο μήνυμα λυτρώσεως. Με την απόφαση του 'Ασόκα να τον ανυψώσει σε κρατική θρησκεία, άρχισε νέα φάση στην πορεία του, η οποία τον ανέδειξε διαμορφωτή ενός νέου πολιτισμού. Στη δεύτερη αυτή περίοδο, που εκτείνεται από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. έως τα μέσα του 9ου αι. μ.Χ., ο Βουδδισμός έξε-

λίχθηκε σέ πανασιατική θρησκεία, σέ ὑπερεθνική πολιτιστική δύναμη. Μεγάλα μοναστήρια ἀναδείχθηκαν σέ πανεπιστημιακά κέντρα μέ εὐρύτατη ἀκτινοβολία, στά ὁποῖα καλλιιεργήθηκαν ἡ φιλολογία καί διάφορες ἐπιστῆμες. Στήν περίοδο αὐτή ὁ Βουδδισμός καθόρισε τά κριτήρια τῆς φιλοσοφικῆς, καλλιτεχνικῆς καί γενικότερα πολιτιστικῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἀσίας καί ἐπηρέασε καθοριστικά τή λογική, τή φιλολογία, τήν ἱατρική καί τήν τέχνη.

Στήν ἐπόμενη, τρίτη περίοδο, ἀπό τόν 10ο αἰ. μ.Χ. καί ἐξῆς, τονίσθηκε περισσότερο ἡ ἰδιοτυπία τῶν διαφόρων λαῶν καί ἡ ἰδιαιτερότητα τῶν τοπικῶν πολιτισμῶν, πού γονιμοποιήθηκαν ἀπό τά βουδδιστικά ἰδεώδη. Οἱ δύο μεγάλοι βουδδιστικοί πολιτιστικοί ἄξονες, ὁ ἰνδικός καί ὁ κινεζικός, κτυπημένοι ἀπό τό ἐσωτερικό καί τό ἐξωτερικό, λύγισαν καί ὑποχώρησαν. Ἐτσι, ἀπό τόν 10ο αἰ. μ.Χ. συναντοῦμε διακεκρυμμένες πολιτιστικές μορφές Βουδδισμοῦ στήν Ἰαπωνία, τήν Κορέα, τό Θιβέτ, τή Σρί Λάνκα, τήν Ταϊλάνδη, τή Βιρμανία, τό Λάος, τό Βιετνάμ. Σ' αὐτά τά πλαίσια ἀναπτύχθηκε πολύμορφα ἡ τοπική τέχνη, πλούσια σέ ἰδιοτυπίες, ἐπιτεύγματα, πρωτοτυπία καί ἀξία, καί ἡ καλλιτεχνική δημιουργία προσέλαβε περισσότερο ἐθνικό χαρακτήρα.

Μεγάλη ὑπῆρξε ἡ συμβολή τῶν μοναχῶν στά γράμματα, ἐνῶ τίς τέχνες ὑπηρέτησαν κυρίως οἱ λαϊκοί. Οἱ βασικότεροι τομεῖς πού καλλιιεργήθηκαν εἶναι ἡ γλυπτική, ἡ ἀρχιτεκτονική, ἡ ζωγραφική καί οἱ διάφορες εἰδικότητες τῆς μικροτεχνίας. Ἡ μουσική δέν ἀναπτύχθηκε στόν βουδδιστικό κόσμο, διότι στή λατρεία δέν κατέλαβε κεντρική θέση. Ἐκεῖ δέσποσε ἡ μονότονη ἐμμελής ἀπαγγελία τῶν ἱερῶν κειμένων.

Ἡ καθιέρωση τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Βούδδα ἔδωσε ἐκπληκτική ὥθηση στή γλυπτική. Τά πρῶτα ἀγάλματα παρουσιάσθηκαν στή Γκαντάρα (Gandhara), στό βορειοδυτικό ἄκρο τῆς Ἰνδίας, τόν 1ο αἰ. μ.Χ., μέ σαφεῖς ἐλληνιστικές ἐπιδράσεις· ἐπίσης στή Ματούρα (Mathura), νοτίως τοῦ Δελχί, μέ περισσότερο τονισμένα τά ἰνδικά χαρακτηριστικά. Κατά τή διάδοση τοῦ Βουδδισμοῦ στίς διάφορες χώρες τῆς Ν.Α. Ἀσίας ἡ τεχνотροπία διαφο-

Βουδδιστικό (τεραβάντα) συγκρότημα μοναστηριού. Μπάνγκ-Κόγκ, Ταϊλάνδη (Φωτ. †Α.Γ., 1979).

ροποιήθηκε προσλαμβάνοντας τοπικά χαρακτηριστικά. Δημιουργήθηκαν αναρίθμητα αγάλματα όλων των μεγεθών, από τίς μινιατούρες που κοσμούν τά δωμάτια έως τά τεράστια γλυπτά, που στήθηκαν σέ περίοπτα μέρη ή λαξεύθηκαν σέ βράχους καί βουνά. Γιά τόν σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκαν όλα σχεδόν τά υλικά: ξύλο, πηλός, μάρμαρο, πολύτιμοι λίθοι, όρείχαλκος. Στή γλυπτική παράδοση διαμορφώθηκαν διάφοροι τύποι άπεικονίσεως του Βούδδα. Στόν Μαχαγά-

να Βουδδισμό, ή θεωρία γιά τούς πολλούς Βούδδες καί Μποντισάττβες παρακίνησε σέ νέες γλυπτικές καί ζωγραφικές άπεικονίσεις. Τά βασικά θέματα τής βουδδιστικής ζωγραφικής στους τοίχους τών μοναστηριών καί τών ναών ύπήρξαν σκηνές από τή ζωή του Βούδδα καί τούς προβεβωμέ-

νους βίους του. Ή συνεχώς άναπτυσσόμενη μυθολογία τών διαφόρων σχολών άνοιξε τεράστιους όρίζοντες στή βουδδιστική καλλιτεχνική φαντασία. Έτσι, σ' όλη τήν Κεντρική καί Άνατολική Άσία δεσπόζουν, σέ ποικίλους ρυθμούς, έντυπωσιακές παγόδες, χαρακτηριστικοί βουδδιστικοί ναοί καί μοναστηριακά συγκροτήματα.

Οι ανάγκες τοῦ πλούσιου βουδδιστικοῦ τελετουργικοῦ, καθὼς καὶ ἡ βεβαιότητα γιὰ τὴν ἀξιομισθία πού ἔχουν οἱ προσφορές σέ μονές καὶ ναοὺς, ἡ ἀνέγερση βουδδιστικῶν μνημείων, ὅπως ἐπίσης ἡ ἄρτια ἐκτέλεση τῶν ἔργων τέχνης, παρακίνησαν χορηγοὺς καὶ τεχνίτες σέ ἀδιάκοπη καλλιτεχνικὴ δημιουργία. Γενικά, ὁ Βουδδισμὸς κατέχει ἐξέχουσα θέση στὴν παγκόσμια ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

Ἀγγλικές μεταφράσεις βουδδιστικῶν πηγῶν:

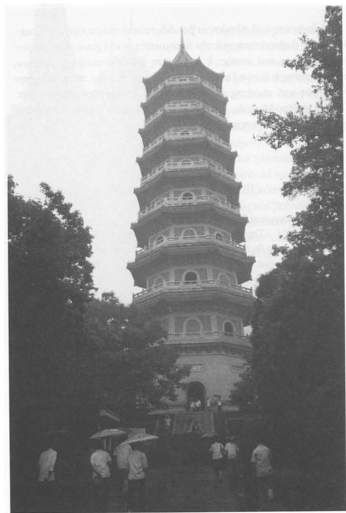
Pali Text Society – Translation Series, Oxford University Press, London.

Sacred Books of the Buddhists, Luzac and Co., London.

Max Müller, F. (ed.), *The Sacred Books of the East*, Clarendon, Oxford, London 1879-1910.

Παγόδα
τοῦ Μαχαγιάνα
Βουδδισμοῦ. Κίνα
(Φωτ. †Α.Γ., 1986).

**Παγόδα του Μαχαγιάνα Βουδδισμού. Κίνα
(Φωτ. †Α.Γ., 1986).**

Ἐπιλογές καί μεταφράσεις βουδδιστικῶν κειμένων:

Conze, E., *Buddhist Texts through the Ages*, Oxford 1954.

—, *Buddhist Scriptures* (selected and translated), Harmondsworth, England 1959.

Narada Thera, *The Teaching of Buddha*, ἔκδ. Bukkyo Dendo Kyokai, Tokyo 1968, 1980¹⁵⁶.

Allen, G.F. (Y. Siri Nyana), *The Buddha's Philosophy*, London 1959.

Beyer, S., *The Buddhist Experience: Sources and Interpretations*, Dickenson Publishing Co., Encino, California 1974.

Μονογραφίες:

Chen, K.K.S., *Buddhism in China: A Historical Survey*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1964, 1972².

Conze, E., *Buddhism. Its Essence and Development*, Cassirer, Oxford 1951, 1957³.

—, *A Short History of Buddhism*, Bombay, Chetona, 1960.

Coomaraswamy, A.K., *Buddha and the Gospel of Buddhism*, Munshiram Manoharlail, New Delhi 1974.

Cousins, L.S., «Buddhism», σφό Hinnels, J.R., ed., *A Handbook of Living Religions*, pp. 278-343.

Dayal, H., *The Bodhisattva. Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature*, London 1932; repr. Delhi 1970.

De Silva, L., *Buddhism Beliefs and Practices in Sri Lanka*, Wesley Press, Colombo 1974, 1980².

Enomiya, H.M., *Zen-Buddhismus*, J.P. Bachem Verlag, Köln 1966.

Glasenapp, H. von, *Der Buddhismus*, Berlin 1936.

—, «Ὁ Βουδδισμός», *Παγκόσμιος Ἱστορία τῶν Θρησκειῶν*, μετὰφρ. Ν. Βρεττάκου, Ἀθῆναι, ἄνευ χρον., σσ. 111-204.

Hanayama, S., *A History of Japanese Buddhism*, transl. and ed. by Kosho Yamamoto, Tokyo 1960, 1977³.

Kitagawa, J.M., *Religion in Japanese History*, Columbia University Press, New York 1966.

Kloetzli, W.R., *Buddhist Cosmology*, Delhi 1983.

Lamotte, Et., *Histoire du Bouddhisme Indien: Des origines à l'ère, 'Saka*, Publications Universitaires, Louvain 1958.

Ling, T.O., *The Buddha: Buddhist Civilization in India and Ceylon*, London 1973.

- Rhys Davids, T.W., *Buddhism, its History and Literature*, London 1926².
- Robinson R.H., - Johnson, W.L., *The Buddhist Religion*, Dickenson Publishing Co., Encino, California 1977².
- Saddhatissa, H., *Buddhist Ethics*, Allen and Unwin, London 1970.
- Spiro, M.E., *Buddhism and Society*, Allen and Unwin, London 1971.
- Σταθοπούλου, Δ., *Ζενισμός, αρχαί, εξέλιξις, νόημα*, Αθήναι 1971.
- Streng, M.E., *Emptiness: A Study in Religious Meaning*, Abingdon Press, Nashville 1967.
- Suzuki, D.T., *Zen and Japanese Culture*, Pantheon, New York 1959.
- Takakusu, J., *The Essentials of Buddhist Philosophy*, University of Hawaii, Nashville, Honolulu 1947, 1956³.
- Thomas, E.J., *The History of Buddhist Thought*, Routledge and Kegan Paul, London 1933, repr. 1963.
- , *The Life of Buddha as Legend and History*, Kegan Paul, Trench, Trubner, New York 1931.
- Tucci, G., - Heissing, W., *Die Religionen Tibets und der Mongolei*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin x.&. 1970.
- Warder, A.K., *Indian Buddhism*, Motilal Banarsidas, Delhi 1970.
- Welch, H., *Buddhism under Mao*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1972.
- Wells, K.E., *Thai Buddhism: Its Rites and Activities*, Suriyabarn, Bangkok 1975.
- Zürcher, E., *Buddhism, Its Origin and Spread in Words, Maps and Pictures*, E.J. Brill, Leiden 1959.

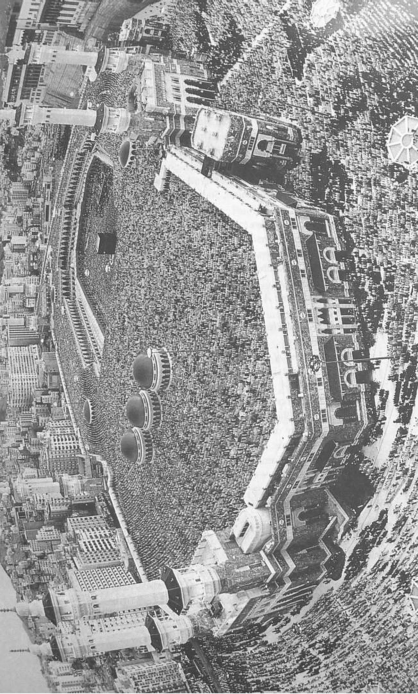
(1992)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Bartolomeuz, T., *Women under the Bo Tree*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- Batchelor, S., *The Awakening of the West: The Encounter of Buddhism and Western Culture*, Aquarian, London 1994.
- Bronkhorst, J., *The Two Traditions of Meditation in Ancient India*, Motilal Banarsidass, New Delhi 1993.
- Conze, E., *A short History of Buddhism*, Oneworld, Oxford 1993.
- Conze, E. (ed.), *Buddhist Texts through the Ages*, Oneworld, Oxford 1995.

- Gethin, R., *The Foundations of Buddhism*, Oxford University Press, Oxford 1998.
- , *Theravāda Buddhism: A Social History from Ancient Benares to Modern Colombo*, Routledge & Kegan Paul, London 1988.
- Griffiths, P.J., *On Being Buddha*, State University of New York Press, Albany, NY 1994.
- Gross, R.M., *Buddhism After Patriarchy: A Feminist History, Analysis and Reconstruction of Buddhism*, State University of New York Press, Albany, NY 1993.
- Harvey, P., *An Introduction to Buddhism: Teaching, History and Practice*, Cambridge University Press, London 1990.
- Hawkins, B.K., *Buddhism*, Routledge, London 1999.
- Hinüber, O. von, *A Handbook of Pāli Literature*, Manohat Lal (Indian eds), Delhi 1996.
- Keown, D., *Buddhism: A Very Short Introduction*, Oxford Press, Oxford 2000.
- Klostermaier, K., *Buddhism. A Short Introduction*, Oneworld, Oxford 1999, repr. 2000.
- Lamotte, E., *History of Indian Buddhism from the Origins to the Saka Era*, Institut Orientaliste, Louvain 1988.
- Lopez, D.S., *Curators of the Buddha: The Study of Buddhism under Colonialism*, University of Chicago Press, Chicago 1995.
- Lopez, D.S. (ed.), *Buddhist Hermeneutics* (Studies in Asian Buddhism 6), University of Hawaii Press, Honolulu 1988.
- Tucker, M.E., Williams, D.R. (eds), *Buddhism and Ecology*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1997.
- Wayman, A., «A Defence of Yogācāra Buddhism», *Philosophy East and West* 46:4 (1996), pp. 447-76.
- Williams, P., *Mahāyāna Buddhism: The Doctrinal Foundations*, Routledge, London 1989.

(Βλ. καὶ Βούδδας - Βιβλιογραφία)

ΙΣΛΑΜ

Όνομασία - Επιδράσεις

Τό Ίσλάμ εἶναι θρησκεία ἀπόλυτα μονοθεϊστική καί θεοκρατική, ἡ ὁποία διαμορφώθηκε μέ τό κήρυγμα καί τή δράση τοῦ Μωάμεθ. Ἡ λέξη «ισλάμ» (islām) σημαίνει ὑποταγή στόν Θεό. Ὅποιος ἀποδέχεται τή στάση ὑπακοῆς, ἐξαρτήσεως καί ὀλοκληρωτικῆς ἀφοσιώσεως στόν Ἀλλάχ ὀνομάζεται μουσλίμ (muslim – ἀπό ὅπου ἡ ἐλληνική λέξη μουσουλμάνος), δηλαδή ὑποταγμένος στόν Ὑψιστο. Ὁ ὅρος «ισλάμ» χρησιμοποιήθηκε ἀρχικά γιά νά ἐκφράσει μιᾶ θρησκευτική στάση· τελικά ὁμως κατέληξε νά προσδιορίζει τή συγκεκριμένη θρησκεία καί τόν εὐρύτερο πολιτισμό πού δημιούργησε. Τό Ίσλάμ δέν εἶναι μόνο θρησκευτικό, ἀλλά καί πολιτικό μέγεθος. Γιά τή θρησκεία αὐτή ἔχουν ἐπίσης χρησιμοποιηθεῖ οἱ ὀνομασίες Ἰσλαμισμός, Μουσουλμανισμός, Μωαμεθανισμός. Ὁ τελευταῖος ὅρος θεωρεῖται ἀπόβλητος ἀπό τούς μουσουλμάνους, διότι, ὅπως τονίζουν, δέν λατρεύουν τόν Μωάμεθ οὔτε τόν θεωροῦν κέντρο τῆς εὐσέβειάς τους, ἀλλ' ἀπλῶς ἀκολουθοῦν τή διδασκαλία του. Ἐντούτοις, ἡ εἰδοποιός διαφορά τῆς θρησκείας αὐτῆς ἀπό τίς ἄλλες δέν ἔγκειται στή διδασκαλία περί μοναδικότητας τοῦ Θεοῦ, ὅσο στόν τονισμό ὅτι «προφήτης αὐτοῦ (εἶναι) ὁ Μωάμεθ».

Τό Ίσλάμ ἔχει ἐπικρατήσει σ' ὁλόκληρη τή ζώνη τῆς γῆς πού ἐκτείνεται ἀπό τόν Βόλγα πρὸς βορρᾶν, μέχρι τή Μαδαγασκάρη πρὸς νότον, καί ἀπό τό Καράτσι τοῦ Πακιστάν ἀνατολικά, μέχρι τό Ντακάρ τῆς Σενεγάλης δυτικά· ἀνατολικότερα, δεσπόζει στή Μαλαισία καί τήν Ἰνδονησία.

Ὡς θρησκεία, τό Ίσλάμ διακρίνεται γιά τήν ἐκλεκτικότητα καί τήν ἀφομοιωτική του ἱκανότητα. Τά τρία βασικά στρώματα πού τροφοδότησαν τίς ρίζες του ὑπῆρξαν ἡ προϊσλαμική ἀραβική θρησκεία, ὁ Ἰουδαϊσμός καί ὁ Χριστιανισμός – σέ παρεφθαρμένη κυρίως μορφή. Ἀπό πλευρᾶς φιλοσοφικῆς ἐπηρεάσθηκε ἀπό τήν ἑλληνική σκέψη, τόσο τήν ἀριστοτελική ὅσο καί τήν πλατωνική. Στά νομικά θέματα δέν παρέλειψε, μαζί μέ τήν ἀραβική κληρονομιά, νά ἀξιοποιήσει τή ρωμαϊκή καί τή βυζαντινὴ παράδοση. Ὅσο γιά τόν ἰσλαμικὸ μυστικισμό, πού ἀναπτύχθηκε σέ μεταγενέστερη φάση, αὐτὸς κινήθηκε μέσα σέ πλαίσια συγγενικά μέ τήν ἑλληνική, τή χριστιανική, τήν περσική καί τήν Ἰνδική πνευματική ἐμπειρία.

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Κεντρικοὶ ἄξονες τῆς μουσουλμανικῆς θρησκευτικότητας παραμένουν τό Κοράνιο καί ὁ Προφήτης. Ἐνῶ ὅμως ἡ ἀξία τοῦ τελευταίου βρίσκεται στό γεγονὸς ὅτι ἐνεργεῖ στό ὄνομα τοῦ Θεοῦ, τό Κοράνιο θεωρεῖται αὐτὸς ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. Γιά τόν ἴδιο τόν Μωάμεθ, τό κήρυγμά του ἦταν σημαντικότερο ἀπὸ τό πρόσωπό του.

Πηγές

Τό θεμέλιο πάνω στό ὁποῖο στηρίζεται ἀπόλυτα τό Ίσλάμ εἶναι τό Κοράνιο. Τό ἱερό βιβλίο, πού κυκλοφορεῖ στά χέρια τῶν ἀνθρώπων, εἶναι γιά τοὺς μουσουλμάνους ἀντίγραφο τοῦ

οὐρανίου πρωτοτύπου. Τό οὐράνιο αὐτό πρωτότυπο, ἀπό τό ὁποῖο ἀνακοινώθηκε τό θέλημα τοῦ Θεοῦ καί θεωρεῖται ἀναρχο, ἀδημιούργητο, αἰώνιο, ἀλάνθαστο, βρίσκεται πάντοτε μπροστά στόν Θεό. Τή θέση πού ἔχει στή χριστιανική θεολογία ὁ Χριστός ὡς προαιώνιος Λόγος τοῦ Θεοῦ πῆρε στό Ἰσλάμ κατά κάποιον τρόπο τό Κοράνιο.

Ὡς γραπτό κείμενο, τό Κοράνιο εἶναι ἓνα βιβλίο μεσαίου μεγέθους καί διαιρεῖται σέ 114 κεφάλαια. Ἐνα κεφάλαιο («σοῦ-ρα» – *sūrah*) μπορεῖ νά ἔχει πολλούς ἢ λίγους στίχους, πού κυμαίνονται ἀπό 3 ἕως 286, καί ἓνας κορανικός στίχος εἶναι δυνατόν νά ἀποτελεῖται ἀπό 2 ἕως πολλές δεκάδες λέξεις. Στό ἀραβικό πρωτότυπο οἱ σοῦρες εἶναι γνωστές μέ τά ὀνόματα πού φέρουν· π.χ. ἁλ-Φατίχα (Ἡ Ἑναρξη), ἁλ-Μπάκαρα (Ἡ Βοῦς) κ.λπ. Στήν ἐποχή μας ὁμως συμβαδίζει καί συχνά ἐπικρατεῖ ὁ ἀριθμητικός προσδιορισμός τῶν κεφαλαίων. Τό Ἰσλάμ στηρίζεται στόν γραπτό λόγο, περισσότερο ἀπό ὅποιαδήποτε ἄλλη θρησκεία. Τό Κοράνιο εἶναι ἡ ψυχή του. (Βλ. καί μελέτη *Κοράνιο*, σ. 377.)

Συμπληρωματική κανονιστική βάση, μετά τό Κοράνιο, ἔγινε ἡ Χαντίθ, δηλαδή ἡ παράδοση γύρω ἀπό τή συμπεριφορά καί τή σοφία τοῦ Μωάμεθ, ὅπως τήν καθόρισαν διάφορα περιστατικά, ἀποφθέγματα καί γεγονότα πού μετέδωσαν ἀπό στόμα σέ στόμα αὐτόπτες μάρτυρες τῆς πρώτης ἰσλαμικῆς γενεᾶς. Οἱ δύο κλασικές συλλογές Χαντίθ, πού ὑπῆρξαν καρπός μεγάλης κριτικῆς ἐπεξεργασίας κατά τόν 3ο ἰσλαμικό αἰώνα, εἶναι οἱ «Σαχίχ» (*ṣaḥīḥ*) τοῦ al-Bukhārī (θάν. 870 μ.Χ.) καί τοῦ Muslim (θάν. 875 μ.Χ.). Οἱ συλλογές αὐτές, πού ὀνομάζονται «οἱ δύο γνήσιες» (al-*ṣaḥīḥān*), ἐκτός ἀπό παραδόσεις νομοκανονικῆς φύσεως περιέχουν καί ἀφηγήσεις δογματικοῦ, ἠθικοῦ καί ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος. Οἱ ἄλλες τέσσερις συλλογές πού συγκεντρώσαν ὑλικό ἀναφερόμενο στά ἔθιμα («σοῦναν» – *sunan*), εἶναι οἱ *Sunan* τῶν: Abū Dawūd (θάν. 888 μ.Χ.), Jamī' al-Thirmidhiy (θάν. 892 μ.Χ.), al-Nasā'i (θάν. 915 μ.Χ.) καί Ibn Māja (θάν. 886 μ.Χ.). Οἱ ἔξι αὐτές συλλογές δέν ἔχουν ἐπικυρωθεῖ

μέ επίσημη κανονιστική πράξη από κάποια ισλαμική αρχή. Ἀπέκτησαν όμως καθολικό κύρος μέσα στον ισλαμικό κόσμο καί χαρακτηρίζονται ως «κανονικές»· συνήθως ονομάζονται Ἐξάβιβλος (al-kutub al-sitta) ἢ «οἱ ἕξι γνήσιες».

Οἱ σήϊτες (βλ. κατωτέρω) ἔχουν τίς δικές τους Χαντίθ τίς ὁποῖες ἀποδίδουν στήν οἰκογένεια τοῦ Ἰλῆ. Οἱ σημαντικότερες εἶναι οἱ συλλογές τοῦ Kulini ἢ Kulaini (θάν. 939 μ.Χ.), τοῦ Qummi (θάν. 991 μ.Χ.) καί τοῦ Tusi (θάν. 1047 μ.Χ.). Ἐνῶ τό Κοράνιο εἶναι ὁ λόγος τοῦ Ἀλλάχ, οἱ Χαντίθ θεωροῦνται «ὁ λόγος τοῦ Μωάμεθ».

Διακοσμημένα φύλλα χειρογράφου Κορανίου, 19ος αἰ.
(Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος).

Τά θεμέλια τῆς πίστεως

Τοὺς δύο βασικούς πόλους τῆς μουσουλμανικῆς θεολογίας ἀποτελοῦν ἡ ἔμφαση στὸν μονοθεϊσμό καὶ ἡ πίστη στὴ μέλλουσα ζωὴ. Ἡ ἰσλαμικὴ διδασκαλία διακρίνεται γιὰ τὴ σαφήνεια καὶ τὴ λιτότητα τῶν γραμμῶν τῆς. Τά «θεμέλια τῆς πίστεως» τοῦ Ἰσλάμ εἶναι:

1. Ἡ ἔμφαση στὸν μονοθεϊσμό, στὴν ἀπόλυτη μοναδικότητα, τὴν ὑπερβατικότητα καὶ τὸ ἀπρόσωπο τοῦ Ἀλλάχ. Διακηρύσσεται τὸ ἐνιαῖο τοῦ Θεοῦ καὶ ἀντικρούεται ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ Ἀγίας Τριάδος (Κοράνιο, 4:169· 111:1-4 κ.ά).^{*} Ὁ Θεός εἶναι ὁ ἐντελῶς ἄλλος. Εἶναι φῶς τῶν οὐρανῶν καὶ τῆς γῆς (24:35), ἡ ἀλήθεια (20:114). Στὴν ἰσλαμικὴ θεολογία χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὸν Θεό 99 ὀνόματα, τὰ ὁποῖα ἐκφράζουν διάφορες ὁψεις τοῦ μεγαλείου τῆς ὑπάρξεώς του. Π.χ. ὁ Ἅγιος, ὁ Πρῶτος, ὁ Ἐσχατος, ὁ Δημιουργός, ὁ Ἀκούων, ὁ Βλέπων, ὁ Ἰσχυρός, ὁ Πλούσιος, ὁ Σοφός, ὁ Ἐλεήμων, ὁ Συγχωρῶν, ὁ Ἀγαπητός, ἡ Δικαιοσύνη, ἡ Ἀλήθεια κ.λπ. Ἀλλὰ ἡ γνώση μας γιὰ τὸν Θεό δέν εἶναι πλήρης. Τό ἑκατοστό θεῖο ὄνομα τὸ ἀγνοοῦμε. Μὲ αὐτὴν τὴ σκέψη δηλώνεται ἡ βεβαιότητα ὅτι τὸ μυστήριό τοῦ Θεοῦ παραμένει ἀνεξερεύνητο. Τό Κοράνιο ἐπιμένει μὲ πάθος στὴ μοναδικότητα τοῦ Ἀλλάχ, τὴν παντοδυναμία καὶ παντοκρατορία του. «Εἷς ἐστὶν ὁ Θεός ἡμῶν καὶ οὐδεὶς ἕτερος ὑπάρχει. Εἶναι οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων» (2:158). Αὐτός δημιούργησε τὸν κόσμον (2:27· 41:9-12) καὶ προνοεῖ συνεχῶς γιὰ τὸ σύμπαν. Ἐπλασε τὸν ἄνθρωπο καὶ ἐμφύσησε στὸν Ἀδάμ τὸ πνεῦμα του (32:9), τὸν δίδαξε τὰ ὀνόματα τῶν ζώων καὶ τῶν πραγμάτων (32:13, 29).

* Οἱ κορανικὲς παραπομπὲς στὴ συνέχεια δίδονται μὲ δύο ἀριθμούς: ὁ πρῶτος δηλώνει τὸ κεφάλαιο καὶ ὁ δεύτερος τὸν στίχο. Χρησιμοποιεῖται ἡ μετάφραση τοῦ Πεντάκη.

2. Ἡ πίστις στήν ὑπαρξή ἀγγέλων, πού δημιουργήθηκαν ἀπό φῶς καί εἶναι ἐκτελεστές τῶν διαταγῶν τοῦ Ἀλλάχ. Στόν ἀγγελικό κόσμο ιδιαίτερη θέση ἔχουν ὁ Μιχαήλ καί ὁ Γαβριήλ. Ὁ τελευταῖος μέ ἐντολή τοῦ Θεοῦ μετέφερε ἀπό τόν οὐρανό στή γῆ τό Κοράνιο καί τό ὑπαγόρευσε στόν Μωάμεθ. Ἐντονη ἐπίσης παρουσιάζεται στό Ἰσλάμ ἡ βεβαιότητα στήν ὑπαρξή καί τή δράση τοῦ Διαβόλου, τοῦ Ἰμπλῖς (Iblis) ἡ Σαϊτάν (Shaitān), ὁ ὁποῖος φέρνει συνεχῶς ἐμπόδια στήν πραγματοποίηση τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, παραπλανώντας τούς ἀνθρώπους (20:118-129). Ἄλλη κατηγορία πνευμάτων, μεταξύ ἀγγέλων καί ἀνθρώπων, εἶναι τά Τζίν (Jinn). Ἐχουν δημιουργηθεῖ ἀπό φωτιά. Πολλά ἀπό αὐτά πιστεύουν στό Κοράνιο καί εἶναι ἀγαθά. Ἀλλά ὑπάρχουν καί τά κακά τζίν, τά ὁποῖα ἔκλεψαν μυστικά τοῦ οὐρανοῦ, γι' αὐτό λιθοβολήθηκαν μέ θραύσματα ἀστέρων καί κύλησαν στήν ἄβυσσος.

3. Ἡ βεβαιότητα ὅτι στή διαδρομή τῆς Ἱστορίας ὁ Θεός ἀπέστειλε προφῆτες γιά νά ἐξαγγεῖλουν τίς βουλές του καί νά ὁδηγήσουν τούς ἀνθρώπους στή σωτηρία. Τό Κοράνιο ἀναφέρει 26 ὀνόματα προφητῶν. Τά περισσότερα ἀπό αὐτά ἔχουν ληφθεῖ ἀπό τήν Ἀγία Γραφή. Π.χ. Ἐνῶχ, Νῶε, Ἰσμαήλ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Δαυῖδ, Σολομών, Ζαχαρίας, Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής. Ὁρισμένα ἄλλα προέρχονται ἀπό ἀραβικές λαϊκές παραδόσεις τῆς ἐποχῆς. Ἀκόμα, ὡς προφήτης ἀναφέρεται ὁ Δούλ Καρνέιν – κατά τήν ἐπικρατέστερη ἄποψη, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος (18:82). Μεταγενέστερες μουσουλμανικές παραδόσεις ἀνέβασαν τόν ἀριθμό τῶν προφητῶν σέ 124.000. Μεταξύ τῶν προφητῶν διακρίνονται, καί ἀποκαλοῦνται «ἀπεσταλμένοι», ὁ Νῶε (Nūh), ὁ ὁποῖος μετά τόν κατακλυσμό συνομολόγησε τήν πρώτη συνθήκη μέ τόν Θεό, ὁ Ἀβραάμ (Ibrāhīm), «ὁ φίλος τοῦ Θεοῦ», ἀρχέτυπο τῆς πίστεως στόν μοναδικό Θεό, ὁ Μωυσῆς (Mūsa), ὁ ὁποῖος συνομίλησε μέ τόν Ὑψιστο, ὁ Ἰησοῦς (ʿĪsa), ὁ Μεσσίας Ἰησοῦς, υἱός τῆς Μαριάμ, «ἀπόστολος τοῦ Θεοῦ καί λόγος αὐτοῦ» (4:169), καί τέλος ὁ Μωάμεθ, «ἀπόστολος τοῦ Θεοῦ καί ἡ σφραγὶς πάντων τῶν προφητῶν» (33:40).

4. Ἡ ἐμπιστοσύνη στά βιβλία τῶν προφητῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζονται: ἡ Πεντάτευχος, οἱ Ψαλμοί καί τὰ Εὐαγγέλια. Σύμφωνα μέ τήν ἰσλαμική ἀποψη, τό πρῶτο ἀποκαλύφθηκε στόν Μωυσή (2:50), τό δεύτερο στόν Δαυῖδ (4:161· 17:57) καί τό τρίτο στόν Ἰησοῦ (5:50). Παρά τή θεωρητική ἀναγνώριση τῆς ἀξίας τῆς Ἀγίας Γραφῆς, δέν τήν μελετοῦν διότι τήν θεωροῦν ἀλλοιωμένη. Ἐπιλέγουν μόνον ὀρισμένους στίχους, ἔχοντας πάντοτε ὡς κριτήριο ἐπιλογῆς καί αὐθεντικότη- τας τό Κοράνιο.

5. Ἡ πίστη στήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, στήν αἰώνια ζωή (6: 29-30· 22:7· 23:16), στήν ἔσχατη κρίση, κατά τήν ὁποία οἱ ἁμαρτωλοὶ θά καταδικασθοῦν καί θά σταλοῦν στήν κόλαση (4:59), ἐνῶ οἱ δίκαιοι θά ἀνταμειφθοῦν μέ τόν παράδεισο. Ὁ τελευταῖος περιγράφεται ποιητικά, ὅπως φανταζόταν τόν ἰδανικό τόπο ὁ βεδουῖνος τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. «Ποταμοὶ ὑδάτων οὐδέποτε διακοπτόμενοι κατά τόν ροῦν αὐτῶν, ποταμοὶ ἐκ γάλακτος, οὔτινος ἡ γεῦσις οὐδέποτε ἀλλοιοῦται· ποταμοὶ οἴνου καθηδύνοντες τοὺς πίνοντας· ποταμοὶ καθαροῦ μέλιτος, παντοειδεῖς καρποὶ καί ἄφρεσις τῶν ἁμαρτημάτων» (47: 16-17). Ἀλλά καί μέ παρθένες μαυρομμάτες (37:47· 78:33) καί νέους ὑπηρέτες σάν μαργαριτάρια (52:24).

Στά πέντε βασικά αὐτά ἄρθρα πίστεως τοῦ Ἰσλάμ ὀρισμένοι θεολόγοι προσθέτουν ὡς ἕκτο τήν πίστη στόν προορισμό τοῦ ἀνθρώπου πού καθορίζεται ἀπό τόν Θεό («χισμέ»). Τό ὅλο ὁμῶς πρόβλημα τῆς ἰσλαμικῆς ἀπόψεως γιά τόν ἀνθρώπινο προορισμό, τό ὁποῖο πολλοὶ ἀπλοποιοῦν ἀποδίδοντας στοὺς μουσουλμάνους μιά παθητική μοιρολατρία, εἶναι περίπλοκο.

Τά 99 ὠραιότατα ὀνόματα τοῦ Θεοῦ.

Στό Κοράνιο υπάρχουν ἐδάφια πού τονίζουν τό τετελεσμένο τῶν ἀποφάσεων τοῦ Θεοῦ καί ἄλλα τά ὁποῖα δέχονται τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, πάνω στήν ὁποία στηρίζεται ἡ ἀνθρώπινη εὐθύνη.

Ἀνθρωπολογία

Τό Κοράνιο ἐπανελημμένως τονίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκλεκτό δημιούργημα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἀλλάχ τόν ἐπλασε «ἐκ πηλοῦ. Κατόπιν ἐπλασε τούς ἀπογόνους αὐτοῦ ἐξ εὐτελοῦς σταγόνοιο ὕδατος. Ἐπειτα ἔδωκε τάς δεούσας ἀναλογίας εἰς αὐτόν καί ἐνεφύσησεν αὐτῷ τό πνεῦμά του» (32:6-8). Ἐνῶ ὅλες οἱ ἀγγελικές δυνάμεις γονάτισαν, σύμφωνα μέ τήν ἐντολή τοῦ Ἀλλάχ, ἐμπρός στό θαυμαστό αὐτό δημιούργημα, μέ πείσμα ἀρνήθηκε νά συμμορφωθεῖ ὁ Ἰμπλῖς (ὁ Διάβολος): «Μνήσθητι ὅτι ὁ Κύριος εἶπε τοῖς Ἀγγέλοις αὐτοῦ· “πλάττω τόν ἄνθρωπον ἐκ πηλοῦ ἐκ γῆς ποιηθείσης προπλάσματα. Ὅταν δώσω μορφήν καί ἐμφυσήσω τό πνεῦμά μου ἐν αὐτῷ, κλίνετε ἐνώπιον αὐτοῦ καί προσκυνήσατε αὐτόν”. Οἱ Ἀγγελοι ἐκλιναν πάντες. Πλὴν τοῦ Ἐβλής, ἀρνηθέντος νά μείνῃ μετά τῶν κλινάντων ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου» (15:28-30). Ἐκτοτε ἀρχίζει ὁ ἀμείλικτος πόλεμος τοῦ Διαβόλου ἐναντίον τοῦ ἀνθρώπου, γιά τή ματαίωση τοῦ προορισμοῦ του. Ἀλλά ὁ Ἰμπλῖς, δέν ἔχει ἐξουσία πάνω στούς δούλους τοῦ Θεοῦ: «Ὁ δέ Κύριος εἶπεν· “αὕτη ἐστίν ἡ ἀληθὴς ὁδὸς τῆς σωτηρίας. Καθότι οὐδεμίαν ἐξουσίαν ἔχεις ἐπὶ τῶν δούλων μου, ἀλλὰ μόνον ἐπὶ ἐκείνων, οἵτινες ἀποπλανώμενοι θέλουσι σέ ἀκολουθήσει”» (15:39-43).

Σχετικά μέ τή φύση τοῦ ἀνθρώπου, τό Ἰσλάμ, ἀκολουθώντας μιά ἐνδιάμεση γραμμή, δέν δέχεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννιέται μολυσμένος ἀπό τό ἁμάρτημα τῶν πρωτοπλάστων, οὔτε ὅμως ὅτι εἶναι φύσει καλός. «(Ὁμνύω) εἰς τήν ψυχὴν καί εἰς τόν μορφώσαντα αὐτήν. Καί τόν ἐνσπείραντα ἐν αὐτῇ τήν κακίαν καί τήν εὐσέβειαν. Ὅτι ὁ διαφυλάττων αὐτήν ἀγνήν ἔσται εὐδαίμων. Ὁ δέ διαφθείρων αὐτήν ἀπόλλυται» (91:7-10). Τό Κορά-

νιο παραστατικά επανέρχεται στην περιγραφή της άφετηρίας της ανθρωπίνης ζωής και στο αναμενόμενο τέλος, τονίζοντας το έσχατολογικό γεγονός της τελικής αναστάσεως: «Ἐπλάσαμεν αὐτόν σταγόνα σπέρματος, ἐνυπάρχοντος ἐντός στερεᾶς σπερματοδόχης. [...] Ἀφοῦ ἐπλάσθητε θ' ἀποθάνητε. Καί θ' ἀναστήθῃτε τὴν ἡμέραν τῆς ἐξεγέρσεως» (23:12-16). Ὅσα ἤδη ἀναφέρθηκαν καί ὅσα ἀκολουθοῦν φωτίζουν, τό καθένα ἀπό μιὰ εἰδική πλευρά, τή διδασκαλία τοῦ Κορανίου γιά τόν ἄνθρωπο.

Ἰησοῦς - Μαριάμ

Συχνά στό Κοράνιο γίνεται λόγος γιά τόν Ἰησοῦ. Ἀναγνωρίζεται σαφῶς ὡς ἀπόστολος τοῦ Θεοῦ (4:154-156· 5:79, 111), μέ πάθος ὁμως ἀπορρίπτεται ἡ πίστη στή θεότητά Του (4:169· 5:19· 9:30 κ.ἀ). Ἐντούτοις ἀπονέμονται στόν Ἰησοῦ τίτλοι πού δέν χρησιμοποιοῦνται οὔτε γιά τόν ἴδιο τόν Μωάμεθ: Δέν ἀποκαλεῖται ἀπλῶς «προφήτης», «ἀπόστολος», «δοῦλος Θεοῦ», ἀλλ' ἀκόμα «Μεσσίας» καί «λόγος Θεοῦ». Θεωρεῖται δεύτερος Ἀδάμ, ἐπειδὴ ἦρθε στόν κόσμο κατά ἕναν ἰδιαίτερο τρόπο καί ὄχι ὅπως οἱ ἄλλοι θνητοί. Ὑπογραμμίζεται ὅτι ὁ Ἰησοῦς γεννήθηκε μέ τρόπο ὑπερφυσικό ἀπό τήν ἀγία «παρθένο Μαριάμ» καί τό «πνεῦμα τοῦ Θεοῦ», ὅτι προφήτευσε ἀπό τή βρεφική ἡλικία (19:31-34), ἐνῶ ὁ Μωάμεθ καλεῖται στό προφητικό ἔργο σέ ἡλικία 40 ἐτῶν, καί ὅτι ἔκανε πολλά θαύματα (3:43· 5:109-115). Ἐντούτοις, τό Κοράνιο ἀρνεῖται κατηγορηματικά ὅτι ὁ Ἰησοῦς σταυρώθηκε καί ἀναστήθηκε καί ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀντίπαλοί του φόνευσαν κάποιον ἄλλον πού τοῦ ἔμοιαζε (4:156). Τέλος, βεβαιώνει ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐπέστρεψε στόν Θεό μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε τόν δόξασε καί ἀνέτρεψε τίς ἐβραϊκές μηχανογραφίες.

Τό ἱερό ἰσλαμικό βιβλίο ἀναφέρεται ἐπίσης μέ εὐλάβεια στήν Παρθένο Μαριάμ. Τήν ὀνομάζει «ἄσπιλον παρθένον» (21:91). «ἐνάρετον μητέρα τοῦ Ἰησοῦ» (5:99), «ἀγνήν πάσης κηλίδος μεταξὺ ὄλων τῶν γυναικῶν» (3:37). Ὡς θαύματα πού συνυφαί-

νονται μέ τή ζωή της, περιγράφονται: ἡ ἐκλογή της ἀνάμεσα σ' ὅλες τίς γυναῖκες τοῦ κόσμου, ἡ γέννησή της, τά νεανικά της χρόνια, ἡ σύλληψη τοῦ Ἰησοῦ. Οἱ μουσουλμάνοι τή σέβονται ὡς μητέρα τοῦ Μεσσία καί ὄχι ὡς Θεοτόκο· δέν δυσκολεύονται δ- μως νά τήν προσφωνήσουν, «Δέσποινά μας, κυρία μας Μαριάμ». Ἕνας κορανικός στίχος, συνοψίζοντας τήν τιμή πού δόθηκε ἀ- πό τόν Ἀλλάχ στόν Ἰησοῦ καί τή μητέρα του, γράφει ὅτι τούς κατέστησε «σημεῖον τοῦ σύμπαντος κόσμου» (21:91).

ΗΘΙΚΗ - ΝΟΜΟΣ

Βασικές ἐντολές

Τό Ἰσλάμ ἀποτελεῖ τόν πληρέστερο ἠθικό θεῖσμό. Τό Κορά- νιο εἶναι κατάμεστο ἀπό πρακτικές διατάξεις πού ἔχουν νομι- κό χαρακτήρα καί ἀναφέρονται σέ θέματα οἰκογενειακοῦ, κλη- ρονομικοῦ, δικονομικοῦ καί ποινικοῦ δικαίου. Στό Ἰσλαμικό ἱερό βιβλίο δέν ὑπάρχει συγκεκριμένος κώδικας ἐντολῶν, ὅπως εἶναι ὁ μωσαϊκός δεκάλογος ἡ ἡ ἐπὶ τοῦ ὁρους ὁμιλία. Ἐντού- τοις, παραγγέλματα ἀνάλογα μέ τίς 10 ἐντολές, ἐκτός ἀπό τήν 3η (περὶ σεβασμοῦ τοῦ θεοῦ ὀνόματος) καί τήν 4η (περὶ Σαβ- βάτου), βρίσκονται στό 17ο κεφάλαιο πού εἶναι γνωστό μέ τόν τίτλο «Ἡ νυκτερινή ὁδοιπορία» (17:24-25, 28-31). Τό Κοράνιο ἐπιτάσσει σεβασμό πρὸς τούς γονεῖς (17:24-25). Καταδικάζει τή μοιχεία (17:34) ἐπιβάλλοντας ὡς τιμωρία «ἐκατόν μαστιγώ- σεις ἐκάστω» (24:2-3). Ἀπαγορεύει τόν φόνο (17:35), ἐκτός ἂν πρόκειται «περὶ δικαίας αἰτίας». Θεωρεῖ θεμιτὴ τήν ἀντεκδίκη- ση (βεντέτα), ἀλλά συνιστᾷ «νά μὴ ὑπερβαῖναι τά ὅρια» (17:35)· στόχος της πρέπει νά εἶναι ἀποκλειστικά ὁ φονευτής. Ὁ φόνος ἐνός μὴ μουσουλμάνου ἡ ἐνός δούλου δέν δικαιολογεῖ τήν ἀ- ντεκδίκηση.

Γιὰ τήν κλοπὴ ὀρίζεται ἀκρωτηριασμός τῶν χειρῶν τοῦ κλέ- φτη (5:42). Τό ψέμα δέν ἀπαγορεύεται σαφῶς. Ἐντούτοις, το-

νίζεται τό καθήκον τῆς τηρήσεως τῶν συμφωνιῶν, καταδικάζονται ἡ τοκογλυφία καί ἡ δωροδοκία καί συνιστᾶται ἡ ἐπιείκεια πρὸς τοὺς ὀφειλέτες. Τό ἱερό βιβλίον τοῦ Ἰσλάμ ἀπαγορεύει αὐστηρά τὴν οἰνοποσία, τὰ τυχερά παιχνίδια (5:92), τὴ βρώση χοιρινοῦ κρέατος (2:168· 5:4 κ.ά.). Συνιστᾶ στὸν δικαστὴ ἀμερόληπτη κρίση (6:153). Θεωρεῖ τὴ δικαιοσύνη ὡς συστατικό τοῦ εὐσεβοῦς ἀνθρώπου (5:11). Ἐπιμένει στό χρέος τῆς προστασίας τῶν ὀρφανῶν (4:2-3 β, 11· 17:36). Ὑποστηρίζει ὅτι οἱ καλὲς πράξεις εἶναι κοσμήματα ἀνώτερα πλούτου καί τέκνων (18:44). Καταδικάζει τὴν ὑπερηφάνεια (4:40· 17:34). Ὑμνεῖ τὴ μεγαλοφυχία, τὴν καλοσύνη καί τὴν εὐγένεια.

Θέση τῆς γυναίκας

Στό Κοράνιο εἶναι ἔκδηλη ἡ μονομέρεια ὑπὲρ τῶν ἀνδρῶν καί ἡ ὑποτίμηση τῆς γυναίκας, ἰδιαίτερα σέ ζητήματα γάμου καί διαζυγίου. «Οἱ ἄνδρες εἶναι ἀνώτεροι τῶν γυναικῶν, ἔνεκα τῆς ιδιότητος δι' ἧς ὁ Θεὸς ὕψωσε τοὺς μὲν ἐπὶ τῶν δέ, καί διότι οἱ ἄνδρες προικίζουσι τὰς γυναῖκας ἐκ τοῦ πλούτου αὐτῶν» (4:38). Τό Ἰσλάμ ὄχι μόνο ἐπιτρέπει, ἀλλὰ καί συνιστᾶ τὴν πολυγαμία. Παράλληλα πρὸς τίς νόμιμες 4 συζύγους ὁ μουσουλμάνος μπορεῖ νά ἔχει ἀπεριόριστο ἀριθμὸ ἀπὸ παλλακίδες. Διακαίουται νά νυμφευθεῖ χριστιανὴ ἢ Ἑβραία, χωρὶς ἐκεῖνη νά ὑποχρεωθεῖ νά ἐγκαταλείψει τὴ θρησκεία της. Μιά μουσουλμανίδα ὅμως δέν μπορεῖ νά παντρευτεῖ χριστιανὸ ἢ Ἰουδαῖο. Ἀπαγορεύεται στὸν μουσουλμάνο νά νυμφευθεῖ παντρεμένη γυναίκα, ἡ ὁποία δέν ἔχει πάρει διαζύγιο. Δέν ἀπαιτεῖται ὅμως διαζύγιο στὴν περίπτωση ποὺ ἡ γυναίκα εἶναι σύζυγος ἐνὸς ἀπίστου. Τό Κοράνιο θεσπίζει μὲ ἐκπληκτικὴ εὐκολία τό διαζύγιο. Τό δικαίωμα ὅμως αὐτό τό ἔχει ἀποκλειστικά ὁ σύζυγος. Λύση τοῦ γάμου μπορεῖ ἐπίσης νά γίνει κοινὴ συναινέσει, μὲ καταβολὴ ἀποζημιώσεως στὸν σύζυγο, συνήθως τὴν ἐπιστροφή τῆς προίκας.

Θεσμός δουλείας

Στήν Ισότητα όλων τών ανθρώπων αντιστρατεύεται καί ὁ θεσμός τῆς δουλείας πού ἀπερίφραστα ἀναγνωρίζεται ἀπό τό Κοράνιο. Σύμφωνα μέ τήν ἐπίσημη ἰσλαμική νομοθεσία, δοῦλος εἶναι ὁ αἰχμάλωτος πολέμου, ὁ ἄπιστος, ὁποῖος συλληφθεῖ στό διάστημα ἐπιδρομῆς σέ χώρα ἐχθρική, τά παιδιά μιᾶς δοῦλης. Οἱ δοῦλοι, ὅπως καί ἄλλες μορφές ἰδιοκτησίας, μεταβιβάζονται. Μόνο οἱ μή μουσουλμάνοι παραμένουν στήν τάξη τών δούλων. Ὑπάρχουν καί προτροπές νά παρέχεται ἐλευθερία στούς δούλους, ὅταν αὐτοί ἐπιδείξουν καλή συμπεριφορά. Ἡ ἀπελευθέρωση γίνεται μέ γραπτή δήλωση ἢ καί μέ προφορική μπροστά σέ δύο μάρτυρες. Κάτω ἀπό τήν πίεση τών διεθνῶν διακηρύξεων περί ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου οἱ νομοθετικοί κώδικες πολλῶν ἰσλαμικῶν κρατῶν δέν ἀναγνωρίζουν σήμερα τή δουλεία. Στή Σαουδική Ἀραβία, ὅπου ζεῖ ἡ περισσότερη παραδοσιακή μερίδα τοῦ Ἰσλάμ, ἡ δουλεία καταργήθηκε μόλις τό 1962.

Ἱερός πόλεμος

Θεσμοθετημένος συχνά ὡς ἱερό καθήκον εἶναι στό Ἰσλάμ ὁ πόλεμος κατά τών ἀπίστων («τζιχάντ» – jihād). «Ὅποτε συναντᾶτε τούς ἀπίστους, φονεύετε καί κατασφάζετε συγκρατοῦντες στερεῶς τά δεσμά τοῦ αἰχμαλώτου», παροτρύνει τό Κοράνιο (47:4-5. Πρβλ. 8:52-53, 68, 76· 57:10· κ.ά.). Ἡ ἀποδοχή καί δικαίωση τοῦ ἱεροῦ πολέμου παραμένει ἀναμφισβήτητη. Οἱ χῶρες πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τήν κυριαρχία τοῦ Ἰσλάμ – ἰδιαίτερα ἐκεῖ ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ πολυθεϊσμός, ἡ ἀθεΐα, ἡ εἰδωλολατρία – ὀνομάζονται Οἶκος πολέμου (Ντάρ-ἄλ-χάρμπ – Dār al-harb), σέ ἀντιδιαστολή πρός τόν Οἶκο τοῦ Ἰσλάμ (Ντάρ-ἄλ-Ἰσλάμ – Dār al-Islām). Δύσκολα συμβιβάζονται μέ ἀνεξιθρησκεία παραγγέλματα ὅπως, «Πολεμεῖτε αὐτούς μέχρι οὐ δέν θά ὑπάρχη πλέον πειρασμός, μέχρι οὐ δέν θά ὑπάρχη ἄλλη θρησκεία ἢ τοῦ μόνου Θεοῦ» (8:40). Ἡ πεποίθηση στό χρέος τοῦ ἱεροῦ πολέμου στήριξε καί ἐνίσχυσε τήν ἐπεκτατική ὁρμή τοῦ

Ισλάμ και συγχρόνως μαρτυρεί ότι αυτό, παράλληλα προς τόν θρησκευτικό του χαρακτήρα, είναι και μέγεθος πολιτικό. Ο Προφήτης δέν ίδρυσε μόνο μία θρησκευτική κοινότητα, αλλά και ένα κράτος.

Σαρία (Shari'a)

Με βάση την κορανική διδασκαλία και τις συμπληρωματικές διευκρινίσεις και ρυθμίσεις τών Χαντίθ, αναπτύχθηκε ή μουσουλμανική νομοθεσία, ή «σαρία», πού ζήτησε νά καθορίσει λεπτομερώς τή συμπεριφορά του ατόμου και τόν ρυθμό τής κοινωνικής ζωής. Αύτή καθεαυτή ή σαρία δέν συνεπάγεται κρατικό ή άλλο μηχανισμό γιά νά επιβληθεί ως νόμος. Στην πράξη τήν ιδιότητα αύτή τήν αποκτά τή στιγμή πού υιοθετείται ως νόμος του κράτους. Η σαρία περιέχει διατάξεις πού δέν υπάγονται στην περιοχή τών σημερινών νομικών κωδίκων, όπως είναι τά θέματα πίστεως, ένδυμασίας, προσωπικής υγιεινής, νηστείας κ.λπ. Η ισλαμική θρησκεία ρυθμίζει όλες τις πλευρές τής ανθρώπινης ζωής στον δημόσιο και τόν ιδιωτικό τομέα, όλες τις περιπτώσεις τής οικογενειακής, εμπορικής, πολιτικής και θρησκευτικής συμπεριφοράς.

Προικισμένοι νομικοί έπεξεργάσθηκαν τις διάφορες μουσουλμανικές αρχές και προσπάθησαν νά τις έρμηνεύσουν και νά τις συστηματοποιήσουν. Τό αποτέλεσμα ήταν νά αναπτυχθεί πολύ νωρίς, ήδη από τόν 2ο αί. μετά τήν Έγίρα, ή μουσουλμανική νομική έπιστήμη («φίκ» – fiqh, γνώση, νοημοσύνη). Η σαρία υπήρξε ο συνδυαστικός ιστός τής ένότητας του ισλαμικού κόσμου και ο βασικός παράγοντας γιά τήν όμοιομορφία του Ισλάμ από τό Γιβραλτάρ μέχρι τήν Ίνδονησία.

ΛΑΤΡΕΙΑ

Ἡ λατρευτική ζωή τοῦ μουσουλμάνου διακρίνεται γιά λιτότητα καί ἔνταση. Καλλιεργεῖ τή θρησκευτική συνείδηση καί τήν κρατάει σέ συνεχή ἐγρήγορηση, τονίζοντας τήν ἔνταξη σέ μία εὐρύτατη κοινότητα ἀνθρώπων, πού ὑπακούουν στό θέλημα τοῦ Θεοῦ.

Οἱ πέντε στύλοι τοῦ Ἰσλάμ

Οἱ θεμελιώδεις λατρευτικές ὑποχρεώσεις τοῦ μουσουλμάνου, πού ἀποκαλοῦνται «πέντε στύλοι τοῦ Ἰσλάμ», εἶναι:

1. Ἡ ὁμολογία πίστεως («σαχάντα» – *shahāda*) πού πρέπει νά ἐπαναλαμβάνεται πολλές φορές τήν ἡμέρα: «Δέν ὑπάρχει ἄλλος θεός ἐκτός ἀπό τόν Θεό. Ὁ Μωάμεθ (εἶναι) ὁ ἀπόστολος τοῦ Θεοῦ.» Ἡ διακήρυξη αὐτή συνοψίζει τήν κεντρική ἰσλαμική διδασκαλία. Ἡ σαχάντα, γραμμένη ἀραβικά μέσα σέ κύκλο, ἀποτελεῖ τό βασικό ὀπτικό σύμβολο τοῦ Ἰσλάμ.
2. Ἡ προσευχή («σαλάτ» – *ṣalāt, namaz*) «διά τούς πιστούς εἶναι ὑποχρεωτική καθ' ὥρας ὠρισμένες» (4:104). Ἐπαναλαμβάνεται τουλάχιστον πέντε φορές τήν ἡμέρα μέ τρόπο τελετουργικό: τό πρῶι, μεταξύ χαραυγῆς καί ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου· τό μεσημέρι· στίς 3 περίπου τό ἀπό-

Ἑσωτερικό σύγχρονου τεμένους. Μπαχρέιν
(Φωτ. ἀπό *The World's Religions*, Cambridge
University Press, 1997).

γευμα· μετά τή δύση τοῦ ἡλίου· καί τό βράδυ, ὅταν πιά εἶναι σκοτάδι. Τό Κοράνιο ἀναφέρει μόνο τρεῖς ὑποχρεωτικές προσευχές, τονίζοντας ἰδιαίτερα τή μεσημβρινή. Πρὶν ἀπὸ τή σάλατ ἐπιβάλλεται τελετουργικὴ νύφη τοῦ προσώπου, τῶν χειρῶν μέχρι τοὺς ἀγκῶνες καί τῶν ποδιῶν μέχρι τοὺς ἀστραγάλους. Ὅταν δὲν ὑπάρχει νερό, ὁ πιστός μπορεῖ νά χρησιμοποιοῦται λεπτὴ ἄμμο (5:8· 9:46).

Ἡ καθιερωμένη μουσουλμανικὴ προσευχή ἔχει ρυθμὸ αὐστηρά καθορισμένο, στὸν ὁποῖο μετέχει ὁλόκληρο τὸ σῶμα. Σέ συνδυασμὸ μέ καθιερωμένες κινήσεις, γονυκλισία καί ἐδαφιαῖες μετάνοιες, περιλαμβάνει σύντομες δοξολογικὲς ἀναφωνήσεις καί ἀκόμη κορανικὲς περικοπές, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες τὴν κύρια θέση κατέχει ἡ πρώτη σούρα (Ἡ Ἐναρξη), πού εἶναι ἡ τυπικότερη προσευχή τοῦ Ἰσλάμ καί ἀποτελεῖ τὴν καρδιά τῆς μουσουλμανικῆς πνευματικότητας.

Ἡ μεσημβρινή προσευχή τῆς Παρασκευῆς γίνεται μέ συγκέντρωση ὁλόκληρης τῆς μουσουλμανικῆς κοινότητας στό τέμενος. Ὁ ἱμάμης, ὁ προϊστάμενος τῆς λατρευτικῆς συναθροίσεως, στέκεται μπροστά καί ἀπαγγέλλει τοὺς καθορισμένους στίχους τοῦ Κορανίου, οἱ δὲ πιστοί, σέ ζυγούς, ἐκτελοῦν ρυθμικά τίς προβλεπόμενες κινήσεις. Στὴν περίοδο τῆς νηστείας ἡ τήρηση τῆς προσευχῆς εἶναι αὐστηρότερη. Ἐκτός ἀπὸ τὴν καθιερωμένη τελετουργικὴ προσευχή, τὴ σάλατ, συνηθίζονται καί ἄλλες, εἰδικές προσευχές, π.χ. σέ κηδεῖες, σέ περιόδους ἀνομβρίας, προκειμένου νά ληφθεῖ μιά σοβαρὴ ἀπόφαση, στά κρίσιμα γεγονότα τῆς προσωπικῆς, οἰκογενειακῆς καί κοινοτικῆς ζωῆς.

Στοὺς κύκλους τῶν μουσουλμάνων μουσικῶν ἀναπτύχθηκε καί ἡ «*dhikr*» (*dhikr*), ἡ συνεχὴς μνήμη τοῦ Θεοῦ, πού ἄξονά της ἔχει τὴν εὐλαβικὴ ἐπανάληψη τῶν 99 ὡραισιότατων ὀνομάτων τοῦ Θεοῦ ἢ τὴ συνεχὴ ἐπανάληψη ἑνὸς ἀπὸ αὐτά, μέ δέος καί στοχασμὸ. Γιὰ τὴ διευκόλυνση στὴν ἀναπόληση τῶν θείων ὀνομάτων, ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. χρησιμοποιεῖται τὸ κομποσχοίνι, πού ἔχει συνήθως 99 ἢ 33 κόμπους.

3. Ἡ ἐλεημοσύνη («ζακάτ» – zakat). Ἐκφράζει τό ἐνδιαφέρον καί τήν ἀγάπη πρὸς τόν συνάνθρωπο. Δίνεται σέ χρήμα ἢ σέ εἶδος καί εἶναι καθήκον κάθε μουσουλμάνου (2:273-275· 30:39 κ.ά.). Ἡ μουσουλμανική ἐλεημοσύνη εἶναι ἓνα εἶδος φόρου κοινωνικῆς πρόνοιας καί ἀναλογεῖ στό 2,5% (ἢ ὅπως καθορίζει ἡ παράδοση στό 1/40) τοῦ πλεονάσματος τῶν ἐσόδων τοῦ πιστοῦ. Ἐκτός ἀπό τήν καθιερωμένη «ζακάτ», συνηθίζονται καί προαιρετικές ἀγαθοεργίες («σαντάκια» – sadaqa), ὅπως π.χ. στό τέλος τοῦ ραμαζανίου.
4. Ἡ νηστεία («σάουμ» – sawm) στή διάρκεια τοῦ 9ου μηνός, τοῦ Ραμαντάν (Ramadān), εἶναι ὑποχρεωτική γιά ὅλους τοὺς μουσουλμάνους ἄνω τῶν 14 χρόνων. Συνίσταται στήν ἀποχή ἀπό τροφή, ποτό, σεξουαλικές σχέσεις, κάπνισμα, ὁσφρηση ἀρωμάτων καί διαρκεῖ τήν ἡμέρα ἀπὸ τῆ χαραυγὴ μέχρι τῆ δύση τοῦ ἡλίου, ἐνῶ κατά τῆ νύκτα δέν ὑπάρχουν περιορισμοί. Οἱ ἀσθενεῖς, οἱ ἐγκυες γυναῖκες καί οἱ ταξιδιώτες ἐξαιροῦνται, ἀναλαμβάνουν ὁμως τήν ὑποχρέωση νά νηστεύουν ἀργότερα ἴσο ἀριθμὸ ἡμερῶν, ὅταν δέν θά βρισκονται πλέον σέ κατάσταση ἑκτακτῆς ἀνάγκης. Σέ ὀρισμένες μουσουλμανικὲς χῶρες, ἡ παράβαση τῆς νηστείας τιμωρεῖται ἀκόμη καί σήμερα. Ἐκτός ἀπὸ τῆ μεγάλη νηστεία τοῦ Ραμαντάν, οἱ μουσουλμάνοι νηστεύουν ἐπίσης ἐκτάκτως, γιὰ νά ἐξαγνισθοῦν ἀπὸ σοβαρά παραπτώματα.
5. Ἱερὴ ἀποδημία (22:28-31), προσκύνημα στή Μέκκα («χάτζ» – hajj). Γίνεται στὸν δωδέκατο μῆνα τοῦ μουσουλμανικοῦ ἔτους (Δούλ-Χίτζα – Dhū'l-Hijja). Ὁ μουσουλμάνος, ἐφόσον ἔχει τὴ δυνατότητα, ὑποχρεοῦται νά πραγματοποιήσῃ αὐτὸ τὸ προσκύνημα τουλάχιστο μιά φορά στή ζωὴ του. Οἱ προσκυνητὲς περιφέρονται ἐπτὰ φορές γύρω ἀπὸ τὴν Κάαμπα (Ka'ba), ὅπου βρίσκεται ὁ ἱερός μαῦρος λίθος, προσπαθώντας νά τὸν ἀσπασθοῦν ἢ νά τὸν ἀγγίξουν. Κατόπιν διανύουν, τρέχοντας, ἐπτὰ φορές ἓνα ὀρισμένο διάστημα ποῦ βρίσκεται μεταξύ τῶν παλαιῶν λόφων Σαφά (Safa) καί Μάρουα (Marwa). Τὸ προσκύνημα περιλαμβάνει πορεία στό Ἀραφάτ,

μερικές ώρες ανατολικά της Μέκκας, και κορυφώνεται με τη θυσία ζώων στην πόλη Μίνα –σέ ανάμνηση της θυσίας του Ἀβραάμ όταν, γιά νά ὑπακούσει στόν Θεό, δέχθηκε νά θυσιάσει τόν Ἰσμαήλ (δχι τόν Ἰσαάκ)– καί τελειώνει μέ επίσκεψη στόν τάφο τοῦ Προφήτη στή Μεδίνα. Ἡ χάτζ ἐνισχύει τή συνοχή τῶν μουσουλμάνων σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο, ἐξαίροντας τήν ἐνότητα τῆς «οὔμμα», τῆς ἰσλαμικῆς κοινότητας.

Θρησκευτικοί λειτουργοί

Οἱ συντονιστές τῆς λατρείας ὅπως ὁ μουεζίνης (πού καλεῖ τούς πιστούς στήν προσευχή), ὁ ἱμάμης (πού προΐσταται στή δημόσια προσευχή), ὁ κατίμπ (ὁ ἱεροκήρυκας), δέν ἔχουν ἰδιαίτερη ἱερατική ιδιότητα. Δέν ἀναγνωρίζεται ἱεροσύνη στό Ἰσλάμ. Οὔτε οἱ οὔλαμάδες («*ulamā*») ἀποτελοῦν ἱερατεῖο – διότι ἡ ἐξουσία τους δέν ἀπορρέει ἀπό ἰδέες σχετικές μέ τή μεσολάβηση ἀνάμεσα στόν Ἀλλάχ καί τούς ἀνθρώπους. Εἶναι ἀπλῶς οἱ εἰδήμονες, οἱ μελετητές τοῦ νόμου, οἱ θεολόγοι, οἱ «νομικοί». Ἡ ἐπιρροή τους ὅμως μέσα στή ζωή τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου εἶναι ἄνευ προηγουμένου στήν ἱστορία τῶν θρησκευμάτων. Πολλές φορές ὁδήγησαν στήν ἀνατροπή τῶν κυβερνώντων. Κανένα εἶδος ἱερατείου δέν συμβαδίζει παράλληλα, ὥστε νά διεκδικεῖ μερίδιο ἀπό τό κύρος τους. Στήν οὐσία ἀποτελοῦν τούς φορεῖς καί τούς διαμορφωτές τοῦ ἰσλαμικοῦ πνεύματος καί ἡθους. (Γιά τούς σήιτες βλ. κατωτέρω.)

← Τό τέμενος τοῦ Μωάμεθ στή Μεδίνα

(Φωτ. ἀπό Ministry of Information, Kingdom of Saudi Arabia).

Έορτές

Τό έορτολόγιο τοῦ Ἰσλάμ στηρίζεται στό σεληνιακό ἔτος, πού ἀποτελεῖ καί τή βάση τῆς ἰσλαμικῆς χρονολογίας. Ἔτσι οἱ μουσουλμανικές έορτές δέν συνδέονται μέ σταθερές ἐποχές τοῦ γνωστοῦ μας ἔτους, ἀλλά μετακινοῦνται διαδοχικά σέ ὅλες τῆς ἐποχές. Τό ἰσλαμικό ἔτος ἀρχίζει μέ τόν έορτασμό τῆς Ἑγίρας, δηλαδή τῆς ἐξόδου τοῦ Μωάμεθ καί τῶν συντρόφων του, τό 622 μ.Χ. ἀπό τή Μέκκα στή Μεδίνα (1η τοῦ μηνός Μουχάρραμ – Muharram). Ἡ ἀρχή κάθε ἰσλαμικοῦ ἔτους, σέ σχέση μέ τό ἡλιακό, μετακινεῖται πρὸς τὰ πίσω 11 ἡμέρες καί μερικῆς ὥρες. (Ἐνδεικτικά σημειώνεται ὅτι τό 1413 ἔτος Ἑγίρας ἄρχισε στίς 2 Ἰουλίου 1992, τό 1414 ἔτος Ἑγίρας στίς 21 Ἰουνίου 1993. Τό νέο μουσουλμανικό ἔτος 1424 ἄρχισε στίς 4 Μαρτίου 2003.)

Στίς 10 τοῦ πρώτου μηνός εορτάζεται ἡ ἀνάμνηση τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου. Στίς 12 τοῦ 3ου μηνός, τοῦ Ραμπά-ἄλ-Ἄουαλ (Rabī' al-Awal), οἱ περισσότεροι μουσουλμάνοι εορτάζουν τή γέννηση τοῦ Μωάμεθ. Οἱ αὐστηροὶ δμως σουννίτες δέν τηροῦν τήν εορτή αὐτή. Στίς 27 τοῦ 7ου μουσουλμανικοῦ μηνός, τοῦ Ράτζαμπ (Rajab), εορτάζεται ἡ ἀνάμνηση τοῦ νυκτερινοῦ ταξιδιοῦ τοῦ προφήτη Μωάμεθ στόν οὐρανό (Λαϊλάτ-ἄλ-μιράζ – Lailāt al-mi'raj), κατὰ τό ὁποῖο δόθηκε στόν προφήτη ἡ θεία ἐντολή γιά τήν ἰσλαμική προσευχή καί ἡ μορφή πού θά ἔπρεπε νά ἔχει. Στά μέσα τοῦ 8ου μηνός, τοῦ Σαμπάν (Sha'bān), εορτάζεται ὁ καθορισμός τῆς «κίμπλα» (qibla), δηλαδή τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν προσευχομένων πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς Μέκκας.

Ἡ λατρευτική ζωὴ τοῦ μουσουλμάνου ἐντείνεται τόν 9ο μήνα, τόν Ραμαντάν, ὁπότε τηρεῖται ἡ νηστεία πού ἀναφέραμε προηγουμένως. Στὴν περίοδο αὐτὴ διακρίνεται ἡ νύκτα τῆς 23ης πρὸς τήν 24η τοῦ μηνός, ἡ «νύκτα τῆς δυνάμεως», κατὰ τήν ὁποία, σύμφωνα μέ τή μουσουλμανικὴ παράδοση, κατέβηκε τό Κοράνιο ἀπὸ τόν οὐρανό. Τήν 1η τοῦ 10ου μηνός, τοῦ Σαουάλ (Shawāl), τελειώνει ἡ νηστεία καί πανηγυρίζεται ἡ «Ἴντ-ἄλ-Φίτρ» ἢ «Ἴντ-ἄλ-Σαγίρ» (ʿId al-Fiṭr ἢ ʿId al-Ṣaghīr), ἡ «μικρὴ

έορτή». Τήν έναρξή της προσδιορίζει ή έμφάνιση τής νέας σελήνης. Χιλιάδες πιστοί συγκεντρώνονται από νωρίς στά τεμένη και ό τόνος τής ημέρας είναι έξαιρετικά χαρούμενος.

Η σημαντικότερη έορτή είναι ή «Ίντ άλ-Καμπίρ» ή «Ίντ άλ-Ύντχα» (Ίd al-Kabīr ή Ίd al-Aḡḡā), τουρκικά «Κουρμπάν μπαϊράμ» ή «Μπουγιούκ μπαϊράμ». Τελείται τόν δωδέκατο μήνα, Δούλ-Χίτζα (Dhu'l-Hijja), στή διάρκεια του όποίου πραγματοποιείται τό μεγάλο προσκύνημα στή Μέκκα. (Τό σπουδαιότερο στοιχείο της είναι ή ζωοθυσία στίς 10 του 12ου μηνός, συγχρόνως μέ τήν προσφερόμενη στή Μίνα τής Μέκκας.) Έκτός από τίς βασικές πανισλαμικές αυτές έορτές, υπάρχουν ακόμα διάφορες τοπικές πανηγύρεις και προσκυνήματα, τά όποία αποτελούν εύκαιριές θρησκευτικής συγκίνησης και εύφροσύνης.

Γιά τούς σήιτες ή κατεξοχήν έορτή είναι ή ανάμνηση του πάθους του Άλη και τών υιών του Χασάν και Χουσαΐν και τελείται στό πρώτο 10ήμερο του μουσουλμανικού έτους. Στούς δρόμους τών σηιτικών πόλεων στήνονται μαύρες σκηνές στολισμένες μέ κεριά, όπλα, σημαίες και λάβαρα που έχουν τήν καθιερωμένη εικόνα, τό χέρι του Άλη ή τής Φάτιμα (Fāṭimah). Τά πέντε δάκτυλα συμβολίζουν τόν Προφήτη και τούς κατά σάρκα συγγενείς του: τήν κόρη του Φάτιμα, τόν γαμπρό του Άλη και τούς έγγονούς του Χασάν και Χουσαΐν. Σέ όλες τίς σηιτικές κοινότητες ή ατμόσφαιρα δονείται από έντονη συγκίνηση και θρησκευτική έξαρση. Τή 10η ήμέρα τελείται ή άναπαράσταση του πάθους και του ένταφιασμού του Χουσαΐν, όπότε ή πνευματική διεύερση και μεταρσίωση άποκορυφώνονται. Οί έορτές αυτές τελούνται μέ έπισημότητα στήν Ίράν, τήν Ύμενή και σέ πολλά άλλα μέρη, όπως στό Πακιστάν, τό Ίράκ και τήν Ίνδία, τό έπίκεντρο όμως είναι ή Κάρμπαλα του Ίράκ, ό τόπος του θανάτου του Χουσαΐν, όπου βρίσκεται και τό πνευματικό κέντρο τών σηιτών.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ - ΕΞΑΠΛΩΣΗ

1. Ἡ πρώτη περίοδος τοῦ Ἰσλάμ, ἀπό τόν 7ο ὡς τά μέσα τοῦ 13ου αἰ. μ.Χ. (1258 μ.Χ.), χαρακτηρίζεται ἀπό ἐκπληκτική ἐπιτυχία σέ ὅλους τούς τομεῖς. Ἡ στρατιωτική ἐπέκταση ὑπῆρξε κεραυνοβόλος. Στήν Ἀνατολή, μετά τήν πρῶιμη κατάληψη τῆς Συρίας καί τῆς Περσίας (πρῶτο ἡμισυ τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ.), τά μουσουλμανικά στρατεύματα εἰσέβαλαν στή Β. Ἰνδία, τό σημερινό Πακιστάν (710-713 μ.Χ.), καί γύρω στά μέσα τοῦ 8ου αἰ. μ.Χ. ἔφθασαν στήν Κίνα. Προηγουμένως εἶχαν ἀπειλήσει καί τήν Κωνσταντινούπολη (669-678 μ.Χ.). Στή Δύση, μέσα σέ λίγες δεκαετίες οἱ μουσουλμάνοι κατέκτησαν τή Β. Ἀφρική (646 μ.Χ. ἐκπόρθησαν τήν Ἀλεξάνδρεια, 697 μ.Χ. κατέστρεψαν τήν Καρθαγένη). Τό 711 μ.Χ. εἰσέβαλαν στήν Ἰβηρική χερσόνησο καί κατέλαβαν (712 μ.Χ.) τό Τολέδο, γιά νά ἀναχαιτισθοῦν ἀπό τούς Φράγκους στή μάχη τοῦ Πουατιέ (Poitiers) (732 μ.Χ.). Ἔτσι, ἕναν αἰῶνα μετά τόν θάνατο τοῦ Μωάμεθ εἶχε δημιουργηθεῖ ἕνα ἀπέραντο ἀραβικό κράτος, τό ὁποῖο ἐκτεινόταν ἀπό τά Ἰμαλάια καί τίς πεδιάδες τῆς Κίνας μέχρι τά Πυρηναιῖα. Ἡ ἐντυπωσιακή αὐτή ἐπιτυχία δέν περιορίσθηκε σέ στρατιωτικές μόνο κατακτήσεις, ἀλλά ἐπεκτάθηκε καί στόν πολιτιστικό τομέα. Θεσμοθετήθηκαν νέες διοικητικές δομές, ἀνθήσαν οἱ ἐπιστῆμες καί οἱ τέχνες.

Ἡ κλασικότερη μορφή πολιτειακῆς ὀργανώσεως τοῦ Ἰσλάμ ὑπῆρξε τό χαλιφάτο, πού διαμορφώθηκε μετά τόν θάνατο τοῦ Μωάμεθ. Στήν ἀρχή εἶχε ὡς ἔδρα τή Μεδίνα, στή συνέχεια μετακινήθηκε στή Δαμασκό καί ἀργότερα στή Βαγδάτη. Πρῶτος χαλίφης καί ἡγέτης τοῦ Ἰσλαμικοῦ κράτους ἦταν ὁ Ἀμπού Μπάκρ (Abū Bakr, 632-634 μ.Χ.). Τόν διαδέχθηκε ὁ Ὁμάρ (ʿUmar, 634-644 μ.Χ.). Καί οἱ δύο αὐτοί χαλίφες ἦταν ἐξ ἀγγιστείας συγγενεῖς τοῦ Μωάμεθ (εἶχε νυμφευθεῖ τίς θυγατέρες τους). Τρίτος χαλίφης ἔγινε ὁ Ὁθμάν (ʿUthmān, 644-656 μ.Χ.) καί τέταρτος, ὁ γαμπρός τοῦ Μωάμεθ, Ἄλη (656-661 μ.Χ.). Ὁ γιός τοῦ τελευταίου παραιτήθηκε ἀπό τά ἡγεμονικά δικαιώματά του στή χαλι-

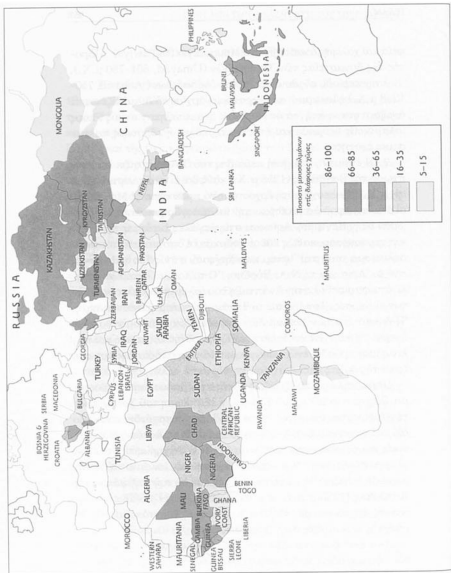
φεία και χαλίφης αναδείχθηκε ο Μουαουίγια (Mu'āwīya), ο ιδρυτής της δυναστείας των Ομαγιαδών (Umayyad, 661-750 μ.Χ.).

Στήν περίοδο της δυναστείας των Άββασιδών ('Abbāsid, 750-1258 μ.Χ.) ή ισλαμική αυτοκρατορία άρχισε νά διαμελίζεται σέ ανεξάρτητα κράτη, τά όποια όμως θεμελιώθηκαν στους ίδιους ισλαμικούς θεσμούς και έτσι διατηρήθηκε ή ευρύτερη πολιτιστική ένότητα.

2. Η επόμενη ιστορική περίοδος του Ισλάμ άρχίζει από τήν πτώση της Βαγδάτης (1258 μ.Χ.) και φθάνει στά τέλη του 18ου αϊ. μ.Χ. Τήν εποχή αυτή έρχονται στό προσκήνιο οί Μογγόλοι, οί όποιοι, αφού άσπάσθηκαν τήν ισλαμική θρησκεία, τήν έδραιώσαν στήν Κεντρική Ασία και στίς μεγάλες εκτάσεις της Ινδικής χερσονήσου, καθώς και οί Τουρκοί, οί όποιοι μετά τόν προσηλυτισμό τους στό Ισλάμ κυριάρχησαν στους 15ο και 16ο αϊ. στή Δ. Ασία και τή Ν.Α. Ευρώπη. Ο τρίτος λαός πού συνέβαλε αποφασιστικά στήν ανάπτυξη του ισλαμικού πολιτισμού ήταν οί Πέρσες. Τόν 16ο αϊ. τό Ισλάμ γνώρισε μιά σπάνια άκμή. Η δυναστεία των Σαφαβιδών στήν Περσία και οί μογγολικές ήγεμονίες στήν Ινδία έδωσαν νέα ώθηση στήν κοινωνική και πολιτιστική πρόοδο, ενώ ή όθωμανική αυτοκρατορία έφθασε στό ζενίθ της δόξας της.

Παράλληλα μέ τίς εξελίξεις αυτές στόν βασικό ισλαμικό κορμό, άρχισε στό τέλος του 13ου αϊ. ή εξάπλωση του Ισλάμ προς τήν Ινδονησία, όπου μέ κέντρο τήν Ιάβα επιταχύνθηκε τόν 16ο αϊ. και συνεχίσθηκε ή διάδοσή του προς δυσμάς, στίς αφρικανικές χώρες, στά νότια της Σαχάρας. Η Β. Νιγηρία από τόν 15ο αϊ. έγινε ισλαμική. Η μόνη υποχώρηση του Ισλάμ σ' αυτή τήν περίοδο συνέβη στήν Ισπανία μέ τήν πτώση του χαλιφάτου της Κόρδοβας (1236 μ.Χ.), τή μεταφορά του στή Γρανάδα και τήν πτώση της τελευταίας (1492 μ.Χ.), πού σήμανε τό τέλος της άραβικής κυριαρχίας στήν Ισπανία.

Άπό πλευράς καθαρώς θρησκευτικής τό τυπικότερο γεγονός της περιόδου αυτής υπήρξε ή μεγάλη ανάπτυξη του σουφισμού, ή όργάνωση των μουσουλμανικών άσκητικών ταγμάτων

καί ή βαθιά επίδρασή τους στά λαϊκά στρώματα. Ώς εκείνη τήν εποχή τό σουφικό ρεύμα είχε παραμείνει ώς επί τό πλείστον περιορισμένο σέ μικρό κύκλο διανοουμένων.

3. Περί τά τέλη τοῦ 18ου αἰ. μ.Χ. παρατηρήθηκε ὑποτονία τοῦ ἰσλαμικοῦ σφρίγγους, ἡ ὁποία κορυφώθηκε τόν 19ο αἰ. καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ. Ἡ ἐλληνική ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἀποτέλεσε στή Βαλκανική τό ἔναυσμα γιά μιά σειρά ἐξεγέρσεων πού κλόνισαν τή δύναμη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Στήν περίοδο αὐτή πολλές ἰσλαμικές χώρες βρέθηκαν κάτω ἀπό τήν κυριαρχία ξένων δυνάμεων (τό 1830 κατελήφθη ἀπό τοὺς Γάλλους ἡ Ἀλγερία καί τό 1881 ἡ Τυνησία). Τό ἀποφασιστικό πλῆγμα ἦλθε μετά τόν Α' παγκόσμιο πόλεμο, ὅταν τό 1924 ὁ Κεμάλ κατάργησε τή χαλιφεία καί ἐπέβαλε ριζικές μεταρρυθμίσεις στήν Τουρκία, ἡ ὁποία γιά πολλοὺς αἰῶνες ὑπῆρξε προπύργιο τοῦ Ἰσλάμ.

4. Μετά τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο ἄρχισε ἡ ἰσλαμική ἀναζωογόνηση. Συντελέσθηκε διαδοχικά ἡ πολιτική ἀνεξαρτησία ὅλων τῶν μουσουλμανικῶν λαῶν, καθῶς καί ἡ σταδιακή ἀποτίναξη τῆς ξένης οἰκονομικῆς ἐπικυριαρχίας. Τό 1945 ἰδρύθηκε ἡ δημοκρατία τῆς Ἰνδονησίας καί τό 1947 τοῦ Πακιστάν, κράτη μέ πυκνότατο μουσουλμανικό πληθυσμό πού ὑπερβαίνει τά 100 ἑκατομμύρια. Ἀκολούθησε ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Β. Ἀφρικῆς (Λιβύη 1951, Μαρόκο 1956, Σουδάν 1956 κ.λπ.). Στήν ἐποχή μας, τά κράτη πού ἀναγνωρίζουν τό Ἰσλάμ ὡς ἐπίσημη θρησκεία τους ἀποτελοῦν ἰσχυρή πολιτική ὁμάδα στόν Ο.Η.Ε. καί διαδραματίζουν σοβαρό ρόλο στή διεθνή σκηνή.

Ἡ οἰκονομική ἀνοδος τῶν ἰσλαμικῶν κρατῶν, κυρίως χάρι στοῦ πετρέλαιο, ἡ βελτίωση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου, οἱ ἐξοπλισμοί, τά ὑπερκέρδη, δημιούργησαν νέα αὐτοπεποίθηση στοὺς μουσουλμανικοὺς λαοὺς. Στήν ἐποχή μας τό Ἰσλάμ κερδίζει ἔδαφος μέ προσέλκυση νέων προσηλύτων ὄχι μόνο στήν Ἀφρι-

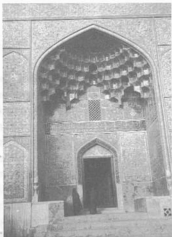
κή και την Άσία, αλλά και στον δυτικό κόσμο. Η διάδοση του Ισλάμ στίς Ήνωμένες Πολιτείες και η αναζωπύρωσή του σε πολλές ασιατικές δημοκρατίες που προήλθαν από την τέως Σοβιετική Ένωση, μαρτυρούν για τον νέο δυναμισμό που παρουσιάζει στην εποχή μας. Η σύγκρουση αραβικού κόσμου και Ισραήλ, ή ιρανική επανάσταση του Χομεϊνί και η πολεμική σύρραξη στον Περσικό κόλπο (1991) αποκάλυψαν τον τεράστιο και πολύμορφο ρόλο, τον οποίο είναι σε θέση να παίξει ο ισλαμικός ένθουσιασμός και φανατισμός στην παγκόσμια ιστορία.

Τό Ισλάμ αποτελεί σήμερα τη δεύτερη μεγάλη θρησκεία μετά τον Χριστιανισμό και επηρεάζει σχεδόν τό 1/5 της σύγχρονης ανθρωπότητας. Τό 1991, σε συνολικό πληθυσμό της γής περίπου 5 δισεκατομμυρίων, οι μουσουλμάνοι έφθαναν τά 971 εκατομμύρια (17,7%). Υπολογίζεται ότι τό 2.002 μ.Χ. έχουν υπερβεί τά 1.200 εκατομμύρια, δηλ. τό 19% του συνολικού πληθυσμού της γής που ξεπέρασε τά 6,3 δισεκατομμύρια.

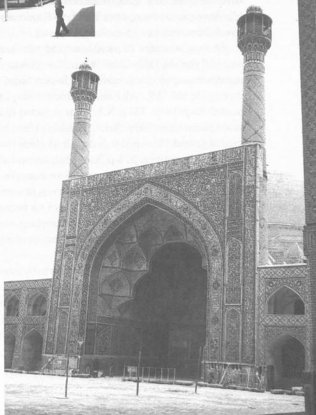
ΚΛΑΔΟΙ

Σηίτες

Ανάμεσα στά παγκόσμια θρησκευματα, τό Ισλάμ διατήρησε τη μεγαλύτερη όμοιογένεια. Από την άρχή όμως διακρίθηκαν και μέσα σ' αυτό δύο σαφείς ομάδες, οι σουννίτες (sunni) και οι σηίτες (shī'a ή shī'at 'Alī), που έδωσαν στη θεώρηση του Ισλάμ διαφορετικές προοπτικές. Συνήθως ό μεγάλος όγκος των «όρθοδόξων» μουσουλμάνων, που μένουν πιστοί στη «σούννα» (sunna), την παράδοση, χαρακτηρίζουν τούς σηίτες ως «σχισματικούς». Αντίθετα, οι σηίτες βλέπουν τίς δύο αυτές μορφές του Ισλάμ ως ανταποκρινόμενες σε διαφορετικές θρησκευτικές ιδιοσυγκρασίες ατόμων και λαών. Γεγονός είναι ότι οι σηίτες δέν αποσχίσθηκαν από τον κορμό των σουννιτών σε μία μεταγενέστερη εποχή, αλλά προήλθαν απ' ευθείας από τίς ρίζες

Έπιβλητικές πύλες
 από σιιτικά
 τεμένη.
 Ίσφαχάν.
 Περσία
 (Φωτ. †Α.Γ., 1974).

του Ἰσλάμ, ὡς ἕνας δεύτερος, μικρότερος κορμός, ὡς ἄλλη ἔκφραση καὶ κατεύθυνση ἀφετηριακῶν συνθηκῶν καὶ ζυμώσεων τῆς πρώτης ἱσλαμικῆς γενεᾶς. Στὴν ἐποχὴ μας οἱ ἄραβες καὶ οἱ τοῦρκοι μουσουλμάνοι εἶναι στὴν πλειονότητά τους σουννίτες, ἐνῶ ὅλοι σχεδόν οἱ ἱρανοὶ σιίτες. Παλαιότερα ὁμως, στοὺς 11ο καὶ 12ο αἰ. μ.Χ., τὸ κέντρο τῶν σιιτῶν ἦταν ἡ Συρία καὶ ἡ Β. Ἀφρική, ἐνῶ τὸ προπύργιο τῶν σουννιτῶν ἦταν τὸ Χουρασάν τῆς Περσίας.

Τὸν μεγαλύτερο κλάδο τῶν σιιτῶν ἀποτελοῦν ἐκεῖνοι πού δέχονται 12 κατεξοχὴν ἱμάμ καὶ ὀνομάζονται ἱμαμίτες ἢ δωδεκαδικοί. Τὸ δόγμα αὐτὸ ἀνακηρύχθηκε τὸ 1572 ἐπίσημη θρησκεία τῆς Περσίας (Ἰράν). Οἱ δωδεκαδικοὶ ἔχουν ἐπίσης πολλοὺς ὁπαδοὺς στὸ Ἰράκ – περίπου τὸ μισό τοῦ πληθυσμοῦ – καὶ ἀξιόλογες κοινότητες στὴν Ἰνδία, τὸ Πακιστάν, τὸ Ἀφγανιστάν, τὸν Λίβανο καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Ἀφρική.

Τὰ ὀνόματα τῶν 12 μεγάλων ἱμάμ τῶν ἱμαμιτῶν σιιτῶν εἶναι: Ἀλὶ ibn abī Ṭālib (θάν. 661 μ.Χ.). Ḥasan (θάν. 669 μ.Χ.), ὁ πρεσβύτερος υἱὸς τοῦ πρώτου. Ḥusain (θάν. 680 μ.Χ.), ὁ νεότερος υἱὸς τοῦ Ἀλὶ. Ἀλὶ Zain al-Ābidīn (θάν. 712 μ.Χ.). Muḥammad al-Baqir (θάν. 731 μ.Χ.). Jaʿfar al-Šadeq (θάν. 765 μ.Χ.). Mūsā al-Qāzīm (θάν. 799 μ.Χ.). Ἀλὶ al-Ridā (θάν. 818 μ.Χ.). Muḥammad al-Jawād (θάν. 835 μ.Χ.). Ἀλὶ al-Hādī (θάν. 868 μ.Χ.). Ḥasan al-ʿAskari (θάν. 874 μ.Χ.). Muḥammad al-Muntazar.

Ὁ τελευταῖος ἱμάμ, ὁ ἀποκαλούμενος ἄλ-Μαχντί (al-Mahdī), ὅπως πρεσβεύουν οἱ δωδεκαδικοί, δέν πέθανε, ἀλλ' ἀπλῶς ἐξαφανίσθηκε γύρω στὰ 878 μ.Χ. καὶ θά ἐπανεέλθει γιὰ νά ἀνακαινίσει τὸ Ἰσλάμ καὶ νά ἐγκαθιδρύσει μιὰ παγκόσμια βασιλεία. Στὸ μεταξύ, παρουσιάζεται σέ στιγμές δοκιμασίας τῶν πιστῶν, γιὰ νά τοὺς ἐνισχύσει.

Τὸν δεύτερο σιιτικὸ κλάδο συνιστοῦν ἐκεῖνοι πού δέχονται μόνο 7 ἱμάμ καὶ εἶναι συνήθως γνωστοί ὡς Ἰσμαηλίτες. Δέχονται τοὺς ἑξι πρώτους καὶ ὡς ἑβδομο ἀριθμοῦν τὸν μεγαλύτερο υἱὸ τοῦ Σαφάρ ἄλ-Σαντίκ, τὸν Ἰσμαήλ (Imām Muḥammad ibn Ismaʿīl – θάν. λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 765 μ.Χ.), τὸν ὁποῖο ἀνα-

μένουν νά επιστρέψει στην έσχατη ήμέρα. Οί 'Ισμαηλίτες διακρίνονται γιά μεγάλη προσαρμοστικότητα καί συντονίζονται στόν ρυθμό ζωής καί τά έθιμα τών διαφόρων κρατών, μέσα στά όποια διαβιούν. Μεγάλες ισμαηλιτικές κοινότητες άνθουν στό Πακιστάν, τήν 'Ινδία, τήν Άνατ. 'Αφρική καί μικρότερες στό 'Ιράν, τή Συρία καί τήν Αίγυπτο. Στή Δύση έχουν κυρίως γίνει γνωστοί λόγω τής μεγάλης περιουσίας τήν όποια άποκτούν οί ήγγέτες τους (π.χ. ό 'Αγά Χάν) μέ τήν ύποχρεωτική εισφορά του 1/5 τών εισοδημάτων πού καταθέτει κάθε όπαδός τους.

Στόν τρίτο σηιτικό κλάδο άνήκουν όσοι δέχονται μόνο 5 ιμάμ καί όνομάζονται Ζαΐντι. 'Επικρατούν βασικά στην 'Υεμένη. Απαιτούν ό ιμάμ νά εκπληρώνει τρεις όρους: Νά είναι μέλος του οίκου του 'Αλη, άδιακρίτως άν προέρχεται από τούς Χασανίδες ή τούς Χουσαίνιδες. Νά είναι σέ θέση νά καταφεύγει στό ξίφος, νά είναι δηλαδή ένήλικος, καί νά έχει σοβαρές θεολογικές γνώσεις. Οί Δροῦσοι τής Συρίας καί του Λιβάνου έχουν ιδιαίτερες μυστικιστικές δοξασίες' κατ' άλλους, αποτελούν άκραία παραφυάδα τών 'Ισμαηλιτών, κατ' άλλους, δέν βρίσκονται στόν περίβολο του 'Ισλάμ.

Χαρακτηριστικότερες διαφορές μεταξύ σουννιτών καί σηιτών:

1. Οί σήιτες βλέπουν στό έργο του ήγγέτη τους, ό όποιος γι' αυτός θά πρέπει νά είναι απόγονος του Προφήτη, ένα λειτουργήμα περισσότερο πνευματικό, σχετιζόμενο μέ τήν έρμηνεία τής μουσουλμανικής άποκαλύψεως καί κληρονομίας, ενώ οί σουννίτες θεωρούν ως βασικό ρόλο του ήγγέτη τής Ισλαμικής κοινότητας, του χαλίφη, τήν προστασία του μουσουλμανικού νόμου καί τήν πιστή έφαρμογή του.
2. Οί σήιτες τονίζουν τήν έσωτερική διάσταση τής θρησκείας καί πιστεύουν ότι όλοι οί μεγάλοι ιμάμ υπήρξαν φορείς του θείου φωτός. Στην όμολογία πίστεως, «Δέν ύπάρχει άλλος θεός έκτός από τόν Θεό. 'Ο Μωάμεθ (είναι) ό 'Απόστολος του Θεού», προσθέτουν τή φράση: «καί ό 'Αλη είναι ό φίλος του Θεού». Μαζί μέ τήν πίστη στην προφητική ιδιότητα του

Μωάμεθ συμπορεύεται ή άφοσίωση στη διδασκαλία τών 12 ιμάμ. Οί σήίτες βλέπουν ώς πρότυπο γιά τούς άνδρες τόν Μωάμεθ, γιά τούς νέους τόν Άλη, γιά τίς γυναίκες τήν Φάτιμα καί γιά τά τέκνα τούς Χασάν καί Χουσαΐν.

3. Παρ' όλη τήν έμφαση στη σημασία τοῦ Άλη, τοῦ «άγίου τοῦ Άλλάχ» καί «λέοντος τοῦ Άλλάχ», όπως συνήθως τόν αποκαλοῦν, ή λατρευτική ιδιοτυπία τῆς κοινότητας τών σιιτῶν στρέφεται γύρω από τό μαρτύριο τοῦ Χουσαΐν, ό όποίος θεωρεΐται ό κατεξοχήν μεγαλομάρτυρας. Ό θάνατός του έλαβε τεράστιες θρησκευτικές διαστάσεις. Όπως σημειώθηκε προηγουμένως, ή σημαντικότερη έορτή τους, σπουδαιότερη ακόμη καί από εκείνη τῆς μεγάλης θυσίας πού γίνεται κατά τό προσχύνημα στη Μέκκα, εΐναι ή επέτειος τοῦ θανάτου τοῦ Χουσαΐν.
4. Στόν πολιτικό βίο οί απόγονοι τοῦ Άλη υπῆρξαν άτυχείς καί οί περισσότεροι από αὐτούς βρῆκαν βίαιο θάνατο. Οί πέρσες σήίτες καλλιέργησαν καί βίωσαν μέ ιδιαίτερο τρόπο τή διάσταση τοῦ τραγικοῦ, ώς πηγὴ θρησκευτικῆς εξέαρσεως καί πνευματικῆς καρποφορίας. Η εὐαισθησία στη σημασία καί τήν αξία πού ἔχει τό μαρτύριο καί τό πάθος στη ζωή τών εκλεκτῶν παραμένει τό χαρακτηριστικό τοῦ θρησκευτικοῦ τους ἥθους.
5. Οί σήίτες ἔχουν τίς δικές τους Χαντίθ, τίς όποιες αποδίδουν στήν οίκογένεια τοῦ Άλη, καί επίσης ανέπτυξαν δικούς τους νόμους καί νομολογία. Θεμελιώδης αρχή παραμένει γι' αὐτούς ή κεντρική σημασία τοῦ ιμάμ, ώς «θείῳ δικαίῳ» διάδοχου τοῦ Άλη. Η αὐθεντία βρίσκει στο πρόσωπο τοῦ ζῶντος θρησκευτικοῦ ἡγέτη καί ὅχι στήν κοινότητα.

Άνάμεσα στούς ειδικούς θεολόγους, πού εκπαιδεύθηκαν στίς ιερές πόλεις τοῦ Ιράν καί τοῦ Ιράκ, διακρίνονται οί «μουτζαχίντ» (mujtahid), οί όποιοι θεωροῦνται αρμόδιοι νά γνωμοδοτοῦν μέ αὐθεντία στά θέματα πίστεως καί πράξεως. Στούς διαπρεπέστερους τοῦ τελευταίου αὐτοῦ κύκλου δίδεται στήν Περ-

σία ὁ τίτλος τοῦ «Ἄγιατολλάχ» (Ayatullāh = θαυμαστό σημεῖο ἀπό τόν Θεό). Στήν οὐσιαστική ἀναγνώριση τοῦ ἡγετικοῦ ρόλου τους συμβάλλει ἡ μόρφωση, ἡ χαρισματική προσωπικότητα καί ἡ εὐρεία ἀποδοχή τους ἀπό τή σηιτική κοινότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελέσει στήν ἐποχή μας ὁ Ἄγιατολλάχ Χομεϊνί, ὁ πρωταγωνιστής τῆς ἱρανικῆς ἐξεγέρσεως (1978-79) κατά τοῦ Σάχη Muhammad Riza Pahlavi. Μετά τήν ἐπανάσταση ἀναγνωρίσθηκε ὡς Βιλαγιάτ Φακίχ (Vilayat Faqih), δηλαδή ὕπατος προσωρινός ἐκπρόσωπος τοῦ κεκρυμμένου Ἰμάμ.

Αἱρέσεις

Ἡ αἵρεση τῶν Χαριζιτῶν (Khāwārij) δημιουργήθηκε μετὰ τή μάχη τοῦ Σιφφίν (657 μ.Χ.), γιά λόγους πολιτικούς καί θρησκευτικούς. Ἡ ὁμάδα αὐτή χαρακτηρίζεται ἀπό ἕνα κράμα πουριτανικῆς αὐστηρότητας καί φιλελεύθερου πνεύματος. Οἱ Χαριζίτες διώχθηκαν ἀπό πολλούς ἡγεμόνες καί οἱ μικρές ὁμάδες πού ἀπέμειναν διασκορπίσθηκαν σέ διάφορα μέρη. Χαριζιτικές κοινότητες μέ τό ὄνομα Ἰμπάντι ὑπάρχουν σήμερα στήν Ἀλγερία, τήν Τρίπολη, τό Ὁμάν καί τή Ζανζιβάρη. Οἱ Χαριζίτες ἐπέδρασαν σημαντικά πάνω στούς Οὐαχάμπι πού κυβερνοῦν τή Σαουδική Ἀραβία καί τούς ἱερούς τόπους τοῦ Ἰσλάμ. Οἱ τελευταῖοι ζοῦν λιτή καί αὐστηρή ζωή, προσκολλημένοι στό γράμμα τοῦ Κορανίου, καί θεωροῦν τούς ἑαυτούς τους ὡς τούς γνήσιους μουσουλμάνους. Ἐπιδίωξαν μιά αὐτοκάθαρση τοῦ Ἰσλάμ ἀπαγορεύοντας τήν ἐπίκληση προφητῶν, ἀγγέλων, ἀγίων, καταδιώκοντας τόν σουφισμό καί ἐπέμειναν στήν ἐπιστροφή στό ἰδεώδες τοῦ κλασικοῦ Ἰσλάμ.

Στό ἄλλο ἄκρο τοποθετοῦνται οἱ Μουρτζίτες (Murji'a), πού θεωροῦνται οἱ ἀνεκτικοί μουσουλμάνοι. Τό ὄνομά τους σημαίνει «οἱ ἀναβάλλοντες», διότι ἀποφεύγουν νά κατακρίνουν τούς ἄλλους, μεταθέτοντας τήν κρίση τους στήν ἔσχατη ἡμέρα. Εἶναι ἐπιεικεῖς πρὸς κάθε κατεύθυνση.

Οί προοδευτικοί Μουταζιλίτες (Mu'tazila) δέν αποτέλεσαν ιδιαίτερη ὀργανωμένη αἵρεση, ἀλλά κυρίως κίνηση φιλοσοφική διανοουμένων, πού ἀσκησε τήν ἐπιρροή της σέ διάφορες μουσουλμανικές παραφυάδες. Ἀπορρίπτοντας τήν παράδοση, τά αὐστηρά δόγματα, τήν κλασική ἐρμηνεία τοῦ Κορανίου, ζητοῦσαν ἐλευθερία στή χρήση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς ἰσλαμικῆς παραδόσεως. Ἀρνήθηκαν τήν αἰωνιότητα τοῦ Κορανίου, ὑποστήριξαν τήν ἐλευθερία τῆς ἀνθρώπινης βουλήσεως καί τήν ἀποψη ὅτι τά περί Θεοῦ κατηγορήματα, π.χ. ἡ δύναμή του, ἡ μορφή του κ.ἄ., δέν ἔχουν πραγματική ὑπαρξη, ἀλλά εἶναι ἀπλῶς ἀφηρημένα λογικά σχήματα, διότι ὁ Θεός εἶναι τό καθαρό εἶναι.

Τῇ νεότερη καί πιό δραστήρια μουσουλμανική αἵρεση ἀποτελοῦν οἱ Ἀχμαντίγια (Aḥmādiyyah) πού εἶναι ιδιαίτερα γνωστοί στή Ν.Α. Ἀσία, τήν Ἀμερική, τήν Ἀφρική καί τήν Εὐρώπη λόγω τῆς μεγάλης προπαγανδιστικῆς τους δραστηριότητος καί τῶν μεταφράσεων τοῦ Κορανίου σέ εὐρωπαϊκές γλῶσσες. Πολλές διδασκαλίες τῶν Ἀχμαντίγια θεωροῦνται ἀληθινῇ πρόκληση γιά τό ὀρθόδοξο Ἰσλάμ. Ἐναντίον τους ὀρθώθηκε βία ἡ συνενικτή ἀντίδραση καί σέ πολλές περιπτώσεις διώχθηκαν.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΠΕΥΜΑΤΑ - ΣΟΥΦΙΣΜΟΣ

Ἀφετηρία

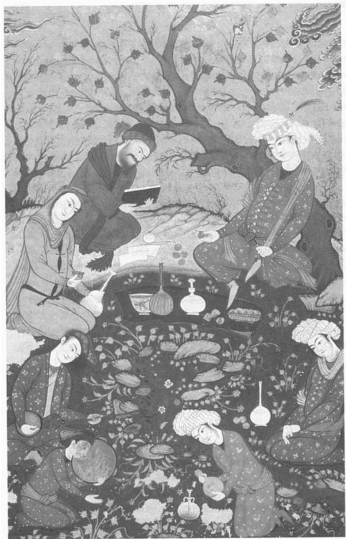
Παράλληλα μέ τό νομοκρατικό, ἡθικιστικό καί μαχητικό πνεῦμα, πού μαζί μέ μιά λογικά σχηματοποιημένη ἰσλαμική θεολογία δέσποσαν στό σουννιτικό Ἰσλάμ, δέν ἄργησαν νά παρουσιασθοῦν καί ἄλλες ροπές πού τόνισαν τήν ἀνάγκη ὑπερβάσεως τῶν θρησκευτικῶν κανόνων, τῶν νοητικῶν σχημάτων καί νόμων, συνηγορώντας γιά μιά βιωματική προσέγγιση τοῦ Θεοῦ. Ἡ τάση αὕτη τοῦ θρησκευτικοῦ μυστικισμοῦ ἰσχυροποιήθηκε ἀπό τότε πού στούς κόλπους τῆς οὐμμα, τῆς ἰσλαμικῆς κοινό-

τητας, ἐντάχθηκαν πληθυσμοί μέ ἐσωτερική εὐαισθησία καί μακραιώνη φιλοσοφική καλλιέργεια. Ἦδη στόν 1ο ἰσλαμικό αἰώνα – στίς ἀρχές τοῦ 8ου αἰ. μ.Χ. – ἐμφανίστηκαν στή Συρία οἱ πρῶτοι μουσουλμάνοι ἀσκητές, πού δίδαξαν ὅτι ἡ ἀληθινή εὐσέβεια δέν βρίσκεται στήν τυπική ἐφαρμογή τῶν κανόνων λατρείας, ἀλλά στήν ἐρωτική προσήλωση στόν Ἀλλάχ. Ἡ λέξη «σουφι» (ṣūfi), πού ἀπό τό 814 μ.Χ. υἱοθετήθηκε εὐρύτερα γιά τούς μουσουλμάνους ἀσκητές, σημαίνει στά ἀραβικά αὐτόν πού φορεῖ ἀπλό, μάλλινο ροῦχο.

Πηγές τοῦ σουφικοῦ ρεύματος θεωροῦνται ὀρισμένα βασικά στοιχεῖα τῆς ἰσλαμικῆς εὐσέβειας, ὅπως ἡ αἴσθηση τῆς παροδικότητας τοῦ κόσμου, ἡ προσδοκία τοῦ τέλους, ἡ βεβαιότητα ὅτι ἡ ζωὴ δέν ἔχει νόημα ὅταν δέν σχετίζεται μέ τόν Θεό, καί ἀκόμη ὀρισμένοι κορανικοί στίχοι (50:15· 2:109· 5:59 κ.ἄ.). Τήν κίνηση τῶν σουφιστῶν ἐπηρέασε σημαντικά ὁ χριστιανικός ἀσκητισμός πού ἤκμαζε στά μέρη τῆς Συρίας, τῆς Μεσοποταμίας καί τῆς Περσίας, καί ἀκόμη ἰδέες πού ἀνῆκαν στόν Νεοπλατωνισμό. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό τήν ἔκταση τῶν ἐπιρῶν αὐτῶν, ὁ Μυστικισμός ἀποτελεῖ βασική θρησκευτική ἔκφραση, πού ἀπαντᾷ σέ διάφορες θρησκείες τοῦ κόσμου. (βλ. κατωτέρω κεφ. Μυστικισμός.)

Ἀνέλιξη

Ἡ πρώτη ἀνθήση τοῦ ἰσλαμικοῦ μυστικισμοῦ παρατηρήθηκε τόν 8ο αἰ. μ.Χ. μέ τούς Ḥasan al-Baṣrī (θάν. 728 μ.Χ.), Ibrāhīm bin Adham (θάν. 777 μ.Χ.) καί τήν Rabi' al-'Adawīya (θάν. 801 μ.Χ.). Συνεχίστηκε τόν 9ο αἰ. μέ τόν Abū Yazīd, (θάν. 874 μ.Χ.) καί ἔφθασε σέ ἐξαιρετική ἀνθοφορία πρὸς τό τέλος τοῦ 9ου αἰ. ὡς τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 10ου, μέ τίς μορφές τῶν al-Junaid (θάν. 910 μ.Χ.) καί Maṣṣūr al-Ḥallaj (θάν. 922 μ.Χ.). Ἀκολούθησε μιά ὑποτονική φάση ἀπό τά μέσα τοῦ 10ου ὡς τά μέσα τοῦ 11ου αἰ. Ἡ μεγάλη ἀκμή τοῦ σουφισμοῦ σημειώθηκε τόν 12ο καί κυρίως τόν 13ο αἰ. μ.Χ. Ἡ περίοδος αὕτη ἀρχί-

Σούφι κατά τη διάρκεια μελέτης και περισυλλογής.
Μικρογραφία από περσικό χειρόγραφο, 1538
(Παρίσι, Έθνικη Βιβλιοθήκη. Φωτ. από Ε.Ε.Ε.).

ζει με τον περίφημο θεολόγο και μυστικό του Ισλάμ, τον al-Ghazālī (θάν. 1111 μ.Χ.), και φθάνει στο κορύφωμά της με τον έκστατικό Faḥr al-dīn al-ʿAttār (θάν. 1230 μ.Χ.), τον Ibn ʿArabī (θάν. 1240 μ.Χ.), τον Jalāl al-dīn al-Rūmī (θάν. 1273 μ.Χ.) και τον Abū Saʿīd (θάν. 1291 μ.Χ.).

Τόν 12ο μ.Χ. αΙ. παρουσιάζονται και οργανώνονται τά μοναχικά τάγματα («ταρίκα» – ṭarīqah). Από όρισμένους ύποστηρίχθηκε ότι έχουν τίς ρίζες τους στην έποχή τών πρώτων συντρόφων του Μωάμεθ· π.χ. στην Περσία αναφέρονται στον Άλη και στην Αίγυπτο στον Άμπού Μπάκρ. Μετά τόν 18ο αΙ. έμφανίσθηκαν στον σουφισμό πολλά εκφυλιστικά φαινόμενα δεισιδαιμονίας και εκκεντρισμού. Στην Τουρκία τά μέλη τών μουσουλμανικών μοναχικών ταγμάτων ήταν γνωστά με τό όνομα «δερβίσηδες»· στην Ίνδία και τό Πακιστάν όνομάσθηκαν «φακίρηδες» (faqir), στη Β. Άφρική ikhwān ή khwān, «άδελφοί».

Πολυάριθμες είναι οί Ισλαμικές μοναστικές κοινότητες και οί παραφυάδες τους. Στην όθωμανική αυτοκρατορία μεγάλη έπιρροή απέκτησαν οί Μασουλαούγια (Mawlawiya, τουρκ. Mevleviya), που ίδρυσε ό Τζαλάλ άλ-Ντίν Ρούμι, και τό τάγμα τών Μπεκτασί (Bektāshīya, από όπου τό έλληνικό «Μπαταξήδες»). Μετά την ανακήρυξη της Τουρκίας σέ λαϊκό κράτος, τό ήγετικό κέντρο τών Μπεκτασί μεταφέρθηκε στην Άλβανία.

Τά μέλη τών διαφόρων ταγμάτων ξεχωρίζουν συνήθως από τό ρούχο και τό κάλυμμα της κεφαλής τους. Οί μοναστικές αυτές κοινότητες παρουσίασαν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους όσον άφορά στό λατρευτικό τυπικό τους και τή στάση τους άπέναντι στην παράδοση. Τό κοινό όμως χαρακτηριστικό τών μελών τους είναι ή έντονη προσκόλληση στό Ισλάμ και ή προσπάθεια υπερέβασεως της άτομικότητάς τους με άγαπητική άφώσωση στον Άλλάχ. Η άγαμία δέν ύπηρεζε ύποχρεωτική για τούς μουσουλμάνους άσκητές.

Ό σουφισμός, γενικά, βάθυνε τό θρησκευτικό Ισλαμικό βίωμα, έξήρε την έσωτερική καθαρότητα αντί της άψογης έξωτερικής συμπεριφοράς, την ήθική έλευθερία αντί της τυπικής ύπο-

ταγής, τήν προσωπική ζωή αντί του κοινωνικού κομφορμισμοῦ. Ἡ κίνηση αὐτή εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στή θρησκευτική ζωή, στήν ποίηση, στήν πολιτική καί συνέβαλε πολύμορφα στήν πνευματική εξέλιξη πολλῶν μουσουλμανικῶν ἐθνῶν.

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ

Ἑσωτερικές ζυμώσεις

Κατά τήν τελευταία ἑκατονταετία ἄρχισε μέσα στόν ἰσλαμικό κόσμο ἔντονη ἀναζήτηση σχετικά μέ τή στάση πού θά ἔπρεπε νά πάρουν οἱ μουσουλμάνοι μπροστά στόν δυτικό πολιτισμό καί τίς ἐπιβαλλόμενες μεταρρυθμίσεις μέσα στήν ἰσλαμική κοινότητα, στίς σχέσεις θρησκείας, κράτους, ἔθνους. Οἱ συνήγοροι τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ὑποστήριξαν ὅτι πρέπει οἱ μουσουλμάνοι νά ἐγκολπωθοῦν τή δυτική τεχνολογία, τό δημοκρατικό σύστημα καί τίς δυτικές μεθόδους διοικήσεως. Ὅρισμένοι ἀπό τοὺς φιλελεύθερους αὐτοὺς στοχαστές τάχθηκαν ὑπέρ μιᾶς νέας ἐρμηνείας τοῦ Κορανίου καί τῆς Παραδόσεως. Πρωτοπόρος τῆς φιλελεύθερης κινήσεως στό Πακιστάν ὑπῆρξε ὁ Sayyid Ahmad Khān (1817-1898) μ.Χ. καί στόν ἀραβικό κόσμο ὁ σείχης Muḥammad ‘Abduh (1849-1905) μ.Χ. Ἡ ἐπίδραση τοῦ φιλελευθερισμοῦ περιορίσθηκε στοὺς διανοούμενους, ἐνῶ οἱ μεγάλες μάζες, ἐπηρεαζόμενες περισσότερο ἀπό τά μουσουλμανικά μοναχικά τάγματα καί τοὺς τοπικούς «ἰμάμ», ἔδειξαν μᾶλλον ὀδίαφορία στά φιλελεύθερα συνθήματα.

Ἡ σοβαρότερη ἀπό τίς ἐσωτερικές κινήσεις στό Ἰσλάμ ὑπῆρξε ἡ ἀναζωπύρωση τῆς ἰσλαμικῆς ὀρθοδοξίας, ἡ συντηρητική τάση πού κήρυξε τήν ἀνάγκη ἐξαγνισμοῦ, καθάρσεως, ἐπιστροφῆς στίς πηγές τοῦ Ἰσλάμ καί προσπάθησε νά τονώσει τοὺς θεσμούς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Στίς περισσότερες ἰσλαμικές χώρες, στήν Ἀφρική, τήν Ἰνδία, τήν Ἰνδονησία, ἰδρύθηκαν διάφοροι θρησκευτικοί σύλλογοι, ὁργανώσεις καί ἀδελφότητες μέ σκοπό τή στερέωση καί τή διάδοση τοῦ παραδοσιακοῦ Ἰσλάμ.

Έθνικισμός

Ενώ οι Άραβες στάθηκαν μάλλον έχθρικά απέναντι στην Εύρώπη, οι Τούρκοι θέλησαν να επιτύχουν πλήρη φιλία με τη Δύση και να προσαρμοσθούν στα νέα δεδομένα της σύγχρονης κοινωνίας. Η τουρκική έρμηνεία του Ισλάμ δεν δυσκολεύεται να υιοθετήσει τον δυτικό πολιτισμό στον νομοθετικό και τον πολιτιστικό τομέα, με τον ισχυρισμό ότι αυτό αποτελεί πρόοδο για την ισλαμική θρησκεία και όχι διαστροφή. Αντίθετα, οι Άραβες υποστηρίζουν ότι οι Τούρκοι έχουν απορρίψει στην πράξη το Ισλάμ, διότι η ουσία της θρησκείας αυτής είναι υποταγή στο θείο θέλημα και όχι προσαρμογή στα λογικά ανθρώπινα κατηγορήματα.

Εκτός από την Τουρκική Δημοκρατία, που απέρριψε την παλαιά νομοθεσία για να υιοθετήσει τους νομικούς κώδικες της Έλβετίας, και άλλες ισλαμικές πολιτείες καταβάλλουν προσπάθειες για τον συνδυασμό των κλασικών νομικών κανόνων της «σαρία» με τη σύγχρονη δυτική νομοθεσία. Η Ινδονησία και το Πακιστάν, μολοντί στη συντριπτική τους πλειοψηφία έχουν μουσουλμανικό πληθυσμό, αρνήθηκαν να κηρύξουν τη «σαρία» επίσημο νόμο του κράτους. Αλλά και στον άραβικό κόσμο οι νομομαθείς υιοθετούν τις πλέον φιλελεύθερες και εύλογες έρμηνείες της ισλαμικής παραδόσεως.

Κατά την περίοδο της αντιστάσεως στις αποικιοκρατικές δυνάμεις, μαζί με τον θρησκευτικό φανατισμό αναπτύχθηκε και ο έθνικισμός. Η αναζωπύρωση της εθνικής συνειδήσεως έλαβε διάφορες μορφές, ανάλογα με τις περιπτώσεις. Ο άραβικός κόσμος αισθάνεται ότι είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με το Ισλάμ. Τό Κοράνιο είναι γραμμένο στην άραβική, ο Μωάμεθ ανήκει στον άραβικό λαό, τα άραβικά στρατεύματα έδωσαν τον πρώτο θρίαμβο στο Ισλάμ. Στο Ιράν ο έθνικισμός συνδέθηκε με τον ιμαμιτικό σιηιτικό κλάδο. Ταύτιση κράτους και Ισλάμ παρατηρήθηκε επίσης στο Πακιστάν. Σέ πολλές αφρικανικές ισλαμικές δημοκρατίες το κράτος συνδέθηκε με τη θρησκεία για την άμοιβαία στήριξη και σταθεροποίησή τους. Μεγάλη έξαρση πα-

ρουσιάζει τίς τελευταίες δεκαετίες ό τουρκικός έθνικισμός και, παρά τήν έκκοσμιευμένη έπιφάνεια τών άνωτέρων τάξεων, ή ισλαμική συνείδηση του λαού άναθερμαίνεται.

Πανισλαμική συνοχή

Πολλοί όμως μουσουλμάνοι διανοούμενοι έπισήμαναν ότι τό Ίσλάμ δέν συμβιβάζεται μέ τόν απόλυτο έθνικισμό, έφόσον άπαιτεί τήν υπέρβαση τών κλειστών κοινωνικών ή φυλετικών συνόλων. Έτσι, παράλληλα μέ τά έθνικιστικά συνθήματα πού έπέβαλαν οι πολιτικές περιστάσεις, από τό τέλος του 19ου αϊ. μ.Χ. τονίσθηκε έπίσης ή άνάγκη πανισλαμικής ένότητας. Ό ένθουσιασμός γι' αὐτήν καλλιεργήθηκε τόσο από τίς συντηρητικές ομάδες, όσο και από τίς φιλελεύθερες. Παλαιότερα ή πανισλαμική κίνηση, τήν όποία κήρυξε ό Jamāl al-dīn al-Afghānī (1839-1897 μ.Χ.), σκοπό είχε νά συνενώσει τούς μουσουλμανικούς λαούς γιά τή δημιουργία ένός κοινού μετώπου έναντίον τής κυριαρχίας τών ξένων. Στίς άπόπειρες νά προωθηθεί ό πανισλαμισμός στόν πολιτικό τομέα άντέδρασαν οι Τουρκοί.

Οι κίνδυνοι, πού δημιουργήθηκαν στόν άραβικό κόσμο από τή σύγκρουσή του μέ τό κράτος του Ίσραήλ, προσέφεραν καινούργιες άφορμές γιά έσωτερικές αναπροσαρμογές και σύσφιξη τών δεσμών τών ισλαμικών λαών. Στόν διεθνή πολιτικό χώρο ή συνοχή τών μουσουλμάνων ισχυροποιήθηκε αίσθητά και θεσμοθετήθηκε μέ τήν τακτική σύγκληση τής Ίσλαμικής Διασκέψεως Κορυφής (Islamic Summit Conference), στην όποία μετέχουν οι άρχηγοί τών ισλαμικών κρατών, ή Συνέλευση τών μουσουλμάνων Υπουργών Έξωτερικών (Muslim Foreign Minister Conference) κ.ά. Γιά τήν προώθηση τής μουσουλμανικής συνεργασίας σέ παγκόσμιο επίπεδο εργάζονται πολλοί όργανισμοί, όπως ό Άραβικός Σύνδεσμος (Arab League), τό Ίσλαμικό Συνέδριο (Islamic Congress), ό Παγκόσμιος Μουσουλμανικός Σύνδεσμος (Muslim World League) κ.ά.

*Τό Τέμενος του Όμάρ ή ο Τρούλος του Βράχου στά Ίεροσόλυμα, 691
(Φωτ. από Ε.Ε.Ε.).*

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ

Ἐπιστήμες - Γράμματα - Φιλοσοφία

Τό Ἰσλάμ ἀναπτύχθηκε σέ περιοχές ὅπου εἶχαν προηγουμένως ἀνθίσει ἔξοχοι πολιτισμοί, ὅπως ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός, ὁ περσικός, ὁ βυζαντινός, καί προώθησε τήν πολιτιστική παράδοση τήν ὁποία βρῆκε στίς χώρες πού κατέκτησε. Ἐπίσης ἀξιοποίησε τή ζωτικότητα καί τή δημιουργικότητα τῶν λαῶν τούς ὁποίους προσηλύτισε. Ἔτσι διαμορφώθηκε ἕνας σημαντικός πολιτισμός μέ σπουδαία ἐπιτεύγματα στόν τομέα τόσο τῆς τέχνης, ὅσο καί τῆς ἐπιστήμης καί τῆς φιλοσοφίας. Κατά τήν περίοδο τῆς δυναστείας τῶν Ἀββασιδῶν ἡ Βαγδάτη ἐξελίχθηκε σέ σπουδαῖο πνευματικό κέντρο.

Ἡ πρώτη ἀνθιση παρουσιάσθηκε τήν ἐποχή τοῦ χαλίφη al-Ma'mūn (813-833 μ.Χ.) καί ἡ καρποφορία συνεχίσθηκε μέχρι τήν πτώση τῆς Βαγδάτης, τό 1258 μ.Χ., φθάνοντας στό ἀπόγειό της περίπου τό 1000 μ.Χ. Οἱ μουσουλμάνοι ἤδη ἀπό τόν 8ο αἰ. μ.Χ. εἶχαν μάθει ἀπό αἰχμαλώτους Κινέζους τό μυστικό τῆς κατασκευῆς χαρτιοῦ καί ἀνέπτυξαν βιοτεχνίες ἐκδόσεως βιβλίων. Πολύ σύντομα ἰδρύθηκαν βιβλιοθήκες στά κεντρικά τεμένη καί στίς μεγάλες πόλεις. Οἱ χαλίφες ἔστελναν στή γειτονική βυζαντινή αὐτοκρατορία εἰδικούς, γιά νά συγκεντρώσουν στή Βαγδάτη ὅσο τό δυνατόν περισσότερα ἐπιστημονικά βιβλία. Ὁ «Οἶκος τῆς σοφίας», πού ἰδρύθηκε στήν πόλη αὐτή τό 830 μ.Χ., διέθετε δημόσια βιβλιοθήκη, μεγάλο μεταφραστικό τμήμα καί ἀστεροσκοπεῖο. Μέ τή συμβολή περσῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι γιά ἕνα μεγάλο διάστημα ὑπῆρξαν οἱ θεράποντες ἱατροί τῶν ἡγεμόνων καί οἱ διδάσκαλοι τῆς ἱατρικῆς στή Βαγδάτη, μεταφράσθηκαν στήν ἀραβική γλώσσα πολλά ἑλληνικά φιλοσοφικά καί ἱατρικά ἔργα, καθώς ἐπίσης κείμενα σχετικά μέ τά μαθηματικά καί τή φυσική.

Οἱ διανοούμενοι μουσουλμάνοι μελέτησαν τά ἐπιτεύγματα καί ἄλλων πολιτισμένων λαῶν, ὅπως τῶν Περσῶν καί τῶν Ἰνδῶν, καί προώθησαν τίς γνώσεις πού ἀπεχόμισαν. Οἱ Ἀραβες θεμε-

λίωσαν τήν ἄλγεβρα, τήν ἀναλυτική γεωμετρία καί τή σφαιρική τριγωνομετρία, καλλιέργησαν τό πείραμα, ἀνέπτυξαν τή γεωγραφία καί τή χαρτογραφία, ἀνακάλυψαν διάφορες χημικές οὐσίες (νιτρικό καί θειικό ὀξύ, διχλωριούχο ὑδράργυρο κ.ἄ.). Συνέβαλαν ἀποφασιστικά στήν πρόοδο τῆς ἀστρονομίας μέ τήν ἔδρυση ἀστεροσκοπείων, τή δημιουργία εἰδικῶν ὀργάνων γιά τή μελέτη οὐρανίων σωμάτων καί φαινομένων, καί ἀκόμη προώθησαν τήν ἱατρική χρησιμοποιώντας τά ἀναισθητικά καί δημιουργώντας ἱατρικές σχολές καί νοσοκομεῖα. Πνεύματα πολυτάλαντα προώθησαν τήν ἐπιστήμη, ὅπως ὁ al-Birūnī (973-1048 μ.Χ.), πού θεωρεῖται ὁ πῖο πρωτότυπος καί βαθύς μουσουλμάνος σοφός στίς θετικές ἐπιστῆμες.

Παράλληλα ἀναπτύχθηκαν διάφοροι κλάδοι τῆς φιλολογίας, μέ ἔργα γλωσσολογικά, γραμματικά, ἱστορικά, ἐγκυκλοπαίδειες, λεξικά καί ἀνθολογίες, ἐνῶ σέ ἰδιαίτερα ὕψη ἔφθασε ἡ ποίηση, ἰδίως στήν Περσία καί τοὺς κύκλους τῶν «σοφίη». Οἱ μουσουλμάνοι φιλόσοφοι χρησιμοποίησαν κατά τρόπο ἐκλεκτικό ἀριστοτελικά, πλατωνικά καί νεοπλατωνικά στοιχεῖα, τονίζοντας ἄλλοι τήν προτεραιότητα τοῦ λογικοῦ, ἄλλοι τῆς διαισθήσεως. Μεγαλύτερη προτίμηση ἔδειξαν στόν Ἀριστοτέλη. Στήν οὐσία ὅμως τόν εἶδαν μέ τά μάτια τῶν νεοπλατωνικῶν. Ἡ προσπάθεια συνθέσεως τῆς πλατωνικῆς καί ἀριστοτελικῆς σκέψεως, ἡ ὁποία εἶχε προωθηθεῖ στίς ἐλληνιστικές φιλοσοφικές σχολές καί σέ πολλά χριστιανικά περιβάλλοντα, δέσποσε στήν ἰσλαμική φιλοσοφία. Γιά τόν φιλοσοφικό τους στοχασμό διακρίθηκαν στήν Ἀνατολή ὁ al-Kindī (περίπου 800-870 μ.Χ.), ὁ al-Farabī (870-950 μ.Χ.), ὁ al-Rāzī (865-923 μ.Χ.), ὁ Ibn Sīnā ἢ Avicenna (980-1037 μ.Χ.), στή βάση νεοπλατωνικός, πού θεωρεῖται ὁ μεγαλύτερος μουσουλμάνος φιλόσοφος. Καί στή Δύση, ὁ Ibn Bajja (θάν. 1139 μ.Χ.) καί ὁ Ἰσπανός Ibn Rushd (γνωστός ὡς Ἀβερρόης, 1126-1198 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στήν Εὐρώπη. Στά σύνορα φιλοσοφίας καί θεολογικοῦ μυστικισμοῦ δέσποσε ὁ al-Ghazālī, ἐνῶ στή φιλοσοφία καί τήν ἱστορία τοῦ δικαίου πρυτάνευσε ὁ Ibn Khaldūn (θάν. 1406 μ.Χ.).

Τέχνες

Ἡ ἀσυμβίβαστη ἐχθρότητα τοῦ Κορανίου πρὸς κάθε μορφή εἰδωλολατρίας ἐπηρέασε σοβαρά τὴν ἰσλαμικὴ τέχνη καὶ περιόρισε τὴν ἐνασχόληση μὲ τὴν ἀπεικόνιση προσώπων. Ἐγκαταλείποντας τὸν ἐλληνικὸ ρεαλισμὸ οἱ μουσουλμάνοι καλλιτέχνες ἀνέπτυξαν τὴν τέχνη τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων, τῶν κοσμημάτων, ἀναζητώντας μία καθολικότερη ἁρμονία. Ἔτσι τὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο κατέλαβε τὴ θέση τοῦ περιεχομένου καὶ ἔγινε ἡ βασικὴ ἔκφραση τῶν ἀναζητήσεων καὶ ἀνατάσεων τῆς ψυχῆς τοῦ καλλιτέχνη. Ἡ ἰσλαμικὴ τέχνη δέχθηκε τοὺς ἐρεθισμοὺς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, τῆς βυζαντινῆς, τῆς περσικῆς τέχνης, ἀλλὰ ἀνέπτυξε δικό της ὕφος, μὲ τὴν ἀπάλειψη τῆς ἐξωτερικῆς εἰκόνας καὶ τὴ φορά πρὸς τὸ σχηματικόν. Ἡ τάση αὐτὴ δέσποσε τόσο στὴ διακοσμητικὴ τῶν χώρων, ὅσο καὶ στὴν ταπητουργία, ἡ ὁποία καλλιεργήθηκε μὲ ἐξαιρετικὴ δεξιότητι, γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν ἀνάγκη εἰδικῶν χαλιῶν γιὰ τὴν ἀτομικὴ προσευχὴ καὶ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν δαπέδων στὰ τεράστια τεμένη. Ἡ ἰσλαμικὴ τέχνη εἶχε ἐπίσης πολλαπλὲς ἐκφράσεις στὴ μικροτεχνία καὶ ἔδωσε ἐξαιρετικὰ δημιουργήματα στὴν ὕφαντουργία, τὴ μεταλλουργία, τὴν κεραμεικὴ, τὴν ξυλογλυπτικὴ, τὴν ὑαλουργία, τὴ βιβλιοδεσία, τὴ σμαλτοτεχνία.

Κέντρα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ὑπῆρξαν τὰ τζαμιά. Σὲ κάθε ἐπο-

*Μοντέρνο τζαμί στη Ρώμη [Φωτ. από Esposito J.L. (ed.), *The Oxford History of Islam*, Oxford University Press, New York 1999].*

χή και χώρα, οί μουσουλμάνοι ήγεμόνες φρόντισαν νά ανεγείρουν επιβλητικά κτήρια γιά τήν κοινή προσευχή, αξιοποιώντας ό,τι καλύτερο ύπηρχε σέ καλλιτεχνικό δυναμικό. Ἡ μουσουλμανική αρχιτεκτονική όφειλει πολλά στή βυζαντινή παράδοση. Ἀλλά στόν έσωτερικό της διάκοσμο ανέπτυξε δική της αίσθητική καί ἥθος, καλλιεργώντας τά αραβουργήματα καί τήν καλλιγραφία. Μεταξύ τῶν πολλῶν μεγαλοπρεπῶν οἰκοδομημάτων ισλαμικῆς τέχνης διακρίνονται τό τέμενος τοῦ Ὁμάρ στήν Ἱερουσαλήμ, πού σχεδιάσθηκε ἀπό ἔλληνα ἀρχιτέκτονα, θεμελιώθηκε τό 687 καί συμπληρώθηκε τό 691 μ.Χ.· τό τέμενος τῆς Κόρδοβα τῆς Ἰσπανίας (785-787 μ.Χ.)· τό τεράστιο πλινθόκτιστο τέμενος τῆς Σαμάρρας στό Ἰράκ (τό όποιο ἄρχισε νά κτίζεται τό 847 μ.Χ.)· τό τέμενος τοῦ Ibn Tulun στό Κάιρο (9ος αἰ. μ.Χ.)· τό μαυσωλεῖο τοῦ Taj Mahal στήν Ἀγρα· ό μιναρές τοῦ Qutb στό παλαιό Δελχί, μέ ὕψος πάνω ἀπό 80 μ.· τό τέμενος Badshahi στό Λαχόρε τοῦ Πακιστάν. Σέ πολλά ἐπίσης μέρη τῆς Περσίας (όπως στό Ἰσφαχάν, τό Σιράζ, τήν Τεχεράνη) ὑψώνονται έντυπωσιακά τεμένη, μέ επιβλητικούς τρούλους, οἱ όποιοι καλύπτονται καί ἐξωτερικά μέ πολύχρωμες ἐπιφάνειες καί καλλιτεχνικά σχέδια.

Οἱ μουσουλμάνοι καλλιτέχνες ἀπορρόφησαν διάφορα στοιχεία, πού προϋπήρχαν στούς παλαιούς πολιτισμούς τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Ὅλα όμως αὐτά τά συγχώνευσαν, τά συνδύασαν ἀρμονικά σέ μία ένότητα καί μέ τήν ἰδιοφυΐα τους πραγματοποίησαν μία σύνθεση, τῆς όποίας ἡ δημιουργική πνοή καί συνοχή πάλλει ἀπό τή δύναμη καί τό δράμα τοῦ Ἰσλάμ. Ἐπώνυμοι καί ἀνώνυμοι καλλιτέχνες προσέφεραν τό ταλέντο τους γιά νά ὑπηρετήσουν τήν ἀπόλυτη ὡραιότητα, νά ἐκφράσουν τήν προσήλωσή τους στό θέλημα τοῦ Ἀλλάχ, νά διευκολύνουν τήν ἀνάταση τῶν πιστῶν πρός τόν Θεό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

Ἐκδόσεις Κορανίου στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα:

Τό Κοράνιον, μετάφρ. ὑπὸ Γ.Ι. Πεντάκη, Ἐλευθερουδάκης, Ἀθήναι 1928².

Τό Ἱερό Κοράνιο, Ἀραβικὸ κείμενο καὶ ἐλληνικὴ ἀπόδοση (ἔκδοση με δαπάνη Ι.Σ. Λάτση), Ἀθήνα 1978.

Μεταφράσεις βασικῶν Χαντίθ στὰ ἀγγλικά:

Al-Bukhari, *Sahih al-Bukhari* (transl. M.A. Khan), 19, Islamic Bookstore, Medina 1976-79.

Abu al-Husayn Muslim, *Sahih Muslim* (transl. A.H. Siddiqi), 1-4, Muhammad Ashraf, Lahore 1976.

Γιά ἐπὶ μέρους θέματα βλ.:

The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Leiden, Brill 1954 ἔξ. *Shorter Encyclopaedia of Islam*, H.A.R. Gibb, J.H. Kramers (eds), Brill, Leiden, London, 1953, new ed. 1961.

Μονογραφίες μελετήματα:

Andrae, T., *Mohammed: The Man and His Faith* (transl. T. Menzel), Allen and Unwin, London / Scribner, New York 1936.

Arberry, A.J. (tr.), *Muslim Saints and Mystics: Episodes from the Tadhkirat al-Auliya'*, by Farid as-Din Attar, Routledge, London, University of Chicago Press, Chicago, IL 1966.

Baljon, J.M.S., *Modern Muslim Koran Interpretation, 1880-1960*, Brill, Leiden 1961.

Bosworth, C.E., *The Islamic Dynasties*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1980².

Coulson, J.J., *A History of Islamic Law*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1964.

Cragg, K., *The House of Islam*, Dickenson, Belmont, CA 1969.

—, *Counsels in Contemporary Islam*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1965.

Γιαννουλάτου, Α., *Ισλάμ. Θρησκευολογική επισκόπησης*, Πορευθέντες, Ἀθήναι 1975, 1990⁵.

Esposito, J.L., *Women in Muslim Family Law*, Syracuse University Press, Syracuse, NY.

- Cardet, L., *L'Islam religion et communauté*, Deselée de Brower, Paris 1967.
- Gätje, H., *The Qur'an and Its Exegesis: Selected Texts with Classical and Modern Muslim Interpretation*, (tr. and ed. Welch, A.T.), Routledge, London / University of California Press, Berkeley, CA. 1976.
- Guillaume, A., *The Traditions of Islam*, Oxford 1924.
- , *Islam*, Penguin Books, Harmondsworth 1959.
- Hodgson, M.G.S., *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, 3 vols. University of Chicago Press, Chicago, IL 1974.
- Holt, P.M., Lambton, A.K.S., Lewis, B. (eds.), *The Cambridge History of Islam*, 2 vols., University of Chicago Press, Chicago, IL 1970.
- Ζιάχα, Γ., *Ιστορία των Θρησκευμάτων. Β'. Τό 'Ισλάμ*, Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1983.
- Iqbal, Muhammad Sir, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Muhammad Ashraf, Lahore 1968· Kitab, Delhi, χωρίς χρονολ.· παλαιότ. έκδ. Oxford University Press, London 1934.
- Jansen, J.J.G., *The Interpretation of the Koran in Modern Egypt*, Brill, Leiden 1974.
- Jeffery, A., (tr. and ed.), *A Reader on Islam: Passages from Standar Arabic Writings Illustrative of the Beliefs and Practices of Muslims*, Mouton, The Hague 1962; repr. Arno, New York 1980.
- Jomier, J., *Introduction à l'Islam actuel*, Cerf, Paris 1964.
- Keddie, N.R., *Roots of Revolution: An Interpretative History of Modern Iran*, Yale University Press, New Haven, Conn. 1981.
- Levy, R., *The Social Structure of Islam*, Cambridge University, Cambridge 1969· παλαιότ. έκδ. 1957, ή 2η έκδ. του *Sociology of Islam*.
- Nasr, S.A., *Islam and the Plight of Modern Man*, Longman, London, New York 1975.
- Netton, I.R., *Allah transcendent*, Studies in the structure and semiotics of Islamic philosophy, theology and cosmology, Routledge, London 1989.
- Rahman, F., *Islam*, University of Chicago Press, Chicago, IL 1979².
- , *Islam and Modernity*, Transformation of an intellectual Tradition, University of Chicago, Chicago 1979².
- Schacht, J., *An Introduction to Islamic Law*, Clarendon, Oxford 1964.
- , *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Clarendon, Oxford 1950.

- Schimmel, A., «Islam», *Historia Religionum. Handbook for the History of Religions*, C.J. Bleeker - G. Widengren (eds), tom. II: Religions of the Present, Brill, Leiden 1971, pp. 125-210.
- Smith, W. Cantwell, *Islam in Modern History*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1957.
- Stoddard, P.H., Cuthell, D.C., Sullivan, M.V. (eds), *Change and the Muslim World*, Syracuse University Press, Syracuse, NY 1981.
- Tabataba'i, M.H., *Shi'ite Islam*, 2η έκδ. State University of New York Press, Albany, NY 1977.
- Tritton, A.S., *Islam. Beliefs and Practices*, London 1966⁵.
- Watt, W.M., *Muhammad: Prophet and Statesman*, Oxford University Press, London 1961, 1974.
- , *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1962, 1979.
- , *What is Islam?* Longman, London 1968.
- , *The Formative Period of Islamic Thought*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1973.
- Watt, W.M., Welch, A.T., *Der Islam. I: Mohammed und die Frühzeit - Islamisches Recht - Religiöses Leben*, Kohlhammer, Stuttgart 1980.
- Wensinck, A.J., *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development*, Cambridge University Press, Cambridge 1932· Cass, London 1965.
- Μπαμπόρρου, Φ., *Ἡ τέχνη τοῦ Ἰσλαμισμού* (μετάφρ. Μ. Κωστοπούλου), Ντουντούμας 1982.

(1992)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

Ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων καὶ τῶν ἄρθρων ποὺ δημοσιεύθηκαν τὶς τελευταῖες δύο δεκαετίες γιὰ τὸ Ἰσλάμ εἶναι πολὺ μεγάλος καὶ συνεχῶς αὐξάνει. Παραθέτουμε κατωτέρω πίνακα ἔργων κατ' ἐπιλογὴν. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ δίδουν ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία.

- Abrahamov, B., *Islamic Theology, Traditionalism and Rationalism*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1998.
- Ahmed, A. S., *Postmodernism and Islam: Predicament and Promise*, Routledge, London 1992.

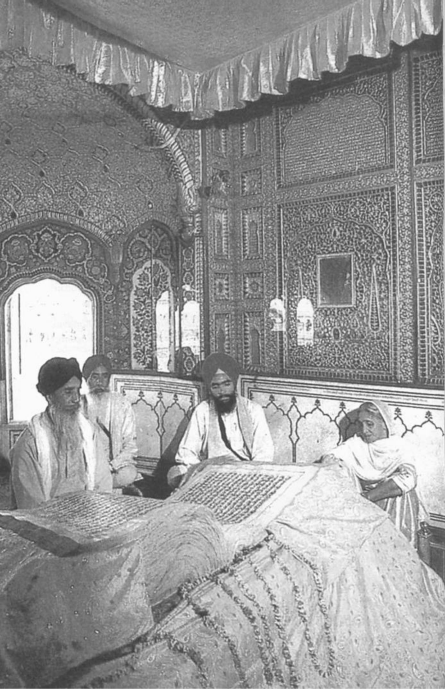
- Akbar, A., *Discovering Islam*, Making sense of Muslim history and society, Revised edition, Routledge, London and New York 1998, 2002.
- Akbar, A.S., *Islam Under Siege*, Polity in association with Blackwell, Cambridge 2003.
- Arkun, M., *Rethinking Islam: Common Questions, Uncommon Answers*, translated by R.D. Lee, Westview, Boulder, CO 1994.
- Awde, N., *Women in Islam: An Anthology from the Qur'ān and Hadiths*, Curzon, Richmond, UK 2000.
- A 'zami, M.M., *Studies in Early Hadith Literature: With a Critical Edition of Some Early Texts*, American Trust Publication, Indianapolis 1992.
- Azza, Karam (ed.), *Transnational Political Islam*, Pluto Press, London 2004.
- Birge, J.K., *The Bektashi Order of Dervishes*, Luzac Oriental, London 1994.
- Black, A., *The History of Islamic Political Thought*, Routledge, New York 2001.
- Bougarel, X. et Clayer, N. (éd. sous la dir. de), *Le Nouvel Islam balcanique: Les musulmans, acteurs du post-communisme 1990-2000*, Messon-neuve et Larose, Paris 2001.
- Brown, D., *A new Introduction to Islam*, Blackwell, Malden, MA, USA και Oxford 2004.
- Burgat, Fr., *L'islamisme en face*, La Découverte, Paris 1996. Ἀγγλική μετ.: *Face to Face with Political Islam*, I.B. Tauris, New York 2003.
- Burton, J., *The Sources of Islamic Law: Islamic Theories of Abrogation*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1990.
- Burton, J., *An Introduction to the Hadith*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1994.
- Chittick, W.C., *Sufism: A Short Introduction*, Oneworld, Oxford 2000, repr. 2001.
- Corbin, H., *History of Islamic Philosophy*, Translated by L. Sherrard, Kegan Paul International, London 1993.
- Courbage, Y. and Fargues, P., *Christians and Jews under Islam*, Tauris Publ., London 1997, 1998.
- Cragg, K., *Jesus and the Muslim: An Exploration*, Oneworld Press, Oxford 1985, 1999.
- , *The Call of the Minaret*, Oneworld Press, Oxford 1956, 2000.
- Dutton, Y., *The Origins of Islamic Law*, Curzon, Richmond, UK 1999.

- Eickelman, D.F. and Piscatori, J., *Muslim Politics*, Princeton University Press, Princeton 1996.
- Esack, F., *On Being Muslim: Finding a Religious Path in the World Today*, Oneworld, Oxford 1999.
- Esposito, J.L. (ed.), *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford University Press, New York 1995.
- Esposito J. L. (ed.), *The Oxford History of Islam*, Oxford University Press, New York 1999.
- Foltz, R.C., Denny, F.M., Baharuddin A., (eds), *Islam and Ecology*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2003.
- Gohari M.J., *The Taliban Ascent to Power*, Oxford University Press, Oxford 1999, 2002².
- Halliday, F., *Islam and the Myth of Confrontation: Religion and Politics in the Middle East*, Tauris, London 1996, 1999.
- Hawting, G.R., *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate*, Routledge, London 2000, AD 661-750.
- Hillenbrand, C., *The Crusades: Islamic Perspectives*, Fitzroy Dearborn Publishers, Chicago, IL 1999.
- Hoffman, V.J., *Sufism, Mystics and Saints in Modern Egypt*, University of South Carolina Press, Columbia 1995.
- Hourani, A., *A History of the Arab Peoples*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA 1991.
- Hourani, A., *Islam in European Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1991, 1996.
- Juergensmeyer, M., *Terror in the Mind of God*, The Global Rise of Religious Violence, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London 2001.
- Kaegi, W.E., *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- Khalad, M. Abou El Fadi, *Speaking in God's Name*, Islamic Law, Authority and Women, Oneworld, Oxford 2001.
- Khalidi J. (ed.), *The Muslim Jesus*, Sayings and Stories in Islamic Literature, Harvard University Press, Cambridge, MA - London 2001, '2003.
- Knysh, A., *Islamic Mysticism: A short History*, E.J. Brill, Leiden 2002.
- Kurzman, C. (ed.), *Liberal Islam: A Sourcebook*, Oxford University Press, Oxford 1998.

- Lapidus, I.M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, 1999.
- Lewis, B., *Islam and the West*, Oxford University Press, Oxford 1993.
- Lewis, B., *Islam in History: Ideas, People, and Events in the Middle East*, Open Court, Chicago, IL 1993.
- McAuliffe, J.D., *Quranic Christians: An Analysis of Classical and Modern Exegesis*, Cambridge University Press, Cambridge 1991.
- Morewedge, P., *Neoplatonism and Islamic Thought*, State University of New York Press, Albany 1992.
- Netton, I.R., *Allah Transcendent: Studies in the Structure and Semitics of Islamic Philosophy, Theology and Cosmology*, Curzon Press, Richmond, Surrey 1989, 1994.
- Newby, G., *A Concise Encyclopedia of Islam*, Oneworld, Oxford 2002.
- Nicholson, R.A., *A Literary History of the Arabs*, Kegan Paul International, New York 1998.
- Noth, A., *The Early Arabic Historical Tradition: A Source-Critical Study*, Darwin Press, Princeton, NJ 1994.
- Padwick, C., *Muslim Devotions: A Study of Prayer-manuals in Common Use*, Oneworld, Oxford 1996.
- Peters, F.E., *Mecca: A Literary History of the Muslim Holy Land*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1994.
- Peters, F.E., *A Reader on Classical Islam*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1994.
- Peters, R., *Jihad in Classical and Modern Islam*, Markus Wiener Publ., Princeton 1996.
- Poulton, H. and Taji-Farouki, S. (ed.), *Muslim Identity and the Balkan State*, Hurst and Co, London 1997.
- Prémare, A.-L. de, *Les fondations de l'Islam, Entre écriture et histoire*, Sevil, Paris 2002.
- Resenthal, F., *Greek Philosophy in the Arab World*, Variorum, Brookfield, VT 1990.
- Riddell, P.G. and Cotterell, P., *Islam in Context*, Baker Academic Grand Rapids, Michigan 2003.
- Ridgeon, L., *Islamic Interpretations of Christianity*, Curzon Press, Richmond, Surrey 2001.
- Roy, O., *L'Islam mondialisé*, Sevil, Paris 2002.

- Shahid, I., *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, DC 1995.
- Shankland, D., *Islam and Society in Turkey*, Eothen Press, Cambridge-shire 1999.
- Siddiqi, M.Z., *Hadith Literature: Its Origin, Development and Special Features*, Islamic Texts Society, Cambridge 1993.
- Stowasser, B.F., *Women in the Qur'ān: Traditions and Interpretation*, Oxford University Press, New York 1994.
- Tayob, Ab., *Islam: A short Introduction*, Oneworld, Oxford 1999, repr. 2000.
- Tibi, B., *Islam Between Culture and Politics*, Palgrave, New York 2001.
- Voll, J.O., and John Esposito, *The Contemporary Islamic Revival: A Critical Survey and Bibliography*, Greenwood Press, New York 1991.
- Waines, D., *An Introduction to Islam*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

(Βλέπε επίσης Βιβλιογραφία στά μελετήματα: Μωάμεθ, Κοράνιο, Μυστικισμός, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Εύρώπη)

ΣΙΚΚΙΣΜΟΣ

Χαρακτηρισμός

Ο Σικκισμός είναι μονοθεϊστικό θρήσκευμα πού προήλθε από τούς κόλπους τῆς Ἰνδικῆς θρησκευτικότητος. Ὁ πυρήνας του διαμορφώθηκε στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. μ.Χ. στήν ἐπαρχία Πουντζάμπ, βορειοδυτικῶς τοῦ Δελχί, καί ἀργότερα διαδόθηκε σέ διάφορα μέρη τῆς Ἰνδίας καί σέ πολλές περιοχές τοῦ κόσμου. Ὁ ὅρος προέρχεται ἀπό τή λέξη «σίκκα» (sikkha – μαθητής). [Ὁ φθόγγος kh ἀντιστοιχεῖ σέ κ δασύ· τόν ἀποδίδουμε μέ δύο κ.] Ὁ Σικκισμός γιά ἄλλους ὑπῆρξε ἀνανεωτική Ἰνδική θρησκευτική κίνηση, ἀνάλογη μέ τήν μπάκτι, συνέχεια τῆς παραδόσεως «σάντ», πού ἀναπτύχθηκε στή Β. Ἰνδία· γιά ἄλλους ἐκφράζει μιᾶ κίνηση συμφυλιώσεως διαφόρων θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων· γιά ἄλλους ἀποτελεῖ ἀπόπειρα συνθέσεως Ἰνδουϊσμοῦ καί Ἰσλάμ. Οἱ ὁπαδοί του ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Σικκισμός ἀποτελεῖ νέα ἀποκάλυψη, ὑπέρβαση τόσο τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ, ὅσο καί τοῦ Ἰσλάμ.

← Τελετουργική ἀνάγνωση τοῦ ἱεροῦ βιβλίου τῶν σίκ (Φωτ. ἀπό Ε.Ε.Ε.).

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Πηγές

Ὁ Σικκισμός ανέβλυσε ἀπὸ τὴ θεοκεντρικὴ ἐμπειρία καὶ διδασκαλία τοῦ Γκούρου Νάνακ (Nanak), 1469-1539 μ.Χ. καὶ διαμορφώθηκε μὲ τὴ συμβολὴ σειρᾶς ἄλλων ἐννέα Γκούρου. Οἱ ὕμνοι τοῦ Νάνακ συνιστοῦν τὸ θεμέλιο τῆς ἱερῆς βίβλου τῶν σίκ, τῆς γνωστῆς ὡς Ἑντι Γκράνθ (Adi Granth = Πρῶτο βιβλίον). Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὕμνους καὶ θρησκευτικὰς διδασκαλίας σέ ποιητικὴ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μορφή, πού συνέταξαν οἱ πέντε πρῶτοι καὶ ὁ 9ος Γκούρου. Περιλαμβάνει ἐπίσης στίχους μουσουλμάνων καὶ Ἰνδουϊστῶν διδασκάλων (π.χ. τοῦ Kabir). Ἡ πρώτη συλλογὴ σχηματίσθηκε τὸ 1603-1604 ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ 5ου Γκούρου, Ἀρτζάν (Arjan) καὶ ἡ ὁριστικὴ διάπλαση τοῦ ἱεροῦ βιβλίου ἐγίνε τὸ 1706 ἀπὸ τὸν 10ο Γκούρου, τὸν Γκομπίντ Σίνγκ (Gobind Singh), ὁ ὁποῖος τελικὰ τὸ ἀνακήρυξε «διάδοχόν» του τὸ 1708. Ἀπὸ τότε ἡ Ἑντι Γκράνθ ὀνομάζεται καὶ Γκούρου Γκράνθ Σαχίμπ (Guru Granth Sahib). Γιά τοὺς σικκιστὲς ἡ σίκ, τὸ κείμενον αὐτὸ περιέχει τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια καὶ καθορίζει ὅλον τὸν ρυθμὸ τῆς ζωῆς τους. Ἡ τυπωμένη μορφή του, πού σήμερον εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὴ, ἐκτείνεται σέ 1.430 σελίδες. Ὁ Νάνακ συνέθεσε τοὺς ὕμνους του στὴ γλώσσα πουντζάμπ· ἀργότερα καταγράφηκαν μὲ τὸ ἰδιαιτέρον ἀλφάβητον, τὸ γνωστὸ ὡς «γκουρμούκκι» (gurmukki), πού δημιούργησε ὁ 2ος Γκούρου, ὁ Ἑνγκαντ (Angad).

Θεολογία - Ἀνθρωπολογία

Ὁ Σικκισμός τονίζει τὸ ἐνιαῖον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀδελφότητά των ἀνθρώπων. Ἐνας μόνον Θεός (ὁ Ὀνκαρ – Onkar) ὑπάρχει, ὑπερβατικός, προσωπικός, δημιουργός τοῦ σύμπαντος. Ἐνας ὕμνος τοῦ Νάνακ, πού ἐπαναλαμβάνεται σέ ἐπίσημες λατρευτικὰς συνάξεις τῶν σίκ (γνωστός ὡς μούλ μάντρα – mul mantra), συνοψίζει: «Ἐνας Θεός ὑπάρχει, τὸ ὄνομά του εἶναι αἰῶνια ἀλήθεια. / Εἶναι ὁ Δημιουργός τῶν πάντων. / Τὸ Πνεῦμα πού τὰ πά-

ντα γεμίζει. / Άφοβος και χωρίς μίσος, άχρονος και άμορφος. / Πέρα από γέννηση και θάνατο, είναι αυτόφωτος. / Γνωρίζεται διά της χάριτος του γκούρου». Τή μονοθεϊστική αυτή παράδοση είχαν ήδη καλλιεργήσει στη Β. Ινδία σειρά διδασκάλων και μυστικών από τόν 14ο αί.

Δυό από τίς βασικές θείες προσωινίες είναι: Άκάλ Πουράχ (Akai Purakh), δηλ. ό Αιώνιος, και Σατνάμ (Satnam), τό Άληθές Όνομα. Όσο για τό όνομα Σάτ (Sat), πού χρησιμοποιείται επίσης για τόν Θεό, δηλώνει συγχρόνως τήν αλήθεια και τήν πραγματικότητα. Ό Θεός αποκαλείται ακόμη Πατέρας (Pita), Κύριος (Khasam, Sahib, Malik), Μέγας Δωροδότης (Data), πολύ συχνά Δοξασμένος (Wahiguru). Τό τελευταίο άρχισε ως δοξολογική άναφώνηση (Wah guru) και αργότερα εξελίχθηκε σέ βασικό θείο όνομα.

Ό Θεός, κατά τόν Νάνακ, άλλαξε τή φύση και τόν τρόπο ενεργείας του μετά τή δημιουργία του κόσμου. Πρό της δημιουργίας ήταν χωρίς ιδιώματα (nirguna), σέ μία βαθιά περισυλλογή (sunya samadhi). Μετά τή δημιουργία όμως συγκέντρωσε όλες τίς ιδιότητες (saguna). Είναι πρόξενος ακόμη και της dualitότητας και της πλάνης. Τό καλό όσο και τό κακό έκπηγάζουν από τόν Θεό και ό άνθρωπος καλείται νά διαλέξει τό ένα και νά αποφύγει τό άλλο. Μολονότι ό Θεός δέν έχει μορφή (nirpankar), ή παρουσία Του γίνεται αισθητή στόν φωτισμένο άνθρωπο, διότι ό Θεός ένυπάρχει σ' όλόκληρη τή δημιουργία.

Ή αντίληψη των σίκ περί Θεού έχει ποτισθεί από ένα είδος πανθεισμού, όπως είχε καλλιεργηθεί από τή Μπαγκαβάτ-γκιτά και τίς διάφορες βισνουϊκές σχολές. Ό Θεός είναι υπερχόσμια προσωπικότητα, συγχρόνως όμως διαπερνά τά πάντα. Είναι ή ενεργός αίτία του ύλικού κόσμου και των ψυχών. Καθετί πού ύπάρχει είναι μία μορφή του Θεού, ένα κύμα μέσα στόν θείο Ωκεανό. Τελικά ό κόσμος καταντά όφθαλμαπάτη. Στόν Θεό περιέχονται τά πάντα.

Ή ούσία του Θεού είναι πέρα από τήν κατανόηση και τήν ανθρώπινη γνώση, δέν περιγράφεται μέ εικόνες. Άλλά ό ίδιος

ὁ Θεός ἐπικοινωνεῖ μέ τήν ἀνθρωπότητα καί τῆς ἀποκαλύπτεται μέ τόν λόγο του. Ὅποιος συνειδητοποιήσει τήν ἐσωτερική αὐτῇ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ καί ἀπαντήσει στή φωνή του μέ ὑπακοή, ἐπιτυγχάνει τή λύτρωση ἤδη σ' αὐτήν τή ζωή. Μετά τόν θάνατο, τό πνεῦμα θά ζήσει ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ χωρίς ἄλλη μετενσάρκωση. Ὅλη αὐτή ἡ λυτρωτική πορεία εἶναι ἀποτέλεσμα ὄχι ἀνθρώπινης προσπάθειας, ἀλλά τῆς θείας θελήσεως καί χάριτος.

Οἱ σίχ ἀπορρίπτουν τήν Ἰνδουϊστική διδασκαλία ὅσον ἀφορᾷ στίς ἀβατάρα (ἐνσαρκώσεις τοῦ θεοῦ), τίς θυσιές, τόν μεσολαβητικό ρόλο τῶν βραχμάνων, τήν αὐθεντικότητα τῶν Βεδῶν, τόν ἀσκητισμό, τήν αὐτοτιμωρία, τήν ἀντληψη περί θρησκευτικῆς μολύνσεως, τά προσκυνήματα, τά λουτρά στούς ἱεροῦς ποταμούς, τίς κάστες καί ὅποιαδήποτε ἄλλη διάκριση μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Ἀπό τήν Ἰνδική παράδοση ὁ Σικκισμός κράτησε, μέ ὀρισμένες τροποποιήσεις, τίς ἔννοιες τοῦ κάρμα, τῆς σαμσάρα, τῆς μάγια καί τῆς νιρβάνα. Πολλές ἀπό τίς Ἰνδουϊστικές θεότητες τίς δέχεται ὡς πνευματικά ὄντα, περίπου ὡς ἀγγέλους. Ὡς πρὸς τήν κοσμογονία, υἱοθέτησε τήν Ἰνδική ἀντληψη γιὰ τήν πληθώρα τῶν κόσμων καί τήν ἀνακύκλησή τους.

Κατά τόν Νάνακ, ἡ καλοσύνη εἶναι ἔμφυτη στόν ἄνθρωπο. Ὅλοι κρύβουν μέσα τους ἀπόθεμα ἀγαθοσύνης, κάτι σάν τό μαργαριτάρι πού περιμένει νά ἀνοίξει τό ὄστρακο. Μοίρα καί ἀπόλυτος προορισμός παραμερίζονται· ἡ ἀνθρώπινη θέληση μπορεῖ νά θριαμβεύσει.

Ἀπό τίς πιό τυπικές θέσεις τοῦ Σικκισμοῦ εἶναι ἡ διδασκαλία περί τοῦ γκούρου, τοῦ «γέροντα», τοῦ διδασκάλου. Σίχ, κατά τόν προσδιορισμό τῶν ἰδίων, εἶναι ὅσοι πιστεύουν στόν Ἀκάλ Πουράκ, στούς 10 Γκούρου καί τή Γκράνθ Σαχίμπ. Ὅποιος ἐπιθυμεῖ λύτρωση, ἀναζητεῖ τή σωστή ἐκπαίδευση στά πόδια ἐνός καλὰ καταρτισμένου γκούρου. Στόν Σικκισμό ὁμως, γκούρου δέν νοεῖται ὁ καταρτισμένος στίς Βέδες βραχμάνος, ἀλλ' ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἀπέκτησε προσωπική ἐμπειρία φωτισμοῦ, δῶρο πού προέρχεται κατευθεῖαν ἀπό τόν Θεό. Οἱ δέκα Γκούρου τοῦ Σικκισμοῦ τόνισαν μέ θέρμη καί σαφήνεια ὅτι ὁ Θεός εἶναι ὁ

διδάσκαλος, ὁ Ἄντι Γκούρου (ὁ Πρῶτος διδάσκαλος) ἢ ὁ Σάτ Γκούρου (ὁ Θεῖος, ὁ Ἀληθινός διδάσκαλος), καί ὅτι ἡ δική τους σημασία ἔγκειται μόνο στό ὅτι ὑπῆρξαν πιστοί πρεσβευτές του, πού ἀποκάλυψαν καί κήρυξαν τόν λόγο του. Αὐτή ἡ βεβαιότητα τονίστηκε ἐπίσημα, ὅταν ὁ 10ος Γκούρου ἐπέβαλε τήν Ἄντι Γκράνθ ὡς τόν Γκούρου τῆς σικκιστικῆς κοινότητας.

Ὁ τελευταῖος Γκούρου, δημιούργησε ἐπίσης τό 1699 τήν κοινότητα τῶν σίκ, τήν «κάλσα» (Khalsa), τήν ἀδελφότητα τῶν καθαρῶν, καί τήν χαρακτήρισε ὡς τό ἄλλο ἐγώ του (alter ego), τονίζοντας τόν καθοδηγητικό της χαρακτήρα. Τόν 20ό αἰ. ἡ ιδιότητα αὐτή τοῦ τελικοῦ ὁδηγοῦ καί διδασκάλου συγκεντρώθηκε στούς 10 Γκούρου καί τή Γραφή.

ΗΘΙΚΗ

Οἱ ὑποχρεώσεις πού ἐπιβάλλει ὁ Σικκισμός συνοψίζονται σέ τρεῖς φράσεις: «Νάμ τζάπνα» (nam jarna), συνεχῆς μνεῖα τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ· «κίρτ κάρνι» (kirt karni), ἐπιβίωση μέ τίμια μέσα, καί «βάντ τσάκνα» (vand chakna), προσφορά καλοσύνης, ἐλεημοσύνη. Οἱ πέντε κακές παρορμήσεις, πού οἱ σίκ πρέπει νά ἀποφεύγουν, εἶναι: ἡ ἡδυπάθεια, ἡ ἀπληστία, ἡ προσκόλλησις στά ὕλικά ἀγαθά, ὁ θυμός καί ἡ ἀλαζονεία. Ἀντίθετα, ἡ καλοκάγαθη ἐξυπηρέτησις τοῦ πλησίον, ἡ «σέβα» (seva), θεωρεῖται ἰδιαίτερα εὐλογημένη ἀρετή. Ἡ φοβερότερη δύναμη, εἶναι τό ἐγώ· ὁποῖος τό νικήσει, ἔλεγε ὁ Νάνακ, σῶζεται, ἐνῶ ἀκόμη βρίσκεται σ' αὐτήν τή ζωή.

Γενικά, ὁ Σικκισμός ζητεῖ νά ἀπελευθερώσει τόν ἄνθρωπο ἀπό τήν ἐγωκεντρικότητα καί τήν ἐμπιστοσύνη στόν ἑαυτό του καί νά τόν κάνει θεοκεντρικό, πιστό στό θεῖο θέλημα. Αὐτό ὁμῶς δέν σημαίνει ἐγκατάλειψη τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί ἐμφαση στήν ἀσκητικότητα, ὅπως βλέπουμε σέ ἄλλες Ἰνδικές θρησκευτικές τάσεις, ἀλλά ἀντίθετα ἀποδοχή τῆς οἰκογενειακῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς, ἐξάσκησις ἐνός ἔντιμου ἐπαγγέλματος, συμ-

μετοχή υπεύθυνη και έναρετη στά κοινά. Ἡ ἀφοσίωση στόν Θεό ἐκφράζεται μέ τή φιλαλήθεια, τήν ἀγαθοεργία, τήν ἐθελο- ντική ἐργασία γιά τό κοινό καλό.

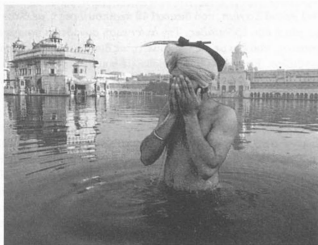
Οἱ σίκ ἀποφεύγουν τά οἰνοπνευματώδη καί τόν καπνό, προσ- παθώντας νά ζοῦν λιτά. Ἀπό τόν 17ο αἰώνα, μέ πρωτοβουλία τοῦ βου Γκούρου, τοῦ Χαργκομπίντ (Hargobind), ἐγκατέλειψαν τή χορτοφαγία. Συγχρόνως ὅμως, στήν πράξη, οἱ σίκ δέν φαί- νεται νά ἀπελευθερώθηκαν πλήρως ἀπό τίς ἰνδουϊστικές παρα- δόσεις (π.χ. στή σύναψη γάμων). Καί παρά τή θεωρητική ἀπόρ- ριψη τῆς ἰνδουϊστικῆς ἀντιλήψεως περί θρησκευτικῆς μολύνσε- ως, διατηροῦν συνήθειες καθαρμῶν καί ἐξαγνισμῶν (π.χ. ἐνός οἰκοδομήματος) καί ὀρισμένοι μένουν πιστοί στή χορτοφαγία.

ΛΑΤΡΕΙΑ

Σκοπός τοῦ σίκ εἶναι νά διαποτισθεῖ ὁλόκληρη ἡ ὑπαρξή του ἀπό τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ, νά φωτισθεῖ ἡ συνείδησή του ἀπό αὐτόν, νά ξεπερασθεῖ κάθε ψευδαίσθηση δυαλισμοῦ. Ἡ πνευ- ματική ἀνέλιξη καί ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου πραγματοποι- εῖται μέ τήν περισυλλογή, ἰδιαίτερα μέ τή «νάμ σιμράν» (nam simran), πού σημαίνει διαρκή μνήμη τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ. Μέ τήν ἐπανάληψη τοῦ Ὑνόματος, ὅπως πίστευε ὁ Νάνακ, μπο- ρεῖ κανεῖς νά νικήσει τό μέγιστο κακό: τό ἐγώ. Ὁ Σικκισμός, ἀπορρίπτοντας τά αἰσθησιακά λατρευτικά ἔθιμα τοῦ Ἰνδουί- σμοῦ καί τίς διάφορες μορφές ἐκστάσεως, διαμόρφωσε ἀπέριτ- τη λατρεία καί τόνισε τήν προσευχή μέ ἀγνή καρδιά. Τό καθη- μερινό λατρευτικό τυπικό τῶν σίκ περιλαμβάνει ὀρθρινό ξύπνη- μα, ψυχρό λουτρό, περισυλλογή μέ κέντρο τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἀπαγγελία, πρωί καί βράδυ, ὀρισμένων προσευχῶν, μελέτη τοῦ ἱεροῦ τους βιβλίου.

Οἱ σίκ δέν ἔχουν ἱερατεῖο οὔτε καθορισμένη ἱερή ἡμέρα στήν ἐβδομάδα. Ὁ χῶρος ὅπου γίνεται ἡ σύναξη ὀνομάζεται «γκούρ-

ντουάρα» (gurdwara), δηλ. ή θύρα του Γκούρου. Τό όνομα αυτό χρησιμοποιείται ακόμη καί γιά τό ειδικό δωμάτιο πού διατηρούν στά στίτια τους μέ κέντρο τό ιερό βιβλίο. Τό σημαντικότερο ιερό τών σίκ θεωρείται ό Χρυσός Ναός (Hari Mandir = Ναός του Θεού) στό 'Αμριτσάρ. 'Η δημόσια λατρεία καθορίζεται ανάλογα μέ τόν ρυθμό ζωής τής κοινότητας. 'Ως ειδικές λατρευτικές ήμέρες θεωρούνται συνήθως ή 11η του σεληνιακού μηνός, ή όποία όνομάζεται «έκαντάσι» (ekadashi) καί ή «σανγκράντ» (sangrand). Πολλοί σίκ έπισκέπτονται, άτομικώς ή οίκογενειακώς, τήν κοινοτική γκούρντουάρα όποιαδήποτε μέρα, προσφέρουν χρήματα, φρούτα, γάλα κ.λπ. καί άκούν άναγνώσματα από τό ιερό τους βιβλίο.

*Λουτρό μέλους τής «κάλα» στην τεχνητή «λίμνη του λωτού»
στό περίφημο ιερό του 'Αμριτσάρ. Β. Ινδία
(Φωτ. από Ε.Ε.Ε.).*

Οί επέτειοι γεννήσεως και θανάτου κάθε Γκούρου, οί Γκουρούμπ (Gurub), αποτελούν τυπικές εορτές τών σίκ. Άλλες εορτές, π.χ. Τιουάλι (Diwali), Χολά Μοχάλα (HOLA Mohalla), έχουν ινδουίστικη καταγωγή. Άξονας τής ζωής τους, βασιικός οδηγός και διδάσκαλός τους είναι ή Άντι Γκράνθ. Ή λατρεία τελείται μπροστά στό βιβλίο αυτό και περιλαμβάνει όμαδική ύμνωδία από ιερά κείμενά του μέ συνοδεία ενόργανης μουσικής, ανάγνωση και εξήγηση τών Γραφών. Οί εύσεβείς σίκ συνηθίζουν νά μελετούν καθημερινά τήν Άντι Γκράνθ, ιδιαίτερα τό βράδυ. Όλες οί φάσεις τής ζωής αγιάζονται μέ τήν παρουσία τής και σφραγίζονται μέ τήν άπαγγελία ιερών κειμένων: ή όνοματοδοσία ενός παιδιού, ό γάμος, ή κηδεία. Στόν γάμο, τό ζεύγος περιφέρεται τέσσερις φορές γύρω από τή Γραφή, ενώ ψάλλονται τέσσερις στίχοι από τόν γαμήλιο ύμνο του Γκούρου Ράμ Ντάς. Πρίν από καθοριστικές αποφάσεις (π.χ. νέα εργασία), καθώς επίσης και στίς περισσότερες εορτές, γίνεται ανάγνωση όλόκληρης τής Γκούρου Γκράνθ Σαχίμπ, πού διαρκεί 48 περίπου ώρες ή, μέ διακοπές, μία ή δύο εβδομάδες. Τήν ανάγνωση συνοδεύει όρισμένη προσευχή, πού ένα μέλος τής κοινότητας διαβάζει μπροστά στό ιερό βιβλίο. Επίσης (για νά τονισθεί μέ συμβολικό τρόπο ή ισότητα), διανέμεται σ' όλα τά μέλη ζεστός χυλός, ό «καρά πρασάντ», από άλεύρι, σιμιγδάλι, νερό, γκύ και ζάχαρη.

Ίδιαίτερη τελετή μνήσεως τών σίκ είναι ή Άμρίτ Παχούλ ή Κάντε κά Άμρίτ (Amrit Pahul ή Khande ka Amrit). Έγκαινήσθηκε τό 1699, όταν ό Γχομπίντ Σίνγκ ίδρυσε τήν κάλσα (Khal-sa). Όσοι μινούνται δίνουν όρισμένους δρχους υιοθετώντας τά λεγόμενα πέντε «Κ». Πρόκειται για πέντε σύμβολα, τά όποία στή γλώσσα πουντζάμπ αρχίζουν από K: kesh (ακούρευτη κόμη), kangha (ατσάλινη κτένα), kirpan (ξίφος), kara (ατσάλινο βραχιόλι), kachch (κοντό πανταλόνι). Αυτά αποτελούν τά διακριτικά τών σίκ. Οί άνδρες φέρουν έπιπλέον στό κεφάλι ένα τουρμπάνι. Ή μύηση γίνεται μπροστά στή Γκούρου Γκράνθ Σαχίμπ. Πέντε άνδρες, μέλη τής κάλσα, φορώντας τά προαναφερθέντα πέντε «Κ», διαλύουν ζάχαρη σέ νερό μέ τή βοήθεια ενός δίκου-

που ξέρους, ενώ ψάλλουν όρισμένους ύμνους. Οί μούμενοι πίνου-
ν από αυτό τό ποτό καί χρίονται στό μάτια καί στό μαλλιά.
Κατόπιν όρχίζονται ότι θά τηρούν τόν έπιβαλλόμενο κώδικα
πειθαρχίας, γνωστό ως Ραχίτ (Rahit) καί έπαναλαμβάνουν τά
λόγια τής συνοπτικής όμολογίας πίστewς, τής «μούλ μάντρα».

Οί μυημένοι άνδρες άντικαθιστούν τό όνομα τής κάστας τους
μέ τή λέξη Σίνγκ (Singh), πού σημαίνει λιοντάρι, ενώ οί γυναί-
κες μέ τήν Καούρ (Kaur = πριγκίπισσα), άνεβαίνοντας έτσι στο
έπίπεδο τής τάξεως τών πολεμιστών. Δέν έντάσσονται όλοι οί
σίχ στην κάλσα καί συνεπώς δέν αποκοτύν όλοι τόν έπίζηλο τί-
τλο του Σίνγκ. Άρκετοί έμπνέονται κυρίως από τό ειρηνιστικό
πνεύμα του Νάνακ καί όνομάζονται «Νάνακ πάνθι» (Nanak pan-
thi), αποκλίνοντας μάλλον πρός τό ίνδουϊστικό ήθος. Όσοι έχουν
μυηθεί στην κάλσα όνομάζονται «άμρίτ ντάρι» (amrit dhari),
ένώ όσοι σέβονται μέν τούς δέκα Γκούρου καί τήν ιερή Γραφή
αλλά δέν μυήθηκαν όνομάζονται «σαχάτζ ντάρι» (sahaj dhari).

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ

Άπό πλευράς θρησκευτικής διακρίνεται μία πρώτη περίο-
δος, από τόν 15ο αί. έως τίς αρχές του 18ου αί. μ.Χ., διαμορ-
φωτική του Σικκισμού, μέ πρωταγωνιστές τούς δέκα Γκούρου,
καί μία δεύτερη, από τόν 18ο αί. καί έξής, μέ μοναδικό πλέον
άξονα τήν ιερή Γραφή. Άπό πλευράς κοινωνικοπολιτικής, ή
θρησκευτική κίνηση πού αρχίζει μέ τόν Νάνακ στην πρώτη της
φάση (15ος-16ος αί. μ.Χ.) υπήρξε ειρηνική, «εύσεβιστική»
στη δεύτερη όμως φάση της (17ος αί. έξ.), έξελίχθηκε σέ μαχη-
τική. Ή όριστική μεταμόρφωση του Σικκισμού από ειρηνιστι-
κή κίνηση σέ αγωνιστική αδελφότητα ολοκληρώθηκε μέ τόν
τελευταίο Γκούρου.

Οί δέκα Γκούρου τών σίχ είναι: 1ος, Nanak, 1469-1539. 2ος,
Angad, 1504-52 (Γκούρου 1539-52). 3ος, Amar Das, 1479-1574

(Γκούρου 1552-74). 4ος, Ram Das, 1534-1581 (Γκούρου 1574-81). 5ος, Arjan, 1563-1606 (Γκούρου 1581-1606). 6ος, Hargobind, 1593-1644 (Γκούρου 1606-44). 7ος, Har Rai, 1630-61 (Γκούρου 1644-61). 8ος, Har Krishan, 1656-64 (Γκούρου 1661-64). 9ος, Tegh Bahadur, 1621-75 (Γκούρου 1664-75). 10ος, Gobind Singh, 1666-1708 (Γκούρου 1675-1708). Όλοι προήλθαν από την «Κάτρι τζάτι» (Khatri jati), εμπορική ύποκάστα, ή όποία, όπως ύποστηρίζουν οι σίκ, άνηκε στην εύρύτερη κάστα των πολεμιστών («Ξάτριγυας»). Από τον 4ο Γκούρου ή διαδοχή έγινε κληρονομική. Ο Σικκισμός αποδίδει και στους δέκα Γκούρου την ίδια άξια.

Η δεύτερη περίοδος του Σικκισμού άρχίζει τό 1709. Ο 18ος αιώνας χαρακτηρίζεται από σκληρούς άνταγωνισμούς μεταξύ σίκ και Μογγόλων. Άργότερα ό σίκ μαχαραγιάς Ranjit Singh, ίδρυσε ανεξάρτητο κράτος στό Πουντζάμπ (1773), πού διατηρήθηκε ως τό 1849, όπότε ό διάδοχός του μαχαραγιάς Dalip Singh τό παρέδωσε στους Βρετανούς. Στο τέλος του 19ου αϊ. άνθισε ή άναγεννητική κίνηση Σίνγκ Σάμπα (Singh Sabha) ως αντίδραση στη χριστιανική διείσδυση και στις Ινδουϊστικές προσηλυτιστικές δραστηριότητες. Η άναγέννηση του Σικκισμού έπιδιώχθηκε μέ εκπαιδευτικές και φιλολογικές δραστηριότητες, ιδιαίτερα μέ τή δημιουργία του Khalsa College (1892) στό Άμριτσάρ.

Οι σίκ έλαβαν μέρος στον άγώνα για την άνεξαρτησία της Ινδίας. Κατά τραγικό όμως τρόπο, τό 1947 ή περιοχή Πουντζάπ, όπου γεννήθηκε και άνδρώθηκε ό Σικκισμός, διαμοιράστηκε μεταξύ Ινδίας και Πακιστάν. Έπανελλιμμένως οι σίκ, διαμαρτυρόμενοι τόσο κατά των μουσουλμάνων, όσο και κατά των Ινδουϊστών, έχουν καταφύγει σε μαχητικές κινητοποιήσεις. Τό 1966 ιδρύθηκε ή Πουντζάμπι Σούμπα (Punjabi Suba), επικράτεια πού περιέλαβε τό 85% των σίκ της Ινδίας και έχει έπίσημη γλώσσα την πουντζάμπ. Τό γεγονός αυτό έξασφάλισε κάποια άυτονομία, όχι όμως και την ποθητή άνεξαρτησία.

Από τό τέλος του 19ου αϊ. άρχισε μεγάλη αποδημητική κίνηση των σίκ. Πολλοί από αυτούς πού ύπηρέτησαν στον βρετα-

νικό στρατό εκτός Ινδίας (1870-1947), μετά την αποστράτευση τους εγκαταστάθηκαν στο Χόνγκ Κόνγκ και τη Σιγκαπούρη· αρκετοί μετανάστευσαν για λόγους οικονομικούς στην Άν. Αφρική και άλλοι. Σήμερα αναπτύσσονται πολλές κοινότητες σikh σε αγγλόφωνες περιοχές, κυρίως της Βρετανικής Κοινοπολιτείας. Τελευταία ανεπίσημη στατιστική (1991) αναβιβάζει τους sikh σε 18 εκατ. (ένω στις αρχές του αιώνα ήταν 3 εκατ. και τό 1987 12 εκατ.).

Στόν τομέα τών γραμμάτων και τών τεχνών δέν παρουσιάσθηκε κάποια ιδιαίτερη ακτινοβολία τοῦ Σικκισμού. Ἡ συμμετοχή τών sikh ὑπῆρξε ἐνεργός κυρίως στόν κοινωνικό χώρο. Ὁ Σικκισμός καλλιέργησε τή δημοκρατική συνείδηση καί συνηγόρησε γιά τήν κοινωνική δικαιοσύνη καί τήν εἰρηνική συνύπαρξη τών ἀνθρώπων καί τών λαών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

Μεταφράσεις τοῦ ἱεροῦ Βιβλίου τοῦ Σικκισμού:

Sri Guru - Granth Sahib, Gopal Singh Delhi, Gur Das Kapur 1962.

Sri Guru - Granth Sahib, Mannohan Singh, Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, Amritsar 1969.

Ἀνθολόγηση καί μεταφρ. στήν ἀγγλική:

Selections from the Sacred Writings of the Sikhs (transl. Trilochan Singh et al.), Allen & Unwin, London, Macmillan, New York 1960.

McLeod, W.H., *Sources for the Study of Sikhism*, Manchester University Press, Manchester 1984.

Μονογραφίες:

Cunningham, D., *A History of the Sikhs* (1849); repr. Delhi 1966.

Cole, W.O., *The Guru in Sikhism*, Darton, London 1982.

—, *Sikhism and Its Indian Context, 1469-1708. The Attitude of Guru Nanak and Early Sikhism to Indian Religious Beliefs and Practices*, London 1984.

- Cole, W.O., Sambhi, P.S., *The Sikhs: Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge, London, Boston, Mass. 1978.
- Grewal, J.S., *Guru Nanak in History*, Chandigarh 1969.
- Harbans Singh, *The Heritage of the Sikhs*, Asia Publishing House, Bombay 1964.
- , *Perspectives on Guru Nanak*, Patiala 1975.
- Johar, S.S., *Handbook on Sikhism*, Vivek, Delhi 1977.
- Jogindra Singh, Sir, *Sikh Ceremonies*, Religious Book Society, Bombay, Chandigarh 1968².
- Khushwant Singh, *A History of the Sikhs*, 2 vols., Oxford University Press (India), Delhi 1977².
- Macauliffe, M.A., *The Sikh Religion*, 6 vols., repr. Chand, Delhi 1970² (α' έκδ. Clarendon, Oxford 1909).
- McLeod, W.H., *Guru Nanak and the Sikh Religion*, Clarendon, Oxford 1968.
- , *The Evolution of the Sikh Community*, Clarendon, Oxford 1976. Oxford University Press, Delhi 1975.
- Teja Singh, *Sikhism: Its Ideals and Institutions*, Bombay 1951 (1992)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Ajitsingh, Charanjit, *The Wisdom of Sikhism*, Oneworld, Oxford 2001.
- Brown, K. (ed.), *Sikh Art and Literature*, Routledge, London 1999.
- Cole, W.O. and Sambhi, P.S., *The Sikhs: Their Religious Beliefs and Practices*, Sussex Academic Press, Sussex 1995.
- Delahoutre, M., *Les sikhs*, Brepols, Paris 1989.
- Harbans et Delahoutre, M., *Anthologie de la poesie religieuse sikhe*, Louvain-la-Neuve 1985.
- Hawley, J.S. and Mann, G.S. (eds), *Studying the Sikhs: Issues for North America*, State University of New York Press, Albany, NY 1993.
- Macauliffe, M.A., *The Sikh Religion (3 volume Set). Its Guru Sacred Writings and Authors*, Low Price Publications, Delhi 1996.
- Oberoi, H., *The Construction of Religious Boundaries: Culture, Identity, and Diversity in the Sikh Tradition*, University of Chicago Press, Chicago 1994.
- Pashaura Singh, *The Guru Granth Sahib: Canon, Meaning and Authority*, Oxford University Press, Oxford 2001.

Singh Rahi, H., *Sri Guru Grand Sahib Discovered*, Motital, Banasidass, Delhi 1998.

Singh Mann, G., *The Making of Sikh Scriptures*, Oxford University Press, Oxford κ.ά. 2001.

(Βλ. καί Νάνακ - Βιβλιογραφία)

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΕΟΡΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 2003

(ένδεικτική υπόμνηση)

*Ίνδουϊσμός, Βουδδισμός, Ίσλάμ, Ίουδαϊσμός,
Ζωροαστρισμός, Σικκισμός, Σιντοϊσμός,
Κομφουκιανισμός, Τζαϊνισμός*

Τά έορτολόγια πολλών θρησκειών, συμπεριλαμβανομένου του Ίσλάμ, ακολουθοῦν τό σεληνιακό έτος, πού ὑπολείπεται τοῦ ἡλιακοῦ κατά 11 σχεδόν ἡμέρες. Για τήν ἀκρίβεια, τό σεληνιακό έτος ἔχει 354 ἡμέρες, 8 ὥρες, 48' καί 36", ἐνῶ τό γνωστό μας ἡλιακό 365 ἡμέρες, 5 ὥρες, 48' καί 46". Συνεπῶς, τά ἐπόμενα χρόνια οἱ ἡμερομηνίες τῶν εορτῶν θά εἶναι διαφορετικές. Ἡ φωνητική μεταγραφή ἀπό τίς διάφορες ἀνατολικές γλῶσσες γίνεται ἀναγκαστικά κατά προσέγγιση.

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ	
1	<i>Γκαντζίτσου</i> (1-3 Ιανουαρ.). Ταπωνικό νέο έτος. Έπισκέψεις σέ σίντο ναούς.
5	Οι σικκιστές εορτάζουν τή γέννηση του Γκούρου Γκομπίντ.
14	Ινδουϊστικό νέο έτος· εκδήλωση σεβασμού πρὸς τόν ἥλιο. Χειμερινό ἡλιοστάσιο.
ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ	
1	<i>Γιουάν Τάν</i> . Κινεζικό νέο έτος (Έτος τῆς κατσίκας, 4639 ἤ 4701).
2	<i>Λοσάρ</i> . Θιβeticανό νέο έτος 2130: 15νθήμερο εορτῶν μέ κέντρο τῆ ζωῇ τοῦ Βούδδα.
6	<i>Βασάντα Παντσάμι ἢ Σαρασβάτι Πούτζα</i> . Ἰνδουϊστική εορτή πρὸς τιμὴν τῆς Σαρασβάτι, θεᾶς τῆς μορφώσεως καί τῶν καλῶν τεχνῶν.
13	<i>Ἴντ-άλ-Ἄντχα</i> . Ἰσλαμική εορτή τῆς μεγάλης θυσίας, συνδεόμενη μέ τό προσκύνημα στή Μέκκα.
15	<i>Παρινιρβάνα</i> . Βουδδιστική (μαχαγιάνα) εορτή γιά τήν εἴσοδο τοῦ Βούδδα στή νιρβάνα.
25	<i>Μάχα Πούτζα</i> . Βουδδιστική (τεραβάντα) εορτή στήν Ταϊλάνδη, σέ ανάμνηση τῆς παραδόσεως τοῦ κανόνα στούς μοναχοῦς.
ΜΑΡΤΙΟΣ	
1	<i>Μαχασιβαράτρι</i> . Ἰνδουϊστική εορτή – Νύκτα τοῦ Σίβα: ὁ κοσμικός χορός τοῦ ὁποίου δημιουργεῖ, συντηρεῖ, καταστρέφει τόν κόσμο.
15	<i>Ἀσούρα</i> . Οἱ σήίτες μουσουλμάνοι τιμοῦν τό μαρτύριο τοῦ Χουσαΐν.
18	<i>Πουρίμ</i> (τῶν κλήρων). Ἰουδαϊκή εορτή τῆς ἀνοίξεως σέ ανάμνηση τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν Ἰουδαίων μέ τήν ἐπέμβαση τῆς Ἑσθήρ.

17	Χόλι. Ινδουϊστική έορτή τής άνοιξεως άφιερω- μένη στον Κρίσνα.
21	Σουμπούν νό χί ή Χιγκάν (Ισημερία). Σιντοί- στική έορτή τής άνοιξεως· επισκέψεις στους ναούς και τά νεκροταφεία.
ΑΠΡΙΛΙΟΣ	
5	Τσ' ίνγκ Μάγκ. Κινεζικός έορτασμός του φωτός.
8	Χαναματσούρι. Βουδδιστική (μαχαγιάνα) έορ- τή. Γέννηση του Βούδδα.
10	Ράμα Ναβάμι. Ινδουϊστική έορτή. Γέννηση του Ράμα, άβατάρα του Βίσνου.
14	Μαχαβίρα Τζαγιάντι. Τζαϊνιστική έορτή για τή γέννηση του Μαχαβίρα.
15	Βαϊσάκι. Έορτή τής σικκικής άδελφότητας (Κάλα).
17	Πεσσά (17-18 Άπριλ.). Ιουδαϊκό Πάσχα.
ΜΑΪΟΣ	
4	Άκασάγια-Τριτίγια. Τζαϊνιστική έορτή τής έλε- ημοσύνης.
15	Μάουλιντ άλ-Ναμπί. Έορτή προς τιμήν τής γεννήσεως του Μωάμεθ.
16	Βεσάκ ή Βεσάκα. Κύρια έορτή των βουδδιστών (τεραβάντα) σέ ανάμνηση τής γεννήσεως, του φωτισμού και τής εισόδου του Βούδδα στη νιρ- βάνα.
29	Ζαρτούστ-νό Ντισό. Έορτή των παρσιστών στην Ινδία· ανάμνηση του θανάτου του Ζωρο- άστρη.
ΙΟΥΝΙΟΣ	
6	Σαβουότ (6-7 Ιουν.). Ιουδαϊκή έορτή τής Πε- ντηκοστής· παράδοση του Νόμου στο Σινά.

14	<i>Ποσόν</i> . Βουδδιστική εορτή της εισόδου του Βουδδισμού στη Σρί Λάνκα.
ΙΟΥΛΙΟΣ	
3	<i>Τσέκορ</i> . Θιβητιανή εορτή σέ ανάμνηση του πρώτου κηρύγματος του Βούδδα.
13	<i>Ό-μπόν</i> (12-15 Ιουλίου). Ιαπωνική –σιντοϊστική εορτή. Τά πνεύματα των νεκρών γίνονται δεκτά μέ χορούς επί τρεις ημέρες μέσα στα σπίατα.
13	<i>Άσάλα</i> . Βουδδιστική (τεραβάντα) εορτή σέ ανάμνηση του πρώτου κηρύγματος του Βούδδα και άρχή της τριμήνης περισυλλογής των μοναχών.
ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ	
7	<i>Ίουδαϊκή νηστεία</i> της 9ης του μηνός Άβ, στό τέλος της αναμνήσεως, επί τρεις εβδομάδες, των κατά καιρούς δοκιμασιών.
12	<i>Τσουνγκ Γιουάν</i> . Κινεζική εορτή σέ ανάμνηση των προγόνων.
20	<i>Τζαυμαστάμι ή Κρίσνα Τζαγιάντι</i> . Ίνδουιστική εορτή: ανάμνηση της γεννήσεως του Κρίσνα –8ης μετενσαρκώσεως του Βίσνου.
22	<i>Νόου Ρόουζ</i> . Νέο Έτος, 1372, γιά τούς παρσιστές στην Ίνδία.
27	<i>Κορδάδ Σάλ</i> . Οι παρσιστές εορτάζουν τή γέννηση του Ζωροάστρη.
30	<i>Γκανέσα Τσατούρθι</i> . Οι Ινδουιστές εορτάζουν τή γέννηση του Γκανέσα, γιου του Σίβα.
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ	
1	<i>Γκούρου Γκράντ Σαχίμπ</i> . Έορτή της ιερᾶς Βίβλου των σικκιστών.
1	<i>Παργιουσάνα-πάρβα</i> (23 Αύγ.-1η Σεπτ.). 'Η πιό ιερή ημέρα του τζαϊνικού Έτους.

11	Τσουνγκ Τσ'ίου. Κινεζικός φθινοπωρινός έορτασμός τής σελήνης.
23	Σουμπούν νό χι ή Χιγκάν. Ίαπωνική έορτή τής ισημερίας: οι βουδδιστές έπισκέπτονται ναούς και νεκροταφεία.
23	Οι Κινέζοι έορτάζουν τή γέννηση του Κομφουχίου.
24	Λαϊλάτ άλ-Μιράζ. Άνάμνηση του νυκτερινού ταξιδιού του Μωάμεθ στον ούρανό.
27	Ίουδαϊκό νέο έτος (1η Τισρί), 5764 από κτίσεως κόσμου.
27	Ναβαράτρι ή Ντούργκα Πούτζα. Ίνδουϊστική έορτή προς τιμήν τής θεάς Ντούργκα ή Κάλι (27 Σεπτ.-5 Οκτωβρ.).
ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ	
5	Ντιβάλι. Συγκιςτική έορτή του φωτός, στη μήμη του 6ου Γκούρου.
5	Νταςέρα. Ίνδουϊστικός έορτασμός τής νίκης τής θεάς Ντούργκα επί του δαίμονος.
6	Γιόμ Κιπούρ. Ήμέρα του Έξιλασμού. Από τίς πύο σημαντικές ιουδαϊκές έορτές (νηστεία).
12	Σουκόςτ (11-12 Οκτωβρ. ως τή 18η). Ίουδαϊκή έορτή τής Σκηνοπηγίας· ανάμνηση των 40 έτών στην έρημο.
19	Σιμσάτ Τορά. «Χαρά του Νόμου». Λιτάνευση τής Πεντατεύχου στη λήξη τής Σουκόςτ.
25	Ντιβάλι ή Ντιουάλι (25-27 Οκτωβρ.). Ίνδουϊστική έορτή των φώτων και τής Λάξημ, τής θεάς τής εϋημερίας· νέο έτος.
25	Ντιβάλι. Έορτάζεται και από τους τζαίνιστές.
25	Βίρα-Νιρβάνα. Έορτασμός τής εισόδου του Μαχαβίρα στη νιρβάνα.
25	Έναρξη τής μουσουλμανικής νηστείας κατά τον ιερό μήνα Ραμαντάν.

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ	
6	Οι σικκιστές εορτάζουν τή γέννηση του Γκού-ρου Νάνακ.
8	Καθίνα. Βουδδιστική (τεραβάντα) εορτή που σημειώνει τό τέλος τής μοναστικής περιουλογής. Προσφέρονται δώρα στους μοναχούς.
16	Λαμπάμπ. Θιβετιανή εορτή τής επιστροφής του Βούδδα από τό ούράνιο βασίλειο.
23	Λαϊλάτ άλ-Κάντρ. Έορτάζεται από τούς μου-σουλμάνους ή αποκάλυψη του Κορανίου.
25	Ίντ άλ-Φίτρ. Έορτή του τέλους τής μουσουλ-μανικής νηστείας.
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ	
8	Μπόντι. Βουδδιστική (μαχαγιάνα) εορτή τής άφυπνίσεως του Γκαουτάμα Βούδδα.
20	Χανουκκά (20-27 Δεκ.). Ίουδαϊκή εορτή των Έγκαινίων καί τής καθάρσεως του Ναού από τόν Τούδα τόν Μακκαβαίο. Έορτή των φώτων.
29	Ζαρτούστ-νό Ντισό. Οι Ίρανοι όπαδοί του Ζωροάσπη τιμούν τόν θάνατό του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Basset, J.-C. *Gestes et Paroles - L'humanité en prière*, Enbiro, Calendrier Interreligieux, 2002-2003, Lausanne 2002.
- , *Art sacré - entre instant et éternité*, Enbiro, Calendrier Interreligieux, 2003-2004, Lausanne 2003.
- Brown, A. (ed.), *Festivals in World Religions*, Longman, London, New York 1992².
- Kirste, R., Schultze, H., Tworuschka, U., *Die Feste der Religionen: Ein interreligiöser Kalendar mit einer synoptischen Übersicht*, Gütersloher Verlaghaus, Güterloh 1997².
- Schimmel, A., *Das islamische Jahr. Zeiten und Feste*, C.H. Beck, München 2001, 2002².

Δ' ειδικά
θέματα

ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΑ

Ἡ «εἰδωλολατρία» δέν εἶναι συγκεκριμένη θρησκεία. Εἶναι ἕνας τύπος θρησκευτικότητας πού ἐμφανίζεται σέ πολλά θρησκεύματα. Ὅταν τό «εἰδωλο» καθίσταται ἐπίκεντρο τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς καί ἀναστέλλει τήν προσωπική σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν ὄντως ὄντα, ὁδηγεῖ τό θρησκευτικό βίωμα σέ ποικίλες παρεκκλίσεις.

Ὅρολογία

Ὁ ὅρος εἰδωλολατρία, προερχόμενος ἐτυμολογικά ἀπό τίς λέξεις «εἰδωλον» καί «λατρεία», δηλώνει ἀπό τή μία πλευρά, τή λατρεία τῶν εἰδώλων καί ἀπό τήν ἄλλη, κατ' ἐπέκταση, τίς θρησκείες τῶν ἐθνικῶν πού κατευθύνουν τήν εὐλάβειά τους σέ ἀπεικονίσματα καί εἰδωλα καί ὄχι στόν ἀληθινό Θεό.

Ἡ λέξη εἰδωλο (πρβλ. εἶδος καί εἶδω) ἔχει στήν ἀρχαία ἐλληνική γλῶσσα διάφορες σημασίες : ὁμοίωμα, ἀπείκασμα, θολή μορφή πού ἀντικατοπτρίζεται στό νερό, στό κάτοπτρο ἢ στήν ἀνθρώπινη σκέψη, αὐλή μορφή. Μέ σαφῆ θρησκευτική ἀπόχρωση ἐμφανίζεται ἡ λέξη «εἰδωλον» στά ἑλληνικά, στή μετάφραση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀπό τοῦς Ἑβδομήκοντα (Ο'). Ἐκεῖ χρησιμοποιεῖται 70 περίπου φορές, γιά νά ἀποδώσει 16 διαφορετικές ἐβραϊκές λέξεις. Ἐτσι, τελικά, ἡ λέξη εἰδωλα σημαίνει ἐπίσης ἀγάλματα καί σύμβολα ψευδῶν θεῶν καί ἐξελίσσε-

ται σ' έναν όρο μέ ύποτιμητική θρησκευτική έννοια. Μέ ανάλογη σημασία χρησιμοποιείται ή λέξη καί τά παράγωγά της (είδωλο, είδωλόθυτα) στην Καινή Διαθήκη.

Οί λέξεις είδωλολατρία καί είδωλόλατρης άπουσιάζουν τόσο από την άρχαία έλληνική γραμματεία, όσο καί από τή μετάφραση των Ό' καί τά έργα του Φίλωνος, έμφανίζονται δέ γιά πρώτη φορά στην Καινή Διαθήκη καί στή χριστιανική γραμματεία των πρώτων αιώνων. Στά νεότερα χρόνια, οί λέξεις είδωλο καί είδωλολατρία έχουν χρησιμοποιηθεί γιά νά προσδιορίσουν μιά εύρύτατη ποικιλία θρησκευτικών φαινομένων.

Σημασιολογικοί κύκλοι

α) Κατά κυριολεξία, είδωλολατρία είναι ή λατρεία κατασκευασμένων άντικειμένων πού εικονίζουν, παραστατικά ή συμβολικά, κάτι τό ιερό, μιά θεϊκή μορφή. Αύτά πιστεύεται ότι έχουν υπερανθρώπινο χαρακτήρα ή ακόμα θεωρούνται ως υποκατάστατα του θείου. Στην είδωλολατρία έμφανίζεται ή μαγική αντίληψη ότι μεταξύ είδώλου καί εικονιζόμενης δυνάμεως ύφίσταται μιά έσωτερική συνάρτηση, πού κάποτε φθάνει μέχρι ταυτίσεως. Τό είδωλο κρύβει τή δύναμη του άναπαριστανόμενου καί μπορεί νά βοηθήσει τόν κάτοχο ή τόν λάτρη του.

Τέτοια είδωλα, άνθρωπόμορφα ή ζωόμορφα, έμφανίζονται σέ διάφορα θρησκευματα, μέ ποικίλες μορφές. Βρίσκονται στό κέντρο τής λατρευτικής ζωής σέ άνεπτυγμένες θρησκείες, όπως των Άσσυρίων, των Αίγυπτίων, των Έλλήνων, των Ρωμαίων, των Κελτών, των Σλάβων, των βορείων Γερμανών, των λαών τής προκολομβιανής Κεντρικής Άμερικής κ.ά. 'Η άνθρωπομορφική είδωλολατρία άναπτύχθηκε ιδιαίτερα από τούς Έλληνες, όπου ή άπεικόνιση των θεών έδωσε ύψηλά καλλιτεχνικά έπιτεύγματα. Τά είδωλα αύτά άντικατόπτριζαν τό δέος μπροστά σέ διάφορα φυσικά φαινόμενα (Ποσειδώνας, Δήμητρα) ή σέ όρισμένες κοινωνικές καί πνευματικές δυνάμεις.

Τά ύλικά πού χρησιμοποιήθηκαν γιά την κατασκευή των είδώλων ήταν ποικίλα: ξύλο, λίθος, μάρμαρο, χαλκός καθώς καί

διάφορα άλλα μέταλλα. Για νά τονίσουν τό υπερβατικό στοιχείο, όταν υλοθετοῦσαν τήν ἀνθρωπομορφική ἐκφραση, ἔδιναν στά ἔργα ἀσυνήθιστο μέγεθος, χρησιμοποιοῦσαν ἐντυπωσιακά χρώματα καί τόνιζαν ὀρισμένα χαρακτηριστικά ποῦ ἔδειχναν ἐξαιρετική δύναμη, π.χ. τῆς ἀναπαραγωγῆς ἢ τῆς νοήσεως (πολλά κεφάλια, πολλά χέρια). Ἐπίσης γίνονταν εἰδικές τελετουργικές καθιερώσεις.

Ἡ ἀνεπτυγμένη εἰδωλολατρία συνδέεται κατὰ κανόνα μέ τόν πολυθεϊσμό καί μέ πολύπλοκο συνήθως τελετουργικό καί

Ὁ θεός Διόνυσος καθισμένος στή ράχη τοῦ ἱεροῦ
πάνθηρα κρατώντας σύμβολα τῆς λατρείας του.
Ψηφιδωτό δάπεδο ἀπό τήν «οἰκία τῶν προσωπείων»
στή Δῆλο, 2ος αἰ. π.Χ. (Φωτ. ἀπό Ε.Ε.Ε.).

όργανωμένο ιερατείο. Κατά την έκφραση του Κλήμεντος του Ἀλεξανδρέως, «ειδωλολατρία ἐκ τοῦ ἐνός εἰς πολλοὺς ἐπινέ-
μησίς ἐστι θεοῦς» (Στρωματεῖς, 3, 12).

β) Μὲ μιά σχετική διεύρυνση τῆς ἔννοιας, εἰδωλολατρία εἶ-
ναι ἀκόμη ἡ ἐπιλογή καὶ ἀνύψωση σέ ἀντικείμενα λατρείας φυ-
σικῶν ἀντικειμένων, λίθων, δένδρων, φυτῶν, ζώων. Ἔτσι, ἐντάσ-
σονται στὴν εἰδωλολατρία πολλὰ φαινόμενα καὶ περιπτώσεις τῆς
ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων, ὅπως ὁ λεγόμενος «φετιχισμός»,
ὁ «τοτεμισμός», ἡ προγονολατρία, καθὼς ἐπίσης ἡ θεοποίηση
καὶ λατρεία διαφόρων φυσικῶν φαινομένων, ὅπως τῆς ἀστρα-
πῆς, τοῦ κεραυνοῦ, τῆς φωτιᾶς, τῶν διαφόρων ἀστέρων τοῦ οὐ-
ρανοῦ. Αὐτό τὸν τύπο εἰδωλολατρίας συναντοῦμε στὴν ἀρχαία
Ἑλλάδα καὶ τὴν ἀρχαία Ἰταλία, ὅπου ἔχουμε λατρεία ἱερῶν δέν-
δρων (ἐλιάς, συκιᾶς, ἀμπέλου, ὄξιᾶς) –πού ὁ Πλίνιος θεωρεῖ ὡς
πρώτους ναοὺς–, λατρεία ἀκατέργαστων λίθων (τῶν «ἀργῶν»
ἢ τῶν «βαιτύλων») πού ἔπεσαν ἀπὸ τὸν οὐρανό, ποταμῶν (Ἄ-
χελώου, Ἀλφειοῦ), πού διακρίνονται γιὰ τίς θεραπευτικὲς τους
δυνάμεις.

Ἀνάλογος τύπος εἰδωλολατρίας διαπιστώνεται στὴν προϊσ-
λαμικὴ ἀραβικὴ θρησκεία (λευκὸς λίθος γιὰ τὴ θεά Ἀλ-Ἀλλάτ
καὶ μαῦρος λίθος γιὰ τὴν Ἀλ-Μανάτ), στὸν ἀρχαῖκό λαπωνικό
Σιντοϊσμό, ὅπου φυσικὰ ἀντικείμενα ἐκπροσωποῦν τὴν οὐσία
ἱερῶν δυνάμεων, «κάμι», καὶ ἀκόμα στὴν ἀρχαία κινεζικὴ θρη-
σκεία. Παρόμοια σύμβολα χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ πολλές φυ-
λές πού ζοῦν σέ πρωτόγονες συνθήκες. Ἀποτελεῖ ὁμως λάθος ἡ
εὐκολὴ γενίκευση νά ἀποκαλοῦνται συλλήβδην «ειδωλολατρι-
κοί» ὅλοι αὐτοὶ οἱ λαοί. Ὑπάρχουν πολλές φυλές πού ζοῦν στὴν
Ἀφρικὴ σέ συνθήκες πρωτόγονες, χωρὶς νά ἔχουν ἀναπτύξει
ειδωλολατρία μὲ τὴ συννηθισμένη τῆς ἔννοια, ἀλλὰ διατηροῦν
θρησκευτικὲς παραδόσεις μὲ μονοθεϊστικὰ χαρακτηριστικά.

γ) Μὲ εὐρύτατη σημασία χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη εἰδωλολα-
τρία, γιὰ νά περιλάβει κάθε εἶδος λατρείας πλὴν τῆς ὀφειλόμε-
νης στὸν ἕνα Θεό, τὸν ζώντα, τὸν ἀποκαλυφθέντα στοὺς ἀν-
θρώπους, καὶ κάθε φόβο ἐξαρτήσεως ἀπὸ δυνάμεις φυσικὲς ἢ

υπερφυσικές, ασχεται με τόν Θεό. Μέ αυτή τήν εϋρύτατη έννοια, πού υπερβαίνει κατά πολύ τήν έτυμολογική σημασία, καθορίζεται συνήθως στά κείμενα τών μονοθεϊστικών θρησκειών δλη ή άπέραντη θρησκευτική περιοχή λατρευτικών έκδηλώσεων, έκτός από αυτές πού εκείνες έπίσημα επιβάλλουν. Αυτό κυρίως τό νόημα έχει ή λέξη στά Ιουδαϊκά καί τά Ισλαμικά κείμενα.

Στάση ή τάση μέσα σέ πολλά θρησκείματα

Θρησκευολογικά, θά μπορούσε νά δεϊ κανείς τήν ειδωλολατρία όχι μόνο ως μία μορφή συγκεκριμένων θρησκευμάτων, αλλά καί ως μία στάση ή τάση, πού έμφανίζεται καί σέ πολλά άνεπτυγμένα θρησκείματα, άκόμα καί σ' εκείνα πού ξεκινούν από φιλοσοφικές άφετηρίες, όπως ο Τζαϊνισμός, ο Βουδδισμός, ο Κομφουκιανισμός, ή πού έχουν σαφή μονοθεϊστικό χαρακτήρα. Πρόκειται γιά τήν υπερβολική προσκόλληση σέ θρησκευτικά σύμβολα, εικόνες καί αγάλματα. Ήδη ή Παλαιά Διαθήκη μαρτυρεί ότι κάποτε αποδόθηκε στον ένα Θεό, τόν Γιαχβέ, λατρεία ειδωλολατρικού τύπου (βλ. Έξοδος, 32, περίπτωση χρυσού μόσχου).

Όρισμένες φορές αναπτύσσεται ή λατρεία ειδώλων σέ μεταγενέστερη φάση τής εξέλιξεως μιās θρησκείας. Οι διάφορες θεότητες, π.χ. του βεδικού πανθέου τών Ίνδων, δέν είχαν αρχικώς είδωλα. Πολύ αργότερα, μέ τήν εμφάνιση τών θρησκευτικών κινήσεων τύπου μπάκτι (άφοσιώσεως), πληθαίνουν στον Ίνδουισμό αγάλματα καί εικόνες θεών, ιδιαίτερα του Βίσνου, του Σίβα, του Κρίσνα, τής Κάλι. Στον Βουδδισμό έπίσης, στους πρώτους Έξι αιώνες δέν χρησιμοποιούνται αγάλματα του Βούδδα, παρά μόνο διάφορα σύμβολα (δένδρα, τροχοί, ίχνη ποδών, κενοί θρόνοι). Μόλις τόν 1ο αί. μ.Χ. έμφανίζονται αγάλματα, πιθανώς από έπίδραση έλληνιστικών παραδόσεων καί τής ελληνικής τέχνης. Στην Κίνα, μέ τή σύμπραξη του Ταοϊσμού καί τών λαϊκών θρησκειών, αναπτύχθηκε ένα όλόκληρο πάνθεο, πού σχε-

τιζεται μέ βουδδιστικές παραδόσεις, π.χ. ὁ γνωστός Βούδδας πού γελάει (Μί-λό).

Οἱ διανοούμενοι Ἰνδουίστές ἢ βουδδιστές ἀρνοῦνται τόν χαρακτηριστήρα εἰδωλολατρίας στήν ἀπόδοση τιμῆς στό ἀγάλματα καί ἀναπτύσσουν διάφορες ψυχολογικές ἀπόψεις. Αὐτό πού οἱ ξένοι ὀνομάζουν λατρεία, ἐκεῖνοι τό θεωροῦν διαδικασία περισυλλογῆς. Στόν λαϊκό πάντως Ἰνδουισμό, ὅσο καί σέ ὀρισμένους κύκλους τοῦ ὑπαρκτοῦ Βουδδισμού, π.χ. στό Θιβέτ, ὁλόκληρο τό λατρευτικό τυπικό τῆς φροντίδας τῶν ἀγαλμάτων ἐμφανίζει εἰδωλολατρικό χαρακτήρα.

Ἀλλά καί στό πλαίσιο τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπου τά γλυπτά πρωτοεμφανίσθηκαν γιά διδακτικούς καί διακοσμητικούς λόγους, παρουσιάζεται κάποτε στή λαϊκή θρησκευτικότητα μιὰ τάση ταυτίσεως τοῦ εἰκονιζομένου μέ τό πρωτότυπο. Στή Λατινική Ἀμερική π.χ., συχνά οἱ γηγενεῖς ἀποδίδουν λατρεία σέ ἀγάλματα τῆς Παρθένου Μαρίας. Ἡ εἰδωλολατρική αὐτή τάση ἀποτελεῖ ἓνα ρεῦμα θρησκευτικότητας, πού διαπερνᾷ πολλές θρησκείες τοῦ παρελθόντος, ἀλλά καί ἄλλες ζωντανές μέχρι σήμερα.

Ἔτσι, σ' ὅλα τά μήκη καί τά πλάτη τῆς γῆς ὁ πειρασμός τῆς εἰδωλολατρίας ἀναβιώνει μέ διάφορες μορφές στή θρησκευτική ζωή καί ἐξακολουθεῖ νά καιροφυλακτεῖ στήν καθημερινή ζωή ἀκόμα καί τῶν ὁπαδῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν.

Μορφές εἰδωλολατρίας ἐμφανίζονται ἐπίσης στήν ὑπέρμετρη ἀφοσίωση σέ κάποιο πρόσωπο, στήν προσωπολατρία, τήν τυφλή ἐμπιστοσύνη σέ κάποιον ἡγέτη. Παλαιότερα ἀπαιτοῦσαν μιὰ τέτοια «ἀποθέωση» οἱ ἴδιοι οἱ ἡγεμόνες. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος κατατάσσει τήν εἰδωλολατρία στό «ἔργα τῆς σαρκός», μαζι μέ τή μοιχεία, τήν πορνεία, τήν ἀσέλγεια, τίς φιλονικίες, τή μέθη, τίς ἀσωτείες, τήν προσκόλλησι στό ὕλικό «καί τά τούτοις ὅμοια» (Γαλ. 5:20-21). Ἰδιαίτερα, ἀποκαλεῖ εἰδωλολατρία τήν πλεονεξία (Κολ. 3:5· πρβλ. καί Α' Πέτρ. 4:3). Ἀκόμη, ἡ τυπολατρία σέ ἐξωτερικές μορφές θρησκευτικότητας, στό γράμμα τοῦ νόμου, μπορεῖ νά ἐξελιχθεῖ σέ εἰδωλολατρία. Ὡς «εἰδωλα» ὑψώ-

νονται στη φαντασία καί τή συνείδηση πολλῶν ἀνθρώπων σήμερα τό σέξ, τό χρήμα, ἡ ἐξουσία. Γενικά, καταλήγει σέ εἰδωλολατρία ἡ ὑποταγή τῆς βουλήσεως σέ ἕναν εἰδωλολατρικό οὐμανισμό ἀσυμβίβαστο μέ τήν πίστη στόν Θεό.

Ἀπόρριψή της

Πολλοί λαοί ἀπέρριψαν τήν ἀναπαράσταση τοῦ θείου, ὅπως οἱ Πέρσες καί οἱ ἀρχαῖοι Γερμανοί. Στόν ἐλληνικό χώρο διάφοροι σοφοί, ὅπως ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Ξενοφάνης, οἱ Στωικοί, εἶχαν ἀσκήσει ἔντονη κριτική κατά τῆς ἀρχαίας εἰδωλολατρίας. Γενικά, ἡ ἐλληνική φιλοσοφία στράφηκε κατά τῆς εἰδωλολατρίας, υἱοθετώντας τή θεωρία τοῦ Εὐήμερου ὅτι οἱ ἀρχαῖοι θεοί ἦταν θεοποιηθέντες ἡγεμόνες.

Στήν Παλαιά Διαθήκη, στήν ἀρχή τά εἰδωλα ὀνομάζονται «ἕτεροι θεοί». Ἀργότερα τονίζεται ἡ μηδαμινότητά τους. Ἰδιαίτερα οἱ Προφῆτες ἔστρεψαν δεικτικά τή σάτιρά τους πρός τά εἰδωλα ἀπό ξύλο, πέτρα ἢ χρυσό (Ἀμώς 5:26· 28:4-6. Ἰερεμ. 10:3 ἔξ. Ἠσ. 41:6 ἔξ.· 44:9-20) καί κατήγγειλαν τήν εἰδωλολατρία ὡς διαστροφή. Τό βιβλίο τῆς Σοφίας τοῦ Σολομώντος (κεφ. 13-14) καθόρισε ὡς ρίζα τῆς διαστροφῆς τή θεοποίηση ἀνθρώπων, νεκρῶν ἢ ζώντων, καί τήν προσκύνηση τῶν δημιουργημάτων ἀντί τοῦ Δημιουργοῦ.

Γιά τόν ἀπόστολο Παῦλο οἱ ἐθνικοί θεοί δέν ἔχουν ὑπόσταση (Γαλ. 4:8). Πίσω ἀπό τά εἰδωλά τους κρύβονται δαίμονες (Α' Κορ. 10:9). Σφοδρό κατηγορητήριο ἀναπτύσσεται στήν πρός Ρωμαίους ἐπιστολή ἐναντίον ὄλων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι «ἥλλαξαν τήν δόξαν τοῦ ἀφθάρτου Θεοῦ ἐν ὁμοιώματι εἰκόνης φθαρτοῦ ἀνθρώπου καί πετεινῶν καί τετραπόδων καί ἐρπετῶν» (1:23). Σ' αὐτό ἀποδίδεται καί ἡ διαφθορά τους σέ ὅλους τούς τομεῖς (1:18-32).

Στή χριστιανική γραμματεία τῶν πρώτων αἰώνων συνεχίζεται ἡ κριτική αὐτή ἐναντίον τῆς εἰδωλολατρίας. «Τῶν εἰδώλων ἡ θρησκεία ἀθεότης ἐστί καί πάσης ἀσεβείας μεστή», τονίζει ὁ

Μ. Ἀθανάσιος (Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, 12). Συγχρόνως ὁμως μέ τήν καταδίκη τῆς εἰδωλολατρίας, ὁ Ὁριγένης μέ τό τολμηρό πνεῦμα του διατυπώνει τή σκέψη ὅτι οἱ χριστιανοί δέν θά ἔπρεπε νά λοιδωροῦν τά ὁμοιώματα τῶν θεῶν, διότι αὐτά ἀποτελοῦν προσπάθειες ἀναπαραστάσεως τοῦ θείου. Πρόκειται γιά μιᾶ ἀποψη πού ἔχει ἔλθει στό προσκήνιο τῆς νεότερης θρησκευολογίας, ἡ ὁποία θέτει τό ἐρώτημα ποιᾶ εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ στάση τοῦ ἀφοσιωμένου ἀνθρώπου, ὅταν στέκει ἐμπρός σ' ἕνα εἶδωλο ἢ σ' ἕνα ἄγαλμα. Τό ταυτίζει πράγματι μέ τό θεῖο ἢ τό βλέπει ὡς σύμβολο, ὡς γέφυρα γιά μιᾶ πρόσβαση πρὸς τό ὑπερβατικό;

Μέ κατηγορηματικό τρόπο καί συχνά μέ σφοδρό πάθος ἀντιτίθενται σέ κάθε τύπο εἰδώλου καί ὁποιαδήποτε ἀπόπειρα ἀπεικόνισεως τοῦ Θεοῦ ὁ Ἰουδαϊσμός, τό Ἰσλάμ, ὁ Σικκισμός.

Συνοπτικά, ἡ εἰδωλολατρία ἀποτελεῖ ἔκπτωση ἀπό τή λατρεία τοῦ μόνου Θεοῦ, σύγχυση, ἀφετηρία γιά κάθε εἰδους ἐκτροπές στήν ἀτομική καί κοινωνική ζωή. Τό «φεύγετε ἀπό τῆς εἰδωλολατρίας» τοῦ ἀποστόλου Παύλου (Α' Κορ. 10:14) ἰσχύει γιά κάθε μορφή καί τάση εἰδωλολατρίας, σέ κάθε ἐποχή καί γιά κάθε ἄνθρωπο, πού εὐκόλα μπορεῖ νά δεσμευθεῖ σέ κάποιον προσφιλές εἶδωλο, ὁρατό ἢ νοητό, πού ὑψώνεται ὡς λατρευτό ἀγαθό στή συνείδηση καί τή φαντασία του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Barthélemy, B., *God and His Image*, New York 1966.
 Bevan., E.R., *An Inquiry in Idolatry and Image - Worship in Ancient Paganism and in Christianity*, London 1940.
 Heiler, F., *Erscheinungs Formen und Wesen der Religion*, W. Hohlhammer, Stuttgart 1961, S. 106-111.
 Marion, J.-L., *L'idole et la distance: Cinq études*, Paris 1977.
 Moore's, A.C., *Iconography of Religions: An Introduction*, Philadelphia 1977.

Ries, J., «Idolatry», *The Encyclopedia of Religion*, ed. M. Eliade, Macmillan, New York 1987, vol. 7, pp. 72-82.

Sydow, E.V., *Kunst der Naturvölker, Afrika, Ozeanien, Indonesien*, Berlin 1954.

Παιδαγωγική Ψυχολογική Έγκυκλοπαίδεια - Λεξικό, τόμ. 3 (1989), σσ. 1652-54.

(1989)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

Boyer, R., *Yggdrasill, La religion des anciens Scandinaves*, 2ème éd., Payot, Paris 1992.

Dumézil, G., *Mythes et dieux indo-européens* (textes choisis), Flammarions, Paris 1992.

Le Glans, M., *La religion romaine*, 2ème éd., Armand Colin, Paris 1991.

Grimal, P., *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine* [1951], 12ème éd., PUF Paris 1994.

Hawting, G.R., *The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam: From Polemic to History*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

Lenoir, F. et Tardan-Masquelier, Y. (sous la direction de-), *Encyclopédie des religions*, Fayard, Paris 2ème éd. 2000. Άρθρα ειδικών στά κεφάλαια: «Les religions antiques du proche et du moyen-orient» καί «La Grèce, Rome et les religions antiques d'occident», pp. 35-239. «Les religions indigènes», pp. 1165-1323.

Παπαϊωάννου, Ν., *Έλληνική Μυθολογία. Οί θεοί, Ίστορος*, Αθήνα 2001.

Rüpke J., *Die Religion der Römer. Eine Einführung*. C.H. Beck, München 2001.

Scheid, J., *Religion et pieté à Rome*, La Découverte, Paris 1985.

Τσιφόρος, Ν., *Έλληνική Μυθολογία*, Έρμής, Αθήνα 2002.

Vernat, J.-P., *Mythe et religion en Grèce ancienne*, La Découverte, Paris 1990.

(Βλ. επίσης Βιβλιογραφία μελετών παρόντος τόμου:
Θρησκεία, Άφρικανικά θρησκειώματα)

ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Όρισμός - Χαρακτηριστικά

Σκοπός του Μυστικισμού είναι ή βιωματική, υπαρξιακή αναζήτηση, ή άμεση σχέση και ή πνευματική ένωση με τόν Θεό ή τό θείο· αυτή επιδιώκεται με αυτόσυγκέντρωση, προσευχή, απάθεια, θεωρία, έκσταση. Ό Μυστικισμός αποτελεί συνήθως τό διαισθητικό στοιχείο στη θρησκευτική έμπειρία και έμφανίζεται σέ όλες σχεδόν τίς θρησκείες, από τίς πιό πρωτόγονες έως τίς πιό έξελιγμένες. Κάποτε αναπηδᾷ μέσα από πετρώδεις περιοχές μιᾶς έξωτερικῆς θρησκευτικότητας, δίνοντας νέα άνθηση στό θρησκευτικό αἶσθημα.

Λόγω τῶν ποικίλων μορφῶν μέ τίς όποιες έμφανίζεται στην Ίστορία τῶν θρησκευμάτων και τῶν αντίφατικῶν στοιχείων τά όποια κάποτε περιλαμβάνει, δέν υπάρχει γενικά αποδεκτός όρισμός. Κατά κανόνα ό Μυστικισμός, ό όποιος εκφράζει τήν άμεση έμπειρία και σχέση τοῦ ανθρώπου μέ τό Ἅγιο, διαφέρει από τήν αποκρυφιστική μυστικοπάθεια και τίς απόκρυφες δοξασίες και τεχνικές.

Ἡ σχέση Μυστικισμού και όργανωμένης θρησκείας έμφανίζεται ιδιότυπη, ένα μείγμα σεβασμοῦ και δυσπιστίας. Συνήθως, ένα αληθινά θρησκευόμενο πρόσωπο έχει φλέβα μυστική, και ένας δονούμενος από τή βίωση τοῦ Ἁγίου μυστικός είναι έντονα θρησκευτική προσωπικότητα. Παρά ταῦτα δέν πρέπει νά συγ-

χέεται ή έν γένει θρησκευτικότητα μέ τόν Μυστικισμό. Ή θρησκεία είναι ένα πολύ ευρύτερο φαινόμενο. Όπως, έξάλλου, υπάρχουν μορφές μυστικισμού μή θρησκευτικές.

Δέν υπάρχει απόλυτη συμφωνία ως πρός τά χαρακτηριστικά του Μυστικισμού. Ή W. R. Inge (1889) είχε διακρίνει: Πρώτον, τήν έσωτερική γνώση. Δεύτερον, τήν ήσυχία. Τρίτον, τήν ένδοσκόπηση. Καί τέταρτον, τήν περιφρόνηση καί παραμέληση των υλικών πραγμάτων. Στόν 20ό αί. ως χαρακτηριστικά του Μυστικισμού αναγνωρίζονται συνήθως τά έπισημανθέντα από τόν W. James (1902): 1. Τό ανέκφραστο (ineffability). 2. Τό νοητικό στοιχείο (noetic), έφόσον ή μυστική έμπειρία έπιζητεί μιά όλική αντίληψη του σύμπαντος, πού ασφαλώς άνήκει στή νοητική σφαίρα. 3. Ή παθητικότητα (passivity). 4. Ή παροδικότητα (transiency). Τελευταίως, ό L. Duprey (1987) προτείνει στή θέση τής παροδικότητας τήν έννοια τής ρυθμικότητας (rhythmic), διότι ή έμπειρία αύτή επανέρχεται μέ κάποιον ρυθμό. Καί ακόμη προσθέτει ως 5, τήν όλοκλήρωση (integration), διευκρινίζοντας ότι ή μυστική συνείδηση έπιτυγχάνει νά υπερβεί διάφορες αντιθέσεις καί μέ τήν ένόραση νά τίς συνθέσει.

Πολλοί υποστήριξαν ότι υπάρχει κοινός παρονομαστής κάτω από τίς πío ποικίλες μορφές Μυστικισμού. Όσο όμως καί άν διαπιστώνονται κοινά γνωρίσματα στή μυστική έμπειρία διαφόρων θρησκευτικών συστημάτων, σοβαρές έπίσης είναι καί οι αποκλίσεις, οι ιδιαίτεροι χρωματισμοί. Ή κάθε μυστική έμπειρία διατηρεί κάτι τό ειδικό, τό προσωπικό.

Μέσα στόν θρησκευτικό μυστικισμό διακρίνονται καθαρά δύο ρεύματα: τό ένα, πού γενικά θά μπορούσε νά όνομασθεί μονιστικής ή μονιστικίζουσας κατευθύνσεως (Νεοπλατωνισμός, Ινδουίστική Αντβάιτα, Ταοϊσμός), καί τό άλλο τό θείστικό, πού αναπτύχθηκε στίς προφητικές θρησκείες. Στο πρώτο, τό μυστικό βίωμα κορυφώνεται στόν πλήρη άφανισμό του ανθρώπινου έγώ μέσα στήν απόλυτη Άρχή ή τό θείο Πνεύμα. Στο δεύτερο, ή ανθρώπινη προσωπικότητα έξυφώνεται καί διατηρείται ένω-

μένη με τόν Θεό. Ἀνάλογα με τόν βαθμό τῆς συμμετοχῆς τοῦ Μυστικοῦ στή διαδικασία γιά τήν ἐπιστροφή του στόν Θεό, ὁ Μυστικισμός ἐμφανίζεται ὡς ἐνεργητικός, θεωρητικός ἢ ἡσυχαστικός.

Ὡς πρός τούς ἐξωτερικούς τύπους, διακρίνονται: 1. Θεωρητικές καί διανοητικές μορφές Μυστικισμοῦ, στίς ὁποῖες ἀναζητεῖται μιά συνεκτική ἐνότητα. Καί ἐδῶ ἀναπτύχθηκαν ἡπιοί ἢ ἀκραῖοι, ἐξωστρεφεῖς ἢ ἐσωστρεφεῖς, θεϊστικοί ἢ μὴ θεϊστικοί τύποι. 2. Μορφές ἀφοσιώσεως, πού τονίζουν τό συναισθηματικό στοιχεῖο καί ἐπιζητοῦν τήν προσέγγιση τοῦ Ἀπολύτου μέ τήν ἀγάπη. 3. Ἐκστατικές καί ἐρωτικές μορφές, πού προκαλοῦν ἐρωτικά αἰσθήματα καί ἐξάρσεις. Μερικές φορές οἱ δύο τελευταῖοι τύποι συγχέονται.

Ἡ μυστική ἐμπειρία συχνά ἀναπτύσσει μέσα στήν ἀνθρώπινη συνειδηση τή συναισθηση τῆς παγκοσμιότητος καί τῆς ἐνότητος μέ ὅλους τούς ἀνθρώπους. Συνήθως, στίς πνευματικότερες μορφές μυστικισμοῦ δεσπόζει εἰρηνική, ἐνοποιός διάθεση. Οἱ μυστικές ἐμπνεύσεις ζωογονοῦν τό θρησκευτικό βίωμα, κρίνουν καί ὑπερβαίνουν τίς παραδοσιακές θρησκευτικές δομές, κάποτε ἀμφισβητοῦν καί σείουν τή συμβατική ἐξωτερική θρησκευτικότητα, ἐνῶ δέν λείπουν καί οἱ ἐπικίνδυνες παρεκκλίσεις.

Ἔχνη Μυστικισμοῦ σέ πρωτόγονους πολιτισμούς

Ἡ βεβαιότητα ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά ἐπικοινωνήσῃ μέ μιά ὑπέρτερη δύναμη, νά τήν προσοικειωθεῖ, νά ὑπερβῇ τά ὅρια τοῦ σώματός του, νά ἐνωθεῖ μέ μιά θεότητα, συναντᾶται ἡδη σέ πρωτογενή θρησκευτικά στάδια καί πρωτόγονους πολιτισμούς. Φαινόμενα πού κλίνουν πρός τόν Μυστικισμό διαφαίνονται σέ ὀρισμένες πλευρές τοῦ Σαμανισμοῦ – ὁ ὁποῖος ἀναπτύχθηκε ἀπό λαούς τῆς Β. Ἀσίας, Εὐρώπης καί Ἀμερικῆς –, καθῶς ἐπίσης σέ θρησκευτικά ἔθιμα τῶν αὐτοχθόνων τῆς Αὐστραλίας, τῆς Ἀμερικῆς, ὡς καί στήν πνευματοληψία διαφόρων ἀφρι-

κανικῶν λαῶν. Ὡς μυστικό στοιχείο στὸν Σαμανισμό θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἡ βεβαιότητα στὴν παρουσία τοῦ θείου στὸν Σαμάνο, ἡ πίστη ὅτι κατὰ τὴν ἔκσταση ἡ ψυχὴ του ἐγκαταλείπει τὸ σῶμα, γιὰ νὰ ἐνωθεῖ μέ τὸν Θεό ἢ τουλάχιστο νὰ παραμείνει μπροστά του.

Ἡ ἔκσταση, ἐξάλλου, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος δέν ἔχει συνείδηση τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν καί ὑπόκειται σέ ἐξαιρετικές ἐμπειρίες, γνωστή ἤδη στή λατρεία τοῦ Διονύσου, παρουσιάζεται σέ πολλές γηγενεῖς θρησκείες στὴν Ἀφρική καί τὴν Ἀμερική. Ἡ κατάσταση αὐτὴ σέ πρωτόγονους πολιτισμούς προκαλεῖται μέ διάφορα μέσα: ναρκωτικά, νηστείες, ἐκκωφαντικὴ μουσικὴ, ὀργιαστικούς χορούς. Ἰδιαίτερα ἡ ὄρχηση ἐντείνει τίς ψυχροσωματικές δυνάμεις, γιὰ νὰ οἰκειοποιηθεῖ ὁ ἄνθρωπος ὑπερβατικὴ δύναμη ἢ νὰ ἐνωθεῖ μέ ἓνα ὑπέρτερο πνεῦμα. Ἡ ἔκσταση συνήθως προϋποθέτει τὴν πίστη ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ μεταμορφωθεῖ καί νὰ ἐνωθεῖ μέ τὸ θεῖο. Παραμένει βεβαίως συζητήσιμο κατὰ πόσον τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἐντάσσονται στὸν θρησκευτικό Μυστικισμό. Θὰ μπορούσαν, ἐντούτοις, νὰ θεωρηθοῦν προστάδια, τάσεις ἢ ἴχνη Μυστικισμοῦ, ὑποδηλώνοντας τὴ φορά τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ὑπερβατικές μυστικές ἐμπειρίες.

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ὁ ἐλληνικὸς μυστικισμὸς πρωτοαναπτύχθηκε κυρίως φιλοσοφικά στὴν περί ἐνός καί παντός διδασκαλία τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων καί μέσα στό εὐρύτερο θρησκευτικὸ κλίμα πού εἶχαν δημιουργήσει ἡ διονυσιακὴ λατρεία καί τὰ ὀρφικά μυστήρια μέ τὸν ἐκστασιακὸ χαρακτήρα τους. Οἱ μύστες τοῦ Διονύσου πίστευαν ὅτι ἐγίνοντο «ἐνθεοί», ἐνῶ οἱ ὀρφικοὶ ἀποσκοποῦσαν στὴν ἐπιστροφή στή θεία οὐσία μέ τὴν ἔκσταση. Ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφικὴ διανόηση ἐξευγένισε τίς ἀρχικὲς παραστάσεις ἐνώσεως μέ τὸ θεῖο τῶν ἐλληνικῶν μυστηρίων καί στή

θέση τῶν παλαιῶν τελετουργιῶν καλλιέργησε τήν ἔκσταση πού προκαλεῖται κυρίως μέ διαλογισμό.

Οἱ Ἕλληνες ἀνέπτυξαν, μεταξὺ ἄλλων, τόν μονισμό καί τόν πανθεισμό, διδάσκοντας ὅτι ὁ κόσμος προέρχεται ἀπό μιά πρώτη Ἀρχή, στήν ὁποία καί ἐπιστρέφει. Μ' αὐτήν τή σύλληψη συνδέθηκε ἡ ἀντίληψη τῆς αἰώνιας ἀνακυκλήσεως τῶν ὄντων καί ἀκόμη ἡ θεωρία τῆς μετεμψυχώσεως. Ὁ Πλάτων (428/427-348/347 π.Χ.) πλούτισε περισσότερο τόν ἑλληνικό φιλοσοφικό μυστικισμό μέ τή θεωρία του περί ἰδεῶν, ἐνῶ οἱ στωικοί προσέφεραν τήν πανθειζουσα φιλοσοφία περί λόγου.

Ἡ πιό ἐντυπωσιακή ὁμως μυστική σύνθεση πραγματοποιήθηκε μέ τόν Νεοπλατωνισμό, πού συνέκρασε στοιχεῖα ἀπό τήν πλατωνική, ἀριστοτελική, πυθαγόρεια καί στωική φιλοσοφία, συμπληρώνοντας πιθανῶς τό ἀμάλγαμα αὐτό μέ συλλήψεις τῆς ἰουδαϊκῆς ἐρμηνευτικῆς παραδόσεως. Ὁ Νεοπλατωνισμός παρυσιάσθηκε ὡς καθολικό φιλοσοφικό σύστημα, ἀνυψωτικό πνευματικά καί ἐδραῖο διανοητικά. Ἰδρυτής του θεωρεῖται ὁ Ἀμμώνιος Σακκάς (175-242), ἀλλά διαμορφωτής του ὑπῆρξε κυρίως ὁ Πλωτῖνος (206-269), πού δίδαξε στή Ρώμη.

Στή συνέχεια ἀναπτύχθηκε περαιτέρω ἀπό τόν Πορφύριο (232-303), τόν Ἰάμβλιχο (205-330) στή Συρία καί τόν Πρόκλο (411-485) στήν Ἀθήνα. Γιά τόν Νεοπλατωνισμό, ἀρχή καί πηγή τοῦ κόσμου εἶναι τό Ἐν, τό Πρῶτο, τό Αἰώνιο, τό Ὑψιστο, τό Ἀγαθό, πού ταυτίζεται μέ τόν Θεό. Ὁ κόσμος προήλθε ἀπό τό Ἐν μέ ἀπορροή, πού συντελέσθηκε σέ ἐπάλληλες φάσεις. Πρώτη ἀπορροή εἶναι ὁ νοῦς, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπό ἰδέες πού ἀντιστοιχοῦν στόν πλατωνικό νοητό κόσμο. δευτέρα ἡ ψυχὴ τοῦ παντός, τρίτη οἱ ἐπὶ μέρους ψυχές καί τελευταία ἡ ὕλη, πού εἶναι περισσότερο ἀπομακρυσμένη ἀπό τό Ἐν. Στή φιλοσοφία τοῦ Πλωτίνου κάθε ἀπορροή ἀπό τό Ἐν ἀντανακλᾷ τήν προτέρα τῆς ὡς εἰκόνα. Αὐτό σημαίνει κάτι πολύ περισσότερο ἀπό ἐξωτερικό ἀντίγραφο· ἡ κάθε σφαῖρα τῆς πραγματικότητος ἀναφέρεται στό βάθος τῆς οὐσίας τῆς σέ μιά ἀνώτερη καί πρέπει νά ἐπιστρέφει σ' αὐτήν. Μέ τή μεταφυσική αὐτή, καί κυρίως μέ

τή θεωρία της άπορροής, συνάπτεται ό νεοπλατωνικός μυστικισμός.

Ή ανθρώπινη ψυχή πρέπει νά διαπεράσει τά σύνορα τών αισθήσεων, τής ύλης, καί νά κοινωνήσει μέ τό Έν, τό Απόλυτο. Ή τελική ένωση μαζί του συντελείται μέ άσκητική κάθαρση καί έκσταση πού όδηγεί στη μυστική θεωρία του θείου. Ή πλωτίνηια ένωση μέ τό Έν έχει όνομασθεϊ έκστατική, αλλά κυρίως είναι είσδυτική (διείσδυση εις έαυτόν). Ό Πλωτίνος ένέταξε στό σύστημά του τίς τέσσερις βασικές άρετές τής πλατωνικής ήθικης – σοφία, άνδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη –, άπλώς ως προϋποθέσεις. Έκείνο στό όποιο κυρίως άποβλέπει ως ύψιστο σκοπό, ως ευδαιμονία καί αγαθό, είναι ή μυστική ένωση τής ψυχής μέ τόν Θεό. Ή συγχώνευση μέ τό Έν μπορεί, κατά τόν Νεοπλατωνισμό, νά πραγματοποιηθεϊ ήδη κατά τή διάρκεια του επίγειου ανθρώπινου βίου. Ό Πλωτίνος καί ό Πορφύριος ύποστήριξαν ότι είχαν τέτοια έμπειρία. Γενικά, ή νεοπλατωνική διδασκαλία παρουσιάζεται μάλλον ψυχρή, χωρίς συναισθηματισμό καί όράματα. Ό Νεοπλατωνισμός ύπήρξε ό μεγάλος αντίπαλος του Χριστιανισμού καί στην αντίπαράθεση μαζί του όρισμένες ιδέες μεταπλάσθηκαν από τούς χριστιανούς μυστικούς.

ΚΙΝΕΖΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Στήν Κίνα βλάστησε καί αναπτύχθηκε ένα από τά πιό άρχαία μυστικά συστήματα. Τό θεωρητικό του υπόβαθρο βρίσκεται στα άρχαία φιλοσοφικά αξιώματα του Λάο-Τsé καί τά άποφθέγματα τής ποιητικής δημιουργίας του Τσουάνγκ-Τsé. Τό βασικό ιερό βιβλίο του Ταοΐσμου Τάο-τέ-Τσίγκχ (προφερόμενο Ντάου-ντά-Τσίγκχ), πού αποδίδεται στον Λάο-Τsé (6ος αι. π.Χ.), καθορίζει μιά γραμμή άσκητική μέ πολλές μυστικές τάσεις. Ή ύψιστη πραγματικότητα, τό Τάο, προσδιορίζεται μέ

αντιφατικές φράσεις και άποφατική γλώσσα. Είναι άθέατο, άκατανόητο, άμορφο, τέλειο, αναλλοίωτο, άπρόσωπο, πληροί τά πάντα, είναι πηγή τών πάντων. Υπήρχε πρίν από όλους τούς αιώνες, πρίν από τή γή και τόν ούρανό. Είναι ή πρώτη άρχή του σύμπαντος. Πρόκειται για μία τάση μονιστική, πού διαβλέπει απόλυτη ένότητα στό σύμπαν.

Ή ταοϊστική αντίληψη για τή δημιουργία είναι ότι από τό Τάο προήλθε τό Έν, δηλαδή ή μεγάλη Μονάδα, και από αυτήν οι δύο πρώτες ούσίες, «γιάν» και «γίν», θετική και άρνητική, πού αντιπροσωπεύουν και άγκαλιάζουν όλες τίς μεγάλες άντινομίες: φώς-σκιά, άρσενικό-θηλυκό κ.λπ. Τέλος, αυτές γέννησαν τόν ούρανό, τή γή, τόν άνθρωπο· από αυτές προήλθαν όλα τά δημιουργήματα. Τό Τάο δέν είναι μόνο ή απόλυτη πηγή κάθε ύπάρξεως, αλλά συγχρόνως κρατάει σέ άρμονία όλα τά φαινόμενα τής φύσεως. Ή ενέργειά του είναι άναγκαία και αυτόματη. Αποτελεί τόν ύψιστο ανθρώπινο σκοπό. Ό άνθρωπος πρέπει νά επιδιώξει τήν αυτοεγκατάλειψή του στό Τάο. Βασικά, τά μέσα γι' αυτή τήν έναρμόνιση είναι ή ήσυχία, ή άπάθεια, ή επιστροφή στην πρωτόγονη απλότητα.

Ή βασική θέση πού προτείνει ό Ταοϊσμός (ή περίφημη «γού γουάι») θά μπορούσε νά συνοψισθεί στην παρότρυνση «μήν κάνεις τίποτε» ή «κάνε

*Ταοϊστές μοναχοί.
Πεκίνο (Φωτ. †Α.Γ., 1986).*

τό καθετί μὴν κάνοντας τίποτε». Γιά νά ἐπιτύχει ὁ ἄνθρωπος τόν συντονισμό μέ τό Τάο καί νά βρῖσκεται σέ ἁρμονία μέ τά ἐξωτερικά πράγματα, ἡ ταοϊστική παράδοση καθόρισε μιά μυστική διαδικασία, μέ πρώτη φάση τήν κάθαρση, δεύτερη τόν φωτισμό –ὅταν ἡ ἀρετή δέν χρειάζεται πλέον μιά συνειδητή προσπάθεια, ἀλλά γίνεται αὐθόρμητα– καί τρίτη, τήν ἐσωτερική ἐνότητα. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δυνάμει μποροῦν νά προχωρήσουν πρὸς τό Τάο. Ὁ Ταοϊσμός κήρυξε τήν περιφρόνηση τοῦ πλούτου, τῶν ἡδονῶν, τῆς συσσωρεύσεως γνώσεως καί διαμόρφωσε μιά νοοτροπία διαμετρικά ἀντίθετη ἀπό τήν ἀντίστοιχη τοῦ κλασικοῦ Κομφουκιανισμοῦ.

Ἀργότερα, ὁ Ταοϊσμός ἐκφυλίστηκε σ' ἓνα σύστημα μαγείας, ἀλχημείας, ἀποκρυφιστικῆς μυστικοπάθειας. Τό ἔργο τοῦ Τάο-Λίνγκ (1ος ἢ 2ος αἰ. μ.Χ.) ἔδωσε στόν Ταοϊσμό σαφέστερη ἐξωτερική ὀργάνωση· ἰδρύθηκαν πολλά μοναστήρια, ἀνδρικά καί γυναικεῖα, πού παρουσιάζουν πολλές ὁμοιότητες μέ τά βουδδιστικά, καθὼς καί ναοί, οἱ ὁποῖοι στέγασαν ποικίλες εἰκόνες διαφόρων θεοτήτων. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτή τήν ἐξέλιξη, ὁ κινεζικός μυστικισμός στίς βασικές του πηγές ἐμφανίζει χαρακτηριστικές ὁμοιότητες μέ τόν Νεοπλατωνισμό, μέ τόν ὁποῖο συμφωνεῖ τόσο στό θέμα τῆς τελικῆς ἐνότητας, πού εἶναι ἀπρόσιτη στή γνώση καί μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μέ διαίσθηση, ἀνάταση καί ἔκσταση, ὅσο καί στήν ἀποψη ὅτι ἡ ἀπόλυτη Ἀρχή δέν μπορεῖ νά ταυτισθεῖ μέ τό ὄλο ἢ μέρος τοῦ ὕλικου σύμπαντος.

*Ταοϊστές μοναχοί
σέ λατρευτική έκδήλωση.
Πεκίνο (Φωτ. †Α.Γ., 1986).*

ΙΝΔΟΥΙΣΤΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Οι Ίνδοι διακρίθηκαν σ' όλη τή διάρκεια τής Ιστορίας τους γιά έντονη μυστική διάθεση. Τόν Ίνδουισμό διατρέχει μιά έσω-στρεφής μυστική τάση στίς περισσότερες όψεις του, τόσο στίς φιλοσοφικές καί μεταφυσικές πτήσεις, όσο ακόμη καί στίς λατρευτικές έκδηλώσεις, πού προσεγγίζουν τά σύνορα του Σαμανισμού καί τής μαγείας. Ή αναζήτηση τής πρώτης Αρχής πρωτοεμφανίζεται ήδη σέ όρισμένα κείμενα τών Βεδών (όπως στόν Ύμνο τής δημιουργίας). Από τήν έμφαση στή σπουδαιότητα τής θυσίας αναδύθηκε ή λέξη Μπράχμαν (Brahman), πού στήν αρχή δήλωνε τήν ιερή δύναμη πού είναι παρούσα στή θυσία καί αργότερα έφθασε νά σημαίνει τό Άπόλυτο.

Κυρίως όμως οι Ούπανισάντ συγκέντρωσαν τό διάσπαρτο ύλικό του Ινδικού διανοητικού μυστικισμού καί προσέφεραν μιά πλούσια πηγή, πού τόν άρδευσε στούς επόμενους αιώνες. Ύποστήριξαν ότι τό Μπράχμαν περικλείει τά πάντα —ό,τι υπάρχει καί ό,τι δέν υπάρχει— καί ότι είναι μέσα σέ όλα καί πάνω από όλα, πέρα από κάθε όρισμό: μιά ύψιστη, άπρόσωπη Αρχή. Παράλληλα μέ τήν αντίληψη περί Μπράχμαν ανέλιχθηκε ή διδασκαλία περί άτμαν, πού συνιστά τό άόρατο τμήμα τής ανθρώπινης ύπαρξης. Σέ επόμενη φάση ή Ινδική σκέψη θά ταυτίσει τό Ένα καί μοναδικό Μπράχμαν μέ τό Άτμαν. Ή σχέση τής κοσμικής ψυχής του παντός μέ τήν άτομική ψυχή κάθε ανθρώπου μοιάζει μέ τή σχέση πού περιέγραψε αργότερα ό Πλωτίνος.

Άπό τίς Ούπανισάντ κυρίως, πήγασε μιά από τίς τυπικότερες μορφές μυστικισμού, πού σέ πολλά συμβαδίζει μέ τόν πανθειστικό μονισμό. Αναπτύχθηκε φιλοσοφικά από τή Βεντάντα, ένα από τά έξι όρθόδοξα φιλοσοφικά θρησκευτικά συστήματα του Ίνδουισμού, καί ιδιαίτερα από τόν κλάδο τής Άντβάιτα. Ή μη-δυϊστική σχολή τής Άντβάιτα Βεντάντα (Advaita Vedanta) διαμορφώθηκε φιλοσοφικά, όπως είδαμε, κυρίως από τόν Σάνκαρα (788-820), πού υποστήριξε τή μη πραγματικότητα του κόσμου, τή μη δυαδικότητα του Μπράχμαν καί τή μη ύπαρξη διαφοράς ανάμεσα στό Άτμαν καί τό Μπράχμαν.

Σύμφωνα με αυτή, μία και μόνη σταθερή πραγματικότητα υπάρχει, τό Μπράχμαν, τό όποίο ένυπάρχει καί στόν άνθρωπο ώς άτμαν. Τό άτμαν δέν ταυτίζεται μέ αυτό πού στήν έλληνική όνομάζεται ψυχή. Είναι τό σταθερό καί αναλλοίωτο, πού παραμένει όταν αφαιρεθούν αυτά πού σκεπτόμαστε, πού θέλουμε, πού αισθανόμαστε. Μέ τήν ένόραση καί τήν επίγνωση πού μπορούν νά προέλθουν από τή μυστική εμπειρία, ό άνθρωπος κατορθώνει νά συνειδητοποιήσει τήν ταυτότητά του μέ τό υπέρτατο Μπράχμαν, αναφωνώντας τό: «σύ είσαι τούτο» (τάτ τβám ασύ), δηλαδή τό πνεύμα σου είναι ένα μέ τό όλον, είσαι τό όλον. 'Ο άφανισμός τής ίδιαις τής προσωπικότητας καί ή ένωση του άτομικού άτμαν μέ τό Μπράχμαν είναι ή λύτρωση. 'Η πνευματική ύπαρξη του ανθρώπου, μία σταγόνα από τόν ώκεανό, επιστρέφει, ύστερα από ποικίλες μεταμορφώσεις καί μετεμψυώσεις, ύστερα από τήν περιπέτεια τής σασάρα, στήν υπέρτατη καί απόλυτη πηγή της. Για νά προχωρήσει όμως κανείς σ' αυτό τό μυστικό μονοπάτι, άπαιτείται άσκησις, παραμερισμός τών επιθυμιών καί κυρίως γνώση, πού άποκτάται μέ έντονη διανοητική άutoσυγκέντρωση.

'Ο άλλος τύπος μυστικισμού πού αναπτύχθηκε στήν 'Ινδία συνδυάσθηκε μέ ένα δυαλισμό καί στηρίχθηκε φιλοσοφικά από μία άλλη μεγάλη όρθόδοξη ινδουϊστική σχολή, τή Σάνκυα. Αυτή υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο διαφορετικές άρχές, ή «πράκριτι», ύλική άρχή, πηγή ενέργειας, καί ή «πουρούσα», ξεχωριστές πνευματικές όντότητες. Οι τελευταίες μπορούν καί πρέπει νά έλευθερωθούν από τήν ύλη, μέ μία συστηματική προσπάθεια άutoσυγκεντρώσεως, σέ μία μυστική άutoμόνωση. 'Ο μυστικισμός αυτός δέν οδηγεί σέ συγχώνευση μέ μία υπερβατική όντότητα, δέν σχετίζεται μέ τόν πανθειστικό μονισμό, αλλά οδηγεί σ' έναν άπόλυτο άτομικισμό.

Μία τρίτη κατεύθυνση του ινδικού μυστικισμού έχει έντονο θείστικό χαρακτήρα. Οι πηγές του βρίσκονται στό περίφημο μυστικό ποίημα «Μπαγκαβάτ-γκίτά». 'Εδω ή διήγηση για τόν Κρίσνα προϋποθέτει σαφή θείστική τοποθέτηση. Προτείνει μία

σύνθεση θεωρητικής και δραστήριας ζωής, ενώνοντας μονισμό και θεϊστικό ρεύμα. Παρακινεί σε νοητική πειθαρχία, ήρεμία, απάθεια, με τά όποια και ό πύό δραστήριος άνθρωπος θά κατορθώσει νά ανακαλύψει τήν παρουσία του αιώνιου σε όλα τά πράγματα. Τό ποίημα αυτό, πού κορυφώνεται στό δράμα και τή θεοφάνεια του Κρίσνα, καταλήγει με τή συμβουλή νά αναζητεί κανείς τόν Θεό μέ αποσίωση σ' αυτόν μάλλον παρά μέ τόν αυτόθυθισμό. Έτσι εξαίρει τήν μπάκτι (bhakti), τήν όδό τής αποσιώσεως σε προσωπική θεότητα.

Αυτός ό τύπος του αγαπητικού μυστικισμού στερεώθηκε φιλοσοφικά κυρίως από τόν Ραμανούτζα (1017-1137) και τή σχολή πού ίδρυσε. Κατ' αυτήν υπάρχουν τρεις απόλυτες αρχές, ό Θεός, οι ψυχές και ή ύλη, και ό Θεός αποτελεί τή μοναδική αυτόνομη πραγματικότητα, τόσο τής ψυχής, όσο και τής ύλης. Ό Ραμανούτζα στη θέση του απρόσωπου Απολύτου τοποθετεί και πάλι τήν παραδοσιακή αντίληψη περί προσωπικού Θεού, πού βοηθεί τήν ψυχή στόν δρόμο για τή λύτρωση και αντί τής ψυχρής διανοητικής μεταφυσικής αναζητήσεως συνηγορεί για μία βιωματική στάση αποσιώσεως.

Από τό γόνιμο αυτό φιλοσοφικό έδαφος άντλησε νέους χυμούς ό έρωτικός μυστικισμός, πού άνθησε στην Ίνδια ως αποσίωση (μπάκτι). Ό Ινδικός συγκινησιακός τύπος μυστικισμού έφθασε σε μία ύστερική φόρτιση και έξαρση στόν μυστικισμό του Τσαϊτάνυα (1486-1534) και των όπαδών του, καθώς και στόν αισθησιασμό όρισμένων άλλων Ινδουϊστικών αίρέσεων. Η μπάκτι θρησκευτικότητα παρουσίασε ιδιαίτερη άκμή στη δεύτερη χιλιετία και συνεχίζει νά έπηρεάζει έως σήμερα τήν Ινδική πνευματικότητα.

ΒΟΥΔΔΙΣΤΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ἐφόσον ὁ Μυστικισμός εἶναι ἡ ἄμεση, διαισθητική σχέση μέ τό Ἀπόλυτο, θά μπορούσε νά ἰσχυρισθεῖ κανεῖς, μένοντας συνεπῆς σ' αὐτό τόν αὐστηρό ὀρισμό, ὅτι δέν ὑφίσταται βουδδιστικός μυστικισμός, διότι στίς κλασικές μορφές αὐτοῦ τοῦ θρησκευάματος δέν γίνεται δεκτό ὅτι ὑπάρχει Ἀπόλυτο. Ἀντίθετα πρός τίς προφητικές θρησκείες, πού τό μήνυμά τους καθορίζεται ἀπό τόν λόγο, ὁ Βουδδισμός, ὡς θρησκεία τῆς σιωπῆς, ἀρνεῖται ὅλους τούς τρόπους ὀνομασίας τοῦ Ἀπολύτου, ἐνῶ στό βάθος ἀφήνει νά διαφαίνεται ὅτι δέχεται ἕνα ἄρρητο Ἀπόλυτο, πού τό ταυτίζει μέ τήν κενότητα. Προβάλλοντας τήν ἰδέα τοῦ «ἀνάτμαν»-«ἀνάττα» (μῆ-ψυχῆς), θέτει ὡς ἰδανικό τήν ἐπίτευξη τῆς «νιρβάνα». Ἀλλά ἐνῶ ἀρνεῖται ἕνα πραγματικό, θετικό Ἀπόλυτο, δέχεται ἕναν ἀπόλυτο σκοπό.

Ἡ βουδδιστική κατάδυση καί διάλυση στήν κενότητα θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ μία *sui generis* μυστική ἐμπειρία, πού ἀντιστοιχεῖ μέ τή συγχώνευση στό Ἐν τῆς Ἰνδουϊστικῆς Ἀντβάιτα ἢ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ. Εἶναι ἐπίσης ἐνδεικτικό ὅτι ὁ τελικός βουδδιστικός σκοπός, ἡ νιρβάνα, περιγράφεται μέ ἀποφατικό βέβαια τρόπο, μέ μυστικές ὁμως φράσεις, δανεισμένες ἀπό τόν Ἰνδουϊσμό. Τέλος, στή λατρευτική πράξη, ὅταν ὁ βουδδιστής εὐχαριστεῖ τή χωρίς ὄνομα πηγὴ κάθε συμπαθείας καί καλοσύνης, συντονίζεται σιωπηλά, ὑποσυνείδητα, μέ μιά ἀνομολογούμενη πίστη στήν ὑπαρξὴ ἑνός εὐνοϊκοῦ Ἀπολύτου.

Ἀντίστοιχα μέ τίς ἰδιαιτέρες θεωρητικές ἀντιλήψεις, πού τὸνίστηκαν στοὺς τρεῖς κλάδους τοῦ Βουδδισμοῦ, ἐξελέχθηκε καί ἡ μυστικὴ ἔφεση. Στόν Χιναγιάνα κλάδο τὰ στοιχεῖα τοῦ παρυσιάζονται πιό ὑποτονικά, γίνονται ὁμως ἐμφανή στά τρία τελευταῖα στάδια τῆς ὀκταπλῆς εὐγενικῆς ὁδοῦ, πού σχετίζονται μέ τήν περισυλλογή, τήν ἔντονη νοητικὴ συγκέντρωση καί τόν αὐτοβυθισμό («σαμάντι» –*samadhi*), ὁ ὁποῖος στή συνέχεια ἐπιτυγχάνεται μέ ὀκτὼ ἄλλες διαδοχικές μορφές διανοητικῆς ἀσκήσεως («ντιάνα» –*dhyana*). Πρόκειται τελικά γιὰ μιά πεποίθη-

ση, πού κατευθύνεται σέ κάποια μυστική έμπειρία. Μέσα από αυτό τό μονοπάτι ό βουδδιστής μέ τή δική του προσπάθεια όδηγείται στην έπίγνωση, τόν φωτισμό, τή νιρβάνα.

Ό Μαχαγιάνα Βουδδισμός άνοιξε νέους όρίζοντες στό μυστικό αυτό βίωμα, πού όδηγεί στό άπέραντο κενό. Ή διδασκαλία γιά τήν άπόλυτη κενότητα («σουνυάτα» – sunyata), τήν όποία άνέπτυξε φιλοσοφικά ό Ναγκαρτζούνα (τέλος 2ου αι. μ.Χ.) καί προώθησε ή σχολή Μαντυαμικά, ύπερβαίνει όλες τίς άντιλήψεις πού σχετίζονται μέ τίς έννοιες του είναι καί του μή είναι. Έντούτοις, έχει σαφή σωτηριολογική πρόθεση καί αποβλέπει νά ξεριζώσει πλήρως τή δυνατότητα έπιθυμίας καί νά όδηγήσει στην άπόλυτη κενότητα. Ένώ ή ιδέα του κενού έμφανίζεται στίς Χιναγιάνα σχολές ως βασική ποιότητα του τελικού σκοπού, τής νιρβάνα, στίς Μαχαγιάνα ή έμφαση στην κενότητα έπεκτείνεται ακόμη καί στά προπααρασκευαστικά στάδια. Διότι ή άπόλυτη πραγματικότητα είναι κενή, άδεια από κάθε διάκριση, έντελώς άπροσδιόριστη. Ή άπελευθέρωση από τήν ψευδαπάτη αυτή πού δημιουργεί ό κόσμος, έρχεται μέ τό ξεριζώμα κάθε προσωπικής ιδιότητας, έπιθυμίας, καί μέ τήν έπίγνωση, πού έδώ δέν σημαίνει έπιστημονική κατάρτιση καί γνώση, αλλά σχεδόν τό αντίθετο τής άντιληπτικής ίκανότητας – έπίγνωση πού κερδίζει κανείς μέ έντονη μυστικιστική σιωπή.

Στά πλαίσια του Μαχαγιάνα Βουδδισμού άναπτύχθηκαν έπίσης τάσεις ενός μυστικισμού άφοσιώσεως, όπως ό Άμινταΐσμός, πού μοιάζει άρκετά μέ τήν μπάκτι θρησκευτικότητα του Ίνδουισμού. Οι όπαδοί του Άμίντα άναζητούν τή λύτρωση προσκολλώντας τή σκέψη τους στόν ούράνιο αυτό Βούδδα. Αντίθετα, ό βουδδιστικός κλάδος του Ζέν, μέ άπόλυτη συνέπεια στην άναζήτηση τής κενότητας, καλλιέργησε τόν έπίμονο διαλογισμό, τή νοητική έξάσκηση, γιά τήν έξοδο από τή συμβατική λογική στην άμεση έμπειρία καί τόν φωτισμό. Άλλ' αυτή ή κατάδυση στην κενότητα, όπως διαφαίνεται στόν Ζέν Βουδδισμό, δέν καταλήγει σέ μία άπόσυρση από τόν παρόντα βίο, αλλά σέ έξυψωμένη ίκανότητα νά άντιμετωπίζει κανείς καθετί καί σ' αυτή τή ζωή.

ἐλεύθερος ἀπὸ πάθος καὶ προσκόλλησι. Ἀλλὰ κάθε μορφὴ Ζέν στον Βουδδισμό, ὅπως καὶ κάθε μορφὴ γιόγκας στὴν Ἰνδική θρησκευτικότητα ἢ ἄσκησι στὸν Νεοπλατωνισμό δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη μυστική.

Στὸν Βατζραγιάννα Βουδδισμό, πού ὀνομάσθηκε καὶ ἐσωτερικός, ὅπως ἐξελίχθηκε στὸ Θιβέτ, ἀναπτύχθηκαν περίπλοκες διδασκαλίες ἀποκρυφισμοῦ καὶ μυστικοπαθῶν ροπῶν. Ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐπίτευξι τοῦ φωτισμοῦ καλλιεργήθηκαν σύνθετη μυστικὴ γνώσι, ἔντονη περισυλλογὴ, γιογκικὴ ἄσκησι, ἐρωτικοὶ συμβολισμοὶ καὶ κυρίως ἡ ἔκστασι μὲ ἀπόκρυφες πλευρές καὶ ψυχοσωματικές διεγέρσεις. Γενικά, μέσα στὶς διάφορες πολυδαίδαλες κατευθύνσεις καὶ διδασκαλίες πού ἀναπτύχθηκαν στὸν Βουδδισμό, διαφαίνεται ἡ δυνατότητα μιᾶς ἁμεσης ἐπαφῆς μὲ τὸ Ἄρρητο, ἐνῶ προσδιορίσθηκαν μεθοδικὰ δρόμοι, στὴ σύστασή τους μυστικοί, πού ὁδηγοῦν στὴ συγχώνευσι, στὴν ἀπόλυτη σιωπὴ τῆς νιρβάνα.

ΙΟΥΔΑΪΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ἀπὸ τὴν ποικιλία μορφῶν μυστικισμοῦ πού παρήγαγε ὁ Ἰουδαϊσμός, ἄλλες ἀνέπτυξαν βαθιὰ διαλογιστικά συστήματα, ἄλλες καλλιέργησαν ἔντονες συναισθηματικές μορφές μυστικῆς ἐμπειρίας, γενικά ὅμως ὁ Ἰουδαϊκὸς μυστικισμὸς διακρίνεται γιὰ τὸν ζωηρὸ ἐσχατολογικὸ προσανατολισμὸ του. Ἦδη στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. εἰσέδυσαν στὴν Ἰουδαϊκὴ σκέψι πολλὰ στοιχεῖα τοῦ ἐλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ μυστικισμοῦ μὲ τὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία πού καλλιέργησε ὁ Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς (περίπου 15/10 π.Χ.-50 μ.Χ.).

Ἡ πρώτη φάσι τοῦ Ἰουδαϊκοῦ μυστικισμοῦ, ἡ Μερκαβά (Merkavah) ἔχει κέντρο τῆς τὸ δράμα τοῦ Ἰεζεκιήλ, περὶ τοῦ θρόνου ἄρματος. Ἀρχισε τὸν 1ο αἰ. μ.Χ., υἱοθετώντας ἓνα σύστημα πνευματικῶν ἀσκήσεων πού ὁδηγοῦσαν στὸ δράμα τῆς δόξας

τοῦ Θεοῦ καθημένου σέ οὐράνιο θρόνο. Στή μορφή αὐτή μυστικισμοῦ διαφαίνονται ἐπιδράσεις γνωστικῶν ἀντιλήψεων, σχετικὰ μέ τό «πλήρωμα», καί ἀκόμη ἑλληνιστικῶν συνδυασμῶν μαγείας καί μυστικισμοῦ. Ὁ τύπος αὐτός, ὀνομαζόμενος καί νοτιοϊουδαϊκός, ἔδινε ἔμφαση στή θεωρία καί τήν περισυλλογή. Παρήκμασε μετά τόν 7ο αἰ., ἀλλά εἶχε μιά ἀναζωογόνηση στήν Ἰταλία, στούς 9ο καί 10ο αἰ.

Ὁ μεσαιωνικός Χασιδισμός, δηλαδή εὐσεβισμός (χασίδ = εὐσεβής), πού συχνά ἀναφέρεται καί ὡς βόρειος, ἄρχισε τόν 12ο αἰ. στή Γερμανία, ὡς λαϊκή κίνηση στενά συνδεδεμένη μέ τόν νόμο (χαλακά). Χαρακτηρίζεται ἀπό ζωήρη ἐσχατολογική συναίσθηση, πού γίνεται πιό ἔντονη στήν ἐξέλιξή της, ἔμφαση στήν ἀπλότητα, τήν ἀπάθεια, τίς ψυχικές ἀξίες, τήν προσευχή, τήν πνευματική ἀσκησιή καί τό βύθισμα στή θεία ἀγάπη. Ἡ χασιδική θεολογία ἐμφανίζει μερικές κοινές γραμμές μέ τόν Νεοπλατωνισμό καί ἀσχολήθηκε στό διανοητικό ἐπίπεδο μέ τή δόξα τοῦ Θεοῦ (καμπόθ), τονίζοντας ὅτι ἡ δόξα εἶναι διαφορετική ἀπό τήν οὐσία, τή βασιλεία καί τήν κεκρυμμένη παρουσία τοῦ Θεοῦ.

Τό πιό σημαντικό μυστικό ιουδαϊκό ρεῦμα ὑπῆρξε ἡ Καββάλα (ἡ Καμπάλα – qabbala), πού ἀναπτύχθηκε στήν Ἰσπανία τόν 13ο αἰ. σάν ἰδιαίτερη ἐσωτερική διδασκαλία, καί στή συνέχεια, μέ τήν ἐκτόπιση τῶν Ἰουδαίων ἀπό ἐκεῖ (1392), διαδόθηκε σέ μεγάλα τμήματα τοῦ ιουδαϊκοῦ κόσμου. Τό θεωρητικό σύστημά της ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπό θεολογικές καί κοσμολογικές συλλήψεις γνωστικοῦ τύπου, ἐνῶ συγχρόνως ἀπορρόφησε νεοπλατωνικές ἰδέες, πού εἶχαν διαχυθεῖ στόν ιουδαϊκό καί ἀραβικό πολιτισμό τῆς Ἰσπανίας τοῦ 12ου καί 13ου αἰ.

Τό βασικό ἔργο τῆς Καββάλα, ἡ Ζωχάρ (Βίβλος Λαμπρότητας), πού γράφηκε στήν Ἰσπανία στήν προσπάθεια νά ἀναχαιτίσει τό ὀρθολογιστικό ρεῦμα, ἔδωσε στόν παραδοσιακό Ἰουδαϊσμό μιά κρυφή, μυστική ἐνέργεια. Κεντρική διδασκαλία της εἶναι ἡ θεωρία περί 10 «σεφίρότ», πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στόν αἰδίο Θεό καί στά δημιουργήματά του, τῶν 10 περιοχῶν, στίς ὁποῖες ἡ θεία ἀπόρροια ἐκτείνει ἑαυτήν. Τό «πλήρωμα» αὐτῶν

τῶν σεφινότ δέν ἀπορρέει ἀπό τόν Θεό, ἀλλά παραμένει ἐν τῷ Θεῷ. Ἡ Ζωχάρ τόνισε τόν τελετουργικό συμβολισμό, ἐρμηνεύοντας τίς ἱεροτελεστίες ὡς μυστικά σημεῖα ἐπαφῆς μεταξύ θείου καί ἀνθρώπου, καί γενικά ἐνίσχυσε τήν ἰουδαϊκή αὐτοσυνειδησία, φθάνοντας στό σημεῖο νά διδάσκει ὅτι ὁ Τοῦδαῖος κατέχει μία ποιότητα ψυχῆς πού λείπει ἀπό τόν μὴ Ἰουδαῖο.

Στήν Καββάλα ἀναπτύχθηκε ἐπίσης καί μία περισσότερο προφητική ροπή, μέ κύριο ἐκφραστή τόν Ἀβραάμ Μπέν Σεμουέλ Ἀμπουλάφια (1240-1291 ;), ὁ ὁποῖος, συνδυάζοντας πολλά στοιχεῖα φιλοσοφικῶν θεωριῶν τοῦ Μαΐμονιδη (1135/8-1204), ἀποσκοπεῖ νά βοηθήσει τήν ψυχὴ νά λύσει τὰ δεσμά πού τή συγκρατοῦν στόν κόσμο τῆς πολλαπλότητας καί νά διευκολύνει

Ὑπαδοί τοῦ Καββαλισμοῦ.

Μικρογραφία ἀπό ἰταλικό χειρόγραφο, 15ος αἰ.
(Ἱερουσαλήμ, Μουσεῖο τοῦ Ἰσραήλ. Φωτ. ἀπό Ε.Ε.Ε.).

τήν επιστροφή της στην πρωταρχική ενότητα. Γιά τήν επίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ συνιστᾶται ἰδιαίτερα ἡ ἐνατένιση, ἡ θεωρία ἐνός ἀφηρημένου ἀντικειμένου, π.χ. τὰ γράμματα τοῦ ἑβραϊκοῦ ἀλφαβήτου. Ἡ ἀνύψωση τῆς συνειδήσεως σέ μιά ὑψηλότερη κατάσταση ἐνότητας μέ τόν Θεό ἀναπτύσσει καί τήν ἀνθρώπινη προφητική ἱκανότητα.

Τόν 16ο αἰ. στήν Παλαιστίνη ὀρισμένοι Ἰουδαῖοι μυστικοί, ἐξόριστοι ἀπό τήν Ἰσπανία, ἔδωσαν στήν Καββάλα μεσσιανική ἐσχατολογική κατεύθυνση. Μία ἀπό τίς διδασκαλίες αὐτῆς τῆς σχολῆς, τῆς ὁποίας σημαντικότερος ἐκπρόσωπος εἶναι ὁ Ἰσαάκ Λούρια (1534-1572), ὑπογραμμίζει ὅτι μέ τήν προσευχή καί τήν ἐν γένει εὐσέβειά του ὁ Μυστικός συμβάλλει ἐνεργῶς στήν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς τάξεως τοῦ σύμπαντος.

Τόν 18ο αἰ. ἀναπτύχθηκε στήν Πολωνία ἕνας νέος Χασιδισμός, περισσότερο συναισθηματικός παρά διανοητικός, πού ὑπῆρξε μᾶλλον ἀνανεωτική κίνηση παρά νέα θεολογική σχολή. Ἀρχισε μέ τόν Μπέστ (Ἰσα'έλ μέν Ἐλί'έξερ, 1700-1760) καί τόν μαθητή του Ντόβ Μπαέρ. Ἀπορρίπτοντας τίς μεσσιανικές ὑπερβολές υἱοθέτησε πολλά στοιχεῖα τῆς μυστικῆς εὐσέβειας τῆς Καββάλα. Πιο πρακτικός καί κοινωνικός, τόνισε τόν ἠθικό βίο, τό χαρούμενο πνεῦμα πού πηγάζει ἀπό μιά μυστική ἐσωτερική ἐμπειρία. Ἀντιδρώντας στίς τάσεις τῶν διανοουμένων τῆς ραββινικῆς ἡγεσίας στήν Οὐκρανία καί τή Ν. Πολωνία, τόνιζε τήν ἀξία τοῦ ἀπλοῦ Ἰουδαίου. Μέ ἀφετηρία καββαλιστικές διδασκαλίες σχετικά μέ τίς θεῖες ἀπορροές μέσα στή δημιουργία, ἔδινε περισσότερη ἐμφαση στήν ἐσωτερική στάση τοῦ ἀνθρώπου, στήν προσκόλληση στόν Θεό παρά στή διανοητική ἐπεξεργασία καί κατανόηση τῆς παραδόσεως. Σταδιακά ὁ Χασιδισμός, ἐνῶ κράτησε τήν ἰδιαίτερη ταυτότητά του διαμορφώνοντας αὐτοτελεῖς κοινότητες, ἀπομακρύνθηκε ἀπό τήν καββαλιστική ἐπίδραση καί ἔγινε μέλος τῆς ἰουδαϊκῆς ὀρθοδόξιας (Ἀσkenάζι) τῶν Ἰουδαίων τῆς Κεντρικῆς καί Ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Μετά τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο χασιδικές ὁμάδες κατέφυγαν στήν Ἀμερική.

Παρά τήν πολυμορφία καί τίς ἐξωτερικές ἐπιδράσεις πού τόν ἐπηρέασαν κατά καιρούς, ὁ Ἰουδαϊκός μυστικισμός κράτησε μιά δική του δυναμική ἐνότητα, μέ ἄξονα τήν Παλαιά Διαθήκη, τήν κυριαρχία τοῦ λόγου καί τήν ἐσχατολογική προσδοκία.

ΙΣΛΑΜΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ - ΣΟΥΦΙΣΜΟΣ

Σκοπός καί προσπάθεια τῶν μουσουλμάνων μυστικῶν, τῶν σούφι, ὑπῆρξε ἡ ὑπέρβαση τῆς ἀτομικότητος, ὁ ἐκμηδενισμός τοῦ ἐγώ, ἡ πλήρης παράδοση στόν Ἀλλάχ, ἡ ἀγαπητική προσκόλληση στόν Θεό. (Γιά τίς πηγές, τήν ἱστορική διαδρομή, βλ. Ἰσλάμ. Πνευματικά ρεύματα. Σουφισμός.) Οἱ πρῶτοι «σούφι» (ṣūfī) υιοθέτησαν τά πρότυπα ἀσκητισμοῦ καί τήν πνευματικότητα τῶν χριστιανῶν ἀναχωρητῶν τῆς ἐρήμου. Τό μάλλινο ἔνδυμα «σούφ», ἀπό τό ὁποῖο μᾶλλον προήλθε τό ὄνομά τους, ὑπενθυμίζει αὐτή τήν ἐπίδραση. Στό μεγαλύτερο ποσοστό του ὁ ἰσλαμικός μυστικισμός θά μπορούσε νά χαρακτηριθεῖ ὡς ἐρωτικός. Πολλά κείμενα τῶν σούφι φανερώνουν ἐκπληκτική ὁμοιότητα στό πνεῦμα, ἀκόμα καί στήν ἔκφραση, συγχρόνων τους μυστικῶν τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης.

Κατά τήν πρώτη περίοδο τοῦ Σουφισμοῦ ἡ ἔκφραση τοῦ θεῖου ἔρωτα εἶχε χαρακτήρα συγκρατημένο καί ἐναρμονιζόταν μέ τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ Κορανίου καί τῶν Χαντίθ. Ἀργότερα ἀπέκτησε δική του ὁρμή καί πάθος. Στόν πρώτο αὐτό ἐρωτικό μυστικισμό δεσπόζει ἡ εὐγενική μορφή τῆς Rabī' al-'Adawiya (θάν. 801 μ.Χ.). Μέ ἐρωτική ἀφοσίωση στόν Θεό, ἀδιαφορεῖ γιά κάθε ἀνταμειβή, ἀνησυχία ἢ φόβο. Ἀπό τίς ὠραιότερες προσευχές τῶν μυστικῶν παραμένει ἡ περίφημη δέσῃ της: «Ἄν σέ λατρεύω ἀπό τόν φόβο τῆς Κολάσεως, ρίξε με στό πῦρ τῆς Κολάσεως. Κι ἂν σέ λατρεύω μέ τήν ἐλπίδα τοῦ Παραδείσου, ἀπόκλεισέ με ἀπό τόν Παράδεισο. Ἀλλ' ἂν σέ λατρεύω μόνο γιά χάρι σου, μή μοῦ στερήσεις τό αἰώνιο κάλλος σου!».

Οι νεοπλατωνικές κατηγορίες, πού υιοθέτησαν μερικοί πρωταγωνιστές του Σουφισμού, δυνάμωσαν θεωρητικά τή μυστική κίνηση μέσα στο Ίσλάμ, αλλά ευνόησαν και τήν ανάπτυξη στους κόλπους της ενός είδους μονισμού. Απόψεις του Πλωτίνου υιοθέτησε ο al-Junaid (θάν. 910 μ.Χ.), όμως μέ τήν εύφυια καί τή σύνεσή του παρέμεινε μέσα στήν ισλαμική όρθοδοξία. Στόν κόσμο αυτό, εφόσον βρίσκεται σέ μεταρσίωση καί ένωση μέ τόν Θεό, ό μυστικός είναι γεμάτος χαρά. Μέ τόν Τζουνάιντ, ή μυστική θεολογία τών σούφι έφθασε σέ ώριμότητα καί συστηματική ένότητα.

Τά καθιερωμένα σύνορα τής μουσουλμανικής θρησκευτικότητας ξεπέρασε σέ μία έκρηξη έκστατικής βιωματικής εμπειρίας ό al-Hallaj (θάν. 922 μ.Χ.). Ξεκινώντας από τή βεβαιότητα ότι ό Θεός είναι αγάπη καί ότι δημιούργησε τόν άνθρωπο κατ' εικόνα Του, τόνισε ότι ό άνθρωπος πρέπει νά ανακαλύψει μέσα του τή θεία εικόνα καί νά φθάσει στήν ένωση μέ τόν Θεό. Μερικές από τίς ιδέες του, όπως ή φράση «Είμαι ή αλήθεια»

Σούφι σέ περιουλλογή. Μικρογραφία από περσικό χειρόγραφο. 1622 (Παρίσι, Έθνική Βιβλιοθήκη. Φωτ. από Ε.Ε.Ε.).

(πού μάλλον εκφράζει μία παροδική συναίσθηση της ταυτότητας με τόν Θεό, ή όποια χαρίσθηκε άνωθεν), προκάλεσαν τήν άγανάκτηση τών όρθοδόξων μουσουλμάνων, πού τόν καταδικάσαν σέ σταύρωση. Ύστερα από τήν καταδίκη αυτή, οί σούφι έγιναν πιό προσεκτικοί στίς διατυπώσεις καί αινιγματικότεροι στίς εκφράσεις τους. Η έρωτική όρολογία αποτέλεσε τό δυναμικότερο εκφραστικό τους μέσο. Μέ τή βοήθεια σειράς άσκησεων, πού οδηγούν σέ έκστασιακές καταστάσεις, ή άγάπη αυτή φθάνει στή βεβαιότητα της ένώσεως με τόν Θεό, τόσο πού οί μουσουλμάνοι μυστικοί νά ζητούν νά λειώσουν μέσα στή θεία άγάπη.

Στήν πλειοψηφία τους οί μουσουλμάνοι άσκητές έδειξαν σεβασμό στίς βασικές Ισλαμικές άρχές. Όρισμένες όμως άκραίες διατυπώσεις καί πρακτικές τών σούφι δημιούργησαν μεγάλη καχυποψία στους εκπροσώπους του παραδοσιακού Ίσλάμ. Η αντίθεση έφθασε κατά τόν 10ο αϊ. σέ έντονη αντιπαράθεση. Τή γεφύρωση του χάσματος άνάμεσα στό σουννιτικό Ίσλάμ καί τόν Σουφισμό πέτυχε ό al-Ghazālī (θάν. 1111 μ.Χ.). Αφού άναζήτησε μέσα στήν άσκηση καί τή μυστική έμπειρία τό Άπόλυτο, κατέληξε στό συμπέρασμα ότι αυτό δέν αποκτάται μέ θεωρητική ένασχόληση, αλλά βιώνεται μέσα σέ προσωπική άλλαγή καί έκσταση. Έθεσε τήν έμπειρία πάνω από τό γράμμα του νόμου καί έδραίωσε τόν Ισλαμικό όρθόδοξο μυστικισμό, παλινορθώνοντας στό κέντρο της Ισλαμικής ευσέβειας τό δέος ένώπιον του Θεού καί έναρμονίζοντας θεολογία καί μυστικό βίωμα.

Από τά πιό αγαπητά βιβλία τών σούφι παραμένουν τά δίστιχα του Jalāl al-dīn al-Rūmī (θάν. 1273 μ.Χ.). Οί δερβίσηδες θεωρούν τό βιβλίό αυτό ιερό καί τό τοποθετούν κοντά στό Κοράνιο. Τά κείμενά του, γεμάτα από εικόνες καί δυνατές ιδέες, διατυπωμένα μέ έξοχο ποιητικό τρόπο, καθόρισαν τή μετέπειτα πορεία του Ισλαμικού μυστικισμού.

Μέ τόν Ibn 'Arabi (θάν. 1240 μ.Χ.) έγινε ζωηρότερη ή έξάρτηση από τόν Νεοπλατωνισμό καί ή κίνηση πρós τόν μονισμό. Ό άλ-Άραμπι, πού μαζί με τόν άλ-Γαζάλι θεωρούνται οί φιλο-

σοφικότεροι τῶν σούφι, δέν ἐγκατέλειψε τήν εἰκονική ἐρωτική γλώσσα καί προσπάθησε νά ὁλοκληρώσει τό νεοπλατωνικό του δράμα μέ τήν κορανική διδασκαλία περί ἀνθρώπου καί Θεοῦ. Ὁ Θεός πάντοτε ὑπερβαίνει τή δημιουργία, ἀλλά μέ τή μεσολάβηση τοῦ ἀνθρώπου ὁ δημιουργημένος κόσμος ἐπιστρέφει στήν πρωταρχική του ἐνότητα. Οἱ διδασκαλίες του τελικά μαρτυροῦν δογματική ἀδιαφορία, ἀποκλίνοντας σέ πανθεϊστικές ἀντιλήψεις.

Στήν κατά συνθήκη εὐσέβεια τῶν κρατούντων, οἱ σούφι ἀντιδρούσαν μέ τρόπο σιωπηλό, βιωματικό καί συχνά συγκλονιστικό. Μετά τόν 12ο αἰ., τό σουφικό μυστικό ρεῦμα ὁδήγησε στή δημιουργία τῶν μουσουλμανικῶν μοναχικῶν κοινοτήτων (ταρίχα). Πολλοί, ἀναζητώντας τή μυστική ἐμπειρία, κατέφευγαν σ' ἕνα γέροντα πού ἀνελάμβανε τήν καθοδήγησή τους μέ βασικό στοιχείο αὐτῆς τῆς μαθητείας ὄχι τόσο τή γνωσιολογική κατάρτιση, ὅσο τήν πνευματική καί ψυχική ἀνάπτυξή τους. Ἡ διαδικασία αὐτή ἀπαιτοῦσε ὀργανωμένη κοινότητα, καί καθεμίá ἀπό αὐτές ἀνέπτυξε τά δικά της κέντρα, ὅπου διαβίωναν τά μέλη της, τοὺς δικούς της κανόνες, ἀρχές, τελετές, μυστικά, πνευματική ἀτμόσφαιρα. Δέν σημαίνει ὅτι ὅλα τά μέλη τους θάμποροῦσαν νά θεωρηθοῦν μυστικοί. Ἐντούτοις, μέσα στήν ἀτμόσφαιρά τους καλλιεργήθηκε, μέ ἐπιμέλεια καί προσδοκία, τό μυστικό βίωμα. Ἀπό τίς πιό γνωστές περιπτώσεις εἶναι οἱ δερβίσηδες, πού μέ τελετουργικούς χορούς καί μέ ἄλλα μέσα ἐπιδίωκαν τήν ἔκσταση, γιά νά πλησιάσουν τόν Θεό. Καθώς τά τάγματα τῶν δερβίσηδων ἐξαπλώνονταν σέ διάφορα μέρη, ἡ μυστική διάθεση καί ζωή ἐφθανε σέ ὅλα τά στρώματα τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου καί ἡ ἀναζήτηση μυστικῶν ἐξάρσεων καί ὁραμάτων πῆρε μεγάλες διαστάσεις. Στίς μέρες μας παρουσιάζεται καί πάλι νέα ἀναζωπύρωση τοῦ σουφικοῦ ἐνδιαφέροντος.

که بختای سترایست که سرب سطر سلطان و دایکوی باشند
 اوین سلطان آهلا و نهلا لند و جلا انوک کد آنوک در طمو لطهار

اوین معنای انطمار بو مجموع معجودات لسان حال قایل کد
 سوز اوی عطایند و اولد و اسح الفغان اوین پاپان عطایند

Χορός δερβίσηδων. Μινιατούρα
 (Φωτ. από Dersaadet, Kültür ve Sanat Ürünleri).

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Γενικά

Ὁ Χριστιανισμός δέν ταύτισε τήν αγιότητα καί τό ιδανικό του μέ τήν ἐπίτευξη μυστικῆς ἐξάρσεως. Ἀλλά τό γεγονός τῆς σαρκώσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου κάνει ὄντολογικά καί ὑπαρξιακά δυνατή τήν κοινωνία καί ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν ἀπρόσιτο Θεό. Οἱ ρίζες τοῦ χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ βρίσκονται στήν Καινή Διαθήκη καί προπαντός στά κείμενα τοῦ εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη καί τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἡ χριστιανική ἐμπειρία εἶχε πάντοτε ἀφετηρία, κινητήρια δύναμη καί κριτήριο τήν Ἀγία Γραφή. Ἀπό τήν Ἰωάννεια θεολογία πήγασαν τά βασικά μυστικά χριστιανικά ρεύματα: Ὁ μυστικισμός τῆς θείας «εἰκόνας» πού τίλει πρὸς τό «καθ' ὁμοίωσιν» καί ὁ μυστικισμός τῆς ἀγάπης. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, μετὰ τήν ὑπογράμμιση τοῦ γεγονότος, ὅτι «ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ καί ὁ πατήρ ἐν ἐμοὶ ἐστίν» (Ἰω. 14:11), τόνισε στούς μαθητές του «μείνατε ἐν ἐμοὶ καὶ ἐγὼ ἐν ὑμῖν» καί «ὁ μένων ἐν ἐμοὶ καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ» (15:4-5). Ὑπογράμμισε ὁμοῦς συγχρόνως ὅτι ὁ δρόμος γι' αὐτὴ τήν ἀγαπητική ἔνωση δέν εἶναι μιά συναισθηματική ἢ, πολὺ περισσότερο, μιά μυστικοπαθὴς φυγή, ἀλλὰ συντονισμός μέ τὴ δική του ζωὴ. «Ὁ ἔχων τὰς ἐντολάς μου καὶ τηρῶν αὐτάς, ἐκεῖνός ἐστιν ὁ ἀγαπῶν με· ὁ δὲ ἀγαπῶν με ἀγαπηθήσεται ὑπὸ τοῦ πατρὸς μου, καὶ ἐγὼ ἀγαπήσω αὐτόν καὶ ἐμφανίσω αὐτῷ ἐμαυτόν» (14:21). Πολλὰ χωρὶς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀναφέρονται στήν ἀνάγκη καί τὴ σημασία τοῦ «ἐν Χριστῷ» εἶναι. Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ ἀποστόλου Παύλου εἶναι διάχυτη ἡ μυστικὴ ἐμπειρία πού στρέφεται γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονα, «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγὼ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» (Γαλ. 2:20).

Μαθητὴς τοῦ Ἰωάννη ὁ Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος (†113/4) ἐκφράζει βαθύ μυστικό βίωμα γράφοντας στούς Ρωμαίους, «ὁ ἐμός ἔρως ἐσταύρωται». Ἡ πρώτη ἀπόπειρα γιὰ θεωρητικὴ συστηματοποίηση τοῦ χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ ἔγινε ἀπὸ τὸν Ὑριγένη (185-254), ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε τὴ θεολογία τῆς εἰκόνας τοῦ

Θεοῦ μέσα στὸν ἄνθρωπο. Ἡ ἔμφαση στὸν ὄντολογικὸ χαρακτηριστὴρ αὐτῆς τῆς εἰκόνας (πού δὲν εἶναι ἀπλὸ ἐξωτερικὸ ἀντίγραφο) παραμένει σέ ὅλη τὴ χριστιανικὴ παράδοση καὶ τῆς προσφέρει σταθερά τὴ μυστικὴ τῆς δύναμη. Μολονότι ὁ Ὄριγένης, ὡς ἀπώτατη βαθμίδα τῆς πνευματικῆς τελειώσεως ἔβλεπε τὴ θεωρία καὶ τὴ γνῶση, ἡ θεολογία τοῦ διακρίνεται ἀπὸ τὴ νεοπλατωνικὴ μέ τὴν προνομιακὴ θέση πού ἔδωσε στὴν ἀγάπη. Πρῶτος αὐτὸς μίλησε ἐπίσης γιὰ τὸν θεῖο ἔρωτα: «Νύμφη ψυχῇ γαμουμένη Λόγῳ».

Στὴν πάροδο τῶν αἰώνων ὁ χριστιανικὸς μυστικισμὸς πῆρε διάφορες μορφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐμφανέστερες εἶναι: 1. Ἡ ἡσυχαστικὴ «θεωρία» (Ἡσυχασμὸς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας). 2. Ἡ συναισθηματικὴ ἐρωτικὴ ἀφοσίωση, ἐπικεντρωμένη στό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (διάφοροι μυστικοὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας). 3. Ἡ ἐπαγωγικὴ περισυλλογὴ καὶ θεωρία (contemplation), πού τονίζει τὴν ἐνατενιστικὴ προσευχὴ (Καρμελίτες, Ἰγνατιανοὶ κ. ἄ.). 4. Ἡ λατρευτικὴ, πού προβάλλει τὴ λειτουργικὴ καὶ μυστηριακὴ ζωὴ γιὰ τὴν ἀνάβαση καὶ ἔνωση μέ τὸν Θεό. Σέ πολλές περιπτώσεις δεσπόζει τὸ ἓνα στοιχεῖο χωρὶς ὁμῶς νὰ ἀπουσιάζουν καὶ τὰ ἄλλα καὶ συχνὰ ἐμφανίζονται συνδυαστικὲς μορφές.

Κατὰ καιροὺς γίνεται λόγος γιὰ ἐπιδράσεις τοῦ νεοπλατωνικοῦ μυστικισμοῦ στὸν χριστιανικόν. Οἱ διαφορές ὁμῶς παραμένουν καθοριστικές, π.χ.: 1. Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἐπιμένει, καὶ ὁ μυστικισμὸς πού ἀναπτύχθηκε στὰ πλαίσιά της τὸ υἱοθετεῖ πλήρως, ὅτι ὁ κόσμος, οἱ ψυχές, ἡ ὕλη, εἶναι δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι ἀπορροές τοῦ Θεοῦ. 2. Ὁ χριστιανικὸς μυστικισμὸς ἀπορρίπτει πλήρως τὴν ἔνωση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς μέ τὸν Θεό σέ μιά ἔννοια πανθειστικῆ. 3. Ἀντιλαμβάνεται τὸν μυστικισμό ὄχι ὡς ἔνωση μέ τὴ θεία οὐσία, ἀλλὰ ὡς θέα τῆς θείας δόξας, ὡς ἔνωση ἀγάπης, ὡς μετοχὴ στίς ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, μέ τίς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος φθάνει στὴ «θέωση». γίνεται «κατὰ χάριν Θεός». 4. Ἐνῶ στὸν νεοπλατωνικόν μυστικισμό τονίζεται ἡ ἔνωση τῆς ψυχῆς μέ τὸ ἀπόλυτο Ἐν, κυρίως

μέσω άσκητικής καθάρσεως και έκστάσεως, στόν χριστιανικό δεσπόζει ή συναισθηση ότι, έφόσον ό Θεός είναι αγάπη, ό μό-νος έπιτυχής δρόμος για τήν ένωση του ανθρώπου μέ τόν Θεό είναι ή αγάπη. Τό μυστικό χριστιανικό ρεύμα αναβλύζει από τίς πηγές τής θείας αποκαλύψεως και αδιάκοπα ανανεώνεται από αυτές.

Μετά τίς γενικές αυτές παρατηρήσεις θά χαραχθεί άδρά ή πορεία του χριστιανικού μυστικισμού στόν δυτικό κόσμο και, τέλος, ή εξέλιξη του Όρθόδοξου μυστικισμού, πού μās άφορά περισσότερο, μέ έπισήμανση τών βασικών θεμάτων και χαρακτηριστικών του.

Δυτικός χριστιανικός μυστικισμός

Τή δυτική Χριστιανοσύνη έπηρέασε προπαντός ό Αύγου-στίνος (354-430), ό όποιος μίλησε για τή θεία εικόνα κυρίως μέ ψυχολογικούς δρους, άρχίζοντας από τή σχέση Δημιουργού - δημιουργήματος, τήν όποία ή θεία Έλξη και ή ανταπόκριση του ανθρώπου σ' αυτήν μεταμορφώνει σέ ταυτότητα. Άργότερα ό Johannes Scotus Eriugena (810-877), υιοθετώντας τή νεοπλα-τωνική φιλοσοφία και μεταφράζοντας τά συγγράματα πού φέ-ρουν τό όνομα του Διονυσίου Άρεοπαγίτου, έδωσε νέους χυ-μούς στόν πρώιμο μεσαιωνικό μυστικισμό. Οί μυστικοί τής Δύ-σεως παραμέρισαν τόν μυστικισμό τής εικόνας και στράφηκαν περισσότερο σ' έναν ιδιωτικό και συναισθηματικό μυστικισμό, διαμορφώνοντας μέ τόν τρόπο αυτό τόν έρωτικό χριστιανικό μυσ-τικισμό.

Άπό τούς διαπρεπέστερους ύμνητές του πνευματικού έρω-τα υπήρξε ό Βερνάρδος του Κλαιβώ (1090-1153). Ή αγάπη του ήταν χριστοκεντρική, ένατενίζουσα τόν έσταυρωμένο Χριστό. Τόν 13ο αί. αναπτύχθηκε μιά νέα άντληψη τής σημασίας τής σαρκώσεως του Λόγου και τής σπουδαιότητας πού έχει μετά από αυτήν όλη ή δημιουργία. Έκτοτε ή παρουσία του Θεού άναζη-τείται περισσότερο μέσα στή δημιουργία παρά έξω από αυτήν.

Ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης (1182-1226) διδάξε τοὺς συγχρόνους του νὰ ἀντιμετωπίζουν τὴ φύση μὲ σεβασμὸ καὶ ἀγάπη, καθὼς ἐπίσης τὸν ἄρρωστο καὶ τὸν φτωχὸ ἄνθρωπο. Ἡ ζωηρὴ συνείδηση τῆς μοναδικῆς σημασίας πού ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θεὸς ἔγινε ἄνθρωπος χάρισε στὸν χριστιανικὸ ἐρωτικὸ μυστικισμό εὐαισθησία γιὰ τὸν ἀνθρώπινο πόνο καὶ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι. Πολλοὶ δυτικοὶ μυστικοί, ὅπως ἡ Αἰκατερίνα τῆς Σιένας (1347-1380) καὶ ὁ Ἰγνάτιος Λογιόλα (1491-1556), ἔζησαν δραστήριο βίον καὶ ἐπηρέασαν εὐρύτερα τὴν κοινωνία.

Ὁ μεσαιωνικὸς μυστικισμὸς ἔφθασε σὲ μεγάλα ὕψη μὲ τὸν Ἑκαρτ (Johannes Eckhart, 1260-1327), πού θεωρεῖται ὁ σημαντικότερος μυστικὸς θεολόγος τῆς Δύσεως. Συνόφανε αὐγουστίνειες καὶ ἐλληνικὲς θεωρίες μὲ μιὰ τολμηρὴ ἀποφατικὴ θεολογία καὶ δημιούργησε ἕνα ἐπιβλητικὸ σύστημα, μὲ κέντρο τῆς θεολογικῆς του ὄντολογίας τὴν εἰκόνα, ὁδηγώντας τὸν μυστικισμό τῆς εἰκόνας στὰ ἀπώτατα ὅρια. Ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ ἀποκτήσει συνείδηση τοῦ θείου στοιχείου πού ὑπάρχει μέσα του. Ἡ νέα γέννηση τοῦ Χριστοῦ στὰ μύχια τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ τὸν σκοπὸ τῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας. Ὁ Ἑκαρτ ἐπιμένει ὅτι ἡ μυστικὴ ἔνωση δὲν ἀποτελεῖ προνόμιο ὀρισμένων, ἀλλὰ βασικὴ κλήση καὶ τελικὸ σκοπὸ τῆς ἀνθρωπότητας. Γιὰ νὰ ἐπιτύχει ὁμῶς αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος, δὲν φθάνει μιὰ διανοητικὴ διαδικασία· ἀπαιτεῖται ἀπόσυρση ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια καὶ ἀπάρνησή τους. Τίς ἰδέες αὐτές ἀπλοποίησε ὁ J. Tauler (;1300-1361), κηρύττοντας ἕναν προσωπικὸ, βιωματικὸ Χριστιανισμό. Ἀργότερα ὁ ὀλλανδὸς Jan van Ruysbroek (1293-1381) συμπεριέλαβε στὸν μυστικισμό τῆς εἰκόνας ἕνα μυστικισμό τῆς κτίσεως.

Ἀπὸ τοὺς χαρακτηριστικότερους ἐκπροσώπους τοῦ ἐρωτικοῦ μυστικισμοῦ τῆς Δύσεως ὑπῆρξαν οἱ Ἰσπανοί, Θηρεσία τῆς Ἀβίλλας (1515-1582) καὶ Ἰωάννης τοῦ Σταυροῦ (1542-1591). Ὁ τελευταῖος, πού ὑπῆρξε καὶ πνευματικὸς τῆς Θηρεσίας, περιέγραψε τὴν πνευματικὴ ζωὴ ὡς αὐξάνουσα κάθαρση – μιὰ πορεία πού ἀρχίζει μὲ τὴ νύκτα τῶν αἰσθήσεων, προχωρεῖ στὴ νόηση καὶ καταλήγει στὸν γνόφο τῆς ἐνώσεως μὲ τὸν Θεό. Ἄλ-

λοι μυστικοί αποκάλεσαν τή δεύτερη και τρίτη φάση, φωτισμό και ένωση αντίστοιχα. Ἡ Θηρεσία αναφέρθηκε στή μυστική αγαπητική ένωση ως «γάμο» και περιέγραψε τέσσερις βαθμίδες πού οδηγούν στον Θεό: Αὐτοσυγκέντρωση, συνδυασμένη μέ προσευχή. Προσευχή τῆς ἡσυχίας. Συνενωτική προσευχή, στήν οποία βούληση και νοῦς βρίσκονται ένωμένα μέ τόν Θεό. Ἐκστατική ένωση (*unio mystica*). Οἱ διδασκαλίες αὐτές ἐπηρέασαν εὐρύτερα τόν ρομαντικό μυστικισμό τῶν νεοτέρων χρόνων και καλλιέργησαν μία μυστική διάθεση στοχαστικῆς, συναισθηματικῆς και ἐκστατικῆς προσευχῆς.

Μυστικά ρεύματα διαχύθηκαν και στόν χῶρο τῶν προτεσταντικῶν κοινοτήτων, πού διαμορφώθηκαν ἀπό τή μεταρρύθμιση. Τό πρῶτο ἐκπροσωποῦν ὁ V. Weigel (1533-1588), πού συνέθεσε παραδοσιακές ιδέες ἀπό τόν Γνωστικισμό και τόν Παράκελσο, σ' ἓνα ἀπαρτισμένο σύστημα. Τό δεύτερο ρεῦμα πήγαζε ἀπό τόν J. Böhme (1575-1624), τό ὁποῖο, στήν ἀρχή μέν συ-

Θηρεσία τῆς Ἀβίλλας,
ἐκπρόσωπος τοῦ δυτικοῦ
(ρομαντικοῦ) μυστικισμοῦ.
Ἐλαιογραφία τῆς γαλλικῆς
σχολῆς τοῦ 17ου αἰ.
(Συλλογή Τάγματος
Καρμηλιτῶν.
Φωτ. ἀπό Ε.Ε.Ε.).

νάντησε σοβαρές αντιδράσεις, αργότερα όμως επηρέασε τη γερμανική πνευματικότητα, όταν αναπτύχθηκε ο μυστικοπαθής ευσεβισμός. Στόν αγγλοσαξωνικό κόσμο διακεκριμένος μυστικός υπήρξε ο G. Fox (1624-1691), ιδρυτής τών Κουάκερων. Μέ την ανάπτυξη του γερμανικού ιδεαλισμού και μέ τόν F. Schleiermacher ο μυστικισμός προσέλκυσε τό ενδιαφέρον τής θεολογίας. Αργότερα ο R. Otto επισήμανε τη βαθιά σχέση του μυστικού βιώματος μέ την ουσία τής θρησκείας.

Ἀνατολικός Ὁρθόδοξος μυστικισμός

Δύο μεγάλα ἀρτεσιανά φρέατα μυστικῆς ἐμπειρίας, ἀπό τὰ ὁποῖα ἀντλήσε ὁ Ὁρθόδοξος βυζαντινός μυστικισμός στήν πρώτη του φάση, υπήρξαν ὁ ἁγ. Γρηγόριος Νύσσης (335/340-394 :) καί ὁ μοναχός Εὐάγγελος ὁ Ποντικός (345-399). Ὁ πρῶτος τόνισε ὅτι ἡ ψυχὴ μπορεῖ νά φθάσει Ἐκείνον, ὁ ὁποῖος βρίσκεται πέρα ἀπό ὁποιαδήποτε διανοητική σύλληψη, μέσα στόν «φωτεινό γνόφο», καί ἀκόμη καθόρισε τή μυστικὴ ἐμπειρία ὡς ἐν ἀγάπῃ ἔνωση μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ὁ Εὐάγγελος ἔθεσε ὡς κέντρο τοῦ μυστικισμοῦ τόν νοῦ.

Τόν 5ο αἰ. ἔργα ἀποδιδόμενα στόν Μακάριο διαμορφώνουν μιὰ νέα πηγὴ ἐμπνεύσεως τοῦ Ὁρθόδοξου χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ, ὑπογραμμίζοντας τήν ἀντίληψη ὅτι τό κέντρο τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου βρίσκεται *εἰς τήν καρδίαν*. Ὁ Εὐάγγελος, ἐπηρεασμένος ἀπό τή νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία, ἔβλεπε τόν ἄνθρωπο ὡς νοῦν αἰχμαλωτισμένο στήν ὕλη καί συνεπῶς τό σῶμα χωρὶς μετοχή στήν πνευματικὴ ζωή. Τὰ «Μακαριακά κείμενα», ποτισμένα ἀπό τή βιβλική σχέση, ἀντικρίζουν τόν ἄνθρωπο ὡς ἓνα ἐνιαῖο σύνολο. Βάση τοῦ μυστικισμοῦ ποῦ ἀντιπροσωπεύουν ἀποτελεῖ ἡ σάρκωση τοῦ Λόγου. Ἡ ἀδιάλειπτη προσευχὴ δέν ὁδηγεῖ ἔτσι στήν ἀπελευθέρωση τοῦ πνεύματος ἀπό τὰ δεσμά τῆς σάρκας, ἀλλὰ εἰσάγει τόν ἄνθρωπο στήν ἐσχατολογικὴ πραγματικότητα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ μέ ὅλη τήν ὑπαρξὴ – πνεῦμα καί σῶμα.

Τά κείμενα πού φέρουν τό ὄνομα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, ὑπογραμμίζοντας ἔντονα τήν ἀποφατικότητα στή θεολογία, ἀναπτύσσουν τή θεωρία τῆς «θέας τοῦ Θεοῦ», τῆς ἐνώσεως μέ τόν Θεό καί παρακινοῦν τόν ἄνθρωπο νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τίς αἰσθήσεις καί τίς νοητικές λειτουργίες, γιά νά συναντήσει τόν Θεό μέσα στόν θεῖο γνόφο, γιά νά ἀπολαύσει τή χαρά τῆς θέας Του, μολοντί καί αὐτή θά παραμένει ἀσαφής. Τά «Ἀρεοπαγίτικά» κείμενα κάνουν λόγο γιά μιά κλιμακωτή ἀνάβαση. Σ' ἓνα σύστημα «προόδων» ἀντιστοιχοῦν ποικίλοι βαθμοί ἐλλάμψεως. Ὁ σκοπός εἶναι νά ὑψωθεῖ ὁ ἄνθρωπος καί νά φθάσει τόν Μοναδικό. Τελικά, αὐτή ἡ ἄνοδος εἶναι χάρισμα Θεοῦ.

Στόν μυστικισμό πού ἀναπτύσσεται μέ κέντρο τή Μονή Σινᾶ, ἡ «προσευχή τοῦ Ἰησοῦ» ἀποκτᾷ ἤδη στόν 7ο αἰ. ἓναν κεντρικό ρόλο ὡς προσευχή διανοίας καί καρδίας. Στήν τελευταία φάση τῆς πρώτης περιόδου τοῦ βυζαντινοῦ μυστικισμοῦ δεσπόζουν ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Σιναΐτης, συγγραφέας τῆς Κλίμακος (580-670 ἢ μάλλον 525-600) καί ὁ ἁγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής (580-662). Τό ἔργο τοῦ πρώτου κινεῖται στή γραμμή ενός μυστικισμοῦ τοῦ γίνεσθαι κατά τό θέλημα τοῦ Θεοῦ. Στήν κορυφή τοποθετοῦνται οἱ τρεῖς ἀρετές – τῆς πίστεως, τῆς ἐλπίδας καί τῆς ἀγάπης – καί ἡ ἔμφαση δίνεται στήν «προσευχή τοῦ Ἰησοῦ», πού τοποθετεῖται στό κέντρο τῆς ἡσυχαστικῆς πνευματικότητος, στή συνένωση τοῦ ὀνόματος τοῦ σαρκωμένου Λόγου μέ τήν ἀναπνοή.

Ὁ ἁγ. Μάξιμος, πού ἀποτελεῖ σπουδαῖο ὁρόσημο στήν ἐξέλιξη τοῦ βυζαντινοῦ μυστικισμοῦ, ἀνέπτυξε τό θέμα τῆς θεώσεως, ἐφαρμόζοντας τό χριστολογικό δόγμα στήν πορεία τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. Ἐπισήμανε τίς σχέσεις τῶν ἐπί μέρους σταδίων τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας μεταξύ τους καί διευκρίνισε ὅτι, ἕως τήν ὀλοκλήρωσή της, τῇ «θεωρία» πρέπει νά συνοδεύει σύνολο τό ἦθος μέ ὁδηγό τήν ἀγάπη. Ὁ μυστικισμός τοῦ Μαξίμου ἐπεκτείνεται καί ἀγκαλιάζει ὀργανικά τό ὅλον. Ὁ χριστοποιημένος ἄνθρωπος ἀνεβαίνει πρός τόν Θεό μαζί μέ τό σῶμα σέ σύνδεσμο μέ τόν ὁρατό κόσμον καί ἀκόμη ὑψώνει μαζί του ὅλη

τή δημιουργία, διότι αυτός είναι ο κεντρικός κρίκος που ενώνει τα διαφοροποιημένα μέρη του κόσμου.

Στους επόμενους αιώνες έμπεδώνονται τά έπιτεύγματα της μυστικής παραδόσεως της Άνατολής. Στην καμπή της χιλιετηρίδας ύψώνεται μιά μεγαλειώδης κορυφή του βυζαντινού μυστικισμού, ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος (949-1022; – κατ' άλλους 957-1035) μέ τους μαθητές του, μεταξύ τών οποίων διακρίνεται ο Νικήτας Στηθάτος. Ή μυστική έμπειρία του Συμεών χαρακτηρίζεται από ένταση, θερμή, τόνο απόλυτα προσωπικό. Πρωτοτυπεί ιδιαίτερα στή διδασκαλία περί φωτός, περι-

Τό όρος Σινά καί ή Μονή τής Άγίας Αίκατερίνης, κέντρο του άνατολικού μυστικισμού. Έλαιογραφία του Έλ Γκρέκο, περ. 1570 (Ίδιωτική συλλογή).

γράφοντας βαθιές και συνεχείς προσωπικές εμπειρίες. Σχεδόν σε κάθε σελίδα των έργων του απαντούν αναφορές στο «φῶς», στην «ἐλλαμψη» και σε άλλες παρόμοιες λέξεις. Ὁ μυστικισμός του όμως αναπνέει ἔντονα σε μιά ἀτμόσφαιρα χριστολογική, ἀναστάσιμη, ἀγιοπνευματική, ἐσχατολογική.

Νέα ἀνθήση τοῦ βυζαντινοῦ μυστικισμοῦ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ἕως τὸ τέλος τοῦ 14ου, μὲ τὴν ἡσυχαστικὴ κίνηση. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο κέντρο δὲν εἶναι πλέον τὸ Σινᾶ ἢ οἱ κύκλοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ ὁ Ἄθως καὶ ἡ γειτονικὴ Θεσσαλονίκη. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ἡσυχασμοῦ ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀπόκτηση μιᾶς καταστάσεως ἀπόλυτης ἡρεμίας καὶ ἡσυχίας, ἡ ὁποία παραμερίζει ψαλμωδίες, μελέτη, καθαρὰ διανοητικὴ ἐνασχόληση. Στὴν προσπάθεια αὐτῇ, πού ἔχει κέντρο τῆς τὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου, συμβάλλουν ἡ ἐπανάληψη τῆς προσευχῆς τοῦ Ἰησοῦ καὶ άλλες πρακτικὲς ἐνέργειες πού βοηθοῦν στὴ συγκέντρωση τοῦ νοῦ.

Ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴ θεολογικὴ θεμελίωση τοῦ ἡσυχασμοῦ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ (1296-1359), πού ἀρχικὰ μόνασε στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἀργότερα ἔγινε ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Ὁ Παλαμᾶς τοποθέτησε τὸν χριστιανικὸ μυστικισμό μέσα στὸ γενικότερο θεῖο σχέδιο τῆς σωτηρίας. Ἡ βασικὴ διάκριση γίνεται μεταξὺ κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου· τοῦ κτιστοῦ σύμπαντος καὶ τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Ὁ «ὑπερούσιος» Θεὸς δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ ὅποιαδήποτε κτιστὴ ἀντίληψη καὶ ἰδέα, πολὺ περισσότερο μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ἔννοια τῆς οὐσίας. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν ἐλλαμψη μετέχει στὶς ἀκτίστες θεῖες ἐνέργειες. «Ἡ θεία καὶ θεοποιὸς ἐλλαμψις καὶ χάρις οὐκ οὐσία, ἀλλ' ἐνέργεια ἐστὶ τοῦ Θεοῦ». Ἡ παλαμικὴ σκέψη, ὑψώνοντας τὴν αὐθεντία τῶν Γραφῶν, ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀξία τῆς ὕλης, τὴν ὁποία ὁ ἐλληνικὸς ἰδεαλισμὸς ἔτεινε νὰ ἀρνηθεῖ. Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα εἶναι στὴν πραγματικότητᾳ ἐξίσου ριζικὰ διάφορο ἀπὸ τὸν Θεό, ὅσο καὶ τὸ σῶμα. Καὶ ὁ Θεός, δίδοντας τὴ χάρη Του, σώζει τὸν ὅλο ἄνθρωπο, τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα Του.

Στήν ίδια γεωγραφική περιοχή και περίπου στην ίδια εποχή με τον Παλαμά ο Νικόλαος Καβάσιλας (1322-1391), αναπτύσσοντας τη διδασκαλία του για τα Μυστήρια, αναφέρθηκε στα θέματα της σωτηρίας και της ενώσεως με τον Θεό. Ούτε οι ναοί, δίδαξε, ούτε οποιοσδήποτε άλλος ιερός χώρος είναι τόσο αγιος, όσο ο άνθρωπος, με τη φύση του οποίου κοινωνεί ο ίδιος ο Χριστός. Ο μυστικισμός του Καβάσιλα χαρακτηρίζεται από βαθιά χριστολογική αίσθηση και προσήλωση στην όντολογική πραγματικότητα του Σώματος του Χριστού, «ὅ ἐστίν ἡ Ἐκκλησία».

Ἡ βυζαντινὴ παράδοση συνεχίσε νά ἐπηρεάζει τίς τουρκοκρατούμενες Ὀρθόδοξες χώρες. Ἀπό τὰ τέλη τοῦ 18 αἰ. ἡ Φιλοκαλία τοῦ ἁγ. Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου (ἐκδ. 1782) ἀποτέλεσε τή χρηστομάθεια τοῦ Ὀρθόδοξου μυστικισμοῦ, ἀρδεύοντας τὸ νεότερο Ὀρθόδοξο ἥθος*.

Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμάς.
Τοιχογραφία Ἱ.Μ. Διονυσίου
Ἀγίου Ὁρους

(Φωτ. ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος Ἀθῶς,
ἐκδ. Καλύβης Ἀγίων Ἀρχαγγέλων
τῆς Σκήτης Μικρᾶς Ἀγίας Ἀννης).

* Ρωσικός μυστικισμός. Στὴν Ὀρθόδοξη Ρωσία ἀναπτύχθηκαν δύο ρεύματα μυστικισμοῦ. Τὸ ἓνα ὑπῆρξε ἄμεση συνέχεια τῆς βυζαντινῆς καὶ γενικὰ τῆς Ὀρθόδοξης παραδόσεως. Τροφοδοτήθηκε σταθερὰ ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ ζωὴ καὶ τίς μεταφράσεις βυζαντινῶν μυστικῶν, ὅπως τῆς Φι-

Βασικά θέματα του βυζαντινού μυστικισμού

Οι δροί-κλειδιά, γύρω από τους οποίους περιστρέφονται τά βυζαντινά μυστικά κείμενα, είναι: «γνώσις», «ήσυχία», «νήψις», «προσευχή», «άπάθεια», «κάθαρσις του νοός», «άσκησις», «πράξις», «θεωρία», «έκστασις», «έλλαμψις», «μνήμη Θεού», «θέα του Θεού», «θειο φώς», «μέθεξις», «θεϊος έρως», «θέωσις». Τήν ιδιαιτερότητα του μυστικού βιώματος εκφράζουν επίσης οι αντινομικοί συνδυασμοί που άγκαλιάζουν διαλεκτι-

λοκαλίας, που κυκλοφόρησε άρχικά στη σλαβονική και άργότερα (1894) στη ρωσική γλώσσα. Άσκητικές μορφές, όπως ο Παΐσιος Βελιτσκόβσκυ (†1794), ο Σεραφείμ του Σάρωφ (1754-1833) και πολλοί άλλοι είχαν στη ζωή τους ζωηρά μυστικά βιώματα.

Τό άλλο ρεύμα προήλθε από μεταφράσεις διαφόρων γνωστών και άγνωστων μυστικών συγγραφέων της δυτικής Χριστιανοσύνης, συνήθως εύσεβιστικών τάσεων, και παρουσίασε επικίνδυνες εξάρσεις και αίρετικές αποκλίσεις. Χαρακτηριστικές μορφές στη δεύτερη αυτή τάση υπήρξαν οι: Γρ. Σ. Σκοβορόντα (1722-1794), Ν.Ι. Νοβικόφ και Α.Φ. Λάμπσιν. Τόν 19ο αί. εμφανίσθηκαν στη Ρωσία διάφορες μυστικοπαθείς ομάδες, με πρωταγωνιστές την Ταταρίνοβα, τόν Α.Π. Ντουμποβίσκυ, τόν Κοτέλνικωφ (του οποίου οι όπαδοί ονομάσθηκαν «όχήματα του Πνεύματος» - «ντουχονόστσι»), οι οποίες προκάλεσαν την αντίδραση της Έκκλησίας.

Σημαντικότερος εκπρόσωπος του ρωσικού μυστικισμού υπήρξε ο Βλ. Σολοβιόφ (1853-1900). Μέ σαφείς επιδράσεις από τόν Νεοπλατωνισμό και τούς μυστικούς της χριστιανικής άύσης, όπως τούς Εriugena, Βόητη κ.ά., ο Σολοβιόφ, έχοντας ο ίδιος έντονες προσωπικές μυστικές έμπειρίες, ανέπτυξε τίς άπόψεις του για τή μυστική πίστη, την «πανενότητα» του Θεού μέ τό κοσμικό και ιστορικό σύμπαν κ.λπ. Άρχικά ολαβόφιλος, δέχθηκε 4 χρόνια πριν πεθάνει τή ρωμαιοκαθολική όμολογία. Κάπως πιο κοντά στην Όρθόδοξη παράδοση, ο θεολόγος και φιλόσοφος Α.Σ. Χομιάκωφ (1804-1860) πλούτισε τόν ρωσικό μυστικό στοχασμό. Ξεκινώντας από τή μυστική έμπειρία της Έκκλησίας και στρεφόμενος γύρω από αυτήν, ανέπτυξε ένα μυστικισμό της ολοκληρώσεως και συναδελφότητας, που κέντρο του έχει τό Πνεύμα του Χριστού. Τό έργο του άσκησε μεγάλη επίδραση στη μετέπειτα ρωσική θεολογική σκέψη.

κά τή χριστιανική έμπειρία: «λαμπρός γνώφος», «εὐφρόσυνο πένθος», «νηφαλία μέθη» κ.ἄ. Ἐνῶ ὁμως τήν προσοχή πολλῶν μελετητῶν ἐλκύει ἡ ἰδιοτυπία ὀρισμένων ἀπό τοὺς ἀνωτέρω ὁρους τῆς Ὁρθόδοξης μυστικῆς θεολογίας, ἐντούτοις δέν πρέπει νά παραθεωρεῖται ὅτι ἀπό τίς περισσότερες ἐπαναλαμβανόμενες ἔννοιες στοὺς Ὁρθόδοξους μυστικούς εἶναι οἱ ὅροι: «θεός», «Τησοῦς», «Χριστός», «Πνεῦμα», «Ἁγία Τριάς», «χάρις», «ἐντολαί», «Σταυρός», «Ἀνάστασις», «ἀγάπη».

Τά τυπικότερα στοιχεῖα τοῦ βυζαντινοῦ μυστικισμοῦ εἶναι:

α) Ἡ ἥρεμη ἔκσταση, στήν ὁποία συμβάλλει ἡ ἀδιάλειπτη νοερά προσευχή καί ὁ νοῦς μέ τή συμμετοχή τῶν ἀρετῶν. Ὁ βυζαντινός μυστικισμός δέν γνωρίζει τοὺς τύπους ἐκείνους ἐκστάσεως πού συναντοῦμε σέ ἄλλα θρησκεῦματα (Σαμανισμό, ἄφρικανική πνευματοληψία, διονυσιακή ἔκσταση, δερβίσηδες κ.λπ.), ἡ ὁποία σχετίζεται μέ τεχνικές ψυχοσωματικῶν διεγέρσεων, χορούς, ναρκωτικά κ.λπ. Οὔτε ἀκόμη ταυτίζεται μέ τήν ἔκσταση τῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν ἢ τή φιλοσοφική λεγόμενη ἔκσταση τῶν πλατωνικῶν καί νεοπλατωνικῶν, μέ τήν ἔξοδο δηλαδή τοῦ νοῦ ἀπό τό σῶμα, ἀπό τόν χρόνο, γιά νά λειτουργήσει διήθεν καθαρά.

β) Γνώση – ἀγνωσία. Ὅσο περισσότερο γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος τόν Θεό, τόσο περισσότερη συνειδητοποιεῖ τό ἀκατάληπτο τῆς οὐσίας Του. Συχνότατες εἶναι οἱ ἀποφατικές διατυπώσεις, ὅπως «ὑπερούσιος ἀοριστία» (Διονύσιος Ἀεροπαγίτης), «ὑπεράρρητος», «ὑπεράγνωστος» (Μάξιμος).

γ) Ἑλλάμφη καί θέρμη. Ἡ πολυδιάστατη ἐμπειρία τοῦ φωτός ἔχει ἄμεσες χριστολογικές, πνευματολογικές καί ἐσχατολογικές συναρτήσεις. Ἡ μυστική θεωρία προεκτείνεται σέ θέα ἐσχατολογική, ἔξοδο ἀπό τήν ἱστορία πρὸς τό αἰώνιο φῶς τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Παρά τή συχνότητα ὁμως καί τή σημασία τοῦ φωτός, ποτέ δέν δόθηκε τό βάρος σέ ἐξωτερικά φαινόμενα. Αὐτά θεωρήθηκαν μόνο μιά πλευρά τῆς θέας τοῦ Θεοῦ. Ὁ οὐσιαστικός σκοπός παρέμεινε ἡ συνάντηση τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ.

δ) «Θεῖος ἔρως». Ἐνῶ ἡ λέξη «ἔρως» ἐπανερχεται στά κείμενα τῶν βυζαντινῶν μυστικῶν, οἱ ἐρωτικές περιγραφές εἶναι λιτές καί διαφοροποιοῦνται σαφῶς ἀπό ἀνάλογες σελίδες τοῦ μουσουλμανικοῦ ἢ τοῦ Ἰνδουϊστικοῦ μυστικισμοῦ. Ἀκόμα καί σέ σχέση μέ τούς δυτικούς μυστικούς, οἱ ὁποῖοι συχνά χρησιμοποιοῦν ρομαντικές καί ρεαλιστικές περιγραφές, οἱ Βυζαντινοί διαφέρουν ὅταν μιλοῦν γιά τόν ἔρωτα τοῦ Θεοῦ – ὅπως οἱ ἀποπνευματοποιημένες βυζαντινές εἰκόνες ἀπό τά δυτικοχριστιανικά ἀγάλματα. «Ὁ θεῖος ἔρως», «ὁ μακάριος ἔρως», δέν νοεῖται σάν μιά συναισθηματική διεγέρση. Δένεται ἄμεσα μέ τήν ἀγάπη στήν καθολική τῆς μορφή, στήν ὁποία δίνεται σταθερά τό πρωτεῖο.

ε) Μιά διαλεκτική τάση μεταξύ «ἔχειν» καί «μὴ ἔχειν», μεταξύ στάσεως καί συνεχοῦς κινήσεως, συνεχοῦς ἐπεκτάσεως σέ νέες ἐμπειρίες «ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν», δεσπάζει στὸν βυζαντινὸ μυστικισμό. Ἡ ἀνέλιξη αὐτὴ συνδυάζεται μέ βαθιὰ ταπείνωση, εὐγνώμονη ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ θεία χάρη καί ἀνοιχτὴ συνείδηση στήν ἱστορική, ἐσχατολογικὴ προοπτική.

στ) «Θέωσις». Οἱ βυζαντινοὶ θεολόγοι, στηριγμένοι βιωματικά στὴ θεολογία τῆς σαρκώσεως, ὁδηγοῦνται σταθερά σέ μιά θεολογία τῆς θεώσεως. Ὁ ἅγ. Μάξιμος, ὁ ὁποῖος ἰδιαίτερα ἐπιμένει σ' αὐτὴν τὴ διδασκαλία, τονίζει ὅτι τό δράμα τοῦ Θεοῦ στὸν γνόφο εἶναι ἤδη μετοχή στὸν Θεό. Στὴ θέωση τελικὰ ὁδηγεῖ ἡ μετοχή καί ἡ μέθεξη τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Γινόμαστε «θεοὶ κατὰ χάριν», θεοί, «ἄνευ τῆς κατ' οὐσίαν ταυτότητος». Πρόκειται γιὰ ἓνα τολμηρὸ δράμα, γεμάτο ἐμπιστοσύνη στὴ δύναμη τῆς θείας χάριτος, πίστη στήν ὄντολογικὴ ἀλλοίωση ποὺ συντελεῖται στὸν κόσμος μέ τὴ σάρκωση τοῦ Χριστοῦ καί τὴ συνεχή δράση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πλημμυρισμένο ἀπὸ ἀνεκλάλητη αἰσιοδοξία γιά τόν τελικὸ σκοπὸ τοῦ ἀνθρώπου.

(Σχετικὰ μέ τά χαρακτηριστικὰ τοῦ Ὁρθόδοξου μυστικισμοῦ βλ. κατωτέρω: Γιόγκα καί Ὁρθόδοξος Ἡσυχασμός.)

Γενικά, ὁ Ὁρθόδοξος μυστικισμός παρουσιάζει ἡρεμὴ νηφαλιότητα καί ἀνάταση, σέ ριζικὴ ἀντίθεση πρὸς μυστικίζουσες

θεοσοφικές ή απόκρυφες θεωρίες και ψυχοσωματικές τεχνικές. Όλα είναι δώρα της χάριτος του Θεού. Εκείνο που κυρίως καταθέτει ο άνθρωπος είναι η προαίρεση, τό μόνο ουσιαστικό που έχει δικό του. Ιδιαίτερα εξωτερικά φαινόμενα – όπως τά στίγματα, που είναι τόσο συχνά στους μυστικούς της Δύσεως – δέν αναφέρονται στους μυστικούς της Ανατολής. Πολλοί από τούς τελευταίους προειδοποιούν ιδιαίτερα γιά τόν κίνδυνο τών σωματικών όραμάτων ή φαντασιώσεων. Διότι καί τά δύο καταστρέφουν τήν ενότητα του ανθρώπου, τήν όποία ό Χριστός ήρθε νά αναστηλώσει.

Η μυστική έμπειρία στην Ανατολική Έκκλησία διαμορφώνεται τό ήθος, τήν έν γένει πνευματικότητα καί λατρευτική ζωή της. Είναι τόσο εύρεια ή άκτινοβολία του μυστικού βιώματος, ώστε νά μπορεί νά γίνει λόγος γενικότερα γιά μυστική θεολογία καί πνευματικότητα της Όρθόδοξης Έκκλησίας.

Κλείνοντας τό κεφάλαιο αυτό πρέπει νά υπογραμμίσουμε ότι κάθε τύπος μυστικισμού βρίσκεται σέ όργανική σχέση μέ τό εύρύτερο πλαίσιο, τίς δοξασίες καί τίς βασικές άρχές της θρησκείας, μέσα στην όποία αναπτύχθηκε. Έπηρεάζεται από τίς άφετηριακές θρησκευτικές της συλλήψεις, τόν γενικότερο προσανατολισμό καί αντίστοιχα τίς επαναπροσδιορίζει καί τίς διαμορφώνει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Arberry, A.J., *Sufism; An Account of the Mystics of Islam*, G. Allen and Unwin, London 1950.
- Blyth, R.H., *Zen and Zen Classics*, The Hokuseido Press, Tokyo 1970³.
- Butler, C., *Western Mysticism*, Constable, London 1967³.
- Dasgupta, S., *Hindu Mysticism*, Open Court, London 1927.
- Dupré, L., «Mysticism», *The Encyclopaedia of Religion*, (ed. M. Eliade): Macmillan, New York, τόμ. 10 (1987), pp. 245-261.
- Fedopov, G.P. (ed.), *A Treasury of Russian Spirituality*, Belmont, Mass. Nordlund 1975².

- Happold, F.C., *Mysticism*, rev. ed., Penguin, Harmondsworth 1965, repr. 1980.
- Inge, W.R., *Mysticism in Religion*, London 1908.
- James, W., *The Varieties of Religious Experience*, (New York 1902), London, Fontana 1971.
- Jones, R., *Studies in Mystical Religion*, London 1908.
- Losski, VI., *Théologie mystique de l'Église d'Orient*, Paris, Aubier, Montaigne 1944. Βλ. Λόσκι, Ἡ θεά τοῦ Θεοῦ, μετφρ. ἀπό τὰ γαλλικά (*Vision de Dieu*), Μ. Καλαμαρά, Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1973.
- Marquette, J. de, *Introduction to Comparative Mysticism*, New York 1949.
- Meyendorff, J., *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, du Seuil, Paris 1959.
- , *St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*, St Vladimir's, New York 1974.
- «Mysticism», (ἄρθρα τῶν: R.M. Jones, E. Lehmann, L. de la Vallée Poussin and E.J. Thomas, W.G. Walsche, J. Chapman, K. Grass, A. Abelson MacNicol), *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, T. Clark, Edinburg IX (1930²), 83-117.
- Müller, E., *History of Jewish Mysticism*, East and West Library, London 1956.
- Nicholson, R.A., *Studies in Islamic Mysticism*, Cambridge University Press, Cambridge 1921.
- Schimmel, A., *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill, N.C. 1975.
- Scholem, G., *Major Trends in Jewish Mysticism*, 3rd ed. repr. New York, Schochen 1961⁴.
- Smith, M., *An Introduction to the History of Mysticism*, Macmillan, London 1930.
- , *Studies in Early Mysticism in the Near and Middle East*, The Sheldon Press, London 1931.
- Spencer, S., *Mysticism in World Religion*, Penguin, Harmondsworth 1963.
- Tyciak, J., *Morgenländische Mystik*, Patmos Verlag, Düsseldorf 1949.
- Underhill, Ev., *Mysticism*, (1st ed. 1911) Methuen, London 1980.
- Wood, R., *Understanding Mysticism*, Garden City, NY 1980.
- Zaehner, R.C., *Mysticism, Sacred and Profane*, Oxford University Press, Oxford 1957.

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Baruzi, J., *L'intelligence mystique*, Berg international, Paris 1985.
- Davy, M.-M. (dirigée par), *Encyclopédie des mystiques occidentale et orientale*, Laffont 2 vol. Paris 1972 et Seghers, 4 vol., Paris 1977.
- Ernst, C.W., *Sufism*, Shambala, Boston - London 1997. Gardet, L. et Lacombe, O., *L'Expérience du Soi. Étude de mystique comparée*, DDB, Paris 1981.
- Goetschel, R., *La Kabbale*, PUF, "Que sais-je?", No 1105, Paris 1993.
- Hulin, M., *La Mystique sauvage*, PUF, Paris 1993.
- Idel, M., *Messianisme et mystique*, trad. fr., Cerf, Paris 1994.
- Keller, C.A., «Prière et mystique dans l'Indouisme», *Communication avec l'ultime*, Labor et fides, Genève 1987, pp. 145-156.
- , *Approche de la mystique dans les religions occidentales et orientales*, 2ème éd., Albin Michel, Paris 1996.
- Meslin, M., *L'expérience humaine du divin*, Cerf, Paris 1988.
- Poirot, D., *Jean de la Croix et l'union à Dieu*, Bayard, Paris 1996.
- Reller, C., *Approche de la mystique*, Ouverture, 2 vol., Lausanne 1989-1990, επανέκδ. Albin Michel, Paris 1995.
- Scholem, G., *La mystique juive. Les thèmes fondamentaux*, Cerf, Paris 1985.
- Sells, M.A. (ed.), *Early Islamic Mysticism: Sufi, Qur'ân. Miraj, Poetic and Theological Writing*, Paulist Press, New York 1996.
- Sirrieyeh, E., *Sufis and Anti-Sufis: The Defense, Rethinking and Rejection of Sufism in the Modern World*, Curzon Press, Richmond, UK 1999.

ΔΙΑΧΩΡΙΣΤΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΜΕΤΑΞΥ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ, ΙΝΔΟΥΪΣΜΟΥ ΚΑΙ ΒΟΥΔΔΙΣΜΟΥ
(Μερικές ἐπισημάνσεις)

Ἰνδουϊσμός - Χριστιανισμός

Τά περισσότερα Ἰνδουϊστικά συστήματα δέν δέχονται α) ὅτι ὑπάρχει προσωπικός, ὑπέρτατος Θεός, δημιουργός καί κυβερνήτης τοῦ κόσμου. Ἀναφέρονται στό «Μπράχμαν» ὡς τήν ὕψιστη ἀπρόσωπη Ἀρχή, ἡ ὁποία βρίσκεται πάνω καί ἀπό τούς προσωπικούς θεούς. Ἀπό θεωρητική πλευρά, ἡ θρησκευτική φιλοσοφία τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ εἶναι μιά φαντασμαγορική σύλληψη, στήν ὁποία κινοῦνται μέ ἀπίθανη ἄνεση ὁ ρεαλισμός καί ὁ ἰδεαλισμός, ὁ θεϊσμός καί ὁ ἀθεϊσμός, ὁ πανθεϊσμός καί ὁ μονισμός, μέ πλῆθος ἐνδιάμεσες συνθέσεις.

Ἀντίθετα, ὁ Χριστιανισμός ἐπιμένει στήν πίστη σ' ἓνα Θεό ζῶντα, Τριαδικό, πού δημιούργησε τόν κόσμο, πού ἀποκαλύφθηκε στήν ἱστορία, πού ἔσωσε καί ἀνύψωσε τήν ἀνθρώπινη φύση, ὁ ὁποῖος ἐνδιαφέρεται ἄμεσα γιά τήν πορεία τῆς ἀνθρωπότητος καί ὁλόκληρου τοῦ κόσμου.

β) Γιά τόν Ἰνδουϊσμό, ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου ἀποτελεῖ μιά κυκλική ἀναδίπλωση, χωρίς ἀρχή καί τέλος. Ὁ κόσμος δέν δημιουργήθηκε ἀπό τόν Θεό ἐκ τοῦ μηδενός, ὅπως ἀποκαλύπτει ὁ Χριστιανισμός. Κινεῖται μέ ἀπρόσωπους φυσικούς ἢ ἡθικούς νόμους. Στόν ρυθμό του δεσπόζει ὁ νόμος τοῦ «κάρμα». Ὁ,τι ἀντι-

λαμβάνονται οι αισθήσεις μας είναι παραισθήσεις. Ό πολύμορφος κόσμος αποτελεί φανταστική εικόνα, όφθαλμαπάτη, «μάγια» και όχι πραγματικότητα.

γ) Για τή χριστιανική αντίληψη ό άνθρωπος είναι ή κορωνίδα τής κτίσεως, δημιούργημα του Θεού «κατ' εικόνα» και όμοίωσή Του, προορισμένος νά προχωρήσει, κατά τήν Όρθόδοξη διδασκαλία, στη «θέωση».

Γιά τήν ινδική σκέψη ύπάρχει μία διαβάθμιση τών όντων, που άρχίζει από τά φυτά, τά ζώα και φθάνει στους υπέρτατους θεούς. Ό άνθρωπος βρίσκεται σέ μία ένδιάμεση κλίμακα και είναι δυνατόν νά ξαναγεννηθεί παίρνοντας διάφορες μορφές ύπάρξεως. Τό δόγμα τής μετενσαρκώσεως, τής ανακυκλήσεως τών μεταβιώσεων («σασάρα») αποτελεί τόν άκρογωνιαίο λίθο τών ινδικών φιλοσοφικο-θρησκευτικών συστημάτων. Μέ τόν θάνατο, ή λεπτοφυής ύπαρξη, τό όχημα του νοΰ και του χαρκτηήρα, τό «άτμαν», άναχωρεί από τό φυσικό σώμα, για νά κατοικήσει σ' ένα καινούργιο. Άν μετά τόν θάνατο ένσωματωθεί σέ κατώτερη ή άνώτερη μορφή ύπάρξεως, αυτό έξαρτάται από τό συγκεκριμένο «κάρμα», από τήν ποιότητα τών έργων. Ό άδυσώπητος, άπρόσωπος νόμος του «κάρμα» δεσπόζει στόν ρυθμό του σύμπαντος.

Ό άνθρωπος, αποτελώντας μία σπίθα τής παγκόσμιας ψυχής («Άτμαν»), δέν αποχωρίζεται από αυτή τήν ένότητα μέ μία άνυπακοή ήθικης τάξεως. Η υπέρτατη άρχή του σύμπαντος, τό «Μπράχμαν», έφόσον είναι άπρόσωπη δέν μπορεί νά προσβληθεί. Για τήν ινδική λοιπόν σκέψη, άμαρτία είναι κυρίως ή άγνοια και αυτή πρέπει νά υπερνικηθεί μέ τή γνώση, τήν έμπειρία, για νά φθάσει κανείς στην έλλαμψη. Όσπου νά επιτύχει αυτό τό τέρμα, ό άνθρωπος είναι καταδικασμένος στη συνεχή ανακύκληση τών μεταβιώσεων.

δ) Ό Θεός, ανάλογα μέ τό πώς κάθε ινδουϊστικό σύστημα τόν προσδιορίζει – προσωπικό, άπρόσωπο κ.λπ., μπορεί νά γίνει αντικείμενο έμπειρικής γνώσεως. Μία από τίς χαρακτηριστικότερες ιδιοτυπίες όλων σχεδόν τών ινδικών θρησκευτικών

συστημάτων είναι ή έμφαση στόν διαλογισμό, τήν περισυλλογή, πού αναπτύχθηκε μέ διάφορες σωματικο-πνευματικές τεχνικές. Σκοπός τού διαλογισμού είναι νά εισδύσει ό άνθρωπος στό έσωτερικό του έγώ, νά κατακτήσει τήν αὐτοσυνειδησία. Τό τελετουργικό, ό συγκεκριμένος κανονισμός, ό διαλογισμός, τά «μάντρα», γίνονται μέσα σωτηρίας.

Αντίθετα, μέσα στόν Χριστιανισμό ή προσευχή αποτελεί τόν άξονα τής διαπροσωπικής σχέσεως ανθρώπου καί ζώντος Θεού, τήν έξαιρετική δυνατότητα τού ανθρώπου, τό ύψηλότερο πρό- νόμιο καί δικαίωμα τού ανθρώπινου προσώπου.

ε) Τόν τελευταίο αιώνα, οί Ινδουίστες παρουσιάζονται νά σέβονται τόν Ίησού Χριστό, συχνά μάλιστα αναφέρονται σέ όρισμένες διδασκαλίες Του. Άλλά στό πρόσωπό Του αναγνωρίζουν απλώς έναν «άβιτάρα», μία από τίς πολλές καθόδους καί ένσαρκώσεις τής θεότητας – καί συγκεκριμένα τού θεού Βίσνου–, τών όποίων ό κατάλογος δέν έχει κλείσει. Ό Βίσνου έχει ένσαρκωθεί στό παρελθόν ως Ιχθύς, χελώνα, κάπρος, κατά τό ένα ήμισυ λέων καί κατά τό άλλο άνθρωπος, καί άργότερα ως άνθρωπος μέ τή μορφή τού Κρίσνα. Δέν έχουν δυσκολία νά δεχθούν ότι ό Ίησους μετέχει στή θεότητα ούτε άρνούνται τήν Ιστορική πραγματικότητα τής έμφανίσεώς Του, αλλά δέν δέχονται τή μοναδικότητα αὐτῆς τῆς ένσαρκώσεως. Άρνούνται μέ πάθος τό «άπαξ διά παντός». Όλες οί μεγάλες προσωπικότητες θεωρούνται καί αὐτές ένσαρκώσεις τού θείου. Έτσι διαλύουν ούσιαστικά τήν έννοια τής χριστιανικής ένσαρκώσεως. Μέσα στήν Ινδική σκέψη βλέπουμε μία τάση πρός τόν Δοκητισμό, πρός τίς γνωστικές άντιλήψεις τού Βασιλείδου ή τού Ουάλεντίνου. Η διατύπωση «τέλειος άνθρωπος καί τέλειος Θεός» είναι άκατανόητη καί απαράδεκτη γιά τήν Ινδουίστική σκέψη.

στ) Τέλος, στό κοινωνικό πεδίο πρέπει νά ύπογραμμισθεϊ ότι, ένώ ό Χριστιανισμός τονίζει τήν Ισότητα καί τήν άδελφούνη τών ανθρώπων, ό κλασικός Ινδουϊσμός, αιώνες τώρα, διαχωρίζει τούς ανθρώπους σέ αὐστηρά περιχαρακωμένες τάξεις, τίς κάστες.

Ἡ διεισδυτικότητα καὶ διαλεκτική ἔνταση τῆς Ἰνδικῆς διανοήσεως γέννησε πολυάριθμες ιδέες, θεωρίες καὶ μορφές εὐσέβειας, οἱ ὁποῖες συνεχῶς αναπροσαρμόζονται καί, παρὰ τὶς ἀπίθανες ἀντιθέσεις τους, κατορθώνουν νὰ συμβιοῦν.

Βουδδισμός - Χριστιανισμός

α) Ἀπὸ πλευρᾶς ἐπιρροῆς, μέσα στὰ ἄλλα παγκόσμια θρησκεύματα ὁ Βουδδισμός ἀποτελεῖ ἓνα σοβαρὸ ἀνταγωνιστὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴ σύντομη ἀνάπτυξη τῆς βουδδιστικῆς διδασκαλίας (σελ. 196) καὶ οἱ δύο θρησκείες ἀκολουθοῦν ἐξωτερικὰ παράλληλη γραμμὴ σὲ πολλές ἠθικὲς ἀρχές. Καὶ οἱ δύο ὑπογραμμίζουν ὡς βασικὸ χρέος τὴ φιλαλήθεια, τὸν σεβασμὸ στὴ ζωὴ, τὴν ἀγνότητα, τὸν σεβασμὸ πρὸς τὸν ἄλλο ἄνθρωπο. Καὶ οἱ δύο εἶναι ἐναντίον τῆς χλιδῆς, τῆς λαίμαργίας, τῆς ἀσέλγειας, τῆς κλοπῆς. Τόσο ἡ βουδδιστικὴ, ὅσο καὶ ἡ χριστιανικὴ μοναχικὴ παράδοση τονίζουν μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση τὴν ἀξία τῆς ἀγαμίας καὶ τῆς πτωχείας. Ἡ ἐσωτερικὴ γαλήνη, πού χαρακτηρίζει τὰ ἀγάλματα τοῦ Βούδδα καὶ πολλές μορφές αὐστηρῶν βουδδιστῶν μοναχῶν, φέρνει στὸν νοῦ τὸ χαракτηριστικὸ τῆς «ἀπαθείας».

β) Ἐντούτοις εἶναι φανερό ὅτι, στὴν περιοχὴ τῆς θεωρίας καὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς ἀνάμεσα στὴ βουδδιστικὴ καὶ τὴ χριστιανικὴ ἀποψη ὑφίστανται ριζικὲς διαφορές. Κατὰ τὴ βουδδιστικὴ παράδοση, ὑπάρχουν πολλὰ θεϊκά, ὑπερανθρώπινα ὄντα, πού ὑπόκεινται ὁμως, ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι, σὲ ἀλλαγὴ· τελικὰ δὲ ὁ Βούδδας βρίσκεται ὑπεράνω ὅλων. Ἐνῶ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία ἐπιμένει ὅτι ὑπάρχει ἓνας μόνος Θεός, αἰdios, παντοδύναμος, δημιουργός καὶ προνοητής.

γ) Ὁ Βούδδας ἀπέφυγε νὰ ἐμπλακεῖ στὴ θεολογικὴ ἀναζήτηση τῆς ἐποχῆς του καὶ δὲν πῆρε θέση στό ἐρώτημα, ἂν ὑπάρχει μία ὑπέρτατη, προσωπικὴ ἢ ἀπρόσωπη ἀρχή. Δὲν μίλησε γιὰ δημιουργία τοῦ κόσμου, πτώση τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ ἔλεος τοῦ Θεοῦ, γιὰ ἔννοιες δηλαδὴ θεμελιώδεις μέσα στὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη περὶ σύμπαντος. Ὁ Βούδδας δὲν ἰσχυρίσθηκε ὅτι εἶναι

Σωτήρας, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νά φορτωθεῖ τίς ἁμαρτίες καί τόν πόνο τῆς ἀνθρωπότητος· τόνισε ἀπλῶς ὅτι εἶναι ἕνας γιατρός πού διέγνωσε τήν ἀσθένεια καί ἀνακάλυψε τή θεραπεία τῆς· ὅτι εἶναι ἕνας ὁδηγός, ὁ ὁποῖος γνωρίζει τόν δρόμο πού φέρνει στή λύτρωση, στήν υπέρβαση τοῦ πόνου. Ἡ σωτηρία τελικά πιστεύεται ὅτι βρίσκεται στό τέρμα τῶν συνεχῶν γεννήσεων καί ἀναγεννήσεων, στό σβήσιμο τῆς υπάρξεως.

δ) Ἡ θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν Βουδδισμό εἶναι ριζικά διαφορετική ἀπό τή χριστιανική ἀνθρωπολογία. Ὁ ἄνθρωπος, κατά τή βουδδιστική ἀντίληψη θεωρεῖται ἕνας ἀδιάκοπα μεταβαλλόμενος συνδυασμός ἀπό διανοητικο-υλικές καταστάσεις, ὅπως τό αἶσθημα καί ἡ ἀντίληψη· εἶναι «ἀνάττα», «μῆ-ψυχή». Ἀντίθετα, γιά τή χριστιανική ἀντίληψη ὁ ἄνθρωπος εἶναι δημιουργήμα, «εἰκόνα τοῦ Θεοῦ», καί καλεῖται νά μεταμορφωθεῖ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι.

Ὁ Βουδδισμός ἐπίμονα τονίζει ὅτι τή ζωή αὐτή δέν ἀξίζει νά τή ζεῖ κανείς· εἶναι ζυμωμένη μέ πόνο· καί ὡς ἰδανικό τίθεται ἡ ἀπαλλαγή ἀπό τήν ἐπιθυμία πού συγχρατεῖ τήν ὑπαρξή στή ζωή. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ Χριστός βεβαιώνει ὅτι Αὐτός εἶναι ἡ «ὁδός καί ἡ ἀλήθεια καί ἡ ζωή» (Ἰω. 14:6), ὅτι ἦλθε «ἵνα οἱ ἄνθρωποι ζωήν ἔχωσι καί περισσόν ἔχωσι» (Ἰω. 10:10) καί ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ σωτηρία τήν ὁποία προσφέρει εἶναι «αἰώνιος ζωή».

Ἐνῶ ὁ Βουδδισμός ἀρνεῖται τό ἀνθρώπινο ἐγώ καί τήν ὄντολογική σημασία τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος, παραμένει τελικά ἐγωκεντρικός, μοναχικός. Ὁ Χριστιανισμός ἐξάλλου τονίζει ἀδιάκοπα τήν κοινωνική διάσταση τῆς ἀνθρώπινης υπάρξεως καί τήν κοινωνική εὐθύνη, μιλώντας γιά «κοινωνία», γιά μετοχή στή ζωή ἀγάπης τῆς Ἀγίας Τριάδος. Ὁ Χριστιανισμός δέν ἀρνεῖται αὐτό τόν κόσμον, ἀλλά ζητεῖ νά τόν μεταμορφώσει.

(Γιαννουλάτου Ἀν., *Ὅψεις Ἰνδουϊσμοῦ - Βουδδισμοῦ*, ἔκδ. Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1985, σσ. 77-80, 166-169.)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Brück, M. von et Lai, W., *Bouddhisme et christianisme* (trad.), Seuil, Paris 2001.
- Bsteh, A. (Hrsg.), *Erlösung in Christentum und Buddhismus*, Verlag St. Gabriel, Mödling 1982.
- Cobb, J.B., *Bouddhisme - Christianisme. Au-delà du dialogue?* Labor et Fides, Genève 1988.
- Doré, J., (sous la direction), *À la Rencontre du Bouddhisme, Le christianisme vis-à-vis des religions*, Publications de l'Académie internationale des Sciences religieuses, Cerf, Paris 2000.
- Küng, H., Bechert, H., *Christentum und Weltreligionen. Buddhismus*, Piper, München 1995.
- Küng, H., Van, Ess, J., Stietencron, H. von, Bechert, H., *Christianity and World Religions, Paths to Dialogue*, Orbis Books, Maryknoll, New York 2002⁶.
- Luz, U., Michaels, A., *Jesus oder Buddha, Leben und Lehre im Vergleich*, C.H. Beck, München 2000.
- Vallet, O., *Jésus et Buddha. Destins croisés du christianisme et du Bouddhisme*, Albin Michel, Paris 1996.
- Vroom, H., *No other Gods. Christian Belief in Dialogue with Buddhism, Hinduism and Islam* (transl.), Eerdmans, Grand Rapids, Michigan - Cambridge, UK 1996.

ΓΙΟΓΚΑ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΗΣΥΧΑΣΜΟΣ

Έννοια του όρου Γιόγκα

Η «Γιόγκα» είναι ένα παλαιότατο φιλοσοφικο-θρησκευτικό, αλλά και πρακτικό σύστημα, τό όποιο γνώρισε πολλές διακλαδώσεις και υιοθετήθηκε από αναρίθμητες Ινδικές θεωρητικές σχολές και έμπειρικές ομάδες. Κάτω από τή λέξη γιόγκα έχουν στεγασθεί οί πιό ποικίλες θεωρίες και πρακτικές, από τόν άρχαίο άσκητισμό έως τόν πιό άπίθανο όργιαστικό έρωτισμό, τόν ταντρισμό.

Η λέξη «γιόγκα» είναι πολυσήμαντη στό Ινδικό λεξιλόγιο. Προέρχεται από τή σανσκριτική ρίζα *jug*, πού σημαίνει ζευγνύω, συνδέω, ένώνω, ύποτάσσω. Έτυμολογικά λοιπόν, γιόγκα σημαίνει ζεύξη, σύνδεση, άσκηση, κυρίως ένωση. Οί Ινδοί τή χρησιμοποίησαν εύρύτατα, γιά νά προσδιορίσουν τόν μυστικό δεσμό του άνθρώπου μέ τήν ύπερβατική πραγματικότητα, αλλά και γενικότερα τίς διάφορες άσκητικές τεχνικές και μεθόδους διαλογισμού. Επίσης γιά νά καθορίσουν τόν τρόπο, τόν δρόμο πού οδηγεί στην ένωση αύτή, στην άπελευθέρωση τής ανθρώπινης ύπάρξεως από τά πολύμορφα δεσμά και τίς ψευδαισθήσεις του παρόντος κόσμου. Ός Γιόγκα, βασικά χαρακτηρίζονται διάφορες κατευθύνσεις, πού έχουν καθορισθεί μέσα στόν Ινδουισμό, γιά νά επιτευχθεί ή λύτρωση του άνθρώπου και ή ένωσή του μέ τό Άπόλυτο Έν. Η ίδια αύτή λέξη χρησιμοποιείται κάπως

ειδικότερα για να προσδιορίσει τη μιά από τις κλασικές ὁρθόδοξες σχολές, τις «ντάρσανα» τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ.

Βασικό ἔργο αὐτῆς τῆς σχολῆς, τό ὁποῖο ὅλες οἱ παραφυάδες τῆς Γιόγκα τιμοῦν, εἶναι ἡ «Γιόγκα-σοῦτρα» (Yoga-sutra) τοῦ Παταντζάλι (Patanjali). ἡ ὁποία μᾶλλον πῆρε τήν ὀριστική της μορφή τόν 2ο αἰ. μ.Χ. Εἶναι ἐντυπωσιακή ἡ συγγένεια τήν ὁποία παρουσιάζει μέ τήν ἐσωτερική γνώση πού περιγράφεται στίς Ἐννεάδες τοῦ Πλωτίνου (3ος αἰ. μ.Χ.).

Τό φιλοσοφικό ὑπόβαθρο τῆς σχολῆς Γιόγκα εἶναι ἡ δυαλιστική φιλοσοφία, τήν ὁποία ἀνέπτυξε συστηματικότερα μιά ἄλλη Ἰνδουίστική σχολή, ἡ Σάνκχα. Συνοπτικά, ἡ κλασική Γιόγκα ἀναγνωρίζει μέν ἕναν αἰώνιο Θεό, τόν Ἰσβάρα (Isvara), δέν παραδέχεται, ἐντούτοις, ὅτι αὐτός ἐπεμβαίνει στά ἀνθρώπινα. Οἱ διάφορες σχολές Γιόγκα στήν Ἑλλάδα χρησιμοποιοῦν πολύ τό ὄνομα Θεός. Εἶναι σαφές ὅμως ὅτι οἱ ἀντιλήψεις τους δέν μποροῦν νά ταυτισθοῦν μέ τή χριστιανική περί Θεοῦ διδασκαλία.

Στάδια μεθόδου αὐτοβυθισμοῦ

Ἡ πρακτική τῆς Γιόγκα διδάσκεται σέ μακρά σειρά μαθημάτων. Μολονότι ὑπάρχουν πολλές παραλλαγές πού διαμορφώθηκαν στήν πάροδο τοῦ χρόνου, τά συνηθέστερα στάδια τῶν μεθόδων αὐτῶν αὐτοβυθισμοῦ εἶναι ὁκτώ. α) Ἡ αὐτοσυγκράτηση (yama): συμμόρφωση πρὸς ὀρισμένες ἐπιταγές, ὅπως εἶναι ἡ ἀποφυγή γενετησίων σχέσεων, κλοπῆς, φιλαργυρίας. β) Ἡ αὐτοκαλλιέργεια (niyama): ἐπιδίωξη ἀταραξίας, καθαριότητας, συνέπεια στήν ἀσκήση κ.λπ. Ὑστερα ἀπό αὐτά τά δύο στάδια ὁ ἀσχοῦμενος μυεῖται καί παίρνει ἀπό τόν δάσκαλό του («γχοῦρου») ἕνα νέο ὄνομα καί μιά τελετουργική φράση («μάντρα»). τήν ὁποία ὀφείλει νά ἐπαναλαμβάνει ἐπίμονα, γιά νά ἐπιταχυνθεῖ ἡ πορεία του πρὸς τή λύτρωση.

γ) Ὁ ἔλεγχος τοῦ σώματος (asana): μέ εἰδικές στάσεις τοῦ σώματος ἐπιδιώκεται ἡ ἐπιβολή πάνω στίς ζωτικές ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ. δ) Ἡ ρύθμιση τῆς ἀναπνοῆς (prana-

yama): μέ την εφαρμογή τῶν ασκήσεων αὐτῶν ὁ ἀναπνευστικός ρυθμός ἐπιβραδύνεται, τό σῶμα καί ὁ νοῦς ἡρεμοῦν καί ὁλόκληρη ἡ νοητική δύναμη τοῦ ἀνθρώπου προετοιμάζεται γιά τά τελικά στάδια τῆς Γιόγκα.

ε) Ἡ συγκράτηση τῶν αἰσθήσεων (pratyahara): μέ τήν παρατεταμένη ἐνατένιση ἐνός ἀντικειμένου ὁ «γίόγκι», δηλαδή ὁ ἀσκούμενος στή Γιόγκα, ἐπιδιώκει νά ἐπιβληθεῖ πάνω στίς αἰσθήσεις του. στ) Ἡ συγκέντρωση τῆς προσοχῆς (dharana): ἡ καθήλωση αὐτῆ τοῦ νοῦ ἀποβλέπει στή δημιουργία ἐνός μονωτικοῦ φραγμοῦ ἀπό τά γύρω φαινόμενα καί τίς ἐσωτερικές φαντασίες. Γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτό, ἡ ἰνδουϊστική παράδοση ἔχει διαμορφώσει διάφορες τεχνικές, στίς ὁποῖες δεσπόζουν ἡ ἐπανάληψη τῆς ἰνδουϊστικῆς ἱερῆς συλλαβῆς «Ὡμ», σιωπηλά ἢ μέ μακρόσυρτο ψαλμικό ρυθμό, ἡ ἐνατένιση ἰδιότυπων σχημάτων κ.ἄ.

Τά ἐπόμενα δύο τελευταῖα στάδια ὁδηγοῦν στόν τελικό σκοπό τῆς Γιόγκα, πού εἶναι: ζ) Ὁ στοχασμός, ἡ ἐνατένιση καί ἡ θεωρία (dhyana). η) Ὁ φωτισμός, ἡ ἀπελευθέρωση (samadhi). Μέ τήν ἀπόλυτη περισυλλογή ὁ γίόγκι πιστεύει ὅτι πραγματώνει τήν ἑνώση του, τή ζεύξη μέ τήν ὑπερβατική πραγματικότητα. Ὅποιος φθάσει στό τελικό στάδιο, ξεφεύγει, κατά τήν ἰνδουϊστική ἀποψη, ἀπό τήν ὑπαρκτική σφαῖρα καί κατορθώνει νά βρεῖ τή λύτρωση.

Ἐνῶ στίς πρώτες φάσεις διατηροῦνται ὀρισμένα στοιχεῖα συνειδητότητας, στήν τελευταία ὁ γίόγκι καταλήγει σέ μιά κατάσταση ὑπερβάσεως καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς αὐτοσυνειδησίας. Δέν ἀντιλαμβάνεται πιά οὔτε χρῶμα, οὔτε ὁσμή, οὔτε ἤχο, οὔτε ἀφή, οὔτε τόν ἑαυτό του, οὔτε κανέναν ἄλλο. Τό πνεῦμα του «ἐλευθερώνεται» –σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τῶν μυημένων– ἀπό τή μνήμη καί τή λήθη. Αὐτό θεωρεῖται ἐπίγνωση, φωτισμός. Πρόκειται, τελικά, γιά μιά τεχνική πού ἀποσκοπεῖ στή σύνδεση μέ τό Ἀπόλυτο.

Διάφορες σχολές Γιόγκα - θρησκευτικός πυρήνας

Υπάρχουν ποικίλες κατευθύνσεις, κλάδοι, αποχρώσεις και εφαρμογές της Γιόγκα. Οι διάφορες σχολές δέν παρουσιάζουν τὰ πράγματα όλες με τόν ίδιο τρόπο. Στην Εύρώπη μάλιστα και τήν Ἀμερική, δρουν και προπαγανδίζουν τή Γιόγκα αναρίθμητες ομάδες, με ιδιορρυθμίες και ιδιοκατασκευάσματα, τὰ ὅποια αποδοκιμάζουν οἱ γκούρου τῆς Ἰνδίας. Ὅλα, πάντως, αὐτά τὰ συστήματα στοχασμοῦ, ἀσκήσεως καί πνευματικῆς ἐμπειρίας κινούνται μέσα στίς κατηγορίες σκέψεως καί τό θρησκευτικό κλίμα τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ. Κυρίως ὁδηγοῦν σέ μία ἐπικίνδυνη σύγχυση καί σέ θρησκευτικό συγκρητισμό.

Δημόσια ἡ Γιόγκα προβάλλεται σάν «εἶδος γυμναστικῆς» καί ἀρχικά γίνεται λόγος ἀποκλειστικά καί μόνο γιά τίς ἀσκήσεις τῶν μυϊκῶν καί νευροφυτικῶν κέντρων, γιά τίς ἀσκήσεις ἀναπνοῆς καί τὰ ὅμοια. Δηλαδή, ἀπό τὰ στάδια πού ἀναφέραμε προηγουμένως περιορίζονται στά: (γ) ἔλεγχος σώματος καί (δ) ρύθμιση ἀναπνοῆς, μερικές φορές δέ προχωροῦν καί στά στάδια: (ε) συγκράτηση τῶν αἰσθήσεων καί (στ) συγκέντρωση προσοχῆς. Ἀρκετές ιδιωτικές σχολές προσπαθοῦν νά ἀποθρησκευτικοποιήσουν κάπως τίς ἀσκήσεις ἀπό τόν Ἰνδουϊστικό χαρακτήρα τους, ὥστε νά γίνονται εὐκολότερα ἀποδεκτές. Ἄλλοι ἐπιχειροῦν νά βεβαιώσουν ὅτι ἡ Γιόγκα δέν εἶχε ποτέ οὔτε ἔχει θρησκευτικό χαρακτήρα καί ἐπιμένουν ὅτι πρόκειται γιά «ἐπιστήμη», πνευματική ἐπίγνωση, ψυχосωματική γυμναστική κ.τ.λ.

Ὅσο ὁμως καί ἂν ἐπιστρατεύονται ἰδιότυποι ὁροι, γεγονός παραμένει ὅτι ὅσοι μυοῦνται στόν «διαλογισμό» τῆς Γιόγκα, καθοδηγοῦνται πρός μία κατεύθυνση σαφῶς Ἰνδουϊστική. Μὲ ὁδηγούς τίς Βέδες καί τὰ ἄλλα ἱερά Ἰνδικά κείμενα (Οὐπανισάντ, Πουράνα, Σούτρα, Τάντρα), κυρίως δέ ἔχοντας ἓνα «δάσκαλο» (γκούρου), ἐπιδιώκουν νά ἀφομοιώσουν καί νά βιώσουν τίς προαναφερθεῖσες «κάρμα-γιόγκα», «τζνάνα-γιόγκα», «μπάκτι-γιόγκα» καί τίς ποικίλες παραλλαγές τους, ὅπως εἶναι ἡ «χάθα-γιόγκα», ἡ «ράτζα-γιόγκα» κ.λπ.

Αυτόν τόν «θρησκευτικό πυρήνα» αποσιωπούν καί καλύπτουν τά διάφορα καταστατικά τῶν Κέντρων Γιόγκα στήν Ἑλλάδα μέ γενικές φράσεις. Π.χ. ἰσχυρίζονται ὅτι σκοπός τους εἶναι «ἡ δημιουργία ἀνθρώπων ὁλοκληρωμένων φυσικά, διανοητικά καί πνευματικά, προετοιμασμένων νά λειτουργήσουν ὑπεύθυνα καί δημιουργικά μέσα στό κοινωνικό σύνολο». Τά προσφερόμενα στή δημοσιότητα κείμενα ἐμφανίζονται κάτω ἀπό δῆθεν ἀπλό κοινωνικό καί φιλοσοφικό ἔνδυμα. Συχνά ἐπίσης ἐπικαλύπτονται μέ ἀποφθέγματα ἀρχαίων ἐλλήνων σοφῶν, ἀκόμη δέ καί Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀρκετές ἀπό τίς ἀσκήσεις τῆς Γιόγκα παρουσιάζουν αὐτές καθαυτές ὁρισμένα θετικά ἀποτελέσματα πάνω σέ μερικά ἄτομα – πράγμα πού, ἄλλωστε, συμβαίνει καί μέ ἀσκήσεις ἄλλων συστημάτων. Ἐντούτοις, οἱ ἀσκήσεις αὐτές, κατά κανόνα τοποθετημένες σ' ἓνα πλαίσιο Ἰνδουϊστικῶν ἀντιλήψεων, ἀποτελοῦν μέρος ἑνός εὐρύτερου ὅλου, μιᾶς γενικότερης πνευματικῆς πορείας. Στήν πλήρη ἀνέλιξή τους ἀποσκοποῦν πολύ μακρύτερα ἀπό τά ὅρια μιᾶς σωματικῆς εὐεξίας. Αὐτά πού προηγοῦνται τῶν ἀσκήσεων Γιόγκα, ὅπως καί αὐτά πού ἔπονται, σχετίζονται στενά μέ συστήματα «διαλογισμοῦ» καί ἐμπειριῶν, βρίσκονται φορτισμένα μέ Ἰνδουϊστικές φιλοσοφικο-θρησκευτικές θεωρίες καί ἀξιώματα, κυρίως μέ τή διδασκαλία περί μετενσαρκώσεως. Καί ὅπως οἱ γονυκλισίες (οἱ «μετάνοιες» τῆς Ὁρθόδοξης μοναχικῆς παραδόσεως) δέν εἶναι ἀπλές κινήσεις τοῦ σώματος, ἀλλά συσχετίζονται μέ ἓνα γενικότερο πιστεύω, ἐκφράζουν μιᾶ συγκεκριμένη διάθεση καί τάση ψυχῆς ἀποβλέποντας σέ πνευματικούς σκοπούς, κατά παρόμοιο τρόπο – τηρουμένων, βεβαίως, πάντοτε τῶν ἀναλογιῶν – οἱ συνθετότερες ἀσκήσεις τῆς Γιόγκα ἔχουν συνάρτηση μέ Ἰνδουϊστικές παραστάσεις καί σκοπεύουν τελικά σέ πνευματικές θρησκευτικές ἐμπειρίες.

Γιόγκα - συγγένεια με τόν Γνωστικισμό

Τό κύμα τών διαφόρων συστημάτων Γιόγκα θυμίζει σέ πολλά σημεία, έσωτερικά καί έξωτερικά, τό παλαιό κύμα τού Γνωστικισμού, πού εισέβαλε στήν Έκκλησία μέ διάφορες ποικιλίες. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι ή Γιόγκα μιλάει γιά γνώση. Όλη ή έμφαση δίνεται σ' αὐτήν καί στήν αὐτοσυνειδησία. Ή γνώση σώζει. Καμιά οὐσιαστική σημασία δέν δίνεται στήν πίστη. Χωρίς νά ὑποστηρίζουμε ότι ή Γιόγκα ταυτίζεται μέ τόν Γνωστικισμό, ἀναφέρουμε συνοπτικά μερικά ἐνδιαφέροντα παράλληλα. Οἱ Γνωστικοί διέκριναν μεταξύ ἀγαθοῦ Θεοῦ καί δημιουργοῦ καί κράτησαν τήν ἀντίληψη γιά ἓνα σωτήρα. Ἀλλά συνήθως ὁ σωτήρας εἶναι ἓνας ἀπό τούς πρῶτους ἢ τούς ἐπισημότερους «αἰῶνες». Σύμφωνα μέ ἀρκετά γνωστικά συστήματα, τό θεῖο πρόσωπο μετενσαρκώνεται, παρουσιάζεται διαδοχικά ὡς Ἀδάμ, Μωυσής, Ἡρακλῆς, Ἰησοῦς. Ὑπενθυμίζουμε τίς ἰνδικές ἀντιλήψεις γιά τούς «ἀβατάρα».

Ή προσοχή τών Γνωστικῶν στράφηκε στήν ἀποκαλυπτική διδασκαλία τού Ἰησοῦ, παραθεωρώντας τόν λυτρωτικό χαρακτήρα τού ἔργου καί τού πάθους Του. Ἐπίσης παραμέρισε τήν ἠθική διάσταση τῆς διδασκαλίας Του καί ἔδωσε μιά εἰκόνα ότι ἡ σωτηρία εἶναι ἄσχετη μέ τήν πραγματικότητα αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ή στάση του ὑπῆρξε σαφῶς ἀνθρωποκεντρική καί ἐγωκεντρική. Όσοι προσλαμβάνουν τή γνώση σώζονται χωρίς ἄλλες ἀπαιτήσεις. Καί αὐτοί, βεβαίως, δέν εἶναι οἱ πολλοί, ἀλλά οἱ ἐκλεκτοί. Στίς ἴδιες περίπου γραμμές κινοῦνται καί τά γιόγκικά συστήματα.

Ἐντυπωσιακή εἶναι ή περιφρόνηση τού Γνωστικισμού πρὸς τό σῶμα καί καθετί ὑλικό. Μιά μεγάλη ὁμάδα Γνωστικῶν εἶχε υἱοθετήσει αὐστηρή ἐγκράτεια (Βασιλείδης, Μαρκίων, Μανιχαῖοι), ἐνῶ μιά δευτέρα ἦταν ὀνομαστή γιά τήν ἀκολασία τῆς (Εὐνομιστές, Νικολαῖτες, Οὐαλεντιανοί, Ὀφίτες κ.ἄ.). Ἐπίσης, πολλοί Γνωστικοί εἶχαν ἐντάξει στή διαδικασία γιά τήν ἐπίτευξη τῆς γνώσεως διάφορες γενετήσιες τελετουργίες. Καί τά γιόγκικά συστήματα διακρίνονται σέ δύο μεγάλες κατηγορίες: τά

πολύ άσκητικά καί τά «ταντρικά», πού έχουν έντονο όργιαστικό, σεξουαλικό στοιχείο. Τόσο στούς Γνωστικούς όσο καί στούς Γιόγκι συναντούμε μαγικές τελετές, χρήση έπωδών, φίλτρων, θαυματοποιία. Τέλος, όπως σήμερα οί Γιόγκι, έτσι παλαιότερα καί οί Γνωστικοί, γιά νά αποφύγουν τήν πολεμική τής Έκκλησίας, προσπάθησαν νά κινούνται μέσα σ' αὐτήν, χωρίς νά έπιζητοῦν νά αποχωρισθοῦν έπίσημα. Ήμειναν ώς «θάσοι», έταιφείες, σχολές. Άργότερα, βεβαίως, όρισμένοι Γνωστικοί (Μαρκίων, Ουαλεντίνος, Μάνης) ίδρυσαν δικές τους «έκκλησίες».

Βασικές διαφορές μεταξύ Γιόγκα καί Ήσυχασμού

Κατά καιρούς μερικοί Δυτικοί αντιμετώπισαν τό ένδεχόμενο νά απομονωθοῦν όρισμένοι κανόνες τής τεχνικῆς τής Γιόγκα, γιά νά χρησιμοποιηθοῦν μέσα σ' ένα χριστιανικό πλαίσιο. Καί σέ έναν εύρύ κύκλο έχει τεθεῖ τό έρώτημα, εάν μπορεί νά συνδυασθεῖ Γιόγκα καί Χριστιανισμός. Ή προσπάθεια, εντούτοις, νά αποσπασθοῦν οί ασκήσεις από τίς θεωρίες μέ τίς όποιες βρίσκονται σέ σύζευξη, φαίνεται σάν απόπειρα νά διαχωρισθεῖ τό μυϊκό σύστημα τοῦ ανθρώπου από τό νευρικό. Γιά νά ανεξαρτητοποιηθοῦν όμως στήν πραγματικότητα οί ασκήσεις τής Γιόγκα από τήν έντονη ινδουίστική ατμόσφαιρα καί τό ινδουίστικό της ήθος, προϋποτίθεται μιά νέα, πρωτότυπη δημιουργία.

Χριστιανική εφαρμογή τής Γιόγκα θά σήμαινε ένα είδος άσκήσεως, πού θά διευκόλυνε τόν άνθρωπο νά οδηγηθεῖ σέ μιά βαθιά σιωπή. Μέ αὐτό τόν τρόπο θά απομακρυνόταν όχι μόνο από έξωτερικούς θορύβους, αλλά κυρίως από τούς έσωτερικούς κραδασμούς πού προκαλοῦν οί επιθυμίες, οί ανησυχίες, οί φαντασίες. Μιά παρόμοια σιωπή, θά διευκόλυνε τό ανθρώπινο πνεῦμα νά ακούσει τά μηνύματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Άλλά γι' αὐτό δέν υπάρχει λόγος νά αναζητηθοῦν μέθοδοι, πού έχουν χρησιμοποιηθεῖ μέ αποτέλεσμα νά οδηγήσουν ακριβώς στό αντίθετο, δηλαδή σέ μιά απόλυτη αὐτονομία τοῦ ανθρώ-

πινου πνεύματος καί σέ μία άπίθανη σύγχυση. Άν αυτός ό προβληματισμός άπασχολεί τή Δύση, γιά μās ύπάρχει όλόκληρη ή ήσυχαστική έμπειρία τής χριστιανικής Άνατολής.

Παρόλο πού μερικοί επιχείρησαν νά συσχετίσουν τήν ήσυχαστική προσευχή μέ τή γιόγκα, οί διαφορές παραμένουν ριζικές.

α) Ή Ινδουίστική τεχνική ξεκινά από έντελώς διαφορετικές προϋποθέσεις: ακολουθεί σύνθετους στή δομή καί στίς συναρτήσεις δρόμους καί κανόνες πού συνδέονται πάντοτε μέ τίς μεταφυσικές άντιλήψεις του Ινδουισμού, γιά νά όδηγήσει αυτόματα στήν επιθυμητή κατάσταση. Γιά τούς Όρθόδοξους ήσυχαστές, ή προσευχή του Ίησου διατηρεί ένα σαφή χριστοκεντρικό χαρακτήρα. Συνδέεται μέ τόν μυστηριακό μυστικισμό τής Έκκλησίας καί μέ τή θεολογία τής χάριτος. Πρόκειται γιά δώρο τής χάριτος του Θεού, όχι γιά έπίτευγμα μιās αυτόνομης ανθρωποκεντρικής τεχνικής καί σωματικής «γυμναστικής». Βεβαίως, καί ό όρος «γνώση» υιοθετήθηκε από τόν 4ο αιώνα στήν όρολογία τής άσκητικής καί μυστικής θεολογίας: αλλά μέ μία έντελώς διαφορετική σημασία. Στόν Όρθόδοξο μυστικισμό δέν ύπάρχει άπόλυτη άυτόνομία του ανθρώπινου πνεύματος. Τό κέντρο παραμένει πάντοτε ή έν Χριστώ έμπειρία, ή προσοικείωση τής χάριτος του Άγίου Πνεύματος «έν τή Έκκλησία».

β) Τό μυστικό βίωμα στήν Όρθόδοξη Άνατολή δέν άπομονώνει τόν άνθρωπο από τήν εκκλησιαστική κοινότητα. Κέντρο τής νοεράς προσευχής είναι τό όνομα του σαρκωθέντος Λόγου του Θεού. Στό μέτρο πού ό άνθρωπος έχει έγκεντρίσθει στό «μυστικό σώμα του Χριστού», τήν Έκκλησία, μέ τό Βάπτισμα καί τή Θεία Εύχαριστία, φέρνει στό βάθος τής καρδιάς τόν Χριστό. Ή προσευχή του Ίησου δέν άντικαθιστά τή λυτρωτική χάρη των μυστηρίων, αλλά τρέφεται από αυτήν καί συγχρόνως τήν ενισχύει.

γ) Στενά συνδεδεμένος μέ τόν μοναχισμό, ό Όρθόδοξος ήσυχασμός διατηρεί επίσης έναν προφητικό χαρακτήρα. Ίψώνει τή φωνή τής προσωπικής έμπειρίας έναντίον καταχρήσεων τής εξουσίας, υπερασπίζεται τήν αλήθεια καί τή δικαιοσύνη, αντι-

δρᾶ αποφασιστικά στή συμβατικότητα, στή στεία ἐξωστρέφεια. Οἱ Ὁρθόδοξοι μυστικοὶ ἔδειξαν ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ὀρθὸ προσανατολισμὸ τοῦ λαοῦ.

δ) Ποτισμένος ἀπὸ τὴ βιβλική σκέψη, ὁ Ὁρθόδοξος ἡσυχασμὸς δὲν ἀντιπαρέρχεται τὴν ἱστορία· ἀντίθετα, διατηρεῖ ἐντονη καὶ πλατιά ἱστορική συνείδηση. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοήσῃ τὴν ἱστορία ἕνας πνευματικὸς δρόμος ὁ ὁποῖος στηρίζεται σὲ δύο ἀξονικὰ γεγονότα: ἕνα τοῦ παρελθόντος, τὴ σάρκωση τοῦ Λόγου, καὶ ἕνα ἀναμενόμενο, τὴ δευτέρα παρουσία Του. Στόν Ὁρθόδοξο μυστικισμό δὲν ἐπιδιώκεται ἡ φυγή, ὅπως γίνεται σὲ διάφορες τάσεις ἰνδουϊστικῆς κατευθύνσεως, οἱ ὁποῖες ζητοῦν νὰ βοηθήσουν τὸν ἄνθρωπο νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τίς ἀνακυκλήσεις τῶν μεταβιώσεων. Οὔτε πάλι πρόκειται, ὅπως θὰ ἤθελαν οἱ Οὐπανισάντ, γιὰ μιὰ ἀπορρόφηση τοῦ «ἄτμαν» μέσα στό ἀπρόσωπο «Μπράχμαν», ὅπως τὸ ἀλάτι διαλύεται μέσα στόν ἀπέραντο ὠκεανό. Οὐσιώδες στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς τελειώσεως γιὰ τὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη εἶναι ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, ἡ συνεχὴς κίνηση, ἡ μετοχή στό ἱστορικό γίγνεσθαι, τὸ «ἀδιακόπως ἐκτείνεσθαι», ἡ ἀδιάκοπη πορεία καὶ ἀνέλιξη.

ε) Ὁ Ὁρθόδοξος ἡσυχασμὸς δὲν ἔθρεψε τάσεις ἀπομονώσεως καὶ κοινωνικῆς ἀδιαφορίας. Ἀντίθετα, μέ τὴν ἠθική του ἰδιαιτερότητα καλλιέργησε τὴν κοινωνικὴ εὐαισθησία καὶ τὴ συνείδηση τοῦ κοινωνικοῦ καθήκοντος, τονίζοντας ὅτι ἡ τελειότητα συνίσταται στὴν ἀγάπη.

στ) Στηριγμένος ἐπίμονα στὰ βιβλικά δεδομένα ὁ ἡσυχασμὸς ἀπέφυγε τὸν πειρασμὸ τῆς πλατωνικῆς δυαρχίας, ποὺ ἔβλεπε τὸν ἄνθρωπο σάν πνεῦμα αἰχμαλωτισμένο στὴν ὕλη. Διακήρυξε ὅτι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ δὲν ἀπευθύνεται ἀποκλειστικά στό πνεῦμα, τὸ αἶσθημα, σὲ μερικές μόνο λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπου, λαμβανόμενες χωριστά. Ἀλλὰ ὅτι ὁ ὅλος ἄνθρωπος, ὡς νοῦς, ψυχὴ, σῶμα, ἀνακαινίζεται ἐν Χριστῷ. Καὶ ἀκόμη ὅτι ὁλος ὁ κόσμος, «τά πάντα» πρέπει νὰ τεθοῦν σὲ μιὰ διαδικασία μεταμορφωτικῆς.

Συνοπτικά, ό γιόγκι αποδύεται σ' έναν αγώνα, στον οποίο αρχικά τόν οδηγεί ένας γκούρου, αλλά στή συνέχεια προχωρεί μόνος μέσα σέ μία φοβερή μοναξιά, προσπαθώντας νά νεκρώσει κάθε στοιχείο του προσώπου του, διαλυόμενος μέσα στή σιωπή του άπροσώπου Απολύτου. Αντίθετα ό χριστιανός, μοναχός ή καί λαϊκός, διεξάγει τόν αγώνα του μέσα στό φώς τής ελπίδας καί του έλέους του Θεού, μέσα στή δοξολογική κοινωνία τής Έκκλησίας, παραδινόμενος στή χάρη του Θεού καί στήν αγάπη Του.

(Γιαννουλάτου, Άν., *Όψεις Ινδουισμού - Βουδδισμού*, Έκδ. Έθνικού καί Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1985, σσ. 77-80, 166-169.)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Dasgupta, S., *Hindu Mysticism*, Open Court, London 1927.
 —, *Yoga as Philosophy and Religion*, New Delhi, επανέκδ. 1978.
 Eliade, M., *Le Yoga. Immortalité et liberté*, Paris 1954, έκδ. έπηυξ. 1968, 1977. Έλλην. μετάφρ. υπό Ε. Τσούτη: *Γιόγκια. Άθανασία καί Έλευθερία*, Αθήνα 1980.
 Losski, Vl., *Théologie mystique de l'Église d'Orient*, Paris, Aubier, Montaigne 1944. Βλ. καί Λόσκι, *Η θέα του Θεού*, μετφρ. Μ. Καλαμαρά, Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1973.
 Meyendorff, J., *St Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*, St Vladimir's, New York 1974.
 Wood, E., *Yoga*, Baltimore 1967.

(1985)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Bourgeois, H., Alibert, M. et Viard, B., *Yoga et Christianisme. Quelles convergences?*, Desilée de Brouwer, Paris 1997.
 Bronkhorst, J., *The Two Traditions of Meditation in Ancient India*, Motilal Banarsidass, New Delhi 1993.

- Chapple, C.-K., *Reconciling Yogas*, State University of New York Press, New York 2003.
- Dhavamony, M., *Hindouisme et foi chrétienne*, DDB, Paris 1981.
- Feuerstein, G., *The Philosophy of Classical Yoga*, University of Manchester Press, Manchester 1982.
- Griffiths, B., *Expérience chrétienne, mystique hindue*, Cerf, Paris 1985.
- Lark, L., *Yoga*, L'Archipel, Paris 2003.
- Lipner, Wicher, Wicher J., *Yoga*, Taylor and Francis, London - New York κ.ά. 2000.

(Βλ. καί Ἰνδουϊσμός - Βιβλιογραφία)

لَهُمْ عَلَى يَوْمٍ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الْخِزْمَةِ وَقَدْ أُلْجُوا مِنَ الْجَهَنَّمَ وَلَا
لَا يُمْسِكُونَ الشِّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ أَخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا وَقَالُوا الْخِزْمَةُ
وَلَا تَقْضِي شَيْئًا إِلَّا أَنْكَادُ السَّمَوَاتِ تَنْقُضُ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْأَرْضُ
وَيُخْرِجُهَا أَهْلًا أَدْعُوا الْخِزْمَةَ وَلَا أَمَّا يَنْبَغِي لِلْخِزْمَةِ أَنْ تَخْرُجَ وَلَا أَنْ تَكُنَّ
مِنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا أَنْ يَحْمِلَ عَيْنُهَا خِزْمَتُهُمْ وَعَاقِبَةُ عَامِلٍ
وَكُلُّهُمْ لِيَوْمٍ يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَإِنَّ إِلَٰهَهُمْ أَعْلَمُ أَعْمَالِهِمْ سَجَعُوا
لَهُمُ الْخِزْمَةَ وَذُفَافًا يَسْرُدُهُمْ بِسَاقِ النَّشِيرِ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَشَاءَ إِلَٰهُهُمْ
لَا أَوْكُنَّ أَهْلَكَ أَقْبَاهُ مِنْ قُرْبَاهَا خُشِعُوا مِنْهُ مِنْ أَحَدٍ أَلَسْتُمْ لَهُمْ قُرْبَىٰ

وَهُطِبَ بِأَيِّهِ وَبَلَدُ رَمْلٍ مَكِّيٍّ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ طه مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ شَفَاغًا
تَلَكَ قَوْمٌ يَحْشُرُونَ يَوْمَ تَخْرُجُ الْأَرْضُ وَالسَّمَوَاتُ عَلَى الْخِزْمَةِ الْعِشْرَ

KOPANIO

Τό Κοράνιο (al-Qur'ān) είναι τό ιερό βιβλίο τοῦ Ἰσλάμ. Ἡ ἀραβική λέξη «κουράν» προέρχεται ἀπό τό σημιτικό ρῆμα qara'a καί σημαίνει ἀνάγνωση, ἀναγγελία, κήρυγμα. Ἦδη προτοῦ ἐμφανιστεῖ στό Ἰσλάμ, ἡ λέξη αὐτή εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τοὺς Σύρους χριστιανούς γιά νά δηλώσει τά λειτουργικά ἀναγνώσματα. Γιά τοὺς μουσουλμάνους τό πρῶτο μέρος τοῦ Κορανίου ἀπεστάλη στόν Μωάμεθ μέ τόν ἄγγελο Γαβριήλ τή «νύχτα τῆς δυνάμεως», τόν μήνα Ραμαντάν (Ramadān), ἐνῶ τό ὑπόλοιπο παραδόθηκε σταδιακά στόν Προφήτη πρὸς χάρη ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας. «Ὅντως ὁ Κύριος τοῦ παντὸς κατέπεμψε τὴν Βίβλον (τό Κοράνιο). Θὰ εἴπωσιν· ὁ Μωάμεθ ἐφεῦρεν αὐτήν. Οὐχί· ἀλλ' αὕτη ἐστὶν ἡ παρὰ τοῦ Κυρίου πηγάζουσα ἀλήθεια, ἵνα διδάξης λαὸν οὐδένα Προφήτην σχόντα πρὸ σοῦ καὶ ἵνα πάντες κατευθυνθῶσιν αἰσίως» (Κοράνιον, 32, 1-2, Μετάφρ. Γ. Πεντάκη). «Τὸ Κοράνιον τοῦτο εἶναι ἀποκάλυψις τοῦ Κυρίου τοῦ σύμπαντος κόσμου» (26, 192). Ἡ μεταγενέστερη ἰσλαμικὴ θεολογία ἀνέπτυξε τό Δόγμα ὅτι τό Κοράνιο εἶναι αἰώνιο καὶ ἀδημιούργητο. Τό συγκεκριμένο βιβλίο, ποῦ δόθηκε

←
Σελίδα χειρογράφου τοῦ «Κορανίου» (19ου καὶ 20οῦ κεφαλαίου), σέ γραφή νασκί, ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, 14ος αἰ. (Φωτ. ἀπὸ Ε.Ε.Ε.).

στούς ανθρώπους, θεωρείται απλῶς αντίγραφο τοῦ οὐράνιου προτύπου, τό ὁποῖο στήν Ἰσλαμική ὁρολογία ἀποκαλεῖται «μήτηρ τῆς Βίβλου», «καλῶς διατηρουμένη πλάξ». Τό οὐράνιο αὐτό πρωτότυπο βρίσκεται πάντοτε ἐνώπιον τοῦ Ἀλλάχ.

Ἱστορία τοῦ κειμένου

Ὁ Μωάμεθ ἐπιδίωξε ἀπό τήν ἀρχή νά ὑψώσει τό κήρυγμά του στό ἐπίπεδο τῶν ἀνεπτυγμένων θρησκειῶν, τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τῶν θεμελιωμένων σέ ἱερά κείμενα, «τῶν θρησκειῶν τῆς Βίβλου». Κοντά του εἶχε γραφεῖς, οἱ ὁποῖοι κατέγραφαν τίς προφητεῖες του. Πολλά τμήματα τῶν κηρυγμάτων του, πού ἔγιναν στά εἰκοσιδυόμισι χρόνια τῆς δράσης του (610-632 μ.Χ.), διατηρήθηκαν στή μνήμη καί τήν καρδιά τῶν ὁπαδῶν του καί πολλοί τά γνώριζαν ἀπ' ἔξω. Μετά τόν θάνατο τοῦ Προφήτη, ὁ διάδοχός του Ἀμποῦ Μπάκρ (Abū Bakr), πρῶτος Χαλίφης (632-634 μ.Χ.) τοῦ Ἰσλαμικοῦ κράτους, ἐνδιαφέρθηκε γιά τήν περισυλλογή τῶν προφητειῶν τοῦ Μωάμεθ. Ἐνας ἀπό τούς γραμματεῖς τοῦ Προφήτη, σύμφωνα μέ τήν παράδοση ὁ Zāid ibn Ṭhābit, παρέδωσε στόν Χαλίφη ὅλο τό ὕλικο, τό ὁποῖο εἶχε συγκεντρώσει ἀπό τά κηρύγματα τοῦ Μωάμεθ, καί ὁ Χαλίφης τό ἐμπιστεύτηκε στή Χάφσα (Ḥāfīzah), μία ἀπό τίς χήρες τοῦ Προφήτη, θυγατέρα τοῦ Ὁμάρ ('Umar). Στήν περίοδο τῆς χαλιφείας τοῦ τελευταίου (634-644 μ.Χ.), κυκλοφοροῦσαν 4 διαφορετικές ἐκδόσεις τοῦ Κορανίου. Γιά νά ἀποφευχθοῦν οἱ συγχύσεις, ὁ τρίτος Χαλίφης, ὁ Ὁθμάν ('Uthmān, 644-656 μ.Χ.), ἀνέθεσε σέ ἐπιτροπή νά συγκεντρώσει ὅσα κείμενα ὑπῆρχαν ἀπό τίς διδασκαλίες τοῦ Μωάμεθ, νά ἐπιλέξει ἀνάμεσα στίς διάφορες μορφές καί νά διαμορφώσει ἕνα αὐθεντικό κείμενο. Μετά τό τέλος τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐπιτροπῆς, ἕνα μόνο κείμενο ἀναγνωρίστηκε ὡς αὐθεντικό καί δόθηκε ἐντολή νά καταστραφεῖ κάθε ἄλλη γραφή ἢ παραλλαγή. Ἡ μονολιθικότητα, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τό Ἰσλάμ, εἶχε καί σ' αὐτή τήν περίπτωση τήν ἀπόλυτη ἔκφρασή της. Ἐνας Θεός, ἕνας Προφήτης,

Ένας Χαλίφης, ένα ιερό βιβλίο, ένα αυθεντικό κείμενό του. Σύμφωνα με μία παράδοση, ο Ζαΐντ διαμόρφωσε και άλλη συλλογή, για να λύσει τις διαφορές των κειμένων που χρησιμοποιούσαν οι μουσουλμάνοι της Συρίας και της Βαβυλωνίας· διότι η ένιαία μορφή του Κορανίου δεν έγινε δεκτή χωρίς αντιρρήσεις. Οι κάτοικοι της Κούφα στη διάρκεια της 1ης χιλιετίας διατήρησαν δική τους γραφή. Τελικά πάντως επικράτησε το κείμενο που είχε διαμορφωθεί από την επιτροπή.

Υποστηρίχθηκε (από τον J. Barton) η άποψη, ότι ο ίδιος ο Μωάμεθ επικύρωσε και άφησε ένα πλήρες ιερό βιβλίο· οι μουσουλμάνοι όμως νομικοί, για να έχουν μεγαλύτερη άνεση στις αποφάσεις τους, επινόησαν την υπόθεση περί διαφόρων κειμένων και τη μνημονευθείσα παράδοση περί Όθμάν. Μιά άλλη θεωρία (του J. Wansbrough) ισχυρίζεται ότι το τελικό κείμενο του Κορανίου διαμορφώθηκε μόλις τον 3ο Ισλαμικό αιώνα, δεδομένου ότι η προηγούμενη περίοδος ήταν πολύ ρευστή για να υπάρξουν ομόθυμες συμφωνίες σχετικά με το ιερό κείμενο. Η προχρονολόγηση στην περίοδο του Όθμάν επινόηθηκε για να δοθεί περισσότερο κύρος στο κείμενο που τελικά υιοθετήθηκε. Καμιά όμως από τις επαναστατικές αυτές υποθέσεις δεν έχει γίνει ως τώρα ευρύτερα αποδεκτή από τους ερευνητές.

Διαίρεση - Μορφή

Τό Κοράνιο είναι ένα βιβλίο μεσαίου μεγέθους. Περιέχει 99.464 λέξεις, αποτελούμενες συνολικά από 330.110 γράμματα. Διαιρείται σε 114 κεφάλαια, τα όποια εκτείνονται σε 6.226 στίχους (āyāt). Στο πρωτότυπο αραβικό, κάθε κεφάλαιο (σούρα - sūra = σκαλοπάτι) είναι γνωστό με ένα όνομα, έναν τίτλο: 'Η Έναρξις, 'Ο Οίκος Έμράν, 'Η Τράπεζα, Οί Ποιηταί, 'Η Μαριάμ κ.λπ. 'Η δυτική επιστήμη έγκαινίασε την αρίθμηση των κεφαλαίων σύμφωνα με τη σειρά την όποία έχουν στο παραδεδομένο επίσημο κείμενο. Τό μέγεθος των κεφαλαίων ποικίλλει· τό μεγαλύτερο ('Η Βούς, τό 2ο) έχει 286 στίχους, ενώ τά τρία

Ἐν ὀνόματι
τοῦ οἰκτίρμονος
καὶ ἐλεήμονος Θεοῦ.

μικρότερα (Ἡ Δεΐλη, 103ο, Τὸ Κάου-
θερ, 108ο, Ἡ Ἐπικουρία, 110ο), μό-
νο 3. Ἐπίσης οἱ στίχοι δέν ἔχουν τὴν
ἴδια ἔκταση· ὁρισμένοι ἀποτελοῦνται
ἀπὸ 2 μόνο λέξεις, ἐνῶ ἄλλοι ἀπὸ
πολλές δεκάδες. Ἡ διαίρεση τῶν στί-
χων βασίζεται συνήθως στὸν ρυθμὸ
τοῦ ἀραβικοῦ κειμένου. Ἡ κατάτα-
ξη τῶν κεφαλαίων ἔχει γίνεи κατὰ κα-
νὸνα μέ βάση τὴν ἔκτασή τους· προη-
γοῦνται τὰ ἐκτενέστερα καὶ ἀκολου-
θοῦν τὰ βραχύτερα. Οἱ σύντομες σοῦ-

ρες παρουσιάζουν συνήθως ἐνότητα θέματος, ἐνῶ οἱ μεγάλες
περιλαμβάνουν σειρές μικροτέρων προφητειῶν, μέ ποικίλο ὅ-
φος, περιεχόμενο καὶ τόνο. Τό 1ο κεφάλαιο, ἡ Ἐναρξίς, εἶναι
μιά σοῦρα μικρή καὶ ἔχει τὴ θέση προλόγου. Ἡ σημασία καὶ ἡ
χρήση τῆς ἀντιστοιχοῦν στή χριστιανική «Κυριακή προσευχή».
Ἐπαναλαμβάνεται τουλάχιστο 2 φορές σέ κάθε προσευχή τῶν
μουσουλμάνων. Σέ ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ Κορανίου (ἐκτός τοῦ
9ου: Ἡ Μετάνοια) προηγεῖται σταθερά ὁ εἰσαγωγικός στίχος:
«Ἐν ὀνόματι τοῦ οἰκτίρμονος καὶ ἐλεήμονος Θεοῦ».

Τό Κοράνιο περιέχει παραινήσεις, ἀποφθέγματα, ἱστορίες,
τρεῖς μορφές πού συχνά συμπλέκονται. Τό κείμενο ἐμφανίζε-
ται σέ πολλά σημεία ἐλλιπές, σκοτεινὸ, μέ πολλές ἐπαναλήψεις.
Τό ἀραβικὸ πρωτότυπο, γραμμένο σέ λόγο ρυθμικὸ, ἐπιβλητι-
κὸ, διακρίνεται γιὰ τὸν ιδιότυπο δυναμισμό του, ἐνῶ ἡ μουσικό-
τητα αὐτὴ τοῦ κειμένου ἀτονεῖ στή μετάφραση σέ ἄλλες γλῶσ-
σες. Οἱ ἀρχαιότερες σοῦρες διακρίνονται γιὰ ποιητικὴ ἔμπνευ-
ση, θέρμη, παραστατικότητα καὶ πυκνότητα τῶν θρησκευτικῶν
ἐννοιῶν. Ἀντιστοιχοῦν στήν ἀνοιξη τῆς προφητικῆς δράσεως
τοῦ Μωάμεθ, ὅταν στή Μέκκα ἀγωνιζόταν γιὰ τὴν ἀνατροπὴ
τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ κατεστημένου. Οἱ μεταγενέ-
στερες, πού κατὰ κανὸνα ἀνήκουν στήν περίοδο τῆς Μεδίνας,
ἐκφράζουν τὴν ἐποχὴ πού ὁ Μωάμεθ ἦταν συγχρόνως καὶ πο-

λιτικός ήγέτης, υποχρεωμένος νά καθορίζει τόν ρυθμό τῆς ζωῆς τῶν ὑπηκόων του. Πρὸς διευκόλυνση τῆς λατρευτικῆς χρήσεως τὸ Κοράνιο χωρίζεται σέ 30 ἴσα μέρη. Διαβάζοντας ὁ πιστὸς κάθε μέρα ἓνα τμήμα συμπληρώνει τὴν ἀνάγνωση ὁλόκληρου τοῦ κειμένου σ' ἓνα περίπου μήνα. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη διαίρεση, σέ 7 μέρη, γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀπαγγελίας σέ μία ἐβδομάδα. Ἡ καθημερινὴ ἀνάγνωση τοῦ ἱεροῦ βιβλίου ἀνήκει στὶς υποχρεώσεις τοῦ μουσουλμάνου. (Γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Κορανίου βλ. μελέτη Ἰσλάμ.)

Χρονολόγηση

Ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ, ἡ ὁποία ἀναπτύχθηκε ἀπὸ Εὐρωπαίους ἐρευνητές, ἔδειξε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν διαφόρων κεφαλαίων τοῦ Κορανίου. (Αποφασιστικὴ ὑπῆρξε ἡ ἐργασία τοῦ Nöldeke καὶ στὴ συνέχεια τῶν Bell, Blachère κ.ἄ.) Συνήθως διακρίνονται τέσσερις βασικὲς περίοδοι τῶν προφητειῶν τοῦ Μωάμεθ. Ἡ πρώτη (σύμφωνα μέ τὸν Nöldeke) ἐκτείνεται στὰ τέσσερα ἀφετηριακὰ χρόνια τῆς δράσεώς του (610-614 μ.Χ.). Σ' αὐτὴν τοποθετοῦνται 48 σοῦρες, οἱ παλαιότερες, πού διακρίνονται γιὰ τὸ πάθος, τὴν ποιητικὴ χάρη καὶ πρωτοτυπία τους. (Ἀρχαιότερες θεωροῦνται οἱ: Θρόμβος αἵματος, 96· Ὁ Κεκαλυμμένος διὰ μανδύου, 74· Ἡ Ἀπώλεια, 111. Στὴν περίοδο αὕτὴ ἀνήκει καὶ ἡ 1η σοῦρα, Ἡ Ἐναρξίς.) Ἡ δευτέρη περίοδος περιλαμβάνει τὸ 5ο καὶ τὸ 6ο ἔτος τοῦ κηρύγματος τοῦ προφήτη στὴ Μέκκα (614-615 μ.Χ.) καὶ συνήθως σ' αὐτὴν κατατάσσονται 21 σοῦρες (ἀνάμεσα σ' αὐτές: Ἡ Σελήνη, 54· Αἱ Τάξεις, 37· Ὁ Νῶε, 71). Ἡ τρίτη περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ 7ο ἔτος ὡς τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὴ Μέκκα (615-622 μ.Χ.) καὶ σ' αὐτὴν ἐντάσσονται 21 σοῦρες (μεταξὺ τῶν ὁποίων: Ἡ Λατρεία, 32· Οἱ Ἑλλήνες, 30). Ἡ τέταρτη περίοδος ταυτίζεται μέ τὴ δεκαετία τῆς Μεδίνας (622-632 μ.Χ.) καὶ σ' αὐτὴν κατατάσσονται 24 κεφάλαια (μεταξὺ τῶν ὁποίων: Ἡ Βοῦς, 2· Ὁ Μωάμεθ, 47· καὶ τελευταῖες θεωροῦνται: Ἡ Μετάνοια, 9· Ἡ Τράπεζα, 5).

Ἐκδόσεις - Ὑπομνήματα - Μεταφράσεις

Ἀρτιότερη ἔκδοση τοῦ πρωτοτύπου ἀραβικοῦ Κορανίου θεωρεῖται ἡ ἐπίσημη αἰγυπτιακή, ἡ ὁποία ἐπανεκδόθηκε ἐπανειλημμένως: Al-Mushāf al-sharīf, Matbaʿa al-Amīriyya, Cairo 1344/1925. Γιά τήν ἐπιστημονική ἔρευνα θεμελιώδης παραμένει ἡ τοῦ G. Flügel, *Corani textus arabicus*, Lipsiae 1834. Γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ Κορανίου ἀναπτύχθηκε μιά ἐκτεταμένη φιλολογία, γνωστή ὡς tafsīr (ἀπό τό ρῆμα fassara = ἐξηγῶ, ὑπομνηματίζω), ἡ ὁποία ἐπηρέασε βαθύτατα τήν ἰσλαμική θρησκευτικότητα. Ἰδιαίτερη ἀξία ἔχουν γιά τοὺς σουννίτες ἡ ταφσίρ τοῦ al-Badāwī (3ος αἰ.), καί κυρίως ἡ ταφσίρ τοῦ al-Tabarī. Οἱ σήιτες ἀκολουθοῦν ἄλλες ἀρχές στήν ἐρμηνεία τοῦ Κορανίου· ὁ αὐθεντικότερος ἐξηγητής του εἶναι γι' αὐτοὺς ὁ ζῶν ἱμām. Ἀπό τό τέλος τοῦ προηγούμενου αἰῶνα Ἴνδοι μουσουλμάνοι δημοσίευσαν στήν ἀγγλική γλῶσσα διάφορα ὑπομνήματα στό Κοράνιο. Μερικά θεωρήθηκαν πολύ φιλελεύθερα καί προκάλεσαν τήν ὀργή τῶν συντηρητικῶν μουσουλμάνων, ἐνῶ ἄλλα (π.χ. τοῦ A. Yūsuf ʿAlī, *The Holy Qurʾān*, 1-3, Lahore 1938³, ἀνατύπ. Beirut 1968), ἔγιναν εὐρύτερα ἀποδεκτά.

Ὅλοι οἱ ἰσλαμικοὶ λαοί, ἀνεξαρτήτως ἐθνικότητας, χρησιμοποιοῦν στή λατρεία τό ἀραβικό πρωτότυπο. Ἡ βεβαιότητα ὅτι τό Κοράνιο εἶναι αὐτός ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἀνέστειλε ἐπὶ αἰῶνες τή μετάφρασή του σέ ἄλλες γλῶσσες μέ πρωτοβουλία τῶν μουσουλμάνων. Στήν ἐποχή μας, ἐκεῖνοι πού κυρίως προώθησαν τίς μεταφράσεις, γιά προπαγανδιστικούς σκοποὺς, ἦταν οἱ Ἀχμαντίγια. Τό Κοράνιο εἶναι ἀπό τά πιο δύσκολα στή μετάφρασή τους κείμενα. Μετάφραση πολλῶν τμημάτων του καί ἀνάλυσή του γιά πρώτη φορά ἔγινε στήν ἐλληνική γλῶσσα τόν 9ο μ.Χ. αἰ. ἀπό τόν Νικήτα Βυζάντιο. Ἡ πρώτη λατινική μετάφραση ὁλόκληρου τοῦ Κορανίου πραγματοποιήθηκε τό 1143 μ.Χ., ἀπό τόν Ἀγγλο Robert Retines καί ἓνα Σαρακηνό ὀνόματι Μωάμεθ, γιά τή μονή τοῦ Clugny, μέ τήν παρότρυνση καί συμπαράσταση τοῦ Ἡγουμένου τῆς Πέτρου τοῦ Σεβαστοῦ. Ἐκδόθηκε ὁμως μετά ἀπό 4 αἰῶνες, τό 1543, στή Βασιλεία. Ἀπό αὐτό τό

λατινικό κείμενο έγιναν οι πρώτες μεταφράσεις στα ιταλικά, γερμανικά και όλλανδικά. Τούς τρεις τελευταίους αιώνες εκδόθηκαν πολλές μεταφράσεις σε ευρωπαϊκές γλώσσες: Αγγλικά, τών: Sale, 1734· J.M. Rodwell, 1861, 1909, 1971· E.H. Palmer, 1880, 1928³· R. Bell, 1937-39· A.J. Arberry, 1956· N.A. Dawood, 1960· και από μουσουλμάνους: M. Pickthall, 1930· A. Yūsuf 'Alī, 1934 και Muḥammad 'Alī, 1951⁴. Ρωσικά πρωτοκυκλοφόρησε τό 1976. Γερμανικά, τών: S. Wahl, 1928· L. Ullmann, 1840· F. Rückert, 1888· M. Henning, 1901· H. Grimme, 1925· R. Parret, 1971. Γαλλικά, τών: M. Savary, 1821, 1960· M. Kazimirski, 1887², 1852· R. Blachère, 1949-50· Ed. Montet, 1958· D. Masson, 1967. Ίταλικά, τών: A. Fracassi, 1914· L. Bonelli, 1929· Vausani, 1955. Άλβανικά, τοῦ: H. Sherif Ahmeti, 1993. Μεταφράσεις έχουν ἐπίσης κυκλοφορήσει σε ασιατικές γλώσσες (περσική, τουρκική, οὐρντού, ταμίλ, Βεγγάλης, κινεζική κ.ἄ.) και σε μερικές αφρικανικές. Σήμερα υπάρχουν αποδόσεις τοῦ Κορανίου σ' ὅλες σχεδόν τίς γλώσσες πού ὁμιλοῦνται ἀπό μουσουλμανικούς λαούς. Συνήθως δημοσιεύονται παράλληλα μέ τό ἀραβικό πρωτότυπο. Σέ ἀρκετές περιπτώσεις αποτελοῦν μόνο ἀδρές ἐπεξηγήσεις του. Πολλές βασικές κορανικές λέξεις έχουν υιοθετηθεῖ αὐτούσιες και ἐνσωματωθεῖ στίς ἄλλες γλώσσες. Ἡ φιλοδοξία κάθε μορφωμένου μουσουλμάνου παραμένει νά διαβάσει τό Κοράνιο στό πρωτότυπο. Στα ἑλληνικά μεταφράστηκε ὁλόκληρο τό Κοράνιο ἀπό τόν Γεράσιμο Πεντάκη, στό τέλος τοῦ 19ου αἰ., δημοσιεύθηκε σέ 2η, ἀναθεωρημένη ἐκδοση τό 1886 και ἀργότερα, τό 1928, ἀπό τόν Ἐλευθερουδάκη. Στή δεκαετία τοῦ '70 κυκλοφόρησε στή νεοελληνική ἡ μετάφραση τῆς Μίνας Ζωγράφου-Μερναλαίου (ἐκδόσεις Δαρεμᾶ), βασισμένη, ὡς φαίνεται, σέ κάποια ἄλλη ξενόγλωσση μετάφραση. Τό 1978 ἐκδόθηκε τό Ἱερό Κοράνιο, ἀραβικά και ἑλληνικά μέ δαπάνη Ι.Σ. Λάτση (ἐκτός ἐμπορίου). Τῇ νεοελληνική ἀπόδοση τοῦ κειμένου ἐπιμελήθηκαν οἱ Ν. Παρασκευᾶς, Α. Νούρ και Σπ. Ἀλεξίου. Τό κείμενο αὐτό κυκλοφόρησε σέ 2η ἐκδοση τό 1987, μέ ἐπεξεργασία και διορθώσεις ἐπιτροπῆς ἑλληνιστῶν τοῦ ἰσλαμικοῦ Πανεπιστημίου ἁλ-Ἀζχαρ.

Ἐπίδραση

Τό Κοράνιο ἄσκησε ἀποφασιστική ἐπίδραση στὸν ἀραβικὸ κόσμο. Εἶναι τὸ πρῶτο γραπτὸ μνημεῖο τῆς ἀραβικῆς γλώσσας· θεωρεῖται ἡ κορυφαία ἔκφρασή της. Γενικότερα, συνιστᾷ τὴν ψυχὴ ὁλόκληρου τοῦ ἰσλαμικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ στίχοι του δεσπάζουν στὰ τεμένη, σέ κάθε χώρῳ λατρείας. Γιά τὸν μουσουλμάνο, τὸ Κοράνιο εἶναι ἡ βάση τῆς δογματικῆς, τῆς ἠθικῆς, τῆς νομοθεσίας, ἡ περιληψὴ τῆς ἱερᾶς ἱστορίας, ὁ ὁδηγός, ὁ καθημερινὸς σύμβουλός του, τὸ «φῶς». Τό Ἰσλάμ εἶναι ἡ κατεξοχήν θρησκεία τῆς γραφικῆς ἀποκαλύψεως καὶ οἱ ὁπαδοὶ του ἔχουν προσκολληθεῖ στὸ γράμμα τοῦ ἱεροῦ βιβλίου, ἐφόσον τὸ Κοράνιο εἶναι γι' αὐτοὺς ὁ ἴδιος ὁ λόγος τοῦ Ἀλλάχ. Καί μόνο ἡ ἀπαγγελία στίχων του ὁδηγεῖ σέ κοινωνία μέ τὸν Θεό. Πολλοὶ μουσουλμάνοι γνωρίζουν κεφάλαια τοῦ ἱεροῦ τους βιβλίου ἀπ' ἔξω, ὀρισμένοι μάλιστα προσπαθοῦν νά τὸ ἀποστηθίσουν ὁλόκληρο. Σέ μία θρησκεία, ἡ ὁποία δέν ἔχει ἱερατεῖο, μυστήρια, ἀνεπτυγμένη λειτουργικὴ ζωή, ἡ ὁποία ἀποφεύγει κάθε ἀπεικόνιση τοῦ Θεοῦ, τὸ Κοράνιο ἔχει καταστεῖ τὸ μόνο αἰσθητὸ σύμβολο καὶ σημεῖο τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

Ἑλληνικὲς μεταφράσεις:

Μιμλῆ, Λ., *Τὸ Ἱερό Κοράνιο*, ἀραβικά καὶ ἑλληνικά, Ἑταιρεία Περὶ τῶν Ἀθῆναι 1978. Ἐκδόσεις Κάκτος, Ἀθήνα 1980.
Πεντάκη, Γ.Ι., *Τὸ Κοράνιον*, Ἐλευθερουδάκης, Ἀθήνα 1928².

Εἰδικὲς μελέτες:

Adams, C.J., «Qur'ān», *The Encyclopaedia of Religion* 12 (1987), σσ. 156-176.
Bell, R., *Introduction to the Qur'ān*, Edinburgh 1953.
Blachère, R., *Introduction au Coran*, Paris 1947.
Bull, F., «Al-Kur'ān», *Shorter Encyclopaedia of Islam* (1961) σσ. 273-286.

- Draz, M.A., *Initiation au Coran*, Paris 1951.
- Gätje, H., *Koran und Koran Exegese*, Zürich 1971.
- Goldziher, I., *Die Richtungen der islamischen Koran Auslegung*, Leiden 1920.
επανέκδ. 1970.
- Jeffery, A., *The Qur'an as Scripture*, New York 1952.
- Nöldeke, T.H., *Geschichte des Korans*, 1-2, Göttingen 1860 (νεότερη έκδ. σέ
1 τόμο, Hildesheim 1961).
- Nur, A., *Τό Κοράνιον καί τό Βυζάντιον*, Ἀθήνα 1970.
- Rahman, F., *Major Themes of the Qur'an*, Chicago 1980.
- Wansbrough, J., *Quranic Studies*, Oxford 1977.

(1992)

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Cook, M., *The Koran: A very Short Introduction*, Oxford University Press,
Oxford 2000.
- Hawting, G.R. and Shareef, A.-K.A., *Approaches to the Qur'an*, Routledge,
London 1995.
- Kassis, H., *A Concordance of the Koran*, University of California Press, Ber-
keley 1983.
- Mir, M., *Dictionary of Qur'anic Terms and Concepts*, Garland Publ., New
York 1987.
- Rippin, A., *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an*,
Clarendon, Oxford 1988.
- Sells, M.A., *Approaching the Qur'an: The Early Revelations*, White Cloud
Press, Ashland, OR 1999.
- Warraq Ibn (ed.), *The Origins of the Koran. Classic Essays on Islam's Holy
Book*, Prometheus Books, New York 1998.
- Wheeler, B.M., *Prophets in the Qur'an. An Introduction to the Qur'an and
Muslim Exegesis*, Continuum, London - New York 2002.
- Yusuf A., *The Meaning of the Holy Qur'an*, 6th ed. revd., Amana Publ.,
Beltsville, MD 1989.

(βλ. επίσης Ἰσλάμ - Βιβλιογραφία)

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΣΗΜΕΡΑ

*‘Η συμβολή τους στην ανάπτυξη
κοινῶς ἀποδεκτῶν ἀξιών*

Τά γεγονότα, τὰ ὅποια μέ ἱλιγγιώδη ταχύτητα ἐξελίσσονται μετὰ τὴν 11η Σεπτεμβρίου τοῦ 2001, ἔχουν ὀδηγήσει τίς σχέσεις χριστιανῶν καί μουσουλμάνων σέ μιά ἐπικίνδυνη ἐμπλοκή. Ὅρισμένοι μουσουλμάνοι προσπαθοῦν νά ἐπιστρατεύσουν τὴν πνευματικὴ δύναμη ποὺ προσφέρει τό θρησκευτικὸ συναίσθημα μέ συνθήματα ποὺ ἀντλοῦν ἀπὸ τό Κοράνιο καί καταφεύγουν στίς γνωστὲς ἐκκλήσεις γιὰ «ιερό πόλεμο», πρὸς προστασία τοῦ Ἰσλάμ καί δόξα τοῦ Ἀλλάχ. Ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς εἶναι ὑπαρκτός καί μοιάζει μέ πυρκαγιά σέ δάσος, μέ δυνατό ἀνεμο. Δέν ὑφίσταται βεβαίως ἓνα ἐνιαῖο Ἰσλάμ, ὅπως ἀντίστοιχα δέν ἔχουμε ἓναν ἐνιαῖο Χριστιανισμό. Συγχρόνως διακεκριμένοι μουσουλμάνοι στοχαστές καί ἡγέτες μέ σαφὴ ἐπιρροή στὸν μουσουλμανικὸ κόσμο καταδίκασαν ἀνεπιφύλακτα τὴ μέθοδο τῆς τρομοκρατίας καί τόνισαν ὅτι αὐτὴ δέν μπορεῖ νά χαρακτηρισθεῖ ὡς jihad, «ιερός πόλεμος». Ταυτοχρόνως ὁμως ζήτησαν ἐπίμονα νά καταδικασθεῖ καί ἡ τρομοκρατία ποὺ ἀσκεῖται μέ διαφορετικὲς μεθόδους σέ ἄλλα μέτωπα.

Πρέπει πάντως ὅλοι νά συμβάλουμε, στό μέτρο τῶν δυνατοτήτων μας, γιὰ νά μὴν προχωρήσει περαιτέρω ἡ σύγχυση. Ἡ τρομοκρατία δέν μπορεῖ νά ἐκπροσωπεῖ κανένα πολιτισμό. Συνιστᾷ τὴν ἄρνησή του καί τὴν ἐπάνοδο στὴν νοοτροπία τῆς ζούγκλας. Καί κυρίως δέν ἐπιτρέπεται νά ἀφήσουμε τὴ θρησκεία νά ἐμπλακεῖ στὰ γρανάζια τῆς τρομοκρατίας καί νά τροφοδοτή-

σει τή σύγκρουση. Πιστεύω καί τό ἐπαναλαμβάνω ὅτι ἡ χρήση τῆς βίας ἐν ὀνόματι τῆς θρησκείας βιάζει τήν οὐσία τῆς θρησκείας.

Μέσα σ' αὐτή τήν προοπτική καί μ' αὐτή τή διάθεση ἀξίζει νά δοῦμε, πῶς χριστιανοί καί μουσουλμάνοι στόν εὐρωπαϊκό χώρο θά ἀνταποκριθοῦμε στόν ρόλο μας ὡς πολιτῶν τῆς ἐνιαίας Εὐρώπης. Σέ ποιά σημεῖα θά μπορούσαμε νά συμβάλουμε ἀπό κοινού, μέ ὅλους βεβαίως τούς περιορισμούς τούς ὁποίους καθορίζει τό γεγονός ὅτι ἀνήκουμε σέ διαφορετικά θρησκευτικά συστήματα. Σ' αὐτή τήν κατεύθυνση θά κινηθεῖ ἡ συνέχεια τῶν σχέσεών μας.

Α'

Η ΣΥΝΤΗΡΕΣΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Συνοπτική ἀναφορά βασικῶν δεδομένων

Τό ποσοστό τῶν μουσουλμάνων στόν σύγχρονο εὐρωπαϊκό πληθυσμό δέν εἶναι ἐξακριβωμένο. Ἀλλά, μολονότι δέν ὑπάρχουν ἀκριβεῖς στατιστικές, οἱ μουσουλμάνοι ὑπολογίζονται κατὰ προσέγγιση σέ 20 ὡς 24 ἑκατομμύρια σέ ὅλη τή γηραιά ἡπειρο, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς Ρωσίας. Στή Δυτική Εὐρώπη ὁ ἀριθμός τους πιθανῶς φθάνει τά 12 ἑκατομμύρια. Ἡ παρουσία μουσουλμάνων στήν Εὐρώπη δέν εἶναι κάτι νέο. Πολύ σύντομα μετά τή γένεση τοῦ Ἰσλάμ, ἡ θρησκεία αὐτή πέρασε στήν Ἰσπανία, στή Σικελία καί στή νότια Ἰταλία. Καί ὅταν ἀργότερα οἱ Νορμανδοί καί οἱ Ἰσπανοί ἀπομάχυναν τούς μουσουλμάνους, ἰσλαμικές κοινότητες στερεώθηκαν σέ ἄλλα μέρη τῆς Εὐρώπης: γύρω στά σύνορα Πολωνίας καί Οὐκρανίας, στή Ρωσία (π.χ. οἱ Τάταροι), στά Βαλκάνια οἱ πληθυσμοί πού ἐξισλαμίσθηκαν κατὰ τήν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ Βοσνία καί ἡ Ἀλβανία παραμένουν χαρακτηριστικό παράδειγμα. Τό Ἰσλάμ δεσπόζει στήν Εὐρωπαϊκή Τουρκία, ἐνῶ σημαντικό ποσοστό ὑπάρχει στή Βουλγαρία, μικρότερο δέ στήν Κύπρο καί στήν Ἑλλάδα.

Ειδικότερα για την 'Αλβανία, θέλω να παρατηρήσω ότι δεν είναι σαφή τά ποσοστά μουσουλμάνων και χριστιανών. Σύμφωνα με την τελευταία επίσημη στατιστική, προερχόμενη από την εποχή του Β' παγκοσμίου πολέμου (1942), οι μουσουλμάνοι συννίτες έφθαναν τό 54,17%, οι μπεκτασί μουσουλμάνοι τό 14,83%, οι όρθόδοξοι χριστιανοί τό 20,7% και οι ρωμαιοκαθολικοί τό 10,3%. Σέ συνάντησή του μέ τόν Στάλιν, ό Έμβέρ Χότζα, όταν ρωτήθηκε για τό ποσοστό τών όρθοδόξων, ανέφερε ότι κυμαίνεται μεταξύ 30 και 35%. Στη στατιστική πού έγινε στή χώρα τό 2001, ή κυβέρνηση δέν έθεσε τό περί θρησκείας έρώτημα. Γενικά, τό 'Ισλάμ στήν 'Αλβανία έχει παραμείνει ήπιο και ή θρησκευτική συνύπαρξη άποτελεί ένα θετικό φαινόμενο τής σημερινής άλβανικής κοινωνίας. Στίς περιοχές τού Κοσσυφοπεδίου και τού Τέτοβου οι Άλβανοί – κατ' άντιπαράθεση πρός τούς σλαβικούς πληθυσμούς– έχουν συσπειρωθεί γύρω άπό τό 'Ισλάμ. Άλλά βεβαίως και εκεί, ή μακροχρόνια άντιθρησκευτική προπαγάνδα έχει επιδράσει σοβαρά στόν πληθυσμό. Ένα στοιχείο πού πρέπει ιδιαιτέρως νά έπισημανθεί, τόσο για την 'Αλβανία όσο και για άλλες περιοχές τών Βαλκανίων, είναι ότι επί μισό αιώνα είχε επικρατήσει σ' αυτές τό άθεϊστικό σύστημα, πράγμα τό όποιο προσέθεσε στό σημερινό θρησκευτικό σκηνικό και άλλες, άτυπες ομάδες, τούς άδιάφορους, τούς άθρησκους.

Ός πρός την παρουσία τών μουσουλμάνων στή Δυτική Εύρώπη, λέγεται ότι στή Γαλλία υπάρχουν 3.500.000-4.000.000 μουσουλμάνοι (μερικοί μιλούν για 5 έκατομμύρια): στή Γερμανία 2.500.000 και στή Βρετανία 1.750.000. Υπολογίζονται 500.000 μουσουλμάνοι στήν 'Ολλανδία και 300.000 στό Βέλγιο. Στήν 'Ιταλία υπάρχουν 500.000 μουσουλμάνοι (όρισμένες πηγές τούς άνεβάζουν σέ ένα έκατομμύριο). Στήν 'Ισπανία 200.000*.

* Ένδιαφέρουσα είναι ή καταγωγή τών μουσουλμανικών κοινοτήτων στήν Εύρώπη. Στή Γαλλία δεσπόζουν οι Βορειοαφρικανοί, οι περισσότεροι άλγερινής καταγωγής. Υπάρχουν ακόμα μουσουλμάνοι άπό τή Δυτική

Ἡ ποικιλία καταγωγῆς τῶν μουσουλμανικῶν κοινοτήτων στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο δὲν ἐπιτρέπει τὴν κατὰ βάθος ἐνότητά τους, τουλάχιστον πρὸς τὸ παρόν. Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ ἓνα εὐρωπαϊκὸ Ἰσλάμ μὲ ἐνιαῖες κατευθύνσεις. Οἱ μουσουλμάνοι τῆς Δυτ. Εὐρώπης στὴν πλειοψηφία τους εἶναι ἐργάτες μὲ ἀβέβαια ἐπαγγέλματα, ἐνῶ πολλοὶ νέοι μουσουλμάνοι εἶναι ἀνεργοί. Ἐντούτοις, ἀρκετοὶ ἔχουν δημιουργήσει τὶς δικές τους ἐπιχειρήσεις, καφενεῖα, ἐστιατόρια, ἐνῶ ὑπάρχουν ἐπίσης ἐπιστήμονες, γιατροὶ ἀπὸ τὴ Βόρειο Ἀφρική ἢ τὴ Μέση Ἀνατολή, δημοσιογράφοι καὶ δάσκαλοι. Καθὼς οἱ νεότερες γενεές ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὴν ὑψηλότερη ἐκπαίδευση τῆς Εὐρώπης, ὁ ἀριθμὸς τῶν μορφωμένων αὐξάνει. Οἱ συγκεκρωμένοι μουσουλμανικοὶ πληθυσμοὶ συνδέονται μὲ τὶς χῶρες τῆς καταγωγῆς τους, ἐπηρεάζονται καὶ ἐπηρεάζουν σὲ διάφορο βαθμὸ τὶς

Ἀφρική: Σενεγάλοι, Καλί· ἐπίσης Τοῦρκοι. Στὴ Γερμανία οἱ μουσουλμάνοι προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν Τουρκία, ἀλλὰ καὶ ἀρκετοὶ ἀπὸ τὸ Ἰράν. Στὴ Βρετανία πολλοὶ μουσουλμάνοι ἦλθαν ἀπὸ τὴν Ἰνδία καὶ τὴν Ἰνδονήσια. Τὴν εἰκόνα συμπληρώνουν ἀρκετοὶ Τουρκοκύπριοι, καθὼς καὶ Ἀραβες ποὺ ζοῦν στὸ Λονδίνο. Στὴν Ὀλλανδία οἱ μουσουλμάνοι προέρχονται ἀπὸ τὶς ἄλλοτε ἀποικίες, κατὰ πλειοψηφία εἶναι Ἰνδονήσιοι Ρουρινάμ, ἀλλὰ ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρκετοὶ Μαροκινοὶ καὶ Τοῦρκοι. Οἱ δύο τελευταῖες ὁμάδες συναντῶνται ἐπίσης στὸ Βέλγιο καὶ στὸ Λουξεμβούργο, ποὺ εἶναι ἡ εὐρωπαϊκὴ χώρα μὲ τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ξένων κατοίκων. Στὴν Ἰσπανία ὁ μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς εἶναι κυρίως Μαροκινοί. Ὑπάρχουν ἐπίσης σπουδαστές ἀπὸ τὴ Μέση Ἀνατολή. Στὴν Ἰταλία οἱ μουσουλμάνοι προέρχονται ἀπὸ διάφορες χῶρες: Αἴγυπτο, Τυνησία, Σομαλία, Ἐρυθραία καὶ πρόσφατα Ἀλβανία.

Στὴ Γαλλία καὶ στὴ Βρετανία πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους ἔχουν λάβει τὴν ὑπηκοότητα τῆς χώρας ὅπου εἶναι ἐγκατεστημένοι. Στὴ Γερμανία, λέγεται ὅτι μόνο σὲ 100.000 μουσουλμάνους ἔχει δοθεῖ ἡ γερμανικὴ ὑπηκοότητα. Στὸ μωσαϊκὸ αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἐκούσια μεταστράφηκαν στὸ Ἰσλάμ. Δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἀκριβεῖς ἀριθμοὶ γι' αὐτούς. Γνωστὸ πάντως εἶναι ὅτι σὲ πολλοὺς μουσουλμανικοὺς ὁργανισμοὺς ἔχουν σημαντικὸ ρόλο.

πατρίδες τους. Γενικότερα αποτελούν ένα τμήμα του παγκοσμίου Ισλάμ, αυτή δέ τη στιγμή εκπροσωπούν μία ήπια έκφρασή του.

Μετά τη συνοπτική αυτή ενημέρωση θά επιχειρήσουμε νά προσεγγίσουμε τό θέμα μας μέ τέτοιο τρόπο, ώστε, εάν μουσουλμάνοι διάβαζαν τό κείμενο, νά είχαν τή δυνατότητα, στή γενική θεώρηση, νά υιοθετήσουν τίς θέσεις πού πολύ συνοπτικά προτείνονται.

Κάτι πού ιδιαίτερα πρέπει νά προσεχθεῖ, όταν μιλοῦμε γιά τή συμβολή στήν ανάπτυξη κοινῶς αποδεκτῶν ἀξιών, εἶναι τό γεγονός ὅτι στή σημερινή Εὐρώπη δέν ἔχουμε μόνο τήν πλειοψηφία τῶν χριστιανῶν καί μία μειοψηφία τῶν μουσουλμάνων. Μεγάλο τμήμα τῶν Εὐρωπαίων ἔχει ἀπομακρυνθεῖ γενικότερα ἀπό τήν πίστη σέ Θεό καί τήν ἀφοσίωση σ' ἕνα ιδιαίτερο θρησκευμα. Ἀκόμη, δέν πρέπει νά παραθεωρεῖται ὅτι, ἐκτός ἀπό τοὺς ἀδιάφορους καί τοὺς ἄθρησκους πολίτες τῆς σημερινῆς Εὐρώπης, ὑπάρχουν καί ἐκεῖνοι πού ἀκολουθοῦν ἄλλες θρησκείες. Π.χ. στή Βρετανία, Ἰνδουϊστές, σικχιστές, τζαϊνιστές· στή Γαλλία βουδδιστές ἀπό τήν Ἰνδοκίνα, ἐνῶ σέ διάφορες χῶρες ἰδρύθηκαν ἀκόμη καί θιβετιανὰ μοναστήρια. Οἱ σχέσεις λοιπόν μεταξύ χριστιανῶν καί μουσουλμάνων πρέπει νά ἐξετασθοῦν σέ ἕνα εὐρύτερο διαθρησκευτικό πλαίσιο. Δέν παύουν πάντως νά εκπροσωποῦν τίς δύο μεγαλύτερες θρησκείες μέσα στόν σύγχρονο κόσμο, πού ἐπηρεάζουν πάνω ἀπό τόν μισό πληθυσμό τῆς γῆς. Οἱ χριστιανοί ὑπολογίζονται περίπου στό 33% ἐνῶ οἱ μουσουλμάνοι στό 18% τῶν κατοίκων τοῦ πλανήτη μας.

Θρησκευτικές ἀξίες στή σύγχρονη Εὐρώπη

Σέ μία κοσμική, πλουραλιστική κοινωνία, πρωταρχική συμβολή τόσο τῶν χριστιανῶν ὅσο καί τῶν μουσουλμάνων στήν Εὐρώπη εἶναι νά ἐπισημάνουν ὅτι ἡ θρησκευτική πίστη κατέχει ζωτική σημασία στή ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Ὅτι ἡ θρησκεία δέν εἶναι ἕνα ὑποπροϊόν τῆς ἠθικῆς, λογικῆς ἢ συναισθηματικῆς ζωῆς μιᾶς κοινωνίας, ἀλλά ἀνεξάρτητο καί πρωταρχικό φαινόμενο

πού έχει σχέση με μία ειδική κατηγορία: τό 'Ιερό, τό 'Αγιο. Συνεχώς επεκτείνει τήν ανθρώπινη συνείδηση πέρα από τά στενά όρια τής βιολογικής ζωής. 'Η θρησκεία είναι μία ούσιώδης έμπειρία όλων τών ανθρώπινων κοινωνιών καί γι' αυτό δέν μπορεί ούτε νά καταπιέζεται, όπως συνέβαινε στά άθείστικά καθεστώτα, ούτε νά παραβλέπεται τελείως, όπως σέ μερικά έκκοσμικευμένα κράτη.

Ταυτόχρονα, χριστιανοί καί μουσουλμάνοι πρέπει νά προχωρήσουμε σέ τίμια αυτοκριτική καί νά παραδεχθούμε τά λάθη μας. Πολύ συχνά – όχι μόνο στό παρελθόν, αλλά καί σήμερα – ή θρησκεία έχει διαιρέσει τούς ανθρώπους καί έχει προωθήσει έχθρότητες καί αντιδικίες, ακόμα καί εθνικές εκκαθαρίσεις. Οί όπαδοί καί τών δύο θρησκειών θά πρέπει ένσυνείδητα νά απορρίψουν κάθε επιθετική πολιτική καί νά ξεπεράσουν τίς μορφές βίας πού ασκούνται στό όνομα τής θρησκείας. Χρειάζονται έντονες καί συνεχείς προσπάθειες σέ πολλά επίπεδα τής προσωπικής καί κοινωνικής ζωής, γιά νά γίνει πραγματικότητα ένα τέτοιο δράμα.

Εξάλλου, ή εκκοσμίκευση καί ή έμπρακτη άθεία στίς καπιταλιστικές κοινωνίες τής σημερινής Εύρώπης έχουν δημιουργήσει νέα πρότυπα στή ζωή τών ανθρώπων. Βλέπουμε όχι μόνο μία παντελή άδιαφορία γιά τίς θρησκευτικές αξίες, αλλά καί έναν τελείως νέο προσανατολισμό. Τό χρήμα έχει γίνει τό πρότυπο καί ή προτεραιότητα πού έπηρεάζει τόν ρυθμό όλόκληρης τής ζωής μας. Χρήμα σημαίνει δύναμη, πολυτέλεια, απολαύσεις καί κοινωνική έπιρροή. Αντί νά χρησιμεύει ως μέσο στήν ύπηρεσία τής ανθρωπότητας, τό χρήμα συχνότατα προβάλλει ως ένας ψεύτικος θεός, ένα είδωλο. Δυστυχώς, ή λατρεία αυτή του χρήματος θέτει σέ πειρασμό καί πολλούς θρησκευόμενους. Αυτό βέβαια δέν είναι καινούργιο φαινόμενο, αλλά τόσο ή 'Αγία Γραφή όσο καί τό Κοράνιο τό καταδικάζουν. Σέ συνεργασία μέ αυτή τή νέα μορφή ειδωλολατρίας δίνεται έμφαση στόν άτομικισμό καί τή θεοποίηση του έγώ.

Εντούτοις, πολλοί άνθρωποι καί στήν πιό άθρησκη κοινωνία αισθάνονται τήν ανάγκη γιά ένα υπέρτατο νόημα τής ζωής.

Ποθούν την πνευματική ταυτότητα, τη συγγνώμη, την επικοινωνία, την τελειότητα. Χρειάζονται δηλαδή μία θρησκευτική διάσταση στη ζωή τους.

Τόσο ο Χριστιανισμός όσο και το Ισλάμ απορρίπτουν τον έκκοσμιευμένο προσανατολισμό που οδηγεί τους ανθρώπους σε σύγχυση, αγωνία και μοναξιά. Η θρησκευτική εμπειρία και των δύο αυτών θεοκεντρικών θρησκειών, αποκαλύπτει τις πνευματικές δυνατότητες της ανθρωπίνης ύπαρξεως και επιμένει στην πίστη, τη λατρεία και την υπακοή στις θείκες προσαγές. Παράλληλα, εμπνέει θετική στάση για τη ζωή, δημιουργώντας υπεύθυνους ανθρώπους, που συχνά αναδεικνύονται πρωταγωνιστές σε νέες πρωτοβουλίες για την ειρήνη και την αντίσταση στην κοινωνική αδικία.

Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Ευρώπη μπορούμε και πρέπει να εργασθούμε για να άρθρώσουμε και να καλλιεργήσουμε κοινώς αποδεκτές αξίες και κυρίως τη βεβαιότητα ότι ο άνθρωπος δεν είναι ανεξάρτητος στο σύμπαν και ότι το άτομικό συμφέρον δεν μπορεί να είναι το μόνο τελικό κριτήριο για τη ζωή μας.

Πολλές βέβαια ευρωπαϊκές κοινωνίες έχουν θέσει τη θρησκεία στο περιθώριο. Η κατάσταση αυτή δημιουργεί άγχος σε μερικούς θρησκευόμενους ανθρώπους που επικεντρώνουν την προσοχή τους σε στατιστικές. Καιρός να απελευθερωθούμε από αυτή την ανασφάλεια. «Μή φοβού τό μικρόν ποίμνιον» (Λουκ. 12:32), τόνισε ο Ίησοῦς Χριστός. Τό τελικό κριτήριο της αλήθειας δεν εξαρτάται από την ψήφο των πολλών. Βλέπουμε στην έπιστήμη, την τέχνη και στην εξέλιξη της ανθρωπότητας, ότι ή αλήθεια δεν αναδύεται μέσω ψηφοφορίας. Η θρησκεία, όπως προαναφέραμε, έχει άλλη αποστολή. Τό οὐσιώδες στοιχείο είναι όχι πόσο πολλά ή λίγα είναι τά μέλη μιᾶς θρησκευτικής κοινότητας αλλά κατά πόσο εἴμαστε αὐθεντικοί και εἰλικρινεῖς στην αναζήτηση τοῦ Θεοῦ και στην ὑποταγή στο θέλημά Του, συμμορφώνοντας τη ζωή μας σύμφωνα μέ αυτό που ὁμολογοῦμε και πιστεύουμε.

Κάθε γενιά καλείται νά εξαγνίσει τόν θρησκευτικό της βίο ἐκ τῶν ἔσω. Βασική προτεραιότητα, μιλώντας ἀπό χριστιανικῆς σκοπιᾶς, εἶναι τό κατά πόσο εἴμαστε ἔτοιμοι νά βιώσουμε ὁλόκληρο τό Εὐαγγέλιο καί νά ρυθμίσουμε τή ζωή μας σύμφωνα μέ τίς βασικές ἀρχές τῆς πίστεώς μας.

Ἀρμονική συνύπαρξη καί σεβασμός μεταξύ τῶν διαφόρων θρησκευτικῶν κοινοτήτων. Ἡ σημασία τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων

Στήν Εὐρώπη σήμερα, ἡ θεμελίωση μιᾶς ἀρμονικῆς συνυπάρξεως μπορεῖ νά στηριχθεῖ στήν κοινή ἀποδοχή καί τόν σεβασμό τῆς «Διακηρύξεως τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου», ἰδιαίτερα τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως τοῦ ατόμου. Μολονότι ἀρκετοί μουσουλμάνοι διανοούμενοι θεωροῦν τίς Διακηρύξεις αὐτές πολύ δυτικές, ἀποτελοῦν ὥστόσο μία βάση γιά περαιτέρω συζήτηση καί πρόοδο.

Πολλοί χριστιανοί ἐπίσης, ἰδίως ρωμαιοκαθολικοί, παλαιότερα ἀντέδρασαν στή διακήρυξη περί Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων διότι τά χαρακτήρισαν καρπό ἀντιθρησκευτικῶν τάσεων. Καί σήμερα ἀκόμη, μερικοί χριστιανοί ἔχουν δισταγμούς καί διατυπώνουν προτάσεις γιά τή βελτίωση τῶν σχετικῶν κειμένων. Ἡ θρησκευτική σύνθεση κάθε εὐρωπαϊκῆς χώρας εἶναι περίπλοκη. Σέ ἀρκετές χώρες, μία θρησκεία εἶναι παραδοσιακά συνδεδεμένη μέ τήν ταυτότητα, τόν πολιτισμό, τήν ἀντοχή καί τίς προσδοκίες τοῦ λαοῦ. Καί κατά κανόνα, δύσκολα ἀποδέχεται τά δικαιώματα μιᾶς ὁμάδας πού ἀνήκει σέ ἄλλη θρησκεία.

Γιά νά καλλιεργηθεῖ ἕνα θετικό κλίμα μεταξύ χριστιανῶν καί μουσουλμάνων πρέπει νά προβοῦμε σέ προσεκτική μελέτη καί ἐμφαση τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἀρχῶν τῶν δύο θρησκειῶν. Μία κοινή ἀφετηρία εἶναι ἡ βεβαιότητα ὅτι ὁ ἄνθρωπος, κάθε ἄνθρωπος, εἶναι δημιουργήμα τοῦ Θεοῦ καί συνεπῶς ἀπό τή φύση του προικισμένος μέ ἀναμφισβήτητη ἀξιοπρέπεια. Σ' ἕνα κλασικό χωρίο τοῦ Κορανίου ὁ Θεός παρουσιάζεται νά λέει: «Ὁ ἄνθρωποι! Σᾶς ἔχουμε πλάσει ἀπό ἕνα (μόνο) ἄνδρα καί

μιά (μόνο) γυναίκα και από σās κάναμε λαούς, φυλές για να αναγνωρίζουν ο ένας τόν άλλο. Ο πιο τιμημένος ανάμεσά σας ενώπιον του 'Αλλάχ είναι ο πιο ενάρετος» (κεφ. 49, Τα Δώματα, στ. 13).

Η βάση της χριστιανικής ανθρωπολογίας, ως γνωστόν, στηρίζεται στον στίχο της Παλαιᾶς Διαθήκης, «ἐποίησεν αὐτόν (τόν ἄνθρωπο) κατ' εἰκόνα Θεοῦ» (Γέν. 5, 1). Αὐτή ἡ πρώτη βεβαιότητα ἐνισχύθηκε μέ τό δόγμα τῆς Σαρκώσεως τοῦ Θείου Λόγου, κατά τήν ὁποία ὁ Χριστός ἔλαβε ὁλόκληρη τήν ἀνθρώπινη φύση. Ἐδῶ πλέον ἡ πίστη στήν ἁξία κάθε ἀνθρώπινου πλάσματος προβάλλει μέ τρόπο μοναδικό.

Ἡ στάση τοῦ Κορανίου ἔναντι τῶν μή-μουσουλμάνων διαφοροποιεῖται. Σέ μερικούς στίχους ἐμφανίζεται εὐνοια ἔναντι τῶν χριστιανῶν καί ἐπιφύλαξη ἔναντι τῶν Ἑβραίων. Ἄλλοῦ ἐπιτίθεται δριμύτατα ἐναντίον καί τῶν δύο ομάδων (κεφ. 5, Ἡ Τράπεζα, στ. 56). Διά μέσου τῶν αἰώνων οἱ μουσουλμανικές Ἀρχές ἔχαν τή δυνατότητα νά ἐπιλέγουν ἐκάστοτε ἐρμηνεία καί νά ἐνεργοῦν σύμφωνα μέ τίς διαθέσεις καί τά συμφέροντά τους. Ἐκεῖ ὅμως πού τό Κοράνιο γίνεται καταπέλτης εἶναι κατά τῶν πολυθεϊστών καί τῶν ἀθέων (κεφ. 9, Ἡ Μετάνοια, στ. 5).

Τό ἐστιακό σημεῖο, ἀπό ὅπου οἱ χριστιανοί καλοῦνται νά βλέπουν τήν εὐθύνη τους σέ τοπικό καί παγκόσμιο ἐπίπεδο, παρμένει ἡ ἀγάπη. Ἡ ἐλευθερία τῆς ἀγάπης δέν δεσμεύεται ἀπό τίς πεποιθήσεις τῶν ἄλλων. Ἐχει παγκόσμιες διαστάσεις. Κανένα ἐμπόδιο δέν μπορεῖ νά τήν ἀναστελεῖ, εἴτε ἐθνικό εἴτε θρησκευτικό. Ἀλλωστε, δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ κίνηση γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀναπτύχθηκε μέσα σέ κοινωνίες διαποτισμένες μέ χριστιανικά ιδεώδη.

Ἵπεύθυνοι πολῖτες

Οἱ εὐρωπαϊκές χῶρες δέχονται τίς Διακηρύξεις τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων καί συγκεκριμένα τόν «Χάρτη τῶν Θεμελιωδῶν Δικαιωμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως», τόν πρῶτο

στόν 21ο αιώνα, πού διακηρύχθηκε στη Νίκαια στις 7 Δεκεμβρίου του 2000. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Εύρώπη απολαμβάνουν πολλά δικαιώματα ως πολίτες, όφειλουν όμως να εκπληρώνουν συγκεκριμένο ρόλο και υποχρεώσεις προς τις χώρες όπου ζούν. Οι θρησκευτικές κοινότητες καλούνται να είναι ανοικτές στην κοινωνία και να προσφέρουν ό,τι καλύτερο διαθέτουν. Ή τάση να γίνουν έσωστρεφείς σύλλογοι, έπικεντρωμένοι στο δικό τους συμφέρον, δέν παύει να αποτελεί κίνδυνο. Ό,τι δεχόμαστε από τόν Θεό, πρέπει να τό μοιραζόμαστε με τούς άλλους, σεβόμενοι τήν έλευθερία τους.

Σέ μία πλουραλιστική κοινωνία, οι θρησκευτικές κοινότητες διατηρούν δύναμη. Χρειάζεται όμως προσοχή, ώστε να αποφεύγεται ό πειρασμός τής ταυτίσεως τής θρησκείας με συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις. Αυτό μπορεί να ώθήσει τις θρησκευτικές κοινότητες σε επικίνδυνες κατευθύνσεις. Τά πολιτικά κόμματα σχετίζονται με πολλά άλλα συμφέροντα και οι νόμοι τής πολιτικής διαφέρουν πολύ από τούς κανόνες τής θρησκείας. Ή τελευταία πρέπει να προωθει αιώνιες αξίες και να μήν έπιτρέπει σε πολιτικά προγράμματα και άτομα να τήν χρησιμοποιούν για έγωιστικά συμφέροντα εις βάρος άλλων. Ή πίστη στον Θεό όφειλει να προωθει τήν έλευθερία, τή δικαιοσύνη, τή φροντίδα για τό φυσικό περιβάλλον και τόν σεβασμό προς τήν έλευθερία τής συνειδήσεως όλων, και όχι μόνον εκείνων πού ανήκουν στην ίδια θρησκευτική ομάδα.

Μέ δημιουργική κριτική και προτάσεις μπορούμε έπίσης να βελτιώσουμε τή διατύπωση πολλών σημείων στις Διακηρύξεις Άνθρωπίνων Δικαιωμάτων, δίνοντας έμφαση στα κοινωνικά δικαιώματα, στην ειδική φροντίδα των άπόρων και στον σεβασμό προς κάθε άνθρωπο, ανεξάρτητα από τή θρησκευτική, φυλετική ή έθνική του ταυτότητα.

Β'
ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΗΜΕΡΙΝΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

Ανάγκη υπερνικήσεως κάθε μορφής βίας

Τό Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν ἤδη τόν Ἰανουάριο τοῦ 2001 θεώρησε ἀπαραίτητο νά κηρυχθεῖ ἡ πρώτη δεκαετία τῆς νέας χιλιετίας ὡς «Ἡ Δεκαετία ἐναντίον τῆς βίας» (2001-2010). Αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ προτεραιότητα γιά ὅλους τοὺς χριστιανούς καί τοὺς μουσουλμάνους, εἰδικά στήν Εὐρώπη.

Ἐπιβάλλεται νά προστατευθεῖ μέ κάθε μέσον ἡ οὐσία τῆς θρησκείας. Οἱ χριστιανοί δέν μποροῦμε νά βροῦμε στηρίγματα στό Εὐαγγέλιο γιά νά προωθήσουμε θρησκευτικές ἢ ἄλλες συγκρούσεις. Ἀλλά καί στόν ἰσλαμικό κόσμο ὑπάρχουν πολλές νηφάλιες συνειδήσεις καί καθαρά μυαλά, πού ἀντιστέκονται στήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἰσλαμικοῦ ζήλου ὀρισμένων ἀκραίων μουσουλμάνων ἡγητόρων γιά μιά σύγκρουση πολιτισμῶν.

Ἡ βία ὥστόσο δέν ὑπάρχει μόνον ἐκεῖ ὅπου τήν προβάλλουν τά μέσα μαζικῆς ἐνημερώσεως, ἀλλά φωλιάζει ἀκόμα καί σέ μερικές πόλεις καί κοινότητες, οἱ ὅποιες φαίνονται ἀσφαλεῖς. Ἡ βία συχνά μᾶς ἐκπλήσσει μέ τίς ποικίλες μορφές πού παίρνει. Μᾶς φοβίζει ὅταν καταστρέφει τήν ἀνθρώπινη προσωπικότητα μέ τά ναρκωτικά, τήν ξενοφοβία καί τόν ρατσισμό. Καί τό τραγικό εἶναι ὅτι πολλοί ἀνθρωποι εἰσάγουν θρησκευτικά συνθήματα καί τόνους σ' αὐτό τόν τρελό χορό τῆς βίας. Εἶναι σημαντικό πάντως νά ἀναγνωρίζουμε ὅτι τό μικρόβιο τῆς βίας караδοκεῖ μέσα στόν καθένα μας καί σέ κρίσιμες στιγμές μολύνει τίς σχέσεις μας μέ τοὺς ἄλλους. Ἄς μὴν παραβλέπουμε τήν ἐπιθετικότητα πού κρύβεται σέ κάθε ἀνθρώπινη καρδιά.

Οἱ θρησκευτικές κοινότητες μποροῦν νά συμβάλουν σημαντικά στήν προσπάθεια ὑπερνικήσεως τῆς βίας, προβάλλοντας ἀρχές αἰώνιας ἀξίας, δῖαμα εἰρήνης καί συμφιλίωσης. ζωντανά παραδείγματα καί ἐμπνέοντας συνεχῆ αὐτοκριτική καί ἀνανέωση.

Προσπάθεια για πραγματική συμφιλίωση και σταθερή ειρήνη

Ἡ θρησκεία χρησιμοποιήθηκε σέ κρίσιμες περιόδους τοῦ παρελθόντος γιά τήν ἐνίσχυση ἄλλων ἐπιδιώξεων. Σήμερα οἱ θρησκευτικοί ἡγέτες καλοῦνται νά ἐκπληρώσουν μιά νέα ὑψηλή ἀποστολή: νά ἐργασθοῦν μέ ἐνθουσιασμό καί ἐπιμονή γιά τήν συμφιλίωση τῶν ἐθνῶν καί τῶν λαῶν καί γιά τήν ἐδραίωση μιᾶς σταθερῆς ειρήνης στήν Εὐρώπη καί τόν κόσμο. Ὁ μέγας κοινός ἐχθρός εἶναι τό μίσος, καί αὐτό ὀφείλουμε νά ἀντιμετωπίσουμε. Μόνο μέσα ἀπό μία ἔντονη καί κοινή προσπάθεια μπορούμε νά ἐλπίζουμε σέ κάποια ὑποχώρηση ἢ καί θεραπεία αὐτῆς τῆς μεγάλης ἀσθένειας. Ἰδιαίτερα στά Βαλκάνια, ἡ καχυποψία καί τό μίσος ἔχουν μολύνει σάν ἐπικίνδυνη ραδιενέργεια τίς καρδιές χιλιάδων ἀνθρώπων καί μόνο αὐθεντική θρησκευτική διδασκαλία καί ἐμπνευσμένοι ἄνθρωποι μποροῦν νά συμβάλουν μέ τή δύναμη τῆς συγγνώμης καί τῆς ἀγάπης στήν οὐσιαστική ἀντιμετώπισή τους.

Μία σταθερή ειρήνη δέν μπορεῖ νά ἐδραιωθεῖ μόνο μέ διπλωματικές διαπραγματεύσεις. Στή διάσκεψη στό Μόρτζ τῆς Ἑλβετίας (Ἰούνιος 2001), ὅπου συγκεντρώθηκαν 19 ἡγέτες ὄλων τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων τῆς Πρώην Γιουγκοσλαβικῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας, τονίσαμε ὅτι «ἡ ειρήνη εἶναι πολύ σημαντική γιά νά τήν ἀφήσουμε μόνο στά χέρια τῶν πολιτικῶν. Ἡ ειρήνη εἶναι εὐθύνη καί τῶν Ἐκκλησιῶν καί τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων. Πιστεύουμε σθεναρά ὅτι οἱ λύσεις στά προβλήματα πρέπει νά βρίσκονται μέσα ἀπό ἕναν ἀνοικτό, συνεχῆ διάλογο, βασισμένο σέ πλήρη καί ἀμοιβαῖο σεβασμό πρὸς τίς διαφορές καί τίς ἀξίες ἄλλων θρησκευτικῶν παραδόσεων καί κοινοτήτων».

Ὅσοι πιστεύουν στόν Θεό ἔχουν χρέος νά εἶναι εἰρηνοποιοί, παράγοντες συμφιλίωσης μέσα στήν κοινωνία, δίνοντας φωνή σ' ἐκείνους πού τή στερήθηκαν ἀπό φόβο· προστατεύοντας τοὺς ἀπροστάτευτους, χρησιμοποιώντας τὰ χαρίσματά τους στή «διακονία τῆς καταλλαγῆς». Ἡ διαχωριστική γραμμὴ μεταξὺ καλοῦ καί κακοῦ δέν ἐντοπίζεται ἀνάμεσα σέ πρόσωπα, κοινω-

νικές ομάδες και λαούς. Βρίσκεται μέσα στην καρδιά του κάθε ανθρώπου. Γι' αυτό τον λόγο είναι απαραίτητο νά εισχωρήσει τό φῶς τῆς ἀγάπης στίς βαθύτερες πτυχές τῆς συνειδήσεως καί τῆς σκέψεώς μας.

Ἐνθάρρυνση εἰλικρινοῦς θρησκευτικοῦ διαλόγου

Οἱ χριστιανοί καί οἱ μουσουλμάνοι ἔχουν συμμετάσχει σέ διάφορες μορφές θεολογικοῦ διαλόγου ἐπί αἰῶνες, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Βυζαντίου. Κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες ἡ ἀνάγκη γιά ἕνα νέο, ἀντικειμενικό διάλογο τῶν πιστῶν τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν ἔγινε ἐντονότερη, καί ἤδη πραγματοποιήθηκαν σημαντικά βήματα.

Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 τό Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν ἀνέπτυξε σημαντικές πρωτοβουλίες μέ τό Τμήμα του «Διάλογος μέ ἀνθρώπους ἄλλων θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων». Τό Συμβούλιο τῶν Εὐρωπαϊκῶν Ἐκκλησιῶν ὀργάνωσε εἰδική ἐπιτροπή «Τό Ἰσλάμ στήν Εὐρώπη», στήν ὁποία μετέχουν ὀργανικά ἀπό τό 1988 καί ἐκπρόσωποι τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Συμβουλίου τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν Ἐπισκοπικῶν Συνελεύσεων. Ἀπό τόν Νοέμβριο τοῦ 1986, μέ πρωτοβουλία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀρχισε ὁ διάλογος ὀρθοδόξων καί μουσουλμάνων μέ πρωτεργάτες τό Ὁρθόδοξο Κέντρο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στό Σαμπεζύ τῆς Γενεύης καί τή Βασιλική Ἀκαδημία τῆς Ἰορδανίας γιά τήν ἔρευνα τοῦ ἰσλαμικοῦ πολιτισμοῦ (Al-Albait Foundation).

Θεωρῶ ὅτι ὅλες αὐτές οἱ προσπάθειες συμβάλλουν στήν ὑπέρβαση παρανοήσεων καί στήν ἐνίσχυση νηφάλιας θρησκευτικῆς συνειδήσεως, ὥστε νά κατανοοῦμε τίς ἀνησυχίες, τίς θέσεις καί τά ἐπιχειρήματα τῶν ἄλλων. Προτιμότερος ὁ διαθρησκευτικός διάλογος ἀπό τή σιωπή, μέσα στήν ὁποία καλλιεργεῖται ἡ καχυποψία καί συχνά τό μῖσος. Μπορεῖ νά διευκολύνει τήν καλύτερη κατανόηση σημαντικῶν σημείων τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας ἄλλων πολιτισμῶν καί λαῶν, ἐνῶ συχνά συμβάλλει στήν

έρμηνεία σοβαρῶν θρησκευτικῶν θέσεων πρὸς ἡπιότερες κατευθύνσεις. Ὁ διαθρησκειακὸς διάλογος δὲν εἶναι μιά ἀφηρημένη συνάντηση μεταξὺ θρησκευτικῶν συστημάτων, ἀλλὰ ἐπικοινωνία προσώπων πού μετέχουν στὴν ἴδια ἀνθρώπινη φύση. Ἐπιπλέον, οἱ σχετικές συναντήσεις δίνουν, μέ τὰ κοινά ἀνακρινθέντα καὶ τὰ μηνύματά τους, μεγαλύτερη ἐμβέλεια σέ προτάσεις καταλλαγῆς καὶ συνεννόησεως. Οἱ ἰδέες ἔχουν τὴ δική τους μακροπρόθεσμη δυναμική. Ἀκόμη, μποροῦν νά βοηθήσουν στὴν αὐτοκριτική καὶ στὴν τόνωση τοῦ χρέους γιὰ προφητικὸ λόγο μέσα στὶς θρησκευτικές μας κοινότητες.

Συνήθως, οἱ θρησκευτικοὶ ἡγέτες καὶ διανοούμενοι ἔχουμε τὴν τάση νά γινόμαστε οἱ συνήγοροι τῶν ἀπόψεων τῶν κοινοτήτων μας στὰ διεθνή περιβάλλοντα. Αὐτὸ ἐν πολλοῖς εἶναι φυσικό καὶ θεμιτό. Ὅταν ὁμως ἐπιστρέφουμε στὸν χώρο μας, ὀφείλουμε μέ θάρρος νά ἀρθρώσουμε προφητικὸ καὶ κριτικὸ λόγο γιὰ τίς δικές μας κοινότητες. Γιὰ νά τίς βοηθήσουμε νά δοῦν μέ κατανόηση καὶ σεβασμὸ τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ τὰ δίκαια τῶν ἀνθρώπων πού ἔχουν διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Διάλογος πού σέβεται τίς θρησκευτικὲς ἀρχές καὶ ἀπόψεις τῶν ἄλλων δὲν σημαίνει συγκρητισμὸ καὶ ἀποχρωματισμὸ τῆς πίστεώς μας. Ἀντίθετα, μιά γνήσια καὶ καρποφόρα ἀλληλεπίδραση ἀπαιτεῖ οὐσιαστικὴ γνώση τῆς πίστεώς μας μαζί μέ συνεχή βίωσή της μέ μετάνοια, ταπεινοφροσύνη καὶ γνήσια ἀγάπη. «Ἡ τελεία ἀγάπη ἔξω βάλλει τὸν φόβον» (Α' Ἰω. 4:18), κάθε φόβος, καὶ μᾶς γεμίζει ἐλπίδα. Ἡ δύναμη τῆς ἀλήθειας τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀγάπη δημιουργοῦν ἀπροσδόκητες διόδους στὰ ἀδιέξοδα. Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά μοιραζόμαστε μέ τοὺς ἄλλους τίς βεβαιότητες καὶ τίς βαθύτερες πνευματικές ἐμπειρίες πού ὁ Θεὸς μᾶς ἔχει δώσει. Θὰ πρέπει ὥστόσο νά μὴν τό ἐπιχειροῦμε μέ τρόπο πομπώδη, ἀλλὰ μέ ἀπλότητα καὶ γνώση, σεβόμενοι τὴν ἀξιοπρέπεια τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἐλευθερία τους.

Στὴν ἐποχὴ μας, ἡ παγκοσμιοποίηση δημιουργεῖ νέα ἐπείγοντα προβλήματα γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Γι' αὐτὸ εἶναι ἐπιτα-

κτική ανάγκη, οί άνθρωποι πού πιστεύουν στον Θεό νά ψάξουν μαζί γιά αξιόπιστες απαντήσεις. Από αὐτή τήν προοπτική, τά πιό πρακτικά στοιχεῖα γιά δημιουργικό διάλογο μεταξύ τῶν θρησκευτῶν εἶναι ἐκεῖνα πού ἀντιμετωπίζουν τά πανανθρώπινα προβλήματα: προστασία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, φτώχεια, συμφιλίωση μεταξύ τῶν ἐθνῶν, ἀνάπτυξη, διεθνῆς δικαιοσύνη, βιοηθική, εἰρήνη κ.λπ.

Παράλληλα μέ τόν ἐπιστημονικό διάλογο, στίς πολυθρησκευτικές κοινωνίες προσφέρονται σημαντικές εὐκαιρίες γιά ἕνα «διάλογο ζωῆς». Ὁ τελευταῖος δέν ἀπαιτεῖ κοινή συναίνεση, ἀλλά ἐπικεντρώνεται στήν κοινή ἀντιμετώπιση τῶν καθημερινῶν ἀνθρωπίνων προβλημάτων.

Ἐγκατάλειψη τοῦ διαθρησκευτικοῦ διαλόγου σημαίνει νέα ὠθηση στή δημιουργία πάσης φύσεως «γκέτο», τοῦ τρόμου τῶν θρησκευτικῶν ἐκκαθαρίσεων καί στήν ἀνάπτυξη νέων ἐκφράσεων θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ, πού τελικά ὁδηγοῦν σ' ἕναν ἄλλο φοβερό «διάλογο», τόν «διάλογο» ἀνάμεσα στίς αἰφνιδιαστικές ἐνέργειες τῶν τρομοκρατῶν καί τούς πυραύλους τῶν ἰσχυρῶν. Εἴμαστε ὅλοι ὑποχρεωμένοι νά ζοῦμε ὁ ἕνας δίπλα στον ἄλλο στίς ἴδιες μας τίς χώρες, καθῶς καί στό σύνθετο «παγκόσμιο χωριό» πού ὀνομάζεται πλανήτης Γῆ.

Ἀνάπτυξη ἀνεκτικῆς θρησκευτικῆς παιδείας

Χριστιανοί καί μουσουλμάνοι, καλούμεθα νά προωθήσουμε τίς εἰρηνικές ἀρχές μέ ἀνάλογη προσαρμογή τῆς θρησκευτικῆς μας παιδείας. Σέ πολλές ἀνατολικές εὐρωπαϊκές χώρες τά στερεότυπα γιά τήν οὐτοπική συλλογικότητα πού εἶχαν ἐπικρατήσει πρὶν ἀπό μερικά χρόνια ἔδωσαν τή θέση τους στά συνθήματα ἐνός ἐγωκεντρικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἕνα ἐπιχείρημα πού συχνά ἀκούγεται, π.χ. στήν Ἀλβανία, εἶναι ὅτι, σέ μιά πολυθρησκευτική κοινωνία ἡ θρησκεία μπορεῖ νά διαιρέσει τούς ἀνθρώπους. Ἀλλά οἱ θρησκευτικές ἰδέες σέ μιά πλουραλιστική κοινωνία δέν ἀποτελοῦν ἀπειλή. Ἀντίθετα, μποροῦν νά ἔχουν θετική συμβολή στή σταθερότητα καί τήν ἀνάπτυξη τῆς εἰρήνης.

Υπάρχει σοβαρή ανάγκη νά ξαναγραφούν πολλά από τά βιβλία τών θρησκευτικῶν, μέ μεγαλύτερη αντικειμενικότητα γιά τό παρελθόν καί χωρίς ἐπιθετικό καί πολεμικό πνεῦμα. Θά ἦταν δυνατό νά μελετήσουμε ἀπό κοινοῦ ὀρισμένα θέματα καί νά ἀποφασίσουμε ποιές πολιτιστικές ἀξίες καί πρότυπα μπορούμε νά τονίσουμε. Αὐτή ἡ μορφή νηφάλιας ἐκπαιδεύσεως χρειάζεται νά συνεχισθεῖ στούς ναούς καί τά τζαμιά, ὅπως ἐπίσης καί στόν τύπο καί τά ἠλεκτρονικά μέσα.

Ἡ εἰδικότερη εὐθύνη τῶν θρησκευτικῶν ταγῶν σέ μιά σύγχρονη πλουραλιστική κοινωνία εἶναι νά καλλιεργήσουμε πνεῦμα ἀρμονικῆς συνυπάρξεως καί νά μὴν ἐπιτρέψουμε σέ διάφορες φονταμενταλιστικές καί ἀκραίες ιδέες νά παραπλανήσουν τίς κοινότητές μας. Ὅταν ἡ θρησκεία ἐνισχύει τό μίσος, τόν ρατσισμό καί τὴν ξενοφοβία, οἱ κοινωνίες ὁδηγοῦνται σέ ἀπροσδόκητες περιπέτειες. Ζωτικός ρόλος τῆς θρησκείας σέ κάθε κοινωνία παραμένει ἡ προσφορά σεβασμοῦ καί ἀγάπης στόν συνάνθρωπο.

Αὐτά βέβαια δέν σημαίνουν ὅτι θά σιγήσουμε γιά τίς ἰδιαιτερότητες τῆς θρησκευτικῆς μας πίστεως καί θά προδώσουμε τὴν ταυτότητά μας. Ἀλλ' ὅμως, τό νά ἐκθέτουμε τὴν πίστη μας καί τίς ἀλήθειες στίς ὁποῖες στηρίζεται ἡ ζωὴ μας εἶναι ἐντελῶς διαφορετικό ἀπὸ τό νά εἴμαστε ἐπιθετικοί στούς ἄλλους, διαστρεβλώνοντας τίς ἀπόψεις τους.

Παγκόσμια εὐθύνη

Οἱ χριστιανοί καί οἱ μουσουλμάνοι τῆς Εὐρώπης δέν ζοῦν ἀπομονωμένοι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἄλλων ἡπείρων. Στόν αἰῶνα τῆς παγκοσμιοποιήσεως, ὅλα τά ἔθνη καί οἱ λαοὶ ὁδηγοῦνται σέ μιά οἰκονομική καί πολιτιστική ἀλληλεξάρτηση. Ἀπὸ τὴν ἀρχή τους, ὁ Χριστιανισμός καί τό Ἰσλάμ εἶχαν παγκόσμια προοπτική, καί συχνά κινήθηκαν πρὸς μιά «παγκοσμιοποίηση» μέ ὁρους ἐπιβολῆς τῶν θέσεών τους σέ ὅλη τὴν οἰκουμένη. Σήμερα, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δεχθοῦμε τόν θρησκευτικό πλου-

ραλισμό και νά προχωρήσουμε πρὸς ἓνα δημιουργικὸ διαθρησκειακὸ διάλογο πάνω σέ πολλὰ θέματα πού μᾶς φέρνουν ἀντιμέτωπους μέ τίς νέες προκλήσεις τῆς τεχνολογίας καί τῆς ἐπιστήμης. Ὑπερβαίνοντας παρεξηγήσεις τοῦ παρελθόντος, καλούμεθα νά καλλιεργήσουμε προσωπικές σχέσεις, ἐπαφές, ἀκόμη καί φιλίες μεταξύ τῶν θρησκευτικῶν ἀρχηγῶν.

Οἱ Εὐρωπαῖοι πού πιστεύουν στόν Θεό μποροῦν νά δώσουν σ' ὅλο τόν κόσμο ἓνα πρότυπο εἰρηνικῆς συνυπάρξεως. Πολύ συχνά ὑπερτονίζουμε τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ὅταν εἴμαστε μειονότητες. Ὅταν ὅμως εἴμαστε πλειοψηφίες, κρατοῦμε διαφορετικὴ στάση. Ὡς ὑπεύθυνοι πολίτες τῆς Εὐρώπης, ὑποχρεούμεθα νά ἐνδιαφερόμαστε ὄχι μόνο γιὰ τὴ δική μας ἡπειρο, ἀλλὰ καί γιὰ τὴν παγκόσμια πραγματικότητα, προσφέροντας τὴ δημιουργικὴ μας συμβολή καί τὴ δίκαιη κρίση.

Ἰδιαιτέρα στόν εὐρωπαϊκὸ χώρο ἐπιβάλλεται πάση θυσίᾳ νά ἀποτραποῦν ἐνέργειες οἰασθήποτε μορφῆς ἀντιποίνων καί πρέπει νά στηριχθεῖ τὸ αἶσθημα ἀσφάλειας τῶν ὁποιων θρησκευτικῶν μειονοτήτων. Ἀπὸ τὴν πλευρά μας, δέν θά πάψουμε σέ κάθε εὐκαιρία νά τονίζουμε ὅτι δέν πρέπει νά ἀπορροφηθεῖ ἡ προσοχή μας ἀπὸ τὸ τελευταῖο τρομοκρατικὸ κτύπημα καί τὰ σχετικὰ ἀντίποινα. Καιρὸς νά ξυπνήσει ἡ συνείδηση ὅλων καί νά δοῦμε τὸ πρόβλημα τῆς τρομοκρατίας, ὅπως ἐξελίσσεται, στίς παγκόσμιες διαστάσεις του. Οἱ περισσότεροι ἔχουν ἐντελῶς ξεχάσει, ἂν ποτέ τὸ πρόσεξαν, ὅτι, παράλληλα μέ τὰ τελευταῖα αὐτὰ γεγονότα, ἐξελίσσονται στόν πλανήτη μας σαράντα ἄλλες αἱματηρές συγκρούσεις. Οἱ δυτικές κοινωνίες, πού διαθέτουν πολιτική, ἐπιστημονική καί στρατιωτικὴ δύναμη, ὀφείλουν νά προχωρήσουν σέ μιά δημιουργικὴ αὐτοκριτική, νά δοῦν τὸ χρέος τους στίς νέες οἰκουμενικές διαστάσεις. Ἡ εἰρήνη καί ἡ ἀσφάλεια, γιὰ τίς ὁποῖες ὅλοι μιλοῦν, θά ἐνισχυθοῦν μέ τὴ φροντίδα γιὰ τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη καί τὴν ἀνάπτυξη τῶν φτωχοτέρων κοινωνιῶν τοῦ πλανήτη. Θά εἶναι φοβερό – πνευματικά, πολιτικά, στρατηγικά – λόγω ἀμέλειας ἢ ὑπεροψίας, νά ἀφήσουμε νά ἐξελιχθεῖ ἓνα νέο πολύμορφο «προλεταριάτο», πού θά ζητήσει βί-

αία νά ἐπιβληθεῖ ἐχμεταλλευόμενο καί τήν πνευματική ἀτομική ἐνέργεια τῆς θρησκείας.

Ἰδιαίτερα, θά ἦταν σοβαρό λάθος οἱ μουσουλμάνοι τῆς Εὐρώπης νά ὀδηγηθοῦν, λόγω παραμερισμοῦ τους, στό περιθώριο ἐνός ἐπιθετικοῦ Ἰσλάμ. Ἀντίθετα, ἡ Εὐρώπη καλεῖται νά γίνεи ἐστία ἐνός ἡπιου Ἰσλάμ. Ἰδιαίτερα μέ ἀποφυγή τῆς ἐπιθετικότητας καί προσφορά ἴσων δικαιωμάτων στή γυναίκα, πράγμα πού θά ἐπιδράσει μακροπρόθεσμα καί σέ ἄλλες ἡπείρους.

Στήν Εὐρώπη, χριστιανοί καί μουσουλμάνοι ἔχουμε χρέος νά ἐρευνήσουμε καί νά προωθήσουμε τίς ἀρχές μιᾶς ὑγιοῦς ἀνθρωπολογίας μέσα ἀπό τά βάθη τῆς διδασκαλίας τῶν θρησκειῶν μας καί ἀντλώντας ἀπό τίς καλύτερες σελίδες τῆς παραδόσεώς μας, τονίζοντας τόν εἰλικρινή σεβασμό γιά κάθε ἀνθρώπινη ὕπαρξη καί τό καθῆκον νά καταπολεμήσουμε τή βία καί νά ἐργασθοῦμε γιά τή συμφιλίωση. Ὡς ἐπωδό, ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νά ἐπαναλάβουμε τήν ἐκκλήση πού κάναμε (13.3.98), ὅταν ὀρισμένοι κύκλοι προσπάθησαν νά προσθέσουν θρησκευτικό τόνο στήν κρίση τοῦ Κοσσυφοπεδίου: «Οὐδεὶς ἔχει τό δικαίωμα νά χρησιμοποιεῖ τό ἅγιο λάδι τῆς θρησκείας γιά τήν ἐνίσχυση τῆς φωτιᾶς τῶν ἐνόπλων συγκρούσεων. Ἡ θρησκεία εἶναι θεῖο δῶρο γιά νά μαλακώνει τίς καρδιές, νά ἐπουλῶνει τίς πληγές καί νά φέρνει εἰρηνικά τούς ἀνθρώπους πλησιέστερα»*.

* Ὁμιλία κατὰ τήν Ἑκτακτὴ Συνεδρία τῆς 8ης Νοεμβρίου 2001. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 76, τεύχ. β' (2001), σσ. 581-594.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Babès, L., «Recompositions identitaires dans l'Islam français», *Archives de Sciences Sociales des Religions*, 92 (1995), pp. 35-47.
- Daniel, N., *Islam and the West. The Making of an Image*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1960/62.
- Davie, G. and Hervien-Léger, D. (éds), *Identités religieuses en Europe*, La Découverte, Paris 1996.
- Dierkens, A. (éd.), *Pluralisme religieux et laïcités dans l'Union européenne*, éd. Université de Bruxelles, Bruxelles 1994.
- Elsheikh, M.S. (ed.), *Proceedings of the International Conference «Islam and Europe: Thirteen Centuries of Common History»*, Florence, 8-10 May 1997, Università degli Studi di Firenze 1998.
- Ferrari, S. (a cura di), *L'Islam in Europa. Lo statuto giuridico delle comunità musulmane*, Società Editrice Il Mulino, Firenze 1996.
- Lewis, B. and Schnapper, D. (eds), *Muslims and Europe*, Pinter, London 1994.
- Neiryntck, J. e Ramadan, T., *Possiamo vivere con l'Islam? Il Corano*, éd. LDC Leumann, Torino 1989.
- Nielsen, J., *Muslims and Western Europe*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1995.
- Nonneman, G., Niblock, T., Srajkowski, B. (eds), *Muslim Communities in the New Europe*, Ithaca Press, Reading, Berkshire 1996.
- Peach, C., «The Muslim Population of Great Britain», *Ethnic and Racial Studies*, 13 (1993), pp. 414-419.
- Rath, J. and others, *Western Europe and its Islam*, Brill, London 2001.
- Rémond, R., *Religion and Society in Modern Europe*, Blackwell, Oxford 1999.
- Rodinson, M., *Europe and the Mystique of Islam*, University of Washington Press, Seattle 1991.
- Roy, O., *Vers un Islam européen*, éd. Esprit, Paris 1999.
- Strobl, A., *Der Islam in Österreich*, Peter Lans, Frankfurt 1997.
- Shahid, W. and Koenigsveld, P. van, *Religious Freedom and the Position of Islam in Western Europe: Opportunities and Obstacles of Equal Rights*, Kok Pharos, Kampen 1995.
- Vertovec, S. and Peach, C. (eds), *Islam in Europe: The Politics of Religion and Community*, Macmillan in association with the CRER, Basingstoke, Warwick 1997.

Vincent, G. and Willaine, J.P., *Religions et transformation en Europe*, Presses Universitaires, Strasbourg 1993.

World Council of Churches et al.: «Documentation: striving together in dialogue: a Muslim-Christian call to reflection and action», *Islam and Christian-Muslim Relations*, 12 (2001), pp. 481-488.

Zebiri, K., *Muslims and Christians Face to Face*, Oneworld, Oxford 1997, 2000.

Ἐπίμετρο

ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ ΑΠΟ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΑΠΟΨΗ

Ἀπό τίς σελίδες πού προηγήθηκαν ἔχει γίνει, πιστεύουμε, σαφές, πόσο πολύπλοκες, δαιδαλώδεις καί δυσπρόσιτες γενικά εἶναι πολλές ἀπό τίς θρησκευτικές ἀντιλήψεις τῶν διαφόρων φιλοσοφικο-θρησκευτικῶν συστημάτων πού διαμορφώθηκαν στή διαδρομή τῆς Ἱστορίας κατά τήν ἀναζήτηση τοῦ Ὑπερβατικοῦ.

Γιά ὅσους μένουν ἀφοσιωμένοι στήν Ὁρθόδοξη χριστιανική παράδοση, ἡ θέα τοῦ ἀμέτρητου, συχνά συνταρακτικοῦ ὕλικου πού ἔχει συσσωρεύσει ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων, πέρα ἀπό τόν τυχόν ἱλιγγο καί τίς ἀπορίες πού δημιουργεῖ, ζητεῖ μιά συνειδητή τοποθέτηση. Πῶς δηλ. ἓνας χριστιανός Ὁρθόδοξος, παρμένοντας πιστός στή θρησκευτική του παράδοση καί ἐμπειρία, ἐκτιμᾷ τά διάφορα θρησκευτάματα πού ἐπηρεάσαν καί ἐπηρεάζουν ἑκατομύρια συνανθρώπων μας.

Τό ἐρώτημα αὐτό πῆρε κεντρική θέση στόν χριστιανικό θεολογικό προβληματισμό κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἀπό τίς σχετικές μελέτες μας, πού ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπό τό 1971 κ.ἐξ.*, θεωρήσαμε χρήσιμο νά καταχωρηθεῖ, ὡς ἐπίμετρο

* Σχετικά μέ τίς χριστιανικές ἀπόψεις ἔναντι τῶν ἄλλων θρησκειῶν παραπέμπουμε στίς μελέτες μας: *Various Christian Approaches to the Other Religions*

στήν παρούσα έκδοση, μέρος της μελέτης «Σχέσεις της Όρθο-δοξίας με τις άλλες θρησκείες», Andr. Walker και K. Καρρά, Ζωντανή Όρθοδοξία στόν σύγχρονο κόσμο, Έστια, Άθήνα 2001, σσ. 43-58.

Ή Όρθόδοξη Έκκλησία έχει ζήσει τόσο σέ συνθήκες θρησκευτικής πολυμορφίας όσο και σέ όμοιογενές πνευματικό περιβάλλον. Οί σχέσεις της μέ τις άλλες θρησκείες έπηρεάσθησαν σημαντικά από τις πολιτικοκοινωνικές δομές μέσα στίς όποιες αναπτύχθηκε:

α) Στούς πρώτους αιώνες ήσαν σχέσεις αντιπαραθέσεως, μερικές φορές έντονης και άλλοτε ήπιας. Αρχικά, μέσα στό θρησκευτικό κατεστημένο του Ιουδαϊκού και έλληνορωμαϊκού κόσμου, ή Έκκλησία, αναγγέλλοντας τό Εύαγγέλιο και καταθέτοντας ως πρός τό μυστήριο του Θεού και του ανθρώπου νέα πρόταση ζωής γιά τόν προσωπικό και κοινωνικό βίο, συνάντησε έντονη αντίδραση πού έφθανε συχνά μέχρι τόν διωγμό.

β) Όταν δημιουργήθηκαν αυτοκρατορίες «χριστιανικές», οί σχέσεις αντιπαραθέσεως συνεχίσθηκαν, αλλά μέ αντίστροφη φορά. Ήγεμόνες ενδιαφερόμενοι γιά τήν πολιτικοκοινωνική συνοχή έπιδίωξαν θρησκευτική όμοιομορφία, πιέζοντας τούς όπαδούς άλλων θρησκευτικών παραδόσεων. Όρισμένοι μάλιστα αυτοκράτορες, έπίσκοποι και πολλοί μοναχοί πρωτοστάτησαν στήν καταστροφή ειδωλολατρικών ναών. Στήν περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας και αργότερα της ρωσικής, ή θεμελιακή αρχή του Χριστού «όστις θέλει όπίσω μου έλθει», πολλές φορές

(A Historical outline), Athens 1971. «Emerging Perspectives on the Relationships of Christians to People of Other Faith. An Eastern Orthodox Contribution», *International Review of Mission* 77 (1988), σσ. 332-346. «Facing People of Other Faiths from an Orthodox Point of View», *The Greek Orthodox Theological Review*, 38 (1993), σσ. 131-152. Έλληνικά: Παγκοσμιότητα και Όρθοδοξία, Άθήνα, έκδ. Ακρίτας 2002^ε, σσ. 167-206.

λησμονήθηκε. Ἐστω καί ἂν αὐτές οἱ πιέσεις δέν ἔφθασαν στίς ἀκρότητες πού παρουσιάσθηκαν στή Δύση, ἡ θρησκευτική ἐλευθερία δέν ἔγινε πάντοτε σεβαστή. Κατ' ἐξαίρεση, ἀναγνωρίσθηκαν ἀρκετά προνόμια στούς Ἰουδαίους.

γ) Τόσο στήν ἀραβική ὅσο καί στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία, ἡ Ὁρθόδοξη συμβίωσε μέ τή μουσουλμανική πλειοψηφία, ἀντιμετώπισε ὁμως ἀπό τήν κρατική ἐξουσία πολλαπλές, ἀπροκάλυπτες ἢ συγκαλυμμένες καταπιέσεις καί ὁδηγήθηκε σέ παθητική ἀντίσταση. Ἐντούτοις, σέ πολλές περιόδους καί περιπτώσεις ἡπίας ἐξουσίας ἀναπτύχθηκαν σχέσεις εἰρηνικῆς συνυπάρξεως Ὁρθόδοξων καί Μουσουλμάνων, πού κλιμακώθηκαν ἀπό τήν ἀπλή ἀνοχή ἕως τήν ἀλληλοκατανόηση καί τόν ἀλληλοσεβασμό.

δ) Στίς ἡμέρες μας κερδίζει ἔδαφος ἡ πρόταση ἀρμονικῆς συμβιώσεως καί διαλόγου τῶν ὁπαδῶν τῶν διαφόρων θρησκειῶν μέσα σέ μιά θρησκευτική πολυμορφία, μέ σεβασμό στήν ἐλευθερία τοῦ κάθε ἀνθρωπίνου προσώπου καί τῆς κάθε μειονότητας.

Α'

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΕΩΝ

Θεολογικά, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στή διαδρομή τῆς ἱστορίας της δέν ἀντιμετώπισε μέ ἐνιαῖο τρόπο τίς ἄλλες θρησκείες.

1. Ἐρευνώντας τά ἀρχαιότερα στρώματα τῆς θεολογικῆς σκέψεως στήν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή διαπιστώνουμε ὅτι, παράλληλα μέ τήν ἔντονη αὐτοσυνειδησία ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐκφράζει τό πλήρωμα τῆς ἀποκαλυφθείσης ἀληθείας τῆς «οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ» ἐν Χριστῷ διά τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὑπάρχει μία συνεχῆς προσπάθεια κατανόησεως τῆς ἐκτός τῆς χριστιανικῆς πίστεως θρησκευτικότητος, μέ διάκριση καί ἀναγνώριση κάποι-

ας αποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον. Ἦδη στοὺς πρώτους αἰῶνες, ὅταν ἡ σύγκρουση τῆς Ἐκκλησίας μέ τίς ἐπικρατούσες θρησκείες, τόσο στή θεωρία ὅσο καί στήν πράξη, βρισκόταν σέ ἔξαρση, διατυπώθηκαν ἀπόψεις ὅπως περί «σπερματικοῦ λόγου»¹, περί «προπαιδείας τῆς ἐν Χριστῷ ἀναπαύσεως», «ἐναυσμάτων τοῦ θείου Λόγου»² στὸν προϋπάρχοντα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἑλληνικό πολιτισμό. Ὁ Ἰουστίνος ὁμοως, μιλώντας γιά «σπερματικό λόγο», δέν υἱοθέτησε ἀδιάκριτα ὅλα ὅσα εἶχαν ἐκφρασθεῖ στό παρελθόν μέσω τῆς λογικῆς καί τῆς φιλοσοφίας: «Ἐπειδὴ δέ οὐ πάντα τὰ τοῦ λόγου ἐγνώρισαν, ὅς ἐστι Χριστός, καί ἐναντία ἑαυτοῖς πολλάκις εἶπον»³. Ὁ χριστιανὸς ἀπολογητὴς δέν ἔχει δυσκολία νὰ ὀνομάσει «χριστιανούς» αὐτοὺς οἱ ὁποῖοι ἔζησαν «μετὰ λόγου», δέχεται ὁμοως τὸν Χριστὸ ὡς τὸ κριτήριον τῶν ἀξίων καί τῶν θεωριῶν τῆς προτέρας θρησκευτικῆς ζωῆς.

Πιὸ τολμηρὸς ὁ Ὀριγένης δίδασκε ὅτι ὁ Θεὸς ἐμαρτύρησε ἑαυτὸν ὄχι μόνο σέ ὀρισμένους λαοὺς καί ἐποχές, ἀλλὰ παντοῦ καί πάντοτε εἶχε φωτίσει ἐκλεκτές ψυχές (ὅπως π.χ. τὸν Πλάτωνα)⁴. Κατὰ τὸν μεγάλο Ἀλεξανδρινὸ θεολόγο, δέν βρισκόμε μόνο στή φιλοσοφία ἵχνη τῆς πρόνοιᾶς τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καί στίς ἐθνικές θρησκευτικές παραδόσεις. Ἐπιπλέον, οἱ ἑλληνικοὶ μῦθοι, ὅπως καί οἱ ἐξιστορήσεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐκθέ-

1. «Οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες, Χριστιανοὶ εἰσι, καὶ ἄθεοι ἐνομισθήσαν, οἷον Ἑλλῆσι μὲν Σωκράτης καί Ἡράκλειτος καί οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάρους δὲ Ἀβραάμ, καί Ἀνανίας, καί Ἀζαρίας καί Μισαήλ, καί Ἡλίας· καί ἄλλοι πολλοί, ὧν τὰς πράξεις ἢ τὰ ὀνόματα καταλέγειν μακρὸν εἶναι ἐπιστάμενοι, τὰ νῦν παραιτούμεθα» – Ἰουστίνου, Ἀπολογία I, 46, PG 6, 39BC.
2. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωματεῖς I, 5, PG 8, 728A. Καί Στρωματεῖς 6, 7, PG 9, 281: «Εἰ γάρ καί τὰ μάλιστα ἐναύσματα τινὰ τοῦ λόγου τοῦ θείου λαβόντες Ἑλλῆνες, ὀλίγα ἅττα τῆς ἀληθείας ἐφθέγγαντο, προσμαρτυροῦσι μὲν τὴν δύναμιν αὐτῆς οὐκ ἀποκεκρυμμένην, σφᾶς δὲ αὐτοὺς ἐλέγχουσιν ἀσθενεῖς, οὐκ ἐφικόμενοι τοῦ τέλους».
3. Ἰουστίνου, Ἀπολογία II, 10, PG 6, 460C.
4. Ὀριγένης, Κατὰ Κέλσου, 6, 47, PG 11, 1372.

τούν υπό μορφή αλληγορικῶν διηγήσεων βαθύτερες ἀλήθειες ζωῆς⁵. Γι' αὐτό οἱ χριστιανοί δέν θά ἔπρεπε νά λοιδωροῦν τά ὁμοιώματα τῶν θεῶν, διότι ἀντιπροσωπεύουν προσπάθειες ἀνα- παραστάσεως τοῦ θεοῦ. Ὁ Ὀριγένης δέν ὑποτιμοῦσε τίς ὑφιστά- μενες βασικές διαφορές μεταξύ Χριστιανισμοῦ καί παλαιῶν θρη- σκειῶν· ἐπισήμανε τίς ἀδυναμίες τῶν τελευταίων, ἐπιχειρώντας μιά κριτική ἐξέτασή τους.

2. Στή μεταβατική ἐποχή πρὶν καί μετὰ τό διάταγμα τῶν Με- διολάνων (313), ὁ πατέρας τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας Εὐσέ- βιος Καισαρείας (265-339) τονίζει τήν καθολικότητα τῆς θείας ἀποκαλύψεως πρὸς πάντα τά ἔθνη καί πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώ- πους, ὑποστηρίζοντας τό ἔμφυτο τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθή- ματος: «ὁ οὐράνιος τοῦ Θεοῦ λόγος... νοῦν ἐπὶ πᾶσιν ἀνθρώ- πους ἐπιγνώμονα καί θεωρητικόν τῆς αὐτοῦ σοφίας δωρούμε- νος»⁶. Παρά τόν παγκόσμιο ὅμως χαρακτήρα τῆς θείας ἀποκα- λύψεως, αὐτή βεβαίως δέν κατανοήθηκε καί δέν ἔγινε ἀποδε- κτή ἀπό ὅλους. Ἐντούτοις, σέ ὅλες τίς ἐποχές καί σέ ὅλους τοὺς λαοὺς ὑπῆρξαν ἄνθρωποι διακρινόμενοι ἐπὶ «δικαιοσύνη καί θεοσεβείας ἀρετῇ»⁷, οἱ ὁποῖοι, λόγω τῆς ἀγνῆς ἐσωτερικῆς δια- θέσεως, προσελάμβαναν τίς θείες ἀλήθειες μέ μιά ἐσωτερική ἀποκάλυψη πού διήνοιγε τά μάτια τῆς διανοίας. Ὁ Εὐσέβιος δέν δίστασε νά ὀνομάσει τοὺς θεοφιλεῖς αὐτοὺς ἀνθρώπους ὅλων τῶν ἐποχῶν, «τοὺς μαρτυρηθέντας ἐπὶ δικαιοσύνη», ὡς «ἔργω χριστιανούς»⁸.

Παράλληλα μέ τήν κριτική κατὰ τῆς εἰδωλολατρίας, πολλοί ἐλληνοφῶνοι Πατέρες στάθηκαν μέ σεβασμό ἐμπρὸς στήν ἀρ- χαία σοφία καί προσδιόρισαν πολλὰ στοιχεῖα πού μποροῦν νά

5. Ἐνθ' ἀν.. 4, 38 ἐξ., *PG* 11, 1088· πρβλ. 5, 10, *PG* 11, 1193.

6. Εὐαγγελικὴ Ἀπόδειξις, δ', V, *ΒΕΠΕΣ* 27, 145.

7. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, α', 6, *ΒΕΠΕΣ* 19, 200.

8. Ἐνθ' ἀν.. α', 4, 8, *ΒΕΠΕΣ* 19, 207.

έχουν θέση μέσα στον Χριστιανισμό. Είναι γνωστή ή προσπάθεια συνθέσεως χριστιανικής πίστεως και ελληνικού πολιτισμού, την οποία επιχείρησαν οι μεγάλοι Καππαδόκες, και ή προτροπή του Μ. Βασιλείου στους νέους νά μελετούν σέ βάθος τήν έθνική φιλολογία και έπιστήμη, όπως ο Μωυσής τή σοφία των Αιγυπτίων και ο Δανιήλ τή σοφία των Βαβυλωνίων⁹. Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος (328-390), αν και καταπολέμησε μέ όξυτητα τήν ειδωλολατρία, έντούτοις αναγνωρίζει στους αρχαίους «εφρεσιν», «πόθον πλανώμενον κατά Θεού ζήτησιν»¹⁰ και τή δυνατότητα μιās πρώτης γνώσεως περί Θεού μέ «τόν ήμέτερον νούν τε και λόγον», τόν όποιο χαρακτηρίζει ως «θεοειδή και θεϊον»¹¹. Βεβαίως, ο Γρηγόριος έχει πλήρη συνείδηση των όρίων αύτης τής γνώσεως και τήν ανάγκη τής θείας αποκαλύψεως για τήν ολοκλήρωσή της.

3. Από τόν έβδομο αιώνα, μέ τήν εμφάνιση του Ίσλάμ, εγκαταλείπονται οι μετριοπαθείς θέσεις των προηγουμένων αιώνων. Η Όρθόδοξη Έκκλησία αποτελεί πλέον ένα κοινωνιολογικώς διαμορφωμένο σύνολο, πού αντιμετωπίζει άμεσα τή στρατιωτικο-πολιτική πίεση εκ μέρους μιās νέας θρησκείας, πού έμφανίζεται μέ αξιώσεις παγκόσμιας κυριαρχίας. Η εμφάνιση του Ίσλάμ φαινόταν, σέ έσχατολογική προοπτική, ως ή έναρξη του μεγάλου τελικού άγώνα όπως τόν περιγράφει ο ευαγγελιστής Ίωάννης στην Άποκάλυψη. Η αντίδραση τής χριστιανικής κοινότητας άρχισε μέ συζητήσεις, αλλά σύντομα μετατράπηκε σέ στρατιωτική άμυνα και άντεπίθεση. Παράλληλα, εμφανίσθηκε στό Βυζάντιο σειρά άντισλαμικών έργων.

9. Πρός τούς νέους, όπως αν έξ ελληνικών ώφελούντο λόγων. PG 31, 568.

10. Λόγοι θεολογικοί, II, 15, PG 36, 45.

11. "Ενθ' άν., PG 36, 48.

Κατ' αρχάς, οί Βυζαντινοί εξέλαβαν τό 'Ισλάμ ως παραλλαγή καί ἀναβίωση τοῦ Ἀρειανισμοῦ καί ἔστρεψαν τήν κριτική τους στό πρόσωπο τοῦ Μωάμεθ, ἀμφισβητώντας τό προφητικό του ἀξίωμα, ἐπέμειναν δέ στή σύγκριση τῆς διδασκαλίας καί τῆς ζωῆς τῶν ἰδρυτῶν τῶν δύο θρησκειῶν, τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ Μωάμεθ. Οἱ Βυζαντινοί ἀσκησαν ἐπίσης ἔντονη κριτική ἐναντίον τοῦ Κορανίου, ἐπιμένοντας ὅτι ἀποτελοῦσε ὀπισθοδρόμηση τῆς θρησκευτικῆς καί ἠθικῆς διδασκαλίας. Ἰδιαίτερα κατέκριναν τό οἰκογενειακό δίκαιο πού θεσμοθέτησε, τίς ἀντιλήψεις γιά τόν ἱερό πόλεμο, γιά τή δουλεία, γιά τήν πολυγαμία καί γιά τήν ἐπιθετικότητα πού καθιέρωσε.

Στήν πρώτη φάση τῆς συναντήσεως Χριστιανισμοῦ καί 'Ισλάμ, ἡ στάση τῶν Βυζαντινῶν ἦταν μᾶλλον σκωπτική καί ὑποτιμητική. Πολλά κελεύσματα τῆς 'Ισλαμικῆς «αἰρέσεως» θεωρήθηκαν «γέλωτος ἄξια»¹², καί γενικῶς τό 'Ισλάμ «ἄθεον καί δυσσεβές δόγμα»¹³. Στή δεύτερη φάση, λόγω τῆς αὐξήσεως τῆς ἀπειλῆς, ἡ στάση ἔγινε ἔντονα πολεμική (Νικητὰς Βυζάντιος κ.ἄ.). Ἡ τρίτη φάση διακρίνεται γιά ἡπιότητα καί διάθεση ἀντικειμενικοῦ διαλόγου (Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, Γρηγόριος Παλαμᾶς, Ἰωσήφ Βρυένιος, Γεννάδιος Σχολάριος)¹⁴.

Μετά τίς Σταυροφορίες, ἡ ὀξύτητα τῆς βυζαντινῆς πολεμικῆς ἐναντίον τοῦ 'Ισλάμ ὑποχώρησε κάπως καί καλλιεργήθηκε μιά μορφή συνυπάρξεως. Οἱ πολιτικο-στρατιωτικές σκοπιμότητες ἐπέβαλαν καί ἄλλες κινήσεις καλῆς θελήσεως.

4. Κατά τή διάδοσή του στήν Κεντρική, Νότια καί Ἀνατολική Ἀσία, ὁ Ἀνατολικός Χριστιανισμός συνάντησε ἐπίσης ἐξε-

12. Ἡ πηγή τῆς γνώσεως – Β' μέρος, Περὶ αἰρέσεων, PG 94, 765, 772.

13. Κατὰ αἰρέσεων Ἰουδαίων καί Σαρακηνῶν, PG 97, 1560.

14. Βλ. Ἀναστασίου (Γιαννουλάτου), *Παγκοσμιότητα καί Ὁρθοδοξία*, Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2002⁴, σσ. 137-168.

λιγμένες θρησκείες – όπως ο Ζωροαστρισμός, ο Μανιχαϊσμός, ο Ίνδουϊσμός και ο κινεζικός Βουδδισμός. Η συνάντηση αυτή συντελέστηκε υπό τις πλέον ποικίλες συνθήκες και ακόμη δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Σε διάφορα αρχαιολογικά εύρηματα στην Κίνα βλέπουμε τον σταυρό, σύμβολο του Χριστιανισμού, να έναρμονίζεται με το φυτό του λωτού, σύμβολο του Βουδδισμού, με τα νέφη του Ταοϊσμού, και με άλλα θρησκευτικά σύμβολα. Στην περίφημη στήλη του Σίν-γκάν-φού, που βρέθηκε τον δέκατο έβδομο αιώνα και στην οποία αναφέρεται πως εισηγήθη στην Κίνα ο Χριστιανισμός, διακρίνονται εκτός του σταυρού και παραστάσεις άλλων θρησκειών: ο δράκοντας του Κομφουκιανισμού, ο στέφανος του Βουδδισμού, τα λευκά νέφη του Ταοϊσμού κ.ά. Οι διάφορες αυτές συμβολικές συνθέσεις δηλώνουν ίσως την προσδοκία ότι τα κινεζικά θρησκευτάματα θα έναρμονισθούν με τη θρησκεία του Σταυρού και μέσα σ' αυτή θα ολοκληρωθούν¹⁵.

5. Οι νεότεροι χρόνοι, από τον δέκατο έκτο αιώνα μέχρι τις αρχές του εικοστού, βρήκαν τους περισσότερους Όρθοδόξους, εκτός των Ρώσων, υπό το πέλαμα των Όθωμανών. Έκ των πραγμάτων είχε επιβληθεί συμβίωση μουσουλμάνων και χριστιανών, ή οποία συχνά υφίστατο βαριά πλήγματα από την άμεση ή έμμεση προσπάθεια των κατακτητών προς εξισλαμισμό του Όρθόδοξου πληθυσμού (παιδομάζωμα, πιέσεις στις επαρχίες, προσηλυτιστικός ζήλος δερβίσηδων). Για τη διαφύλαξη της πίστεώς τους, οι Όρθόδοξοι συχνά υποχρεώνονταν να υιοθετήσουν τη σιωπηλή άμυνα. Οι εξευτελιστικές συνθήκες διαβιώσεως, οι φορολογικές επιβαρύνσεις, τα διάφορα κοινωνικοπολιτικά δεινά των κατεχόντων την κρατική εξουσία, άνοιξαν δύο βασικούς δρόμους στους Όρθοδόξους: Πρώτον, την εξωμοσία

15. Α. Γιαννουλάτου, *Θέσεις των Χριστιανών έναντι των άλλων θρησκειών* (Πανεπιστημιακά παραδόσεις), Αθήναι 1976, σσ. 65-67.

καί, δεύτερον, τήν αντίσταση μέχρι μαρτυρίου. Δέν ἔλειψαν καί ἐκεῖνοι πού ἀναζήτησαν μιὰ τρίτη, συμβιβαστική διέξοδο, δίνοντας ἐξωτερικά τήν ἐντύπωση ὅτι ἔχουν γίνει μουσουλμάνοι ἀλλά διατηρώντας τίς χριστιανικές πεποιθήσεις καί τά ἔθιμά τους, γνωστοί ὡς «κρυπτοχριστιανοί». Οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς σέ ἐπόμενες γενεές ἀπορροφήθηκαν ἀπό τή μουσουλμανική πλειοψηφία τοῦ περιβάλλοντός τους.

Μεγάλη ἐνίσχυση ἔβρισκαν οἱ Ὀρθόδοξοι καταφεύγοντας στή λατρευτική ζωή ἢ καλλιεργώντας ἐσχατολογικές προσδοκίες. Ἡ βεβαιότητα ὅτι «ἡ συντέλεια ἐγγύς» δέσποζε στούς πικρούς χρόνους τῆς δουλείας. Στήν περίοδο αὕτη κυκλοφοροῦσαν διάφορες μικρές πραγματείες σέ ἀπλό ὕφος, γιά νά στηρίξουν τούς χριστιανούς στήν πίστη τους, μέ ἄξονα τή δήλωση «Χριστιανός ἐγεννήθηκα καί χριστιανός θέλω νά εἶμαι»¹⁶. Ἡ λακωνική αὕτη διακήρυξη καθόρισε τή χριστιανική ἀντίσταση ἔναντι τοῦ ὀθωμανικοῦ Ἰσλάμ, ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε μέ λόγο, μέ σιωπή καί μέ αἶμα.

6. Στήν ἀχανή ρωσική αὐτοκρατορία, ἡ σύγκρουση τοῦ Χριστιανισμοῦ μέ τίς ἄλλες θρησκείες καί ἡ θεωρητική στάση τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντί τους προσέλαβαν, κατά τή διαδρομή τῶν νεότερων χρόνων, ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν βλέψεων, ποικίλες μορφές: ἀπό τήν ἄμυνα ὡς τήν ἐπίθεση καί τόν μεθοδικό προσηλυτισμό, ἀπό τήν ἀδιαφορία καί τήν ἀνοχή ἕως τή συνύπαρξη καί τόν διάλογο. Ἐναντι τοῦ Ἰσλάμ, οἱ Ρῶσοι ἀκολούθησαν τά βυζαντινά πρότυπα. Σοβαρά προβλήματα ἀντιμετώπισαν οἱ Ὀρθόδοξοι χριστιανοί ἀπό τήν πείση τῶν μουσουλμάνων Τατάρων τοῦ Καζάν, τῶν ὁποίων τό κρά-

16. «Διάλεξις τοῦ Παναγιωτάκη Μαμωνᾶ, μεγάλου ἐρμηνέως, πρώτου Χριστιανοῦ χρηματίσαντος ἐν τῇ τῶν Ὀθωμανῶν βασιλείᾳ, μετὰ τινος Βαυλῆ ἐφένδῃ, μουσουλμάνου διδασκάλου τῶν Τούρκων, Δελτίον Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν, 3 (1889), σσ. 249-273.

τος κατέρρευσε μόλις τό 1552. Οί Ὀρθόδοξοι τῆς Ρωσίας, κατά τήν ἱεραποστολική τους δράση στό ἐσωτερικό τῆς ἀχανοῦς αὐτοκρατορίας καί στίς γειτονικές πρός αὐτή χώρες τῆς Ἁπώ Ἀνατολῆς, συνάντησαν ὅλες σχεδόν τίς γνωστές θρησκείες. Ἰνδουϊσμό, Ταοϊσμό, Σιντοϊσμό, διάφορες βουδδιστικές σχολές, Σαμανισμό κ.ἄ. καί προσπάθησαν νά μελετήσουν καί νά κατανοήσουν τόν πυρήνα τους¹⁷.

Στή ρωσική διανόηση τοῦ 19ου αἰώνα ἐμφανίστηκε μιά ἀγνωστικίζουσα τάση, βασιζόμενη στήν πεποίθηση ὅτι ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐντελῶς διαφορετική ἀπό ὅ,τι ἐμεῖς μπορούμε νά ὀρίσουμε, μέ τίς θεολογικές μας κατηγορίες. Αὐτό δέν σημαίνει φυγή ἀπό τό πρόβλημα ἀλλά δέος πρό τοῦ φοβεροῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ, χαρακτηριστικό τῆς Ὀρθόδοξης διαθέσεως καί εὐλάβειας. Καθετί πού ἀφορᾷ τή σωτηρία τῶν ἀνθρώπων ἐκτός τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ μυστικό τοῦ ἀκαταλήπτου Θεοῦ. Ἀπήχηση αὐτῆς τῆς στάσεως μπορούμε νά δοῦμε στή φράση τοῦ Τολστόι: «Γιά τήν ἐρώτηση περί τῶν ἄλλων Ὁμολογῶν πίστεως καί τῆς σχέσεώς τους πρός τόν Θεό δέν ἔχω κανένα δικαίωμα καί καμιά δυνατότητα νά κρίνω»¹⁸.

7. Κατά τόν εἰκοστό αἰώνα, ἤδη πρὶν ἀπό τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο, ἄρχισε μέσα στά πλαίσια τῶν Ὀρθοδόξων Θεολογικῶν Σχολῶν ἡ συστηματική σπουδή τῶν ἄλλων θρησκειῶν, μέ τήν εἰσαγωγή τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων. Τό

17. Ἐκτός τῶν ἱεραποστολικῶν χρονικῶν καί γενικῶν ἔργων Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, δέν ἔχουμε συστηματικές μελέτες γιά τό θέμα αὐτό. Σχετικό μέ τό πρόβλημά μας εἶναι τό ἔργο τοῦ ἐπισκόπου Χρυσάνθου, κοσμήτορος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Πετροπόλεως. Οἱ θρησκείες τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἐν σχέσει μέ τόν Χριστιανισμό, τόμοι 3, Πετρούπολις 1878. Σ' αὐτό παρουσιάζονται ἀπόψεις Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν εἰδωλολατρία καί διατυπώνονται ὀρισμένες θεολογικές σκέψεις σχετικά μέ τόν μὴ χριστιανικό κόσμο, ἰδιαίτερα τόν ἀρχαῖο.

18. Λ. Τολστόι, *Ἄννα Καρένινα* VII, 19.

ένδιαφέρον δέν περιορίστηκε μόνο στά ακαδημαϊκά περιβάλλοντα ἀλλά ἐπεκτάθηκε εὐρύτερα. Ἰδιαίτερα στήν οἰκουμενική κίνηση, μέ κέντρο τό Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν καί τήν ἀρμόδια Γραμματεία τοῦ Βατικανοῦ γιά τίς ἄλλες θρησκείες, ἀναπτύχθηκε ὁ διάλογος μέ ἀνθρώπους ἄλλων θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1970 πολλοί Ὁρθόδοξοι θεολόγοι μετέχουν σέ διάφορες μορφές διαλόγου¹⁹. Μέσα στό πλαίσιο αὐτό, ἡ Ὁρθοδοξία δέν δυσκολεύθηκε νά καθορίσει μέ σαφήνεια ὅτι θέση της εἶναι ἡ εἰρηνική συνύπαρξη μέ τίς ἄλλες θρησκείες καί ἡ διαλογική προσέγγιση.

Β'

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ

1. Σχετικά μέ τό πρόβλημα τῆς σημασίας καί τῆς ἀξίας τῶν ἄλλων θρησκειῶν, ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία ἀφενός μέν τονίζει τή μοναδικότητα καί τό ἀσύγκριτο τῆς Ἐκκλησίας, ἀφετέρου δέχε-

19. Βλ. ἀνωτέρω, σημ. 14. Γιά τόν διαθρησκειακό διάλογο στά πλαίσια τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν βλ. περὶληψη, S. Wesley Ariarajah, «Dialogue, Interfaith», N. Lossky, J.M. Bonino, J.S. Pobee, T.F. Stransky, G. Wainwright, P. Webb (eds), *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva, WCC 1991, pp. 281-287. Ἐπίσης, *Guidelines on Dialogue with People of Living Faiths and Ideologies*, Geneva, WCC 1971, S. J. Samartha (ed.), *Towards World Community; The Colombo Papers*, Geneva, WCC 1977. Μητροπολίτου Ἐλβετίας Δαμασκηνοῦ Παπανδρέου, «Οἱ διαθρησκειακοὶ διάλογοι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», Μ. Κωνσταντίνου - Α. Stimmemann (ἐκδ.), *Ὁ διάλογος Χριστιανισμοῦ-Ἰσλάμ ὡς κοινὸ καθήκον*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 31-51. T. Mitrì, «Reflexions on Confrontation and Dialogue», *Studies in Interreligious Dialogue* (Amsterdam) 9 (1999), pp. 76-86.

ται ότι και εκτός αυτής είναι δυνατή ή γνώση όρισμένων βασικών θρησκευτικών αληθειών (δπως ή ύπαρξη του Θεού, ό πόθος πρός σωτηρία, διάφορες ήθικές άρχές, ή υπέρβαση του θανάτου). Ό Χριστιανισμός θεωρείται όχι άπλως ένα θρησκευμα αλλά ή υπέρτατη έκφραση τής θρησκείας, δηλαδή τής βιωματικής σχέσεως του ανθρώπου μέ τό "Άγιο, τόν προσωπικό και υπερβατικό Θεό. Τό μυστήριο τής «Έκκλησίας» υπερβαίνει τήν κλασική έννοια τής «θρησκείας».

Ή χριστιανική Δύση, άκολουθώντας τό ρεύμα τής αύγουστίνας σκέψεως, υιοθέτησε μία διχοτομημένη κατανόηση τής πραγματικότητας, διακρίνοντας έντόνως μεταξύ φύσεως και ύπερφυσικού, μεταξύ ιερού και βέβηλου, θρησκείας και άποκαλύψεως, θείας χάριτος και ανθρώπινης έμπειρίας. Τίς διάφορες άπόψεις τών δυτικών θεολόγων σχετικά μέ τίς άλλες θρησκείες χαρακτήρισε ή τάση αύτή, ή όποία δίνει έμφαση στη διχοτόμηση και κατόπιν άναζητεί τρόπους γεφυρώσεως τών αντίθετών.

Στή θεολογία όμως τής Ανατολικής Έκκλησίας, κυριαρχεί ή βεβαιότητα ότι ό Τριαδικός Θεός ήταν πάντοτε ενεργός μέσα στη δημιουργία και τήν ανθρώπινη ιστορία. Διά τής ένανθρωπήσεως του Λόγου, τής ζωής και του έργου του Ίησου Χριστού, όποιοδήποτε χάσμα μεταξύ φύσεως και ύπερφυσικού, μεταξύ υπερβατικού και έγκοσμίου, καταργήθηκε διά του Λόγου του Θεού, ό όποιος έλαβε σάρκα και έσκήνωσεν έν ήμιν, και του Άγίου Πνεύματος, τό όποιο συνεχίζει στην Ίστορία τή διαδικασία τής ανακαινίσεως τής κτίσεως. Ή Ανατολική Έκκλησία επέτρεψε μεγάλα περιθώρια προσωπικής έλευθερίας στη σκέψη και τήν έκφραση, μέσα στα πλαίσια μιās ζωντανής παραδόσεως.

Στόν δυτικό κόσμο, ή συζήτηση γιά τή θεολογική τοποθέτηση έναντι τών άλλων θρησκειών επικεντρώθηκε κυρίως στη Χριστολογία. Στην Όρθόδοξη παράδοση, έντούτοις, όλα τά σχετικά προβλήματα θεωρούνται πάντοτε και αντιμετωπίζονται σέ μία προοπτική τριαδολογική.

α) Στη μελέτη του προβλήματός μας, μπορούμε νά βοηθηθούμε άναλογιζόμενοι, πρώτον, τήν παγκόσμια άκτινοβολία τής

δόξας του Θεού και τη συνεχή Του πρόνοια για όλόκληρη τη δημιουργία – ιδιαιτέρως την ανθρωπότητα – και, δεύτερον, τό γεγονός ός τι όλα τά ανθρώπινα όντα έχουν κοινή καταγωγή, μετέχουν σέ μία κοινή ανθρώπινη φύση και έχουν κοινό προορισμό.

Μία από τίς θεμελιώδεις άρχές τής χριστιανικής πίστεως τονίζει ός τι ό Θεός είναι άκατανόητος, άπρόσιτος στην ουσία Του. Ή βιβλική αποκάλυψη, έντούτοις, υπερβαίνει τό άδιέξοδο του άκαταλήπτου τής φύσεως του Θεού βεβαιώνοντας ός τι, ένώ ή ουσία του Θεού παραμένει άγνωστη, ή θεία παρουσία αποκαλύπτεται ενεργώς στον κόσμο και στό σύμπαν, μέ την εκδήλωση των θείων ενεργειών. Όταν ό Θεός αποκαλύπτεται μέσω διαφόρων θεοφανειών, δέν είναι ή ουσία του Θεού αλλά ή δόξα Του πού φανερώνεται. Διότι μόνο αύτή την τελευταία είναι σέ θέση νά άντιληφθεί ό άνθρωπος.

Ή δόξα του Τριαδικού Θεού άγκαλιάζει τό σύμπαν, τά πάντα. Έτσι, όλοι οι άνθρωποι μπορούν νά απορροφήσουν κάτι από την άκτινοβολία του «Ήλιου τής Δικαιοσύνης», του Θεού, και νά μετάσχουν στην άγάπη Του.

Ή μεγάλη περιπέτεια τής ανυπακοής του ανθρώπινου γένους δέν άνέκοψε την άκτινοβολία τής δόξας του Θεού, ή όποία έξακολούθησε νά πληροί ούρανό και γή. Ή πτώση δέν κατέστρεψε τη θεία εικόνα στον άνθρωπο. Αυτό πού τραυματίστηκε, χωρίς νά καταστραφεί όλότελα, ήταν ή δυνατότητα τής ανθρωπότητας νά κατανοήσει και νά συλλάβει όρθά τό θείο μήνυμα. Ό Θεός δέν έπαυσε νά φροντίζει για τόν κόσμο όλόκληρο πού Αυτός δημιούργησε. Όχι μόνο οι άνθρωποι αναζητούν τόν Θεό, αλλά και Έκείνος τούς αναζητεί.

- β) Στο Χριστολογικό δόγμα υπάρχουν δύο βασικά κλειδιά για την αντιμετώπιση του θέματός μας: ή σάρκωση του Λόγου και ό Χριστός ως ό «νέος Άδάμ». Διά τής ένανθρωπήσεως του Θείου Λόγου, όλη ή ανθρώπινη φύση προσελήφθη από τόν Θεό. Ή θεώρηση του έργου του Λόγου πρό τής σαρκώσεως

καί τοῦ ἔργου τοῦ ἀναστάντος Κυρίου ἀποτελεῖ ἄξονα τῆς Ὁρθόδοξης λειτουργικῆς ἐμπειρίας. Τὴν ἔντονη ἐσχατολογική της ἐλπίδα συμπυκνώνει ἡ ἐκπληκτική προσδοκία ποῦ ἐκφράζει ὁ ἀπόστολος Παῦλος: «Τό μυστήριον τοῦ θελήματος αὐτοῦ κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ, ἣν προέθετο ἐν αὐτῷ εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, ἐν αὐτῷ» (Ἐφεσ. 1:9-10).

Ἡ θεία αὕτη διαδικασία ἔχει παγκόσμιες διαστάσεις καὶ περιλαμβάνει θρησκευτικά φαινόμενα καὶ βιώματα.

Ὁ Ἰησοῦς Χριστός δὲν ἀπέκλεισε ἀπὸ τό ἐνδιαφέρον του τὸν ἀλλόθρησκο. Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις τῆς ἐπίγειας ζωῆς Του συνομύλησε μὲ ἀνθρώπους διαφόρων θρησκευτικῶν παραδόσεων (ὅπως ἡ Σαμαρείτιδα, ἡ Χαναναία καὶ ὁ Ρωμαῖος ἐκατόνταρχος) καὶ τοὺς βοήθησε. Ἐξέφρασε τὸν θαυμασμό καὶ τὴν ἐκτίμησή Του γιὰ τὴν πίστη τους, τὴν ὁποία δὲν συνάντησε στοὺς Ἰσραηλίτες: «...οὐδέ ἐν τῷ Ἰσραὴλ τοσαύτην πίστιν εὗρον» (Ματθ. 8:10· πρβλ. 15:28· Λουκ. 7:9). Τόνισε τὴν εὐγνωμοσύνη τοῦ σαμαρείτη λεπροῦ· κατὰ τὴ συζήτησή Του μὲ τὴ Σαμαρείτιδα, τῆς ἀποκάλυψε τὴν ἀλήθεια ὅτι ὁ Θεός εἶναι Πνεῦμα (Ἰωάν. 4:4-30). Κι ἀκόμη χρησιμοποίησε τό πρόσωπο τοῦ καλοῦ Σαμαρείτη ὡς τύπο γιὰ τό θεμελιῶδες στοιχεῖο τῆς διδασκαλίας Του, τὴ νέα διάσταση ἀγάπης ποῦ κήρυξε. Αὐτός, «ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ», ὁ ὁποῖος στὴν Ἐσχάτη Κρίση θὰ ταυτίσει τὸν Ἐαυτό Του μὲ «τοὺς ἐλαχίστους» τοῦ κόσμου τούτου (Ματθ. 25), ἀνεξαρτήτως φυλῆς ἢ θρησκευτικῆς τοποθετήσεως, μᾶς προτρέπει νὰ πλησιάσουμε κάθε ἀνθρώπινο πρόσωπο μὲ εἰλικρινή σεβασμό καὶ ἀγάπη.

- γ) Ἡ θεώρηση ἄλλων θρησκευτικῶν ἐμπειριῶν ἀπὸ τὴν Πνευματολογικὴ ὀπτική γωνία ἀνοίγει νέους ὀρίζοντες στὴ θεολογική μας συλλογιστική. Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογικὴ σκέψη βλέπει τὴ δράση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πέρα ἀπὸ κάθε προσδιορισμό, περιγραφή καὶ ὄριο. Μαζί μὲ τὴν «οἰκονομία τοῦ

Λόγου», ή χριστιανική Ἀνατολή, γεμάτη ἐλπίδα καί ταπεινή προσμονή, ἀτενίζει πρὸς τὴν «οἰκονομία τοῦ Πνεύματος». Τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ περιορίσει τὴν ἐνέργειά Του. «Τὸ Πνεῦμα ὅπου θέλει πνεῖ» (Ἰωάν. 3:8). Ἡ δράση καί ἡ συνεκτική δύναμη τῆς ἀγάπης τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἐργάζεται μέ τρόπους πού ὑπερβαίνουν κάθε ἀνθρώπινη σκέψη καί ἀντίληψη. Καθετί ὕψιλό καί οὐσιαστικά καλὸ εἶναι ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὅπουδῆποτε ὑπάρχει ἐκδήλωση καί ἀνταύγεια τοῦ Πνεύματος – «ἀγάπη, χαρά, εἰρήνη, μακροθυμία, χρηστότης, ἀγαθωσύνη, πίστις, πραότης, ἐγκράτεια» (Γαλ. 5:22) – ἐκεῖ μπορούμε νὰ διακρίνουμε ἔχνη τῆς δράσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καί πολλὰ στοιχεῖα διαπιστώνονται στὴ ζωὴ ἀνθρώπων πού ἀνήκουν σὲ ἄλλες θρησκείες²⁰.

Ἡ φράση «ἐκτός τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία» («extra Ecclesiam nulla salus») γεννήθηκε στὴ Δύση καί ἀπέκτησε Ρωμαιοκαθολικὴ ἰθαγένεια. Δὲν ἀποτέλεσε τὸ κέντρο τῆς Ὁρθόδοξης θεολογικῆς σκέψεως, ἔστω καί ἂν χρησιμοποιήθηκε μέ περιορισμένη καί εἰδική σημασία. Ἀντίθετα, τόσο οἱ παλαιότεροι ὅσο καί οἱ νεότεροι θεολόγοι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τόνισαν ὅτι ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἐνεργεῖ «καί πέραν τῶν ὁρίων τῆς ὁρατῆς Ἐκκλησίας» καί «οὐ μόνον οἱ Χριστιανοί, ἀλλὰ δύνανται νὰ γίνωνται καί οἱ μὴ Χριστιανοί, οἱ ἄπιστοι ἢ τὰ ἔθνη, συγκληρονόμα καί "σύσσωμα καί συμμετοχα τῆς ἐπαγγελίας ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ" (Ἐφεσ. 3:6) διὰ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ὁποίαν δύνανται νὰ ἀνήκωσιν ὁ-

20. Ἀνάπτυξη τῶν θεολογικῶν αὐτῶν θέσεων βλ. σὲ μελετήματα: Anastasios of Androussa (Yannoulatos), «Emerging Perspective of the Relationships of Christians to People of Other Faith - An Eastern Orthodox Contribution», *International Review of Mission* 77 (1988), pp. 332-346, καί Ἀναστασίου (Γιαννουλάτου), *Παγκοσμιότητα καί Ὁρθοδοξία*, Ἀθήνα 2002⁴.

ράτως και οι έθνικοί, οι έτερόδοξοι, επί τη βάσει και δυνάμει της έαυτών πίστεως και της χορηγουμένης αυτοίς δωρεάν υπό του Θεού σωτηρίου χάριτος των έχουσών οίονει έκκλησιαστικόν χαρακτήρα» (Ιωάννης Καρμίρης)²¹. Έτσι, ή Ορθόδοξη σκέψη στη θέση του άρνητικού «έκτός της Έκκλησίας» τονίζει τό θετικό «διά της Έκκλησίας». Η σωτηρία ενεργοποιείται στον κόσμο διά της Έκκλησίας. Η Έκκλησία, ως σημείον και εικών της Βασιλείας του Θεού, αποτελεί τόν συνεκτικό άξονα της όλης διαδικασίας της «άνακεφαλαιώσεως». Όπως ή ζωή του Χριστού, του νέου Αδάμ, έχει παγκόσμιες συνέπειες, τό ίδιο και ή ζωή του μυστικού Σώματός Του, της Έκκλησίας, έχει παγκόσμια έμβέλεια και ενέργεια. Οι προσευχές της και τά ενδιαφέροντά της άγκαλιάζουν την ανθρωπότητα όλόκληρη. Η Έκκλησία προσφέρει τή Θεία Εύχαριστία και τή δοξολογία της υπέρ των πάντων. Ένεργεί υπέρ του κόσμου όλοκλήρου. Άκτινοβολεί τή δόξα του ζώντος Κυρίου σέ όλη τήν κτίση.

2. Οι θεολογικές αυτές τοποθετήσεις μās ώθούν νά σταθούμε μέ σεβασμό αλλά και μέ διάκριση μπροστά στίς άλλες θρησκευτικές έμπειρίες της ανθρωπότητας. Μελετώντας προσεκτικά τίς μεγάλες θρησκείες, τόσο στά ακαδημαϊκά πλαίσια όσο και σέ έρευνητικές επισκέψεις σέ χώρες όπου μέχρι σήμερα έπιβιώνουν, συγχρόνως δέ μετέχοντας σέ πολλούς διαλόγους μέ διανοούμενους που άνήκουν σέ άλλα θρησκευάματα, θά θέλαμε νά επαναλάβουμε τά έξής :

21. Ι.Ν. Καρμίρης, «Η παγκοσμιότητα της έν Χριστώ σωτηρίας», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Έτος 1980, τόμ. 55, Αθήναι 1981, σσ. 261-289. Του αυτού, «Η σωτηρία των εκτός της Έκκλησίας ανθρώπων του Θεού», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Έτος 1981, τόμ. 56, Αθήναι 1982, σσ. 391-434.

α) Ἡ Ἱστορία τῶν θρησκειῶν ἀποδεικνύει ὅτι, παρά τίς μεταξὺ τους διαφορές στὶς ἀπαντήσεις σχετικὰ μέ τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ πόνου, τοῦ θανάτου, τῆς σημασίας τῆς ἀνθρώπινης υπάρξεως καὶ τῆς κοινωνίας, οἱ θρησκείες ἀνοίγουν ἕναν ὁρίζοντα πρὸς μιά υπερβατικὴ πραγματικότητα, πρὸς Κάτι ἢ Κάποιον πού υπάρχει πέρα ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ φαινόμενα. Γεννήματα τοῦ πόθου τῆς ἀνθρωπότητας γιὰ τὸ «Ἄγιο», κρατοῦν τὴ θύρα τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας ἀνοικτὴ πρὸς τὸ Ἄπειρο.

β) Κατὰ τὴ θεώρηση συγκεκριμένων θρησκευτικῶν συστημάτων θὰ πρέπει νὰ ἀποφεύγουμε τὸν εὐκολο ἐνθουσιασμό ἢ τὴν περιφρονητικὴ κριτικὴ. Στό παρελθόν, ἡ συγκεκριμένη γνώση γύρω ἀπὸ διάφορες θρησκείες δημιούργησε κάποιες ἀρνητικὲς φαντασιώσεις. Σήμερα, μέσω ἀποσπασματικῆς ἐνημερώσεως, κινδυνεύουμε νὰ φθάσουμε σὲ μιά «θετικὴ φαντασίωση»: ὅτι ὅλες οἱ θρησκείες εἶναι ἴδιες· ἢ, κρίνοντας ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζουμε γιὰ μιά ἀπὸ αὐτές, τὴν ἱστορικὰ καὶ θεωρητικὰ πλησιέστερη, νὰ γενικεύσουμε τίς ἀπόψεις μας καὶ γιὰ τίς ὑπόλοιπες.

Στὴν ἐποχὴ μας, ἡ προσπάθεια ἀποκρυπτογραφήσεως τῶν ἱερῶν συμβόλων τῶν ἄλλων θρησκειῶν, καθὼς ἐπίσης ἡ καλοπροαίρετη μελέτη τοῦ βασικοῦ τους μηνύματος, εἶναι πολὺ κρίσιμο θέμα. Οἱ θρησκείες ὡς συστήματα περιέχουν καὶ θετικὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια θὰ μπορούσαν νὰ κατανοηθοῦν ὡς «σπινθῆρες» θείας ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ καὶ ἀρνητικὰ –ἀπάνθρωπες πρακτικὲς καὶ δομές, ἐκφυλισμός θρησκευτικῶν διαισθήσεων.

γ) Οἱ θρησκείες εἶναι ὀργανικά σύνολα καὶ ὄχι ἀθροίσματα παραδόσεων καὶ λατρευτικῶν ἐθίμων. Ὁ κίνδυνος τῆς ἐπιπόλαιης ἀναγνώσεως τῆς φαινομενολογίας τῆς θρησκείας ἐγκτεται στὴν ταύτιση στοιχείων, πού παρουσιάζονται καὶ λειτουργοῦν σὲ διαφορετικὰ πλαίσια καὶ συναρτήσεις. Οἱ θρησκείες εἶναι ζῶντες ὀργανισμοὶ καὶ σὲ κάθε θρησκεία τὰ ἐπιμέρους

βρίσκονται σέ σχέση πρὸς ἄλληλα. Δέν μπορούμε νά ἀπομονώσουμε μερικά σημεία ἀπὸ τή διδασκαλία καὶ τή λατρεία τους καὶ νά τὰ ταυτίσουμε μέ παρόμοιες ἐκδηλώσεις ἄλλων θρησκειῶν, γιὰ νά διατυπώσουμε ὠραίες καὶ εὐκολες θεωρίες.

- δ) Ἀναγνωρίζοντας τήν παρουσία συμφυῶν ἀξιῶν στή θρησκευτική ἐμπειρία τῶν ἄλλων, ἀκόμη καὶ «σπερμάτων τοῦ λόγου», δεχόμεστε ἐπίσης ὅτι ἔχουν ὀρισμένες δυνατότητες γιὰ περαιτέρω ἀνθήση καὶ καρποφορία ἐκ τῶν ἑνδον. Ὁ Ἰουστίνος ἔκλεισε τή σύντομη ἀναφορά του στὸν «σπερματικό λόγο» μέ μιὰ βασικὴ ἀρχή ἢ ὁποία, παραδόξως, δέν ἀναφέρεται ἐπαρκῶς ἀπὸ ἐκείνους πού μνημονεύουν τή θέση του. Τόνισε δηλαδή τή διαφορὰ μεταξὺ «σπέρματος» καὶ πραγματώσεως τῆς πληρότητας τῆς ζωῆς πού εἶναι συμφυῆς μέ αὐτό· διέκρινε ἀνάμεσα στήν ἐμφυτὴ «δύναμιν» καὶ τή «χάριν». «Ἐτερον γάρ ἐστι σπέρμα τινός καὶ μίμημα κατὰ δύναμιν δοθέν, καὶ ἕτερον αὐτό οὐ κατὰ χάριν τὴν ἀπ' ἐκείνου ἢ μετουσία καὶ μίμησις γίνεται»²².

- ε) Ὁ ἄνθρωπος, διατηρώντας μετὰ τὴν πτώση τὸ «κατ' εἰκόνα», ἐξακολουθεῖ νά εἶναι δέκτης τῶν μηνυμάτων τοῦ θείου θελήματος· συχνά ὁμως δέν εἶναι μόνος του σέ θέση νά τὸ ἀντιληφθεῖ ὀρθῶς. Γιὰ νά χρησιμοποιήσουμε, ἀτελεῖς ἔστω, ἀναλογίες ἀπὸ τή σύγχρονη τεχνολογία, ἓνας δέκτης τηλεοράσεως, ἂν δέν εἶναι καλὰ συντονισμένος ἢ παρουσιάζει βλάβες, ἀναπαράγει ἀλλοιωμένες τίς εἰκόνες καὶ τοὺς ἤχους πού ἐκπέμπει ὁ τηλεοπτικὸς πομπός. Ἐξάλλου, πολλές ἡχητικές καὶ εἰκονικές παραμορφώσεις κατὰ τή λήψη μπορεῖ νά ὀφείλονται σέ διάφορους ἀναμεταδότες πού δέν λειτουργοῦν σωστά.

22. Ἀπολογία II, 13.6, PG 6, 461.

Καθετί στή γῇ κινεῖται μέσα στή σφαῖρα τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Θεοῦ, τοῦ νοητοῦ Ἡλίου τῆς Δικαιοσύνης. Θά μπορούσε κανεῖς νά θεωρήσει τίς διάφορες ὀψεις τῶν θρησκειῶν ὡς «συσσωρευτές» φορτισμένους ἀπό τίς ἀκτίνες τῆς θείας Ἀλήθειας τοῦ «Ἡλίου τῆς Δικαιοσύνης», μέ ἐμπειρία ζωῆς, μέ διάφορες ὑψηλές ἔννοιες καί μεγαλειώδεις ἐμπνεύσεις. Τέτοι-οι συσσωρευτές ἔχουν βοηθήσει τήν ἀνθρωπότητα προσφέροντας στόν κόσμο ἕνα φῶς ἀτελές ἢ μερικές ἀνταύγειες φωτός. Ἀλλά δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς αὐτοδύναμοι καί δέν ἔχουν τή δυνατότητα νά ὑποκαταστήσουν τόν ἴδιο τόν Ἥλιο.

Διάλογος μέ ἀνθρώπους ἄλλων θρησκευτικῶν πεποιθήσεων

Μπορεῖ ἡ Ὁρθόδοξη στάση νά εἶναι κριτική ἀπέναντι στίς ἄλλες θρησκείες ὡς συστήματα καί ὀργανικές ἐνότητες, ἔναντι ὅμως τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν στό κλίμα ἄλλων θρησκειῶν καί ιδεολογιῶν εἶναι πάντοτε στάση σεβασμοῦ καί ἀγάπης – κατά τό παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ. Διότι ὁ ἀνθρώπος ἐξακολουθεῖ νά φέρει μέσα του τό «κατ' εἰκόνα» Θεοῦ, μέ ἔφεση πρὸς τό «καθ' ὁμοίωσιν», κατέχοντας, ὡς ἔμφυτα συστατικά τῆς ὑπάρξεώς του, ἐλεύθερη βούληση, νοῦ, ἔφεση καί δυνατότητα ἀγάπης.

Ἀπ' ἀρχῆς οἱ χριστιανοί ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά βρίσκονται σέ διάλογο μέ ἀνθρώπους ἄλλων θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, δίνοντας μαρτυρία γιά τήν αὐτοσυνειδησία καί τίς ἐλπίδες τους. Μερικές κύριες θεολογικές ἔννοιες διαμορφώθηκαν μέσα ἀπό μιά διαλογική ἐξέλιξη. Ὁ διάλογος ἀνήκει στήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καί ἀποτελέσει κινητήριό παράγοντα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς πατερικῆς θεολογίας εἶναι καρπός ἐνός ἄμεσου ἢ ἑμμεσου διαλόγου μέ τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο, μέ τά θρησκευτικά ρεύματα, ὅσο καί τά καθαρῶς φιλοσοφικά συστήματα, ἄλλοτε σέ ἀντίθεση, ἄλλοτε σέ σύνθεση.

Μέ την επέκταση του Ισλάμ, οι Βυζαντινοί επεδίωξαν τόν διάλογο μέ τούς μουσουλμάνους, χωρίς όμως νά ὑπάρχει πάντοτε ἡ ἀνάλογη ἀνταπόκριση²³.

Σήμερα, στήν ἀπέραντη μεγαλούπολη πού καλεῖται Γῆ, μέσα σέ μιά νέα πολιτιστική, θρησκευτική καί ἰδεολογική ζύμωση, ὁ διάλογος παρουσιάζεται ὡς νέα δυνατότητα καί πρόκληση. Ζώντας μαζί τήν κοινή ἀνθρώπινη περιπέτεια καί προσβλέποντας σέ μιά παγκόσμια κοινότητα εἰρήνης, δικαιοσύνης καί ἀδελφοσύνης, ὁ καθένας καί ἡ κάθε παράδοση ὀφείλουν νά προσφέρουν ὅ,τι καλύτερο ἔχουν κληρονομήσει ἀπό τό παρελθόν καί, στό φῶς τῆς ἐμπειρίας καί τῆς κριτικῆς τῶν ἄλλων, νά καλλιεργήσουν τά ὑγιέστερα σπέρματα ἀληθείας πού κατέχουν.

Ὁ διάλογος μπορεῖ νά συμβάλει στή μεταφύτευση νέων σπερμάτων ἀπό τόν ἓνα πολιτισμό στόν ἄλλο, στή βλάστηση σπόρων, πού βρίσκονται σέ ἀδράνεια στόν ἀγρό παλαιῶν θρησκευμάτων, καί στήν ἀνάπτυξή τους. Ὅπως ἐπισημάνανε προηγουμένως, οἱ θρησκείες παραμένουν ὀργανικά σύνολα καί, καθῶς βιώνονται ἀπό ζωντανούς ἀνθρώπους, εἶναι «ζωντανοί ὀργανισμοί» ὑπό ἀνάπτυξη καί ἐξέλιξη. Ἐχουν τή δική τους ἐντελέχεια. Δέχονται ἐπιρροές, ἀφομοιώνουν νέες ἰδέες προερχόμενες ἀπό τό περιβάλλον τους, προσαρμόζονται σέ νέες προκλήσεις.

Διάφοροι θρησκευτικοί ἡγέτες καί διανοητές προβάλλουν ἡ ἀνακαλύπτουν στίς παραδόσεις τους στοιχεῖα ἀνταποκρινόμε-

23. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός (†1383) σημειώνει χαρακτηριστικά: «Οἱ Μουσουλμάνοι ἐμποδίζουσι, ἵνα διαλέγωνται τινες ἐξ αὐτῶν μετά τῶν Χριστιανῶν, ὡς εἶκε, μήποτε διαλεγόμενοι πρός ἀλλήλους γνῶσι καθαρῶς τήν ἀλήθειαν. Οἱ δέ Χριστιανοί θαρροῦντες εἰς τήν καθαράν πίστιν αὐτῶν, καί εἰς ἅπερ κρατοῦσιν ὀρθά καί ἀληθῆ δόγματα οὐδόλως ἐμποδίζουσί τινας ἐξ αὐτῶν, ἀλλά μετά πάσης ἀδείας καί ἐξουσίας εἰς ἕκαστος αὐτῶν διαλέγεται μετά πάντων ὧν βούλεται καί ὀρέγεται». Κατά Μωαμεθανῶν, PG 154, 380BC. Πρβλ. καί ἀνωτέρω, σημ. 14.

να στίς νέες απαιτήσεις τής κοινωνίας. Μέσω αὐτῆς τῆς δυναμικῆς, χριστιανικά ιδεώδη διεισδύουν καί ἀναπτύσσονται σέ διάφορες θρησκευτικές ἀναζητήσεις ἀνά τόν κόσμον, μέσω ἄλλων διαύλων. Σ' αὐτό τό σημεῖο ἡ συμβολή τοῦ διαλόγου μπορεῖ νά εἶναι ἀποφασιστική.

Σέ μιά τέτοια προοπτική, τά νέα ζητήματα πού ἀναφύονται ἀπό τήν πρόσφατη τεχνολογική, ἠλεκτρονική ἐπανάσταση καί οἱ καινούργιες προκλήσεις πού συγκλονίζουν τήν παγκόσμια κοινότητα θά μπορούσαν νά εἶναι περισσότερο οἰκοδομητικά: π.χ. τό αἷτημα τῆς παγκόσμιας εἰρήνης, τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας, ἡ σημασία τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως καί ἱστορίας, ἡ προστασία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ἡ βιοηθική, τά ἀνθρώπινα δικαιώματα²⁴. Μολονότι σέ πρώτη ὄψη αὐτά φαίνονται νά εἶναι «ἐξωτερικά», μιά βαθύτερη θεώρηση ἀπό θρησκευτικῆς σκοπιᾶς πιθανόν νά προσφέρει στίς σχετικές ἀναζητήσεις νέες ιδέες καί νέα ἀνοίγματα. Ἡ διδασκαλία περί σαρκώσεως, γεφυρώνοντας ὑπερβατικότητα καί ἐνδοκοσμικότητα στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, δίνει μοναδική ἀξία στήν ἀνθρωπότητα, ἀδιανόητη γιά ὅποιαδήποτε ἐξωχριστιανική ἀνθρωπολογία.

24. Χαρακτηριστικά, ὁ Γάλλος στοχαστής Ρενέ Ζιράρ, καθηγητής στό Στάνφορντ τῆς Καλιφόρνιας, σέ συνέντευξή του στόν Chr. Makarian (*L'Express*, πού ἀναδημοσιεύει ἡ ἐφημ. *Ἡ Καθημερινή*, 20.2.2000, σελ. 50), παρατηρεῖ: «Τό σύστημα ἀξιών πού δημιούργησε (ὁ Χριστιανισμός), ἐδῶ καί δύο χιλιάδες χρόνια, δέν θά σταματήσει νά ἰσχύει, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν θά προσχωρήσουν περισσότεροι ἄνθρωποι στή θρησκεία αὐτή. [...] Τελικά, ὅλοι μετέχουν στό Χριστιανικό σύστημα ἀξιών. Τί ἄλλο σημαίνουν τά ἀνθρώπινα δικαιώματα παρά τήν ὑπεράσπιση τῶν ἀθῶων θυμάτων; Ὁ Χριστιανισμός, στήν κοσμική μορφή του, ἔχει γίνει τόσο κυρίαρχος, ὥστε δέν ἀναγνωρίζεται πλέον ὡς μία θρησκεία ἀνάμεσα στίς ἄλλες. Ἡ πραγματική παγκοσμιοποίηση εἶναι ὁ Χριστιανισμός!»

Ἡ Ὁρθοδοξία, καθὼς προχωρεῖ στὴν τρίτη χιλιετία μὲ ἐμπιστοσύνη στὴν αὐτοσυνειδησία καὶ στὴν ταυτότητά της, οὔτε ἀνησυχεῖ, οὔτε φοβᾶται, οὔτε ἐπιτίθεται, οὔτε περιφρονεῖ τοὺς ἀνθρώπους ἄλλων θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Ὁ λόγος της εἶναι λόγος θετικός. Οἱ Προκαθήμενοι τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν στό Μήνυμά τους κατὰ τὴν πρώτη, πανηγυρική συλλειτουργία στὴ Βηθλεέμ, στίς 7 Ἰανουαρίου τοῦ 2000, τόνισαν ἀνεπιφύλακτα: «Προσβλέπομεν πρὸς τὰς ἄλλας μεγάλας θρησκείας, ἰδίᾳ δέ τὰς μονοθεϊστικὰς, τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἰσλάμ, προτιθέμενοι νὰ οἰκοδομήσωμεν ἔτι πλέον τὰς προϋποθέσεις διαλόγου μετ' αὐτῶν ἐπὶ τῷ τέλει τῆς εἰρηνικῆς συνυπάρξεως ὅλων τῶν λαῶν... Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἀπορρίπτει τὴν μισαλλοδοξίαν καὶ καταδικάζει τὸν θρησκευτικὸν φανατισμόν, ὁποθενδήποτε ἤθελον ἐκδηλωθῇ τοιαῦτα φαινόμενα»²⁵. Γενικά, ὑποστηρίζει τὴν ἀρμονικὴ συνύπαρξη τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καὶ μειονοτήτων καὶ τὴν ἐλευθερία συνειδήσεως τοῦ κάθε ἀνθρώπου καὶ τοῦ κάθε λαοῦ.

Κριτήριον βεβαίως γιὰ τοὺς Ὁρθοδόξους παραμένει ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἐνσαρκώνει τὴν ἀγάπη τοῦ Τριαδι-

25. «Μήνυμα ἀγάπης χωρὶς διακρίσεις στέλνουν οἱ προκαθήμενοι τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα» – (ἔφημ., *Ἡ Καθημερινή*, 8.1.2000). Πρβλ. ἔφημ., *Ἐλευθεροτυπία*, 8.1.2000, σελ. 8, 18, 47 καὶ ἄλλες ἐφημερίδες τῆς ἰδίας μέρας. Γιὰ τὸ δικαίωμα καὶ τὸ χρέος «Ὁρθόδοξης μαρτυρίας» βλ. Α. Yannoulatos, «The Purpose and Motive of Mission from an Orthodox Theological Point of View», *International Review of Mission*, Geneva 54 (1965), καὶ ἀναθεωρημένο, Athens 1968. Ἑλληνικά, *Σκοπὸς καὶ κίνητρον Ἱεραποστολῆς ἐξ ἐπόψεως θεολογικῆς*, Ἀθῆναι 1966, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περ. *Θεολογία* 37 (1966). Β' ἔκδ. 1987. Καὶ «The Global Vision of Proclaiming the Gospel», *The Greek Orthodox Theological Review*, 42 (1997), pp. 401-417. «Σχέσεις τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τίς ἄλλες θρησκείες», *Ζωντανή Ὁρθοδοξία στὸν σύγχρονο κόσμον*, Ἐστία, Ἀθήνα 2001, σσ. 58-62.

κοῦ Θεοῦ μέσα στήν Ἱστορία, ὅπως βιώνεται στό μυστήριο τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀγάπη, ὅπως ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στό πρόσωπο καί τό ἔργο Του, συνιστᾷ γιά τόν Ὁρθόδοξο πιστό τόν πυρήνα καί συγχρόνως τό κορύφωμα καί τό πλήρωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Μιά ἀγάπη πού ἐπεκτείνεται, ἀγκαλιάζει καί μεταμορφώνει τά πάντα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ

- Ἀναστασίου (Γιαννουλάτου), *Παγκοσμιότητα καί Ὁρθοδοξία*, Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2002¹ (ὅπου καί ἀναλυτική βιβλιογραφία).
- , *Various Christian Approaches to the Other Religions*, Porefthendes, Athens 1971.
- Ariarajah, W., *The Bible and People of Other Faiths*, WCC, Geneva 1985.
- Cracknell, K., *Towards a New Relationship: Christians and People of Other Faiths*, Epworth, London 1986.
- Daniélou, J., *Le mystère du salut des nations*, Seuil, Paris 1955.
- Henry, A.M., (éd.), *Les relations de l'Église avec les religions non chrétiennes*, Déclaration «Nostra aetate» (Vatican II), Cerf, Paris 1966.
- Hick, J. - Brian Hebblethwaite (eds.), *Christianity and Other Religions*, Fortress, Philadelphia 1980.
- Καρμίρης, Ι.Ν., Ἡ παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* (1981).
- , Ἡ σωτηρία τῶν ἐκτός τῆς Ἐκκλησίας ἀνθρώπων τοῦ Θεοῦ, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* (1982).
- Khoury, A.-Th., *Les Théologiens Byzantins et l'Islam*, Nauwelaerts, Louvain - Paris 1969.
- Knitter, P.F., *No Other Name? A Critical Study of Christian Attitudes Towards the World Religions*, Orbis, London 1985.
- Kraemer, H., *The Christian Message in a non-Christian World*, London 1938, ἀνατύπ., 1958.
- , *Religion and the Christian Faith*, Lutterworth, London 1956.
- Neill, S.C., *Christian Faith and Other Faiths*, The Christian Dialogue with Other Religions, Oxford University Press, New York 1970.

- Philippidis, L., *Religionsgeschichte als Heilsgeschichte in der Weltgeschichte*, Athen 1953.
- Race, A., *Christians and Religious Pluralism. Paterns in the Christian Theology of Religions*, Orbis, Maryknoll, NY 1983.
- Rahner, K., *Das Christentum und die nichtchristlichen Religionen*, *Schriften zur Theologie* 5, Einsiedeln, Benzinger 1962.
- Samartha, S.J. (ed.), *Towards World Community*, The Colombo Papers, WCC, Geneva 1975.
- Schlette, H.R., *Die Religionen als Thema der Theologie*, Herder, Freiburg 1963.
- Smith, W.C., *Towards a World Theology*, Philadelphia, Westminster 1980/1981.
- Secretariatus pro non Christianis (éd.), *Vers la rencontre des Religions: suggestions pour le dialogue*, Vatican 1967.
- Swidler, L. (ed.), *Towards a Universal Theology of Religion*, Orbis, Maryknoll, NY 1987.
- Thils, G., *Propos et problèmes de la théologie des religions chrétiennes*, Casterman, Paris - Louvain 1966.
- Tillich, P., *Christianity and the Encounter of the World Religions*, Columbia University Press, New York 1963.

(Βιβλιογραφική προσθήκη 2003)

- Aveline, J.-M., *L'Enjeu christologique en théologie des religions*, Le débat Tillich-Troeltsch, Cerf, Paris 2003.
- Basset, J.-C., *Le Dialogue interreligieux. Histoire et avenir*, Cerf, Paris 1996.
- Commission théologique internationale, *Le Christianisme et les religions*, Cerf, Paris 1997.
- Dore, J. (sous la direction), *Le Cristianisme vis-à-vis des religions*, Publications de l'Académie internationale des Sciences religieuses, Cerf, Paris 1997.
- Dupuis, J., *Vers une théologie chrétienne du pluralisme religieux*, Cerf, Paris 1997.
- , *La Rencontre du christianisme et des religions*, trad. de l'italien, Cerf, Paris 2002.
- Fedon, M., *Les Religions selon la foi chrétienne*, Cerf, Paris 1996.
- Goddard, H.A., *History of Christian-Muslim Relations*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2000.

- Kirste, R., Schwarzenau, P., Tworunchka, U. (Hgg.), *Interreligiöser Dialog zwischen Tradition und Moderne*, Religionen in Gespräch - (RIG 3) Zimmermann Verlag, Valve 1994.
- O' Leans, J.O., *La vérité chrétienne à l'âge du pluralisme religieux*, Cerf, Paris 1994.
- Naardenburg, J. (ed.), *Muslim-Christian Perceptions of Dialogue Today, Experiences and Expectations*, Peeters, Leman, Paris - Sterling 2000.
- Twiss, S.B. and Grelle, B. (eds), *Explorations in Global Ethics*. Comparative Religious Ethics and Interreligious Dialogue, Westview Press, boulder, Colorado - Oxford 2000.

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Α

- Άβαλοκιτεσβάρια 204, 214
- άβασαρπίνι 184-185
- Άβατάμσακα 226
- άβατάρα 110, 152, 162, 164, 290, 361, 370
- Άββασιδών θυνασσία 257, 274
- Άβερρόης 275
- Άβέστα 62
- άβίτζα 199
- Άβραάμ 102, 240, 253, 412
- Άγά Χάν 263
- άγαθοεργία 110, 251, 292
- άγαθωσύνη 423
- άγαλμα 66, 164, 173, 188-189, 191-192, 210-211, 227-228, 309, 313-314, 316, 354, 362
- άγαμία 209, 269, 362
- άγάπη 33, 36, 41, 88, 158, 225, 251, 321, 338-339, 343-345, 348, 353-354, 363, 373-374, 395, 398-400, 402, 421-423, 427, 430-431
 - θεία 334, 339
- άγαπητική ένωση 342, 346
- άγγελοι 103, 240, 265, 290
- άγγελος Γαβριήλ 100, 240, 377
- άγγελος Μιχαήλ 240
- άγγελικές δυνάμεις 242
 - κόσμος 240
- Άγια Γραφή 240-241, 342, 392
- Άγια Τριάς 239, 353, 363
- Άγιατολλάχ 265
- Άγιο 27-28, 33-36, 319, 392, 420, 425
 - Όρος 350-351
 - Πνεύμα 354, 363, 371-372, 411, 420, 422-423
 - τόποι 169
- άγιοπνευματική ατμόσφαιρα 350
- Άγκμα 150, 154
- Άγκνι 151
- Άγνή Χώρα 226
- άγνοια 157-158, 199-200, 360
- άγνωσία 353
- Άγρα 278
- Άδām 239, 243, 370, 421, 424
- άδελφοί 55, 269
- άδελφοποίηση 138
- άδελφοσύνη 288, 361, 428
- άδελφότητα τών καθαρών 291
- Άδης 123
- άθανασία 64, 165
- Άθανάσιος Μέγας 316
- άθεια 246, 392
 - άθεοι 38-39, 412, 415
- άθεισμός 161, 359
- άθειστικός 38, 181, 183, 392
- Άθήνα 323, 410

- ἄθροισκοι 389, 391
 Ἄθως 350-351
 Αἴγυπτος 263, 269, 377, 390
 – Αἰγύπτιοι 37, 51, 115, 310, 414
 Αἰθιοπία 101
 Αἰκατερίνα τῆς Σιέννας 345
 αἵρεση 263, 266
 – αἵρέσεις 170, 172, 217, 222, 265-266, 415
 Αἰσία 104
 αἰσθήσεις 154, 206, 324, 345, 348, 360, 367
 αἰσθησιασμός 330
 Αἰτή 141
 Αἰώνιος, -ο 289, 323
 – ζωή 241, 363
 – οὐσία 151
 Ἀκάλ Πουράκ 289-290
 Ἀκάν 118, 121, 126
 ἀκάσα 183
 ἀκνησία 187
 ἀκόμφο 132
 ἀκρόαση 53, 212
 ἀκρωτηριασμός 244
 Ἀκτὴ τοῦ Ἐλεφαντοστοῦ 139
 ἄκτιστο 350
 ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ 343, 350
 – θείες ἐνέργειες 350
 ἄλ-Ἀράμπι 339
 Ἀλβανία 269, 388-390, 401
 ἄλ-Γαζάλι 339
 ἄλγεβρα 275
 Ἀλγερία 259, 265
 Ἀλεξάνδρεια 256
 Ἀλέξανδρος Μέγας 240
 Ἄλῃ 238, 255-256, 263-264, 269
 – οἶκος 263
 Ἀληθές Ὄνομα 289
 Ἀλλάχ 99, 101, 235, 239-240, 242, 244, 253, 264, 267, 269, 278, 337, 378, 387, 395
 Ἀλλαχαμπάντ 169
 ἀλλόθρησκος 422
 ἄλ-Μαχντί 262
 Ἀλφειός 312
 ἀλχημεία 326
 ἀμαρτία 157, 360, 363
 – ἀμάρτημα πρωτοπλάστων 242
 Ἀμερετάτ 64
 Ἀμερική 50, 141, 172, 221, 266, 321-322, 336, 368
 – Λατινική 314
 – προκολομβιανή 37, 310
 Ἀμέσα Σπέντα 63
 Ἀμίντα 66, 332
 Ἀμινταΐσμος 214, 225, 332
 Ἀμιτάμπα 203, 226
 Ἀμώνιος Σακκάς 323
 Ἀμπιντάμμα Πίτακα 198
 Ἀμποσόμ 121
 Ἀμπού Μπάκρ 104-106, 256, 269, 378
 Ἀμπού Σουφράν 104
 Ἀμπού Τάλμπ 99, 101
 Ἀμπουλάφια Ἀβραάμ 335
 Ἀμρίτ Παχούλ 294
 ἀμρίτ ντάρι 295
 Ἀμριτσάρ 293, 296
 ἀνακύκληση ζωῆς 184
 – κόσμων 155
 – μεταβιώσεων 110, 156, 185, 200, 360, 373
 – ὄντων 323
 Ἀνάλεκτα 87-88
 Ἀνάττα Τέρα 210
 ἀναπνοή 156, 202, 348, 368
 ἀνάσταση 102, 138, 241, 243, 353, 363
 ἀνάτμαν ἢ ἀνάττα 71, 202, 331, 363
 Ἀνατολή 51, 256, 275, 372, 423
 – Ἄπω 51, 91, 418
 – Ἐγγύς 278
 – Μέση 38, 390
 – Ὁρθόδοξη χριστιανική 349, 355, 372, 411, 423
 Ἀνγκαντ 110, 288
 Ἀνγκας 182
 Ἀνγκρα Μαϊνιού 62

- ἄνδρας 63, 88, 103-104, 127, 156, 185, 245, 264, 294-295, 394
 ἄνθρωπος 27-30, 32-33, 36, 38, 41-43, 53-55, 62, 64, 67, 70, 72, 75, 82, 85, 88-90, 94-95, 101, 104, 107, 110, 120-124, 127-128, 133, 136, 140, 147, 153, 155, 156-158, 166-167, 172, 175, 183-186, 192, 199-200, 202-203, 205, 217, 222, 236, 239, 240-243, 245-246, 249, 253-254, 288-292, 297, 309, 312, 315-316, 319, 321-322, 325-326, 328-330, 335-336, 338, 340, 342-345, 347-348, 350-351, 353-355, 360-363, 365, 367, 371-373, 378, 384, 391-402, 404, 410, 413, 418-424, 426-430
 Ἀνθρώπινα Δικαιώματα 394-395, 403, 429
 - φύση 88, 94-95, 211, 359, 395, 400, 421
 ἀνθρωποθυσίες 135
 ἀνθρωποκεντρικός 88, 90, 128, 140, 370, 372
 ἀνθρωπολογία 31, 127, 242, 288, 363, 395, 404, 429
 ἀνθρωπολογικές ἀρχές 394
 - μελέτες 116
 ἀνθρωπομορφικός 133, 151, 310-311
 - ἀνθρωπότητα 41-42, 49, 54, 102, 107, 127-128, 140, 260, 290, 345, 359, 363, 377, 392-393, 400, 421, 424-425, 427, 429
 Ἀνκóre 122
 ἀνουβράτα 187
 Ἀνουγίγχα 182
 ἀντάρμα 183
 Ἀντβάιτα 320, 328, 331
 Ἀντβάιτα Βεντάντα 161, 328
 ἀντεκδίκηση 244
 Ἄντι Γκούρου 291
 Ἄντι Γκράνθ 110, 288, 291, 294
 ἀντισλαμικά ἔργα 414
 ἄνω Βόλτα 126
 ἀπαγγελία 165, 188, 212, 227, 292, 294, 381, 384
 ἀπάθεια 80, 82, 319, 325, 330, 334, 352
 ἀπάρνηση 184, 189, 192, 345
 ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὰ ὕλικά δεσμά, τὴν ψευδαπάτη τοῦ κόσμου 185, 332, 365, 367
 ἀπεσταλμένος τοῦ Θεοῦ 100, 103, 240
 ἄπιστος 245-246, 423
 ἀποθέσμευση 186, 202
 ἀποδημία 168-169, 213, 251
 ἀποικιοκρατικές δυνάμεις 271
 Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου 414
 ἀποκρυφισμός 206, 333
 ἀποκρυφιστική μυστικοπάθεια 319, 326
 Ἀπόλυτο 110, 321, 324, 328, 331, 339, 367
 - ἀπρόσωπο 330, 374
 - Ἀρχή 320, 326
 - Ἐν 149, 324, 343, 365
 Ἀποστολή Ραμακρίνα 170
 ἀπόστολος Παῦλος 93, 314-316, 342, 422
 ἀποφατικός 81, 325, 331, 345, 348, 353
 ἀποφθέγματα 149, 237, 324, 369, 380
 Ἀποχαρετιστήριο προσκύνημα 106
 ἀπρόσωπο Ἀπόλυτο 330, 374
 - Ἀρχή 328, 359
 Ἀραβες 103, 105, 271, 274, 390
 - εἰδωλολάτρες 106
 - χριστιανοί 105
 Ἀραβικός Σύνδεσμος 272
 - κληρονομιά 236
 ἀραβουργήματα 278
 ἀράδι 132
 Ἀραφάτ 251
 ἀραχάτ ἢ ἀρχάτ 205
 Ἀρειανισμός 415
 Ἀρεοπαγιτικά κείμενα 348
 ἄρθρα πίστεως τοῦ Ἰσλάμ 241
 Ἀριστοτέλης 29, 275
 - ἀριστοτελική σκέψη 236, 275

- Ἄρρητο 333
 Ἀρτζάν 288
 Ἄρνα Σαμάτζ 170
 ἀρχαία ἑλληνική γραμματεία 310
 – ἑλληνική τέχνη 276
 – ἑλληνικός κόσμος 427
 – Ἰνδική θρησκεία 181
 – κινεζική θρησκεία 312
 ἀρχαίοι Ἕλληνες σοφοί 369
 ἀρχιτεκτονική 43, 76, 172-173, 192, 227, 278
 Ἄσα Βαχρίστα 63
 Ἀσάντι 117, 132-133
 ἀσέλγεια 110, 202, 314, 362
 Ἀσία 53, 67, 75, 93, 169, 172, 175, 196, 218, 221-222, 227-228, 257, 260, 266, 321, 415
 – Ἀσιάτες 197, 222
 ἀσιατικές δημοκρατίες 260
 – ἡπειρος 217, 222
 – θρησκείες 34
 – λαοί 30, 195
 Ἀσkenάζι 336
 ἀσκήσεις 69-70, 132, 181, 183, 185, 187, 199, 212, 217, 329, 331, 333, 339, 352, 365-369, 371
 – Γιόγκα 157, 209, 333, 369, 371
 ἀσκητές 69-71, 149, 168, 181, 186-187, 189, 209, 267, 269, 339
 – ἐπαίτης 182
 ἀσκητικά 371
 – ἀρχαία κείμενα 182
 – ἡθῆ 181
 – ἰδεώδη 181, 192
 – τάγματα 257
 ἀσκητικές τεχνικές 365
 ἀσκητική θεολογία 372
 ἀσκητικός ἀγώνας 186
 – βίος 185
 ἀσκητικότητα 291
 ἀσκητισμός 290, 337
 – ἀκραίος 365
 – χριστιανικός 267
 Ἀσόκα 213, 217-218, 222, 226
 Ἀσσύριοι 310
 ἀστεροσκοπεῖο 274-275
 ἀστικάγια 183
 ἀστρονομία 275
 Ἄτμαν 157, 328, 360
 ἄτμαν 156-157, 197, 202, 328-329, 360, 373
 ἀτομικισμός 329, 392
 ἀτομικότητα 185, 269, 337
 Ἀτσόλι 118
 Αὐγουστίνος 344
 Αὐστραλία 321
 αὐτοβυθισμός 69-70, 160, 200, 212, 330-331, 366
 αὐτοκρατορία ἀραβική 99, 411
 – βυζαντινὴ 105, 274
 – ἰσλαμική 257
 – ὀθωμανική 257, 259, 269, 388, 411
 – ρωσική 417
 – χριστιανικές 410
 αὐτοσυγκέντρωση 160, 225, 319, 329, 346
 Ἀφγανιστάν 61, 217, 262
 Ἀφρική 51, 53, 115, 121, 124, 127, 132, 134, 136, 139, 141, 172, 256, 259, 262-263, 266, 269-270, 297, 312, 322, 390
 – Ἀφρικανοί 116-117, 120, 124, 127, 133-134, 136-137, 139, 141
 ἀφρικανικοί λαοί 118, 139, 321
 Ἀχελῷος 312
 ἀχίμσα 186-187
 Ἀχμαντίγια 266, 382
 Ἀχούρα Μάζδα 61-64

B

- Βαβυλώνιοι 37, 51, 414
 Βαγδάτη 109, 256-257, 274
 Βαϊσάλι 222

- Βαϊσέσικα 160
 Βαϊσνάβα 152, 162
 βαΐσας 158
 Βαλκάνια 259, 388-389, 398
 βάντ τσάκνα 291
 Βαρανάσι 70, 145, 168
 Βαρούνα 151, 154
 Βασιλείδης 370
 Βασίλειος Μέγας 414
 Βασιλική Ακαδημία της Τυρδανίας για
 την Έρευνα του Ισλαμικού πολιτι-
 σμού 399
 Βατικανό 419
 Βεδισμός 145, 157
 – Βέδες 149, 151, 172, 290, 328, 368
 – βεδικό πάνθεο 151, 313
 βεδουίνος 241
 Βέλγιο 389-390
 Βεντάντα 160-161, 328
 βεντέτα 244
 Βερνάρδος του Κλαϊρβώ 344
 Βεσάκ 213
 Βεσάκα 213
 Βηθλεέμ 430
 βία 109, 186, 388, 392, 397, 404
 βίβαχα 166
 βιβλία 68, 79, 87, 94, 103, 149-150, 182,
 237, 241, 274, 288, 294, 339, 377, 379
 – Ιερά 103, 110, 182, 198, 236, 244-
 245, 287-288, 292-294, 324, 339,
 377, 379, 381, 384
 – Σοφίας του Σολομώντος 315
 – Θρησκευτικών 402
 βιβλιοθεσία 276
 βιβλιοθήκη 99, 198, 238, 268, 274, 338
 – τζαϊνικές 192
 Βίβλος Λαμπρότητας 334
 Βιετνάμ 169, 196, 227
 Βιλαγιάτ Φακίχ 265
 Βινάγια Πίτακα 198, 209
 βίος 36, 61, 69, 71, 73, 79, 85, 93, 109,
 149, 167, 182, 190, 222, 228, 264,
 324, 332, 336, 345, 394, 410
 βιοηθική 401, 429
 Βιρμανία 75, 169, 175, 195-196, 214,
 216, 218, 221, 227
 Βίσνου 151-154, 158, 161-162, 164,
 168, 170, 313, 361
 Βιστάσπα 62
 Βόλγας 236
 Βοσνία 388
 βοτανογνώστες 131
 Βούδδας 66-68, 70-73, 75-76, 86, 109,
 195-198, 203-204, 206, 209-214,
 217, 222, 227-228, 313-314, 332, 362
 – διδασκαλία 68, 197, 199, 203
 – κήρυγμα 70, 198, 217
 – λόγος 195
 – ούράνιος 203
 Βούδδες 75, 203, 221, 228
 Βουδδισμός 37, 67-68, 146, 150, 169,
 185, 191, 195-196, 198-199, 202-
 203, 205, 209-210, 212-213, 217-
 218, 221-222, 226-227, 229, 313-
 314, 331, 362-363, 374, 416
 – Ανατολικός 196
 – Βατζραγιάνα 196-197, 206, 225,
 333
 – Βόρειος 196
 – Διαμαντένιο δχημα 196
 – Έσωτερικός 196, 206, 225
 – Ζέν 332-333
 – Θιβετιανός 206, 225
 – Κινεζικός 416
 – Μαντραγιάνα 196
 – Μαχαγιάνα 27, 67-68, 75, 196-
 198, 203-206, 208, 210-211,
 214, 218, 221-222, 225, 228-
 230, 332
 – Μυστικός 196
 – Νότιος 196, 210
 – Ταντρικός 196, 199, 214, 218
 – Τεραβάντα 67-68, 75, 196, 198-
 199, 201, 205, 207-208, 211,
 213, 218, 221-222, 225, 228
 – Χιναγιάνα 196, 199, 331-332

- 4 εὐγενικές ἀλήθειες 70, 199
- 3 πολὺτιμα κοσμήματα 209, 212
- εὐγενική 8πτυχή ὁδὸς 70, 199, 331
- Βουδδισμοῦ διδασκαλία 197, 333
 - κενότητα/κενά 205-206, 209, 225, 331-332
 - λατρευτική ζωὴ 210
 - πολιτιστικές μορφές 227
- βουδδιστής 28, 38-39, 43, 67-68, 202, 204, 208, 210-214, 221, 314, 331-332, 391
 - μοναχός 207-209, 213, 219, 362
- βουδδιστικά μνημεῖα 229
- βουδδιστικές ἱερές γραφές 68
 - πηγές 68
 - σχολές 67, 73, 197, 210, 225, 418
- βουδδιστική γραμματεία 199
 - διδασκαλία 196, 198, 200, 362
 - ἑορτὴ 213
 - θρησκευτικότητα 212
 - κοινότητα 196, 221-222
 - μοναχική ζωὴ 198, 209
 - μοναχική κοινότητα 72, 210
 - παράδοση 70, 314, 362
 - σύνοδος 198, 222
 - τέχνη 73
 - φιλολογία 73
- βουδδιστικό ἑορτολόγιο 212
 - ἰδεῶδες 221, 227
 - κήρυγμα 195
 - μοναστήρι 27, 72, 210
- βουδδιστικός κόσμος 210, 227
 - κανόνας 212
 - μοναχικός κανόνας 222
 - μυστικισμός 331
 - ναός 34, 71, 219, 228
 - πολιτιστικοὶ ἄξονες 227
- Βόχου-μάνα 63
- Βραζιλία 141
- Βραχμανισμός 145, 157
 - βραχμάνοι 71-72, 147, 158, 163, 167, 181, 290
 - βραχμανικός 147, 166, 184, 217

- Βρετανία 172, 389-391
 - Βρετανική Κοινοπολιτεία 297
- Βρυέννιος Ἰωσήφ 415
- Βυζάντιο 399, 414
 - Βυζαντινοὶ 101, 105-106, 274, 354, 415, 428
- βυζαντινὴ αὐτοκρατορία 105, 274, 410
 - πολεμική 415
 - χρονογράφοι 104
- βωμοὶ 34, 62, 82, 133, 164, 168, 211
- Βωντού 121, 141

Γ

- Γαβριήλ ἄγγελος 100, 240, 377
- Γάγγης 72, 145, 168, 218
- Γαλανός Δ. 51
- γαλήνη 80, 133, 200, 362
- Γαλλία 389-391
 - Γάλλοι 259, 429
- γάμος 100, 104, 138, 166, 210, 245, 292, 294, 346
- γενετήσιος 138, 156, 186, 370
- Γεννάδιος Σχολάριος 415
- γεννήσεις συνεχείς 181, 200, 363
- Γερμανία 221, 334, 389-390
 - Γερμανοὶ 37, 310, 315
- γέροντας 69, 75, 79, 80, 214, 217, 290, 340
- γεωγραφία 275
- γεωμετρία 275
- γητεύματα 125, 136
- Γιαθρίμπ 101
- γιάν 325
- γιάντρας 165
- Γιαχβέ 313
- Γιβραλτάρ 247
- γίν 325
- γιόγκα 136, 160, 172, 333, 354, 365-368, 370-372
 - ἀσκήσεις 157, 209, 333, 369, 371

- κάρμα 157, 368
- Κέντρα 369
- μπάκι 157, 368
- ράτζα 368
- Σχολές 368
- σούτρα 366
- τζιάνα 157, 368
- χάθα 368
- γιόγκι 367, 371, 374
- γιογκικά συστήματα 370
- Γιογκατσάρα 225
- γιόφι 164
- Γιορούμπα 117, 121, 132, 139
- Γιούγκα 184
- Γκαγιάντρι 165
- Γκάθα 62
- Γκάνα 117, 132
- Γκαναπάτι 162
- Γκαναπάτσα 162
- Γκανέσα 152, 162
- Γκάντα 118, 121, 126, 132
- Γκαντάρα 227
- Γκάντι Μαχάτμα 191
- Γκαουτάμα (Γκοτάμα) Σιντάρτα 68, 196, 203
- γκελέντε 139
- γκέτο 401
- Γκομπίντ Σίνγκ 288, 294
- γκουνασθάνα 186
- Γκούπτα 172-173
- γκουρμούκι 288
- γκούρντουάρα 292-293
- Γκούρου 110, 165, 217, 288-292, 294-296, 366, 368, 374
 - Γκράνθ Σαχίμπ 110, 288, 290, 294
 - Νάνακ 288
 - Ράμ Ντάς 294
 - Σάτ 291
- Γκουρπούμπ 294
- Γκουτζαράτ 192
- γκράμα ντεβάτας 163
- γλυπτική 43, 76, 139, 173, 192, 227-228
- γλυπτά 140, 151, 153, 172-173, 228, 314
- γλώσσα αγγλική 382
 - άραβική 274, 384
 - αρχαία ελληνική 309
 - αρχαία σανσκριτική 147
 - Βεγγάλης 383
 - ελληνική 28, 51, 382
 - ερωτική 340
 - θιβετιανή 68
 - καναρέσε 147
 - κινεζική 383
 - μαγκάντι 198
 - μαλαγαλάμι 147
 - ούρντου 383
 - πάλι 68, 195, 222
 - περσική 383
 - πουντζάμπ 288, 294, 296
 - πράκριτ 182, 329
 - ρωσική 352
 - σανσκριτική 182, 195, 365
 - σλαβονική 352
 - ταμύλ 147, 383
 - τελέγκου 147
 - τούλου 147
 - τουρκική 383
 - χίντι 147
- γλώσσες άσιατικές 198, 383
 - αφρικανικές 115
 - ευρωπαϊκές 28, 266, 383
 - ινδικές 182, 192
 - μπαντού 123
- γνόφος 345, 347-348, 353-354
- γνωμικά 118, 149
- γνώση 51, 54-55, 69, 81, 120, 150, 157, 160, 162, 183, 185, 205, 214, 217, 239, 247, 263, 274, 289, 326, 329, 332-333, 343, 352, 360, 370, 372, 400, 414-415, 420, 425, 428
 - έσωτερική 320, 366
- Γνωστικισμός 346, 370
- Γνωστικοί 370-371
 - «αϊώνες» 370
- γονυκλίσιες 250, 369
- γού γουάι 82, 325

γραμματεία 68, 198
 – αρχαία ελληνική 310
 – βουδδιστική θιβητιανή 199
 – ινδική 172
 – περσική 62
 – χριστιανική 310, 315
 Γρανάδα 257
 γραφές 115, 214, 291, 294, 350, 378-379
 – απόκριφες ιερές 190
 – βουδδιστικές 68
 – ιερές τζαϊνικές 182, 187
 – ιερή 182, 295
 Γρηγόριος ο Θεολόγος 414
 Γρηγόριος Νύσσης 347
 Γρηγόριος Παλαμάς 350-351, 415
 γυμναστική 368, 372
 γυμνός 181, 190
 γυμνότητα 190
 γυναίκα 63, 69, 72, 85, 88, 100, 104, 127, 185-186, 190, 139, 156, 243-245, 251, 264, 295, 395, 404
 γυναίκας υπότιμηση 156, 245

Δ

δαίμονας 62, 168, 315
 δαιμονικές δυνάμεις 126
 δαμασκός 105, 256
 Δανιήλ 414
 Δαρβίνος 52
 δάσκαλος 88, 94, 214, 366, 368, 390
 Δαυίδ 240-241
 δάχου 120
 δεήσεις 133, 337
 δεισιδαιμονία 118, 269
 Δελχί 227, 278, 287
 δερβίσηδες 269, 339-341, 353, 416
 δεσμά 181, 185-186, 246, 335, 347, 365
 Δευτέρα Παρουσία 353
 Δήμητρα 310
 δημιουργήματα 63, 76, 172, 276, 315, 325, 334, 343-344

δημιουργία 41, 64, 126-127, 161, 198, 254, 272, 275, 289, 296, 325, 336, 340, 344, 349, 367, 371, 401, 420-421
 – ανθρώπου 127, 369
 – καλλιτεχνική 43, 227, 229, 276.
 – κόσμου 289, 362
 – ποιητική 324
 δημιουργός 239, 288, 315, 344
 διάβολος 240, 242
 διαζύγιο 245
 «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Άνθρωπου» 394-396
 διακονία 110-111, 398
 διαλογισμός 69, 166, 214, 323, 332, 361, 365, 368-369
 διαλεκτική 36, 43, 160, 354, 362
 διάλογος 53, 182, 398-400, 401, 411, 415, 417, 419, 424, 427-430
 – διαθρησκευτικός 399-401, 403, 419
 – «διάλογος ζωής» 401
 – θεολογικός 399
 – θρησκευτικός 399
 διάμεσοι 131, 137
 διανοούμενοι 53, 69, 118, 153-154, 165, 172, 211, 259, 266, 270, 272, 274, 314, 336, 394, 400, 424
 διάταγμα των Μεθιολάνων 413
 Διαφωτισμός 30
 διδασκαλία 28, 43, 52, 62, 67, 70-71, 80-81, 86-88, 90, 94-95, 106-107, 152, 158, 190-191, 195-198, 200, 203, 205-206, 214, 235, 264, 266, 288, 322, 328, 333-334, 336, 340, 346, 351, 354, 361, 370, 415, 422, 426
 – Βούδδα 67-68, 70-71
 – Βουδδισμού 195-200, 203, 205-206, 226
 – Ζωροάστρη 62, 64
 – Ινδουισμού 147, 152, 158, 369
 – Ισλάμ 235, 239, 243, 247, 249, 264, 415
 – Κομφουκίου 86-88, 90
 – Λάο-Τσέ 80-81

- Μένκιου 94-95
- Μωάμεθ 106-107
- Νάνακ 110
- Σικκισμού 288, 290
- Τζαϊνισμού 182-183, 190-191
- Χριστιανική 366, 370, 415, 422, 429
- Μυστικισμού
 - βουδδιστικού 331-332
 - έλληνικού 322, 324
 - ινδουιστικού 328
 - ιουδαϊκού 333-334
 - ισλαμικού 337, 340
 - κινεζικού 324
 - χριστιανικού 342, 349, 351, 354
- διδάσκαλος 67, 71, 79, 85, 90, 93-94, 110, 168, 173, 181, 209, 214, 217, 274, 288-291, 294, 417
- δικαιοσύνη 41, 63, 88-89, 94-95, 239, 245, 297, 324, 372, 396, 401, 403, 413, 421, 427-429
- δίκαιο 244, 264, 275, 415
 - Διεθνές 38
- δίκυρ 250
- Διονύσιος Άεροπαγίτης 344, 353, 381
- Διόνυσος 311, 322, 353
- διόραση 225
- διπλογεννημένοι 166
- Δοκητισμός 361
- δοξασιές 27, 117, 122, 124, 126, 147, 319, 355
- δουλεία 246, 415, 417
- Δούλ Καρνένιν 240
- Δούλ-Χίτζα 251, 255
- Δραβίδες 147
 - Δραβιδικός 172
 - δραβιδοποίηση 147
- δράκοντας 416
- Δρούσι 263
- δυσδικότητα 289, 328
- δυσλισμός 292, 329
 - δυσλιστικός 160-161, 181, 183, 366
- Δύση 30, 93, 256, 263, 271, 275, 345, 372, 411, 420, 423

- δυτική Χριστιανοσύνη 337, 344, 352
- δυτικός 93, 345, 354, 371, 420
 - ευρωπαϊκός Χριστιανισμός 147
 - κόσμος 141, 260, 344, 420
 - μυστικισμός 344-346, 352, 354-355
 - πολιτισμός 42, 116, 270-271
- δωδεκαδικοί 262

E

- Έβραίοι 37, 106, 245, 395
- Έβλης 242
- Έγγυς Άνατολή 278
- Έγγρα 101-103, 105-106, 247, 254
- έγκράτεια 209, 370, 423
- Εγώ 89, 156, 166, 202, 291-292, 320, 337, 342, 361, 363, 392
- έγνισμός 41, 158, 202
- έθιμα 50, 110, 115, 138, 156, 168, 195, 237, 263, 292, 321, 425
- έθνη 398, 401-402, 413, 423
- έθνικός 309, 395, 424
 - θεοί 315
 - συνείδηση 271
 - φιλολογία 414
- έθνικισμός 271-272
- έθος 54, 85, 103, 134, 169, 191, 278, 295, 348, 355, 371
- ειδήμονες 253
- είδωλα 29, 104, 164, 167, 309-310, 313-316, 392
 - άνθρωπόμορφα ή ζωόμορφα 310
- είδωλο 133, 165, 310
- είδωλόθυτα 310
- είδωλολάτρευση 310
- είδωλολατρία 246, 276, 309-316, 392, 413-414, 418
 - άνθρωπομορφική 310
 - πειρασμός 314
- είδωλολατρικοί λαοί 312

- ούμανισμός 315
- τελετές 106
- ειδώλων λατρεία 309, 313
- εικόνα θεία 338, 342, 344, 363, 421
- εικόνας μυστικισμός 344-345
- εικόνες 164, 211, 289, 313, 326, 339, 426
 - βυζαντινές 354
- είρήνη 86, 393, 397-398, 401, 403, 423, 428-429
- ειρηνικές αρχές 401
 - πνεύμα 295
- εκαντάσι 293
- εαδότητες 40, 198, 274, 378, 382-383, 410
- εκδοτικοί οίκοι 192
- Εκθέσεις 182
- Εκκλήσια 43-44, 54-55, 343, 351-352, 355, 369, 370-372, 374, 398, 410-412, 414, 417-420, 423-424, 427, 430-431
- Εκκλησιαστική Ίστορία 413, 418
- εκλεκτοί 264, 370
- Εκσταση 100, 110, 137, 159, 165, 292, 319, 322-324, 326, 333, 339-340, 344, 352-353
- εκστασιασμός 139, 141-142, 206
- εκστατική ένωση 346
 - προσευχή 346
- Ελεγχος σώματος 366, 368
- ελετημοσύνη 103, 187, 189, 251, 291
- Έλλάδα 51-52, 238, 366, 369, 388
 - αρχαία 50, 312
 - Έλληνες 37, 51, 150, 310, 323, 381, 412
- έλληνικά μυστήρια 322
 - φιλοσοφικά-ιατρικά Έργα 274
- έλληνική σκέψη 236
 - τέχνη 313
 - φιλοσοφία 315, 322
- έλληνικοί μύθοι 412
- έλληνικός ιδεαλισμός 350
 - μυστικισμός 322-323, 333
 - πολιτισμός 412, 414
- έλληνιστικές παραδόσεις 313
 - έπαρχίες 218
 - επιδράσεις 227
 - συνδυασμοί μαγείας και μυστικισμού 334
 - φιλοσοφικές σχολές 275
- Έλλαμψη 70, 157, 350, 352-353, 360
- Έμβερ Χότζα 389
- Έμπου 118, 132
- ένατένιση 336, 367
- ενδιάμεσο διάστημα 123
 - όντα 123
- ένδοκοσμικός 121
- ένδοσκόπηση 70, 320
- ένδυμα 190, 213, 337, 369
- ένδυμασία 187, 247
- ένεργειες θείες 421
- ενοθείσμός 117
- ένότητα 28, 82, 117, 149, 157, 161, 195, 247, 253, 257, 278, 321, 325-326, 336-338, 340, 355, 360, 380, 427
- ενσάρκωση 152-153, 162, 185, 190, 290, 361
 - θεία 110
- έντολή, -ές 28, 89, 187, 240, 242, 244, 254, 342, 353, 378
- ένωση 319, 322, 324, 329, 338-339, 342-348, 351, 365
- Ένώχ 240
- Έξάβιβλος 238
- έξαγνισμοί 132, 170, 270, 292
- έξέγερση 158, 243, 259, 265
- έξιολαμισμός 416
- έξορκιστής 163
- έξωμοσία 416
- έορτολόγιο 213, 300
 - βουδδιστικό 212
 - Ίσλάμ 254
- έορτές 167-168, 188, 212-214, 217, 254-255, 264, 294, 300
 - Βουδδιστική 213, 303
 - Βουδδιστική (μαχαγιάνα) 305
 - Βουδδιστική (τεραβάντα) 305
 - Θιβετιανή 305

- Ταπωνική 304
- Τηβουίστική 304
- Τουδαϊκή 305
- Τολαμική 301
 - μουσουλμανικές 254
 - πανισλαμικές 255
- Κινεζική 303
- Σικκιστική 304
- Σιντοϊστική 303
- Τζαϊνιστική 302
- Έουε 118
- επάγγελμα 158, 187, 291, 390
- επαιτεία 72
 - έπαίτης 186, 209
- επανάσταση 265, 429
 - έλληνική 259
 - ιρανική 260
- Έπη 146, 150, 172, 175
- επίγνωση 32, 199-200, 329, 332, 367-368
- επιδράσεις έλληνιστικές 227
 - χριστιανικές 225
- επιθετικότητα 187, 397, 404, 415
- επιθυμία 28, 70, 87, 134, 139, 183, 199, 202, 206, 329, 363, 332
- επίσκοποι 410, 418
- επιστήμη 41-42, 49, 51-52, 227, 256, 274-275, 368, 379, 393, 403, 414
- Έπιστήμη της Θρησκείας 50
- επιταγές 28, 124, 187, 366
- εποχή 38-39, 61, 89, 95, 115, 134, 141, 156, 158, 162, 173, 184, 189, 191, 197, 209-210, 221, 237, 240, 254, 257, 259-260, 262, 265, 269-270, 274, 276, 316, 351, 362, 380, 382, 389, 399-400, 412-413, 425
- Έρημος 107, 337
- Έρωτας θεϊός 337, 343, 352, 354
 - μακάριος 354
 - πνευματικός 344
- έρωτική γλώσσα 340
 - όρολογία 339
- έρωτικός 209, 267, 321, 337, 343, 354
 - μυστικισμός 330, 337, 344
 - συμβολισμοί 206, 333
- έρωτισμός όργιαστικός 365
- Έσχατη ήμέρα 263, 265
 - κρίση 103, 241, 422
- έσχατολογικός 243, 333-334, 336, 347, 353
 - άτμόσφαιρα 350
 - έλπίδα 422
 - θέα 353
 - προοπτική 354, 414
 - προσδοκία 337, 417
 - συναρτήσεις 353
- έσωτερική γνώση 320, 366
- έταιρειες 371
- Έτος ήλιακό 212
 - ισλαμικό 254-255
 - σεληνιακό 254
- Ευαγγέλιο 241, 394, 397, 410
- ευαγγελιστής Γωάννης 342, 414
- Ευάγγριος Ποντικός 347
- ευγένεια 94, 245
- Ευήμερος 315
- Εύνομιστές 370
- Ευρώπη 50-51, 55, 172, 221, 257, 266, 271, 275, 321, 336, 368, 388-394, 396-399, 402-404
 - Ευρωπαίοι 53, 145, 195, 381, 391, 403
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Ρωμαιοκαθο-
καθολικών Έπισκοπικών Συνελύ-
σεων 399
- Ευσέβιος Καισαρείας 413
- ευσέβεια 88, 153, 157, 168, 210, 212, 226, 235, 242, 267, 336, 339, 340, 362
- ευσεβισμός 334, 347
- ευφρόσυνο πένθος 353
- Εύχαριстіα Θεία 372, 424

Z

Ζαϊνάμπ 104
 Ζαΐντ 379
 Ζαΐντ Ιμπν Χαριθάχ 104
 Ζαΐντι 263
 Ζακάτ 251
 Ζάμπια 120, 123
 Ζανζιβάρη 265
 Ζάντε 118
 Ζαρατούστρα 61
 Ζαχαρίας 240
 Ζέν Βουδδισμός 214, 332-333
 ζητιάνος 209
 Ζιμπάμπουε 123
 ζωγραφική 43, 76, 173, 192, 227-228
 ζωή 67, 71, 121, 153, 162, 164, 189, 209, 211, 239, 247, 249-250, 254, 291, 310, 316, 343, 345, 347, 351, 355, 384, 392, 417
 ζωοθυσία 255
 Ζωροάστρης 61-62, 64
 Ζωροαστρισμός 37, 113, 416
 Ζωχάρ 334-335

H

ήγεμόνες 69, 72, 88, 94-95, 111, 169, 218, 265, 274, 278, 314-315, 410
 ήγεμονίες μογγολικές 257
 ήγέτης 64, 88, 107, 132, 256, 263-264, 314, 381, 387, 398, 400, 428
 ήθη 31, 50, 181
 ήθικη 36, 71, 86, 90, 95, 120, 157, 185-186, 324, 360, 384, 391, 415
 – αρχές 41, 55, 64, 362, 420
 – ήθικο-φιλοσοφικό σύστημα 75
 – θείσμός 244
 – κανόνες 41, 195
 Ήλιος της Δικαιοσύνης 421, 427

ήμερολόγιο ήλιακό 254, 300
 – σεληνιακό 217
 Ήνωμένες Πολιτείες 221, 260
 Ήρακλειτος 315, 412
 Ήρακλής 370
 ήρεμία 139, 225, 330, 350
 ήσυχασμός 371, 373, 350
 – Όρθόδοξος 343, 372-373
 – ήσυχαστές 372
 ήσυχαστική εμπειρία 372
 – θεωρία 343
 – κίνηση 350
 ήσυχία 80, 82, 320, 325, 346, 350, 352

Θ

θάνατος 55, 94, 101, 104, 109, 128, 138, 156, 165, 167, 183, 186, 200, 203, 217, 222, 255-256, 264, 289-290, 294, 360, 378, 420, 425
 θαύματα 243
 θαυματοποιία 371
 θέα έσχατολογική 353
 – θείας δόξας 343
 θεά 122, 153, 206, 312
 – Μητέρα 164
 θέατρο 29, 175
 Θεία Εύχαριστία 372, 424
 – αγάπη 334, 339
 – Άλήθεια 413, 427
 – αποκαλύψη 34, 344, 413-414, 425
 – δόξα 343
 – εικόνα 338, 342, 344, 421
 – Έλεη 344
 – ένσάρκωση 110
 – θέληση 290
 – ουσία 322, 343
 – παρουσία 322, 421
 – προέλευση 33, 101
 – χάρη 290, 354, 420
 θείες ενέργειες 421
 – προσωνυμίες 289

- Θείο 32-34, 135, 139-140, 149, 151, 175, 185, 315-316, 319, 322, 324, 335, 361, 384, 413-414
 – δίκαιο 264
 – δώρο 404
 – θέλημα 41, 271, 291, 426
 – μήνυμα 421
 – όνομα 110, 118, 239, 244, 250, 289
 – Πνεύμα 320
 – πρόσωπο 370
 – στοιχείο 345
 – σχέδιο της σωτηρίας 350
 – φώς 125, 263, 352
 Θεός Λόγος 412, 421
 – γνώφος 348
 – έρωτας 337, 343, 352, 354
 – σάρκωση 342, 395
 – Ωκεανός 289
 θεία όντα, 362
 – μορφή 117, 310
 θείσμος 161, 244, 359
 θείστικός 34, 211, 320-321, 329-330
 – κινήματα 191
 θεοί 28-29, 31, 97, 103-104, 117, 122, 133, 146, 151-155, 157, 162, 164-168, 173, 183, 200, 206, 211-212, 249, 263, 290, 310-313, 315, 354, 359-361
 – κατά χάριν 354
 – ψευδείς 309
 θεοκεντρικός 288, 291, 393
 θεολογία 154, 288, 339, 343, 347-348
 – Άνατολικής Εκκλησίας 420
 – άποφατική 345
 – άσκητική 372
 – διαλεκτική 43
 – εικόνας του Θεού 342
 – έρμηνευτική 160
 – θεώσεως 354
 – Ινδουίστική 169, 173
 – Ισλαμική 239, 266, 377
 – Ιωάννεια 342
 – μυστική 338, 353, 355, 372
 – Όρθόδοξη 353, 419
 – πατερική 427
 – σαρκώσεως 354
 – χάριτος 372
 – χασιδική 334
 – χριστιανική 54, 237, 427
 Θεολογικές Σχολές 52, 55, 336
 – Σχολή Παν/μίου Αθηνών 51
 – Σχολή Πετροπόλεως 418
 – Όρθοδόξων 418
 – πανεπιστημιακές 50
 – προτεσταντικές 52
 θεολογικός διάλογος 399
 – φιλοσοφικά συστήματα 146, 162
 θεολόγοι 33, 43, 158, 241, 253, 264, 269, 345, 352, 412, 419, 423
 – βυζαντινοί 354
 – δυτικοί 420
 θεοποίηση 312, 315, 392
 θεός 28, 30, 33, 36-37, 42, 97, 100, 102, 103, 105, 109-110, 117-118, 120-121, 123, 126-128, 131-134, 138-139, 152-154, 160-161, 183, 235-237, 239-243, 245-246, 249-250, 253, 263, 265-267, 278, 288-292, 309, 312-313, 315-316, 319, 321-324, 330, 334-340, 342-348, 350-355, 359-362, 366, 370, 372-374, 378, 380, 384, 391, 393-396, 398, 400, 401, 403, 412, 414, 418, 420-424, 427
 – κατά χάριν 343
 – Πατέρας 55
 – προστάτης 165
 – προσωπικός 161, 330
 – τέλειος 361
 – Τριαδικός 420-421, 423, 430
 – ψεύτικος 392
 Θεού βασιλεία 334, 347
 – δόξα 315, 333-334, 343, 421, 424
 – εικόνα 342, 363
 – ένιαίο 239, 288
 – έρωτας 354
 – θέα 348, 352-353

- θέλημα 237, 240, 249, 348
- καθ' ὁμοίωσιν 342, 427
- κατ' εἰκόνα 42, 338, 360, 395, 426-427
- Λόγος 237, 372, 420, 430
- λόγος 236, 243, 382, 413
- μνήμη 250, 292, 352
- μυστήριο 239, 410
- Ναός 293
- οἰκονομία 411
- ὁμοιώματα 316, 413
- ὄνομα 292
- ὀνόματα (99) 239, 241, 250
- παρουσία 289, 292, 322, 344, 373, 384, 421
- πνεῦμα 243
- πρόνοια 412, 418
- σύμβολο 164-165
- Τίος 422, 430
- θεότητες 117, 121-122, 124, 127, 132, 134-135, 137, 139, 146-147, 152-154, 157-158, 163, 165, 167, 206, 217, 243, 290, 313, 321, 326, 330, 361
- θεοτόκος 244
- θεοφάνεια 330
- θεραπεία 132, 202, 363, 398
- θεραπευτές-μάντις 131
 - μάγος 126
- θεσμός 132, 195, 246, 257, 270
- θεσσαλονίκη 350
- θεωρία 32, 52-53, 69-71, 75, 86, 124, 161-162, 202, 205, 209, 217, 225, 228, 315, 319, 323-324, 334, 336, 343, 345, 348, 352, 362, 365, 367, 371, 379, 412, 426
 - κενότητος 205
 - μυστική 324, 353
 - «τριῶν σωμάτων» 75, 203
- θεωρίες θεοσοφικές ἢ ἀπόκρυφες 355
 - ἰνδουϊστικές 172, 369
 - φιλοσοφικές 41, 198, 335
- θέωση 343, 348, 352, 354, 360
- Θηρεσία τῆς Ἀβύλλας 345-346
- θίασοι 371
- Θιβέτ 196, 209, 217-218, 225, 227, 314, 333
- Θιβητιανή γραμματεία 199
 - μοναστήρια 391
- θρησκεία 27-33, 36-39, 41-45, 49, 54, 56, 62, 64, 88, 99, 102, 115, 117-118, 120, 127, 134, 141, 145-147, 181, 195, 211, 235-237, 245-246, 259-260, 263, 267, 270-271, 309-310, 313-315, 319-320, 322, 331, 347, 355, 362, 378, 384, 387-389, 391-394, 396-398, 401-402, 404, 409-411, 413-420, 423-430
 - αἰγυπτιακή 218, 226
 - αἰθιοπική 218, 226
 - ἀραβική προϊσλαμική 236, 312
 - ἀρχαία ἐλληνική 117
 - ἀρχαία κινεζική 312
 - αὐτόχθονη 206
 - ἀφρικανική 116-117, 121, 123, 127
 - βεδική 146, 170
 - βερβερική 218, 226
 - ζωροαστρική 64
 - θεοκρατική 107, 235
 - ἰνδική 197
 - ἰνδική ἀρχαϊκή 181
 - ἰνδουϊστική 147
 - ἰσλαμική 247, 257, 271
 - Ἱστορία 425
 - καρχηδονιακή 218, 226
 - κρατική 218, 226
 - κινεζική 39
 - λαϊκές 313
 - λυβική 218, 226
 - μεροϊτική 218, 226
 - μονοθεϊστική 30, 38, 41, 235, 313-314, 399, 430
 - πανασιατική 227
 - προἰνδουϊστική 169
 - πρωτόγονη 37, 115
 - σαβαϊτική 218, 226
- θρησκεία καὶ ἐπιστήμη 41-42
 - καὶ ἡθική 41

- θρησκεία της Περσίας 262
 - της Βίβλου 102, 378
 - του Αβραάμ 102
 - του Σταυρού 416
 θρησκείας Ψυχολογία 42, 49
 - καθολικότητα 29
 - Κοινωνιολογία 50
 - Φιλοσοφία 49, 52
 - Φαινομενολογία 49, 425
 θρησκείες Ιστορικές 115
 - μυστηριακές 353
 - νέες 39
 - παραδοσιακές 39
 - προφητικές 320, 331
 θρησκευολογία 49-52, 54
 - νεότερη 316
 θρησκευολογικές στατιστικές 39
 θρησκευολόγοι 33
 θρησκεύματα 36-38, 53-55, 67, 116-117, 131-132, 145, 260, 309-310, 313, 331, 353, 362, 409, 424, 428
 - αφρικανικά 115-118, 128, 141
 - ινδικά 50-51, 136
 - κινεζικά 416
 - μονοθεϊστικά 287
 - νέα 38
 - νέα ασιατικά 39
 - της Περσίας 51
 - της προκολομβιανής Αμερικής 51
 - φυλετικά 38-39
 θρησκευμάτων Ίστορία 49, 51, 54-56, 253, 312, 319, 409, 418
 θρησκευτικά άμalgάματα 141
 - βιώματα 29-30, 32-33, 41, 43, 124, 175, 309, 321, 422
 - ινδικά έργα 51
 - ινδικά συστήματα 360
 - μορφώματα 30, 49, 115
 - ρεύματα 427
 - σύμβολα 43, 313, 416
 - συστήματα 37, 41, 53, 153, 320, 388, 400, 425
 - φαινόμενα 28, 32, 35, 310, 422
 θρησκευτική άραβική παράδοση 102
 - διδασκαλία 145, 288, 398, 415
 - έμπειρία 32-36, 42-43, 49, 53-54, 90, 100, 145, 164, 319, 369, 393, 399, 409, 422, 424, 426, 431
 - μόλυνση 290, 292
 - παιδεία 401
 θρησκευτικές έγκαθαρίσεις 401
 - κοινότητες 38-39, 54, 121, 247, 393-394, 396-398, 400, 430
 - μειονότητες 403, 430
 - μυστικές εταιρείες 138-139
 - ομάδες 39, 69, 109, 154, 396
 - παραδόσεις 43, 115, 145, 195, 221-222, 312, 398, 409, 410, 422
 - πεποιθήσεις 31, 41, 53-54, 195, 400, 419, 427, 430
 - πραγματείες 199
 - τελετές 43, 137-138, 163, 169
 θρησκευτικός μυστικισμός 266, 320, 322
 - πλουραλισμός 402
 - συγκρητισμός 368
 - φανατισμός 271, 387, 401, 430
 θρησκευτικότητα αφρικανική 116, 128, 140-142
 - βουδδιστική 212
 - ινδική 145, 150, 154, 175, 287, 333
 - ισλαμική 236, 338, 382
 - μονοθεϊστική 37
 - μπάκτι 162, 330, 332
 - πρωτόγονη 28
 θυμός 110, 291
 θύρα του Γκούρου 293
 θυσία 27, 29, 62, 132, 134-135, 137-138, 156-157, 253, 264, 290, 328, 403

I

- Ίάβα 169, 218, 257
 Ίακώβ 240

- Τάμβλιχος 323
 Ταπυνία 34, 37, 66, 196-197, 210, 214, 217-218, 221, 225-227
 ιατρικές σχολές 275
 ιατρική 227, 274-275
 ιατροί 274, 363, 390
 ιατρομάντις 131-132, 136
 Ίβηρική 256
 Ίγνατιανοί 343
 Ίγνάτιος Θεοφόρος 342
 Ίγνάτιος Λογιόλα 345
 ιδεαλισμός 41, 161, 359
 - γερμανικός 347
 - ελληνικός 350
 ιδεώδη ασκητικά 181, 192
 - βουδδιστικά 221, 227
 - χριστιανικά 395, 429
 ιδέες φονταμενταλιστικές 402
 ιδιώματα 182, 289
 Ιεζεκιήλ 333
 ιερά βιβλία 103, 110, 182, 198, 236, 244-245, 287-288, 292-295, 324, 339, 377, 379, 381, 384
 - κείμενα 68, 149-150, 160, 165-166, 168, 182, 190, 192, 198, 212, 227, 288, 294, 368, 378-379
 - λείψανα 73, 210, 213
 - σύμβολα 425
 ιερή λίμνη 170
 - συλλαβή «Ωμ» 367
 - συλλογή 149, 182, 198
 - φιλολογία 199
 - φωτιά 132
 ιερές αποδημίες 168-169, 251
 - απόκρυφες γραφές 190
 - δυνάμεις 312, 328
 - πόλεις 70, 89, 103, 145, 168, 264
 - φράσεις 217
 Ίερό 27, 34-36, 103-104, 106, 131, 133, 139, 164, 293, 310, 392, 420
 - άντικείμενο 210
 - βέβηλο 35
 - δένδρο 210, 312
 - ζώο 166
 - προσκύνημα 105
 - πρόσωπο 188
 - τέμενος 235
 ιερός βασιλικός χώρος 125
 - μαύρος λίθος 251
 - μήνας 103
 - πάνθηρας 311
 - πίθηκος 166
 - πόλεμος 103, 246, 387, 415
 - ποταμός 168, 290
 - τόπος 168, 213, 265
 - τύπος 34
 - χρόνος 34
 - χώρος 43, 133, 351
 ιερατείο 131-132, 188, 253, 292, 312, 384
 ιερατικό λειτούργημα 132, 163
 ιερείς 61-62, 131-132, 158, 163, 165
 ιεροβασιλέας 122, 125, 132
 ιερο-εμπειρογνώμονες 131
 ιεροδιάμεσος 137
 ιεροκήρυκας 253
 ιεροσύνη 253
 ιεροτελεστίες 335
 ιεουργίες 163, 166
 - μεταθανάτιες 190
 Ίερουσαλήμ 102, 273, 278, 335, 430
 Ίησοῦς 102-103, 240-241, 243-244, 343, 353, 361, 370, 393, 420, 422-423
 Ίμαλία 68, 76, 218, 256
 Ίμάμ 262-265, 270
 - ζών 382
 ιμάμης 250, 253, 262
 Ίμπάντι 265
 Ίμπλς 240, 242
 Ίνδια 31, 51, 67, 86, 90, 109, 111, 147, 154, 159, 161, 164-165, 167-170, 173, 175, 181-182, 187-192, 195-197, 203, 211, 213, 217-218, 221, 225, 227, 255-257, 262-263, 269-270, 287, 289, 293, 296-297, 329-330, 368, 390

- Ίνδοι 37, 55, 111, 145, 147, 150, 154, 165-168, 170, 172-173, 175, 274, 313, 328, 365, 382
- Ίνδο-Άρειος 172
- Ίνδονησία 169, 175, 217, 236, 247, 257, 259, 270-271
- Ίνδουϊσμός 37-38, 145-147, 149-150, 152-153, 155-156, 161-162, 164, 168-170, 184-185, 191, 218, 287, 292, 313, 328, 331, 359, 363, 365-366, 368, 372, 374, 416, 418
 - κλασικός 158, 361
 - λαϊκός 314
 - μάγια 154, 290, 360
 - πρωτοϊστορικός 146
 - φιλοσοφικός 37, 154, 159
- ινδουϊστές 28, 38-39, 43, 109, 111, 147, 161, 170, 172, 190, 288, 296, 314, 361, 391
- ινδουϊστικές αίρέσεις 170, 330
 - Άντράτα 331, 320
 - μεταρρυθμιστικές κινήσεις 170
- Ίντ άλ-Άνχα 255
 - άλ-Καμπίρ 255
 - άλ-Σαγίρ 254
 - άλ-Φίτρ 254
- Ίντρα 151, 154
- Ίουδαϊσμός 30, 37, 50, 102, 113, 236, 316, 333-334, 378, 430
- Ίουδαίοι 38-39, 102, 105, 245, 335-336, 411, 415
 - μυστικοί 336
- ιουδαϊκός κόσμος 334
- Ίουστίνος 412, 426
- Ίράκ 255, 262, 264, 278
- Ίράν 38, 255, 262-264, 271, 390
- Ίσαάκ 240, 253
- Ίσαάκ Λούρια 336
- Ίσβάρα 366
- Ίσλάμ 30, 37-38, 99, 101-107, 141, 145-146, 169, 191, 218, 235-237, 239-240, 242, 244-247, 249-250, 253, 256-257, 259-260, 262-263, 265, 269-272, 274, 278, 287, 316, 337-338, 377-378, 384, 387-391, 393, 399, 402, 414-415, 417, 419, 428, 430
 - επιθετικό 404
 - ήπιο 404
 - όθωμανικό 417
 - «οί αναβάλλοντες» 265
 - όρθόδοξο 266
 - παραδοσιακό 270, 339
 - πέντε στύλοι 249
 - σουννιτικό 266, 339
- Ίσλαμισμός 102, 235
- Ίσλαμική Διάσκεψη Κορυφής 272
 - εύσέβεια 267, 339
 - θεολογία 239, 266, 377
- ισλαμικές αρχές 238, 339
 - χώρες 259, 270
- Ίσλαμικό Συνέδριο 272
- ισλαμικός πολιτισμός 107, 257, 384, 399
- Ίσμαήλ 240, 253, 262
 - Ίσμαηλίτες 262-263
- ισότητα 95, 158, 246, 294, 361
- Ίσπανία 257, 278, 334, 336, 388-390
 - Ίσπανοί 388
- Ίσρα'έλ μπέν Έλι'έζερ 336
- Ίσραήλ 260, 272, 335, 422
 - Ίσραηλίτες 422
- Ίστορία 41, 43, 50, 52, 54, 67, 75, 80, 86, 90, 99-100, 106, 109, 136, 173, 181, 191, 203, 213, 229, 240, 353, 359, 260, 275, 328, 373, 378, 380, 384, 409, 411, 420, 429, 431
 - Ίστορία Θρησκειών 425
 - Ίστορία Θρησκευμάτων 49, 51, 54-56, 253, 312, 319, 409, 418
 - σωτηρίας 345
- ιστορικό γίγνεσθαι 80, 373
- Ίσφαχάν 261, 278
- Ίταλία 334, 388-390
 - αρχαία 312
- Ίτιχάσας 150

Τχθός 152
 Ίωάννης Βαπτιστής 240
 Ίωάννης Σιναΐτης 348
 Ίωάννης τοῦ Σταυροῦ 345

K

Κάαμπα 103-104, 106, 251
 Καβάσιλας Νικόλαος 351
 Καββάλα 334-336
 κάθα 165
 καθαρμοί 292
 κάθαρση 102, 270, 324, 326, 344-345
 - νόος 352
 Καϊκάρ-Νυαμπουζάνα 122
 Καινή Διαθήκη 43, 310, 342
 Κάιρο 278
 κακό 41, 62-63, 71, 94, 124-125, 158,
 186, 289, 292, 398, 423
 Κάλι 153, 164, 313
 καλλιγραφία 278
 καλό 41, 62-63, 71, 94, 124-125, 158,
 186, 289, 292, 398, 423
 καλοσύνη 88, 95, 203, 212, 245, 290-
 291, 331
 κάλπα 155
 κάλσα 291, 293-295
 Καμερούν 118, 140
 κάμι 221, 312
 κάμμα 200
 Καμπάλα 135, 334
 καμπόθ 334
 Καμπότζη 169, 175, 196, 218
 Κανίσκα 218
 κανόνας 29, 41, 68, 72, 120, 135, 149,
 156, 182, 198, 209- 210, 222, 340,
 371-372, 396
 - βουδδιστικός 212, 222
 - μοναχικός 68, 198-199
 - Πάλι 198
 - ἠθικῆς 41, 195

κανόνες θρησκευτικοί 266
 Κάντε κά Άμρέτ 294
 Καούρ 295
 Καπαδόκες 414
 Κάπρος 152
 καρά πρασάντ 294
 Καραίβικη 172
 Καράτσι 236
 καρδιά 87, 111, 162, 218, 250, 292,
 347-348, 350, 372, 378, 397, 399
 Καρθαγένη 256
 κάρμα 110, 149, 156, 158, 184, 197,
 200, 290, 359-360
 - γιόγκα 157, 368
 - μάργκα 156
 Καρμελίτες 343
 καρμικά δεσμά 186
 Καρμής Ίωάννης 424
 Κάρμπαλα 255
 Καρταπούρ 110
 Κασμίρα Σαϊβισμός 161
 Κασμιρικός 172
 κάστα 68, 109-110, 158, 162-163, 166-
 167, 182, 188, 197, 290, 295-296, 361
 κατακλισμός 240
 Κα-τζιούρ 199
 κατίμπ 253
 κατίνα 213
 Κάτρι τζάτι 296
 καύση νεκρού 190
 Κεγκόν 226
 κείμενα θύραθεν 198
 - ιερά 68, 149-150, 160, 165-166,
 168, 182, 190, 192, 198, 212, 227,
 294, 378-379
 - Μακαριακά 347
 Κέλτες 37, 310
 Κεμάλ 259
 Κένυα 114, 117, 126, 129, 132-133
 κεραμεική 276
 Κεϋλάνη 71, 109, 175, 196, 208, 219
 κηδεία 167, 250, 294
 κήρυγμα 70, 168, 182, 212, 377-378, 381

- βουδδιστικό 195
- Βούδδα 70, 198, 217
- Μωάμεθ 101, 235, 378
- Νάνακ 110
- Κιχέρων 28-29
- Κικουόγιο 118, 120, 132-134, 446
- κίμπλα 254
- Κίνα 34, 85, 87, 89-91, 93, 109, 196, 208, 210-211, 214, 218-219, 221, 223, 225-226, 229-230, 256, 313, 324, 416
- Κινέζοι 37, 51, 79, 88, 93-94, 95, 274
- κίνηση 53, 70, 102, 111, 139, 170, 172, 183, 187, 191, 200, 222, 250, 266, 267, 270, 287, 295-296, 313, 334, 336, 339, 354, 369, 373, 395, 415, 419
- κίρτ κάρνι 291
- κισμέτ 241
- κλειτοριδεκτομή 138
- Κλήμης Αλεξανδρεύς 312, 412
- Κλίμαξ 348
- κλοπή 186, 244, 362, 366
- κοάν 214
- Κογκό 116, 118
- κοινότητα 28-29, 32, 53, 86, 110, 132, 134-135, 138-139, 188, 191, 226, 249, 262, 264, 293-294, 336, 340, 372, 397, 400, 402
- βουδδιστική 196, 221-222
- ινδουίστική 166, 172
- ισλαμική 102, 106, 250, 253, 263, 266, 270, 388-390
- παγκόσμια 20, 428-429
- σίκ 110, 291, 297
- σικκιστική 291
- τζαϊνική 185, 188, 190
- κοινότητες θρησκευτικές 38-39, 54, 121, 247, 393-394, 396-398, 400, 430
- ισλαμικές 263
- μοναστικές ισλαμικές 269, 340
- μοναχικές βουδδιστικές 72, 210
- προτεσταντικές 346
- σιτικές 255, 264
- Χαριζιτικές 265
- χριστιανικές 141, 414
- κοινωνία 27-28, 30-32, 36-37, 41, 88, 100, 115, 120, 134, 138, 141, 158-159, 175, 271, 342, 345, 363, 374, 384, 391-392, 395-396, 398, 402-403, 425, 429
- άθρησκη 392
- άλβανική 389
- δυτική τεχνολογική 141
- ινδική 164
- ινδουίστική 156, 158
- κινεζική 80, 90, 95
- πλουραλιστική 391, 396, 401-402
- κοινωνίες αφρικανικές 123, 125, 127, 132, 134-135, 139
- δυτικές 403
- καπιταλιστικές 392
- πολυθρησκευτικές 401
- πρωτόγονες 42
- κοινωνικά κινήματα 170
- κοινωνική δικαιοσύνη 297, 403
- Κοινωνιολογία 31, 52
- κόλαση 241, 337
- κομποσχοίνι 250
- Κομφουκιανισμός 37, 82, 93-94, 113, 221, 313, 326, 416
- Κομφούκιος 79-80, 82, 85-90, 93-95
- Κομφουκιανοί 28, 38
- νεοκομφουκιανοί 95
- κομφουκιανικές αρχές 221
- Κοράνιο 103, 236-246, 250, 254, 265-266, 270-271, 276, 337, 339, 377-384, 387, 392, 394-395, 415
- άραβικό πρωτότυπο 237, 380, 382-383
- εκδόσεις 382
- «καλώς διατηρούμενη πλάξ» 378
- «μήτηρ της Βίβλου» 378
- μεταφράσεις 382
- περίοδοι προφητειών του Μωάμεθ 381
- ύπομνηματα 382

κορανική διδασκαλία 247, 340
 Κόρδοβα 257, 278
 Κορέα 27, 196, 208, 210, 218, 227
 κοσμήματα 203, 245, 276
 κόσμος 32, 34, 37, 44, 54-55, 64, 71, 75, 85, 89-90, 94, 109, 117, 120, 126-128, 134, 137, 139, 145, 152-155, 157, 159-161, 168, 170, 172-173, 184, 200, 202, 206, 214, 239, 243-244, 254, 259, 267, 287, 289-290, 323, 328, 332, 335, 338, 340, 343, 348-349, 354, 359-360, 363, 365, 370, 373, 377, 391, 398, 403, 410, 412, 421, 422, 424, 427, 429-430
 – άγγλοσαξωνικός 347
 – άραβικός 99, 260, 270-272, 384
 – άρχαίος 61, 418
 – βουδδιστικός 210, 227
 – δυτικός 260, 344, 420
 – έλληνορωμαϊκός 410
 – ινδικός 150, 222
 – ιουδαϊκός 410
 – ισλαμικός 238, 247, 253, 270, 340, 387, 397
 – μεσογειακός 90
 – ρωμαιοκαθολικός 53
 – ρωμαϊκός 222
 – χριστιανικός 42, 418
 κοσμογονία 290
 κοσμολογία 126-127
 Κοσσυφοπέδιο 389, 404
 Κοτέλνικωφ 352
 Κουάκεροι 347
 Κουάν-Γ'ιν 204, 214
 κουλάνγκι 126
 Κούνγκ φού-τζού 85
 Κούν Λούν 80
 Κουόθ 118, 120
 Κουράις 99
 Κουρμπάν μπαϊράμ 255
 Κουσάν 218
 Κουσινάρα 73, 213
 κράτος 80, 85, 88, 90, 107, 111, 247,

257, 259, 263, 269, 270-272, 296, 392, 417
 – άραβικό 256
 – ισλαμικό 246, 256, 259, 272, 378
 Κρίσνα 152-154, 158, 161, 164, 168, 313, 329-330, 361
 κρυπτοχριστιανοί 417
 Κύπρος 388
 Κύριος 28, 117, 150, 242, 289, 377, 422
 Κωνσταντινούπολη 44, 256, 350

Λ

λαϊκοί 37, 72, 169, 181, 185, 187-188, 190-191, 202, 212, 221, 227, 259, 374
 Λαϊλάτ άλ-Μιράζ 254
 Λακτάντιος 28
 λάμα 217
 Λάμπσιν 352
 Λάνγκο 118
 Λάξιμη 154, 168
 Λάος 169, 196, 218, 227
 Λάο Λάι-Τσέ 80
 Λάο-Τσέ 79-83, 324
 λατρεία 27, 102, 107, 111, 117, 121, 131-132, 134, 137, 141, 146-147, 152-154, 161-162, 164-165, 188, 210, 214, 218, 221, 227, 253, 292, 294, 309, 311-312, 314, 316, 382, 384, 392-393, 426
 – άκατέργαστων λίθων 312
 – άντικειμένων 310
 – βεδικη 162
 – δημόσια 293
 – διονυσιακή 322
 – ειδώλων 309, 313
 – ινδουϊστική 169, 173
 – οικιακή 165
 – όμαδική 165
 – φυσικών φαινομένων 312
 λατρείας κανόνες 267

- κέντρα 121
 - ομάδες 162
 λατρείες συγκρητιστικές 141
 λατρευτικά έθιμα 425
 - αίσθησιακά έθιμα 110, 292
 λατρευτικές διατάξεις 149
 - έκδηλώσεις 27, 121, 173, 212, 313, 327-328
 - εκφράσεις 134, 169, 214
 - ομάδες 166
 - πράξεις 128, 331
 - συναθροίσεις 250
 - συνάξεις 165, 288
 λατρευτική ζωή 343, 153, 164, 211, 249, 254, 310, 355, 417
 - Βουδδισμού 210
 - Ίνδουισμού 162
 λατρευτικό τυπικό 121, 162, 191, 269, 292, 314
 Λαχόρε 278
 Λέζα 120
 λειτουργική ζωή 343, 351, 384
 Λεοντάνθρωπος 152
 λευκά νέφη 416
 «λευκοντυμένοι» 181
 Λέχνα 110
 Λίβανος 262-263
 Λιβερία 139
 Λιβύη 259
 λίθος λευκός 312
 - μαύρος 251, 312
 λίνγκα 164
 λιτανείες 133, 164, 173
 λογική 36, 90, 136, 206, 214, 227, 391, 332, 412
 λόγος θεός 412, 421
 - σπερματικός 412, 426
 - του Άλλάχ 238, 384
 - του Βούδδα 195
 - του Θεού 236-237, 243, 316, 348, 372, 382, 413, 420-421, 430
 - του Μωάμεθ 238
 Λούβαρις Ν. 52

Λουβέντου 118, 132
 Λουμπάρα 123
 Λουμπάλε 121
 Λουμπίνι 213
 Λούν Γύ 88, 198
 Λούρια Ίσαάκ 336
 λουτρά 168, 170, 290, 292
 Λούχια 126
 Λύ Τσούνγκ 198, 225
 λύτρωση 69, 75, 128, 156-157, 159, 160, 162, 184-185, 187-188, 189, 199, 205, 226, 290, 329-330, 332, 363, 365-367
 λυτρωτική χάρη 372
 Λωτός του αληθινού νόμου 226

M

μαγγανεία 132
 μαγεία 124, 150, 326, 328
 - λευκή 136
 - μαύρη 132, 136
 - μεταδοτική 136
 - όμοιοπαθητική ή μιμητική 136
 μάγος 136
 - θεραπευτής 126
 - μαγγανευτής 136
 μαγικά τελετουργικά 135
 μαγικές αντιλήψεις 124, 310
 - δυνάμεις 117, 124, 206
 - μέθοδοι 206
 - παραστάσεις 124, 126
 - πρακτικές 136
 - τελετές 371
 μαγιέμπε 126
 μαγκάντι 67
 Μαδαγασκάρη 236
 μαθηματικά 274
 μαθητής 62, 69, 72-73, 86-88, 94, 110, 190, 210, 214, 222, 287, 336, 342, 349
 μαθητεία 69, 132, 340

- Μαθούρα 168, 173
 Μαϊμονίδης 335
 Μαϊτρέγια 204
 Μακάριος 347
 μακαριότητα 70, 185, 200
 Μάκνα 105
 μακροθυμία 423
 Μαλαισία 236
 Μαλάουι 123
 Μάνγκ-Ντζί 93
 Μάνης 371
 Μανιχαϊσμός 416
 – Μανιχαίοι 370
 Μανουήλ Β' Παλαιολόγος 415
 μάνταλας 165, 214
 Μάντβα 161
 μαντική 141
 μάντης 163
 – θεραπευτές 131
 Μαντζουρά 204
 Μαντινάτ άλ-Ναμπί 101
 μάντρα 217, 361, 366
 Μαντραγιάνα 196
 Μαντυαμίκια 205, 225, 332
 Μάξιμος ο Όμολογητής 348, 353-354
 Μαουλαουίγια 269
 Μαουντγκαλιάνα/Μογκαλλάνα 72
 Μάουσου 118
 Μαριάμ 240, 243-244
 Μαρκίων 370-371
 Μάρξ 30
 Μαρόκο 259
 Μάρουα λόφος 251
 μαρτύριο 264, 417
 Μασάι 123
 μάσκες 139-140
 Ματζίμα Νικάγια 70
 Ματούρα 227
 Μαχαβίρα 109, 180-182, 185, 188, 190
 μαχαβράτα 186
 Μαχαγιάνα Βουδδισμός 27, 67-68, 75, 196-198, 203-206, 208, 210-211, 214, 218, 221-222, 225, 228-230, 332
 – Βουδδισμού κείμενα 203
 – μοναστήρια 214, 223
 – συλλογή 205
 Μαχαμπάρατα 150, 169, 172
 μαχαραγιάς 296
 Μαχασαμγκία 222
 Μαχασταμαπράπτα 204
 Μαχάτμα Γκάντι 191
 Μαχίντα 213
 «Μεγάλο δχημα» 196
 μεγαλοφυχία 245
 Μέγας Άλξανδρος 240
 Μέγας Δωρεοδότης 289
 Μεδίνα 101-105, 253-254, 256, 381
 – περίοδος 380
 μέθεξη 352, 354
 Μέσκα 99-105, 109, 251, 253-255, 264, 380-381
 – περίοδος 380
 μέλλουσα ζωή 239
 Μέναιος/Μένγκ-Κ'ο/Μένγκ-Τσε 93-95
 Μέντε 126, 139
 μέντιουμ 131
 Μερκαβά 333
 Μέρου 132
 «Μέση οδός» 70, 199, 205
 Μεσοποταμία 37, 267
 Μεσσίας 240, 243-244
 – μεσσιανικός 336
 μεταβιώσεις 73, 155, 200
 μεταλλουργία 140, 276
 μεταμορφώνω 322, 344, 363, 431
 μεταμόρφωση 32, 36, 157, 175, 206, 295, 329
 μετάνοια 250, 369, 400
 μεταρρύθμιση 95, 191, 259, 270, 346
 μεταφυσική 71, 88, 183, 187, 323, 328, 330, 372
 μετεμφύωση 323, 329
 μετενσάρκωση 149, 155-156, 166-167, 290, 360
 μετοχή 35, 343, 347, 354, 363, 373
 μή είναι 206, 332

- μή ἔχειν 354
 μή ψυχή 202, 205, 331, 363
 Μητέρες-θεές 153
 Μητηρ τῆς Βίβλου 378
 μιζήμου 123
 Μίκκω 225
 «Μικρό ὄχημα» 196
 μικροτεχνία 43, 76, 227, 276
 Μί-λό 314
 Μιμάμσα 160
 Μίνα 253, 255
 μινιατοῦρες 228
 μίσος 289, 398-399, 402
 μνήμη Θεοῦ 250, 292, 352
 Μογγολία 196, 218, 221
 – Μογγόλοι 164, 257, 296
 μόγουε 132
 Μοθαί 104
 μοιρολατρία 241
 μοιχεία 244, 314
 μοναξιά 69, 76, 374, 393
 μοναστήρια 186, 209-210, 213, 217,
 227, 229, 382
 – βουδδιστικά 27, 72, 210, 214, 223,
 228
 – θιβετιανά 391
 – ταοίστικά 81-82, 326
 μοναχισμός 55, 209, 372
 μοναχές 72, 185, 188, 191, 210
 μοναχοί 71-72, 75, 185-188, 190-191,
 203-204, 209-210, 212-213, 218,
 227, 347, 374, 410
 – Βουδδιστές 207-208, 219
 – Ταοιστές 325, 327
 μοναχική ζωή 71, 198, 209
 – παράδοση 362
 μοναχικά τάγματα 71, 75, 269
 – γυναικεία 72, 210
 – μουσουλμανικά 269-270
 Μόνγκ-Ντζι 93
 Μονή Σινά 348
 μονισμός 152, 161, 323, 330, 338-339,
 359
 – πανθειστικός 328-329
 – υπερβατικός 37
 – φιλοσοφικός 161
 μονιστικός 82, 146, 161, 320, 325
 – πανθείσμός 151
 μονοθείσμός 102, 118, 134, 239
 μονοθεϊστικός 30, 37-38, 41, 64, 117,
 131, 146, 235, 287, 289, 312-314,
 399, 430
 μόξα 157, 184
 Μουάμπου 127
 Μουαουίγια 257
 μουεζίνης 253
 μουτζαχίντ 264
 μούλ μάντρα 288, 295
 Μουρούμουα 126
 Μουρτζίτες 265
 μουσική 43, 53, 137, 139, 173, 227, 294,
 322
 – μουσικά ὄργανα 139, 173
 Μουσουλμανισμός 235
 μουσουλμάνοι 38-39, 101-104, 106,
 109, 111, 164, 190, 213, 235-236,
 241, 244-246, 249, 251, 253-254,
 256, 258, 260, 262, 265, 267, 269-
 270, 272, 274-276, 278, 288, 296,
 339, 377, 379, 381-384, 387-394,
 396-397, 399, 401-402, 404, 411,
 416-417, 428
 – μυστικοί 250, 337, 339
 – ποσοστό στὸν σύγχρονο εὐρω-
 παϊκό πληθυσμό 388
 μουσουλμανικά ἔθνη 270
 – κέντρα 109
 μουσουλμανικές ἀρχές 247, 395
 – ἑορτές 254
 μουσουλμανική θεολογία 239
 – θρησκευτικότητα 236, 338
 – νομική ἐπιστήμη 247
 – νομοθεσία 247
 – παράδοση 240, 254
 – πνευματικότητα 250
 – προσευχή 250

- μουσουλμανικό έτος 255
 - πνεύμα 111
 μουσουλμανικός λαός 259, 272, 383
 - μυστικισμός 354
 - νόμος 263
 Μούτα 104-105
 Μουταζιλίτες 266
 Μουχόβε 126
 μπάβανα 212
 μπάβα-τσάκρα 156
 Μπαγκαβάτ-γκίτά 150, 152-153, 157, 289, 329
 Μπαγκλαντές 196
 μπάκτι 146, 287, 313, 330
 - γιόγκα 157, 368
 - μάργκα 157
 Μπάλι 169
 Μπανταρανάκα Ούπανισάντ 165
 μπαντίμο 123
 μπαντού λαοί 123, 128
 Μπάντρ 103
 Ματαξήδες/Μπεκτασί 269, 389
 μπάτζανα 165
 Μπαχάι 39
 Μπενάρες 68, 70, 145, 168, 213
 Μπενίν 140
 Μπέστ 336
 μπίκκου/μπίζου 71, 209
 μπικκούνι 210
 μπλάμα 209
 μπλέ τζαμί 44
 Μπόντι Γκάγια 70
 μπόντι-δένδρο 70, 210-211
 Μποντισάττβα/Μποντισάττα 203-206, 214, 221, 228
 Μπουγιούκ μπαίράμ 255
 Μπουκούσου 126-127
 Μπούντα 67
 - βατσάνα 195
 - γκάγια 213
 - κάγια 203
 - πούτζα 212
 - σάσανα 195
 Μπράχμα 153-155, 173
 - Σαμάτζ 170
 Μπράχμαν 152, 154, 157, 185, 328-329, 359-360, 373
 Μπραχμάνας 149
 Μπρινταβάν 168
 Μουχάραμ 254
 μυημένοι 295, 367
 μυήσεις 132, 138-139, 166, 206, 294
 - ινδουϊστικές 189
 - τελετές 114, 129, 186, 294
 μύθοι 43, 67, 115, 118, 120-121, 126-128, 138
 - αφρικανικοί 123, 126
 - ελληνικοί 412
 μυθολογία 121, 150, 228
 - ινδική 173
 μυθολογικές θρησκευτικές πηγές 175
 - κύκλοι 73
 μύστες 322
 μυστήρια 133, 372, 384, 422
 - ελληνικά 322
 - όρφικά 322
 μυστήριο 33, 239, 410, 420, 431
 μυστηριακές θρησκείες 353
 - ζωή 343
 μυστικά αρχαία συστήματα 324
 - βιώματα 320, 332, 339-340, 342, 347, 352, 355, 372
 - βυζαντινά κείμενα 352
 μυστικές εμπειρίες 320-322, 329, 331-333, 339-340, 342, 347-349, 352, 355
 - έμπνευσεις 321
 - θρησκευτικές έταιρείες 138-139
 μυστική αυτομόνωση 329
 - διάθεση 328, 340, 346
 - έσωτερική έμπειρία 336
 - έφεση 331
 - θεολογία 338, 355, 372
 - θεωρία 324, 353
 - κίνηση 338
 - Όρθόδοξη θεολογία 353
 - παράδοση ινδική 109

- παράδοση της Ανατολής 349
- πίστη 352
- μυστικό ιουδαϊκό ρεύμα 334
 - σουφικό ρεύμα 340
 - σώμα του Χριστού 372, 424
 - χριστιανικό ρεύμα 342, 344
- μυστικοί 289, 319, 321, 333, 337-338, 340, 343, 345-347, 352
 - Ανατολής 355
 - βυζαντινοί 351, 354
 - Δύσεως 344-345, 352, 354-355
 - Ορθόδοξοι 353, 373
 - συγγραφείς 352
 - χριστιανοί 324
- μυστικός ρωσικός στοχασμός 352
- Μυστικισμός 55, 206, 267, 319-322, 328-329, 330-334, 342-343, 347-348, 350-351, 355
 - Ανατολικός Ορθόδοξος 347, 349
 - βουδδιστικός 331
 - βυζαντινός 348-350, 352-354
 - δυτικός χριστιανικός 344
 - δυτικός ρομαντικός 346
 - ελληνικός 322-323, 333
 - «Ενθεςοί» 322
 - έρωτικός 330, 337, 344-345
 - θεολογικός 275
 - θρησκευτικός 266, 320, 322,
 - ιδιωτικός 344
 - ινδικός 328-329, 330
 - ινδουϊστικός 354
 - ιουδαϊκός 333, 337
 - ισλαμικός 236, 267, 337, 339, 354
 - ισλαμικός ορθόδοξος 339
 - κινεζικός 326
 - μεσαιωνικός 344-345
 - μυστηριακός 372
 - νεοπλατωνικός 324, 343
 - Ορθόδοξος 344, 347, 351, 354, 372-373
 - ρομαντικός 346
 - ρωσικός 351-352
 - χριστιανικός 342-344, 350

- συναισθηματικός 344
- της αγάπης 342
- της κτίσεως 345
- της εικόνας 344-345
- της ολοκληρώσεως 352
- του γίγνεσθαι 348
- του Καβάσιλα 351
- μυστικιστικά σύμβολα 165
 - δοξασίες 263
 - σιωπή 332
- Μχοντόρο 121
- Μωάμεθ 97, 99-107, 235-237, 240, 243, 249, 254, 256, 263-264, 269, 271, 377-382, 415
- Μωαμεθανισμός 235
- Μωυσής 102, 240-241, 370, 414

N

- Ναγκαρτζούνα 205, 332
- νάμ σιμράν 292
- Νάμ τζάπνα 291
- ναμακαράνα 166
- Νάμου Άμιντά Μπούτσου 214
- Νάνακ 109-111, 288-292, 295
 - πάνθι 295
- Νάνος 152
- Νάντι 133
- ναοί 34, 164, 189, 192, 228, 326, 351, 410
 - βουδδιστικοί 34, 71, 219, 228
 - ινδουϊστικοί 31, 148, 155, 159, 163-164, 175
 - τζαϊνικοί 188
- Νάρα 34
- ναρκωτικά 322, 353, 397
- Νασίχ 169
- νάτ 221
- Νγκάι 118
- Νέμι 185
- Νεμπούτσου 214
- Νεοπλατωνισμός 267, 320, 323-324, 326, 331, 333-334, 339, 352

νεοπλατωνικές κατηγορίες 338
 – φιλοσοφία 344, 347
 Νεπάλ 67-68, 197, 213
 Νησιώτης Ν. 52
 νηστεία 103, 187, 247, 250-251, 254, 322
 νηφαλία μέθη 353
 νήψις 352
 Νιγηρία 117, 141, 257
 Νικήτας Βυζάντιος 382, 415
 Νικήτας Στηθάτος 349
 Νικόδημος Ἀγορείτης 351
 Νικολαΐτες 370
 Νικόλαος Καβάσιλας 351
 νιφάνα/νιμπάνα 70-71, 73, 183, 185,
 197, 199, 202, 204, 206, 209, 213,
 217, 290, 331-333
 νιγκράντα 185
 νιρβάνα-κάγια 203
 Νιτσίρεν 226
 νκίσι 126
 Νοβικώφ 352
 νοερά προσευχή 353, 372
 νόμος 33, 70, 110, 115, 120, 145, 154,
 160, 195, 197, 200, 247, 253, 264,
 271, 314, 334, 339, 359-360, 396
 νομική ἐπιστήμη μουσουλμανική 247
 νομικοί 247, 253, 379
 – κανόνες 271
 – κώδικες 247, 271
 νομοθεσία δυτική 271
 – ισλαμική 246, 247
 – νομοθετικοί κώδικες 246
 Νούερ 117-118, 120, 123, 126, 133-134
 ντάγκαμπα 210
 Ντακάρ 236
 ντάμμα 71, 195
 ντάνα 187
 Ντάρ-άλ-Ἰσλάμ 246
 – άλ-χάρμπ 246
 Ντάρμα 71-72, 183, 195, 209, 212
 – κάγια 203
 – σάστρα 150
 – σούτρα 150

ντάρασανας 160, 162
 Ντασέρα 168
 Νταχούρα 122
 Ντβάιτα Βεντάντα 161
 Ντβάιταντβάιτα 161
 Ντεβαντάττα 72
 ντεβάντι-ντέβα 211
 ντιάνα 331
 Ντιγκάμπαρα 181-182, 189-192
 Ντιουάλι 168, 294
 Ντόβ Μπαέρ 336
 Ντογκόν 126
 ντούκκα 199
 Ντουμποβίσου 352
 Ντούργκα 153, 164
 Ντουτταγκαμάνι 218
 ντουχονόσσι 352
 Ντυάνα 226
 Νυάγια 160
 Νυακυούσα 118
 Νυάμε 121
 Νυαμουέζι 118, 132
 νύκτα τῆς δυνάμεως 254, 377
 Νυόρο 121-122
 Νῶε 240, 381

Ε

Ξάθρα Βαΐρια 63
 Ξάτριγυας 68, 109, 158, 182, 296
 Ξενοφάνης 50, 315
 Ξενοφοβία 397, 402
 Ξυλογλυπτική 192, 276

Ο

Ο.Η.Ε. 259
 Όανκαρ 110
 Όγκούν 121, 141

- ὁδός τῶν πρεσβυτέρων 222
 Ὀθμάν 256, 378-379
 Ὄθωμανοί 416-417
 οἰκονομία τοῦ Λόγου 422
 - τοῦ Πνεύματος 423
 Οἶκος πολέμου 246
 - τῆς σοφίας 274
 - τοῦ Ἄλη 263
 - τοῦ Ἰσλάμ 246
 οἰνοποσία 245
 ὀκόμφο 132
 «ὀκταπλή εὐγενική ὁδός» 199
 «ὀκτάπτυχη εὐγενική ὁδός» 70
 Ὀλλανδία 389-390
 ὀλοκλήρωση 320, 348, 373, 381, 414
 Ὀλορούν 117
 Ὁμαιοαδῶν δυναστεία 257
 Ὁμάν 265
 Ὁμάρ 102, 104, 256, 273, 278, 378
 ὁμοίωμα 136, 168, 309, 315
 ὁμολογία πίστεως 97, 103, 249, 263, 295, 418
 Ὁμπα 140
 Ὁμπατάλα 121
 Ὁν 30, 1, 127, 152, 309
 Ὁνκαρ 288
 ὀνόματα (99) Θεοῦ 239, 241, 250
 ὀνοματοδοσία 138, 166, 294
 ὄντα ἄψυχα 183
 - ἐνδιάμεσα 123
 - ἐνσώματα 184
 - θεϊκά 362
 - πνευματικά 290
 - ὑπερανθρώπινα 362
 ὀράματα 33, 61, 100, 197, 278, 324, 330, 333, 340, 354, 392, 397
 - σωματικά 355
 Ὁρθόδοξα φιλοσοφικά θρησκευτικά συστήματα 328
 Ὁρθόδοξες θεολογικές Σχολές 418
 - χώρες 351
 Ὁρθόδοξη Ἀνατολή 372, 411
 - διδασκαλία 360
 - Ἐκκλησία 355, 410-411, 414, 419, 430
 - θεολογία 419
 - θεολογία μυστική 353
 - λειτουργική ἐμπειρία 422
 - παράδοση 351-352, 409, 420
 - παράδοση μοναχική 369
 Ὁρθόδοξία 55, 411-410, 419, 430
 - ἰουδαϊκή 336
 - ἰσλαμική 270, 338
 Ὁρθόδοξο ἦθος 351
 - Ἰσλάμ 266
 - Κέντρο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στό Σαμπεζύ 399
 Ὁρθόδοξοι 389, 399, 409, 411, 416-419, 430-431
 - ἡσυχαστές 372
 - μουσουλμάνοι 260, 339
 - μυστικοί 353, 373
 - χριστιανοί 389, 417
 Ὁρθόδοξος ἡσυχασμός 354, 372-373
 - μοναχισμός 55
 - ντάρσανας 154, 159, 366
 Ὁρίσα 117, 121
 ὀρφανά 44, 245
 ὄρχηση 322
 Οὐαλεντίνος 361, 371
 - Οὐαλεντιανοί 370
 Οὐαμάρα 122
 Οὐάρακα 100
 Οὐαχάμπι 265
 Οὐγκάντα 117, 122-123, 125, 127, 135, 137
 Οὐέλε Χακάμπα 126-127
 Οὐκρανία 336, 388
 οὐλαμάδες 253
 Οὐμμ Χαμπίμπα 104
 οὐμμα 253, 266
 οὐπαναγιάνα 166
 Οὐπανισάντ 149, 152-154, 156-157, 160, 165, 172, 328, 368, 373
 οὐρανός 99, 107, 120, 123, 126-127, 200, 204, 240, 254, 312, 325, 421-422

Ουτζάιν 169
 ούτσαρπίν 184
 Ουτταρα Μιμάμσα 160
 Οφίτες 370
 όχηματα του Πνεύματος 352

Π

παγκόσμια 37-38, 53, 55, 67, 75, 90,
 100, 106, 157, 172, 200, 229, 253,
 260, 272, 360, 362, 391, 395, 401-
 403, 414-413, 420, 422, 424, 429
 – άρμονία 37, 64, 151
 – βασιλεία 262
 Παγκόσμιο Συμβούλιο Έκκλησιών 53,
 397, 399, 419
 Παγκόσμιος Μουσουλμανικός Σύνδε-
 σμος 272
 – πόλεμος Α' 52, 259
 – πόλεμος Β' 52, 259, 336, 389, 418
 παγκοσμιοποίηση 400, 402, 429
 παγκοσμιότητα 64, 321
 παγόδια 197, 211, 214, 216, 228-230
 πάθος 139, 172, 199, 209, 239, 243, 255,
 264, 316, 333, 337, 361, 370, 381
 παθητικότητα 320
 παιδομάζωμα 416
 Παίσιος Βελιτσκόβσκυ 352
 Πακιστάν 111, 236, 255-256, 259, 262-
 263, 269-271, 278, 296
 Παλαιά Διαθήκη 309, 313, 315, 337,
 395, 412
 Παλαιστίνη 336
 Παλαμάς Γρηγόριος 350-351
 παλλακίδες 245
 παν-δυναμικός 52
 πανηγύρεις 168-169, 255
 πανθείσμος 161, 289, 323, 359
 – μονιστικός 151
 πανθειστικές αντίληψεις 340
 – μονισμός 328-329

πάνθεο 151, 206, 313
 πανισάντ 328
 πανισλαμισμός 272
 πανισλαμικές εορτές 255
 – ένότητα 272
 – κίνηση 272
 πανσέληνος 70, 73, 213, 217
 παντσακάντα 202
 πάνυα 200
 παν-ψυχισμός 52
 παράδεισος 80, 241, 337
 παραδόσεις 79-80, 120, 135, 150,
 167, 237, 425, 428
 – άραβικές λαϊκές 240
 – βουδδιστικές 314
 – έλληνιστικές 313
 – θρησκευτικές 43, 115, 145, 195,
 221-222, 312, 398, 409-410, 422
 – έθνικές 412
 – τελετουργικές 169
 – ιαπωνικές 226
 – ινδουιστικές 292
 – νομικές 150
 – Πανεπιστημιακαί 416
 – τελετουργικές 150
 παράδοση 29, 61, 69, 73, 85, 131, 133,
 149, 175, 183, 213, 225, 237, 251,
 260, 266, 269-270, 287, 336, 378-
 379, 404, 420, 428
 – άραβική 102
 – βραχμανική 217
 – βουδδιστική 70, 225, 314, 362
 – βυζαντινή 236, 278, 351
 – ινδική 212, 290
 – ινδουιστική 153, 158, 160, 170,
 173, 175, 367
 – ιουδαϊκή έρμηνευτική 323
 – ισλαμική 240, 254, 266, 271
 – κινεζική 79, 86-87, 93, 214
 – μοναχική Όρθόδοξη 362, 369
 – μυστική ινδική 109
 – μυστική της Ανατολής 349
 – Όρθόδοξη 351-352, 409, 420, 427

- ρωμαϊκή 236
- σαμανιστική 221
- ταϊστική 80, 326
- τεραβάντα 210
- τζαϊνική 187, 190
- παραδοσιακό Ίσλάμ 270, 339
- παραδοσιακός Ίουδαϊσμός 334
- Παράκελσος 346
- Παρβάτη 154
- Παρθένος Μαρία (βλ. & Μαριάμ) 243, 314
- παρίες 158
- παροδικότητα 71, 267, 320
- Πάρσβα 185
- Παρσιστές 39
- Παρουσάνα 189
- Παταλιπούτρα 222
- Παταντζάλι 366
- Πατέρες της Εκκλησίας 80, 121, 289, 369, 413, 418
- Παῦλος ἀπόστ. 93, 314-316, 342, 422
- Παχλαβί 62
- πειθαρχία 75, 225
- Πεντάτευχος 241
- Πέντι 123
- περιβάλλον 396, 401, 429
- περίοδος 52-53, 61, 72, 99, 116, 146, 155-156, 173, 184, 189-190, 257, 348, 398, 411
 - βεδική 146
 - βυζαντινής αυτοκρατορίας 410
 - ζυμώσεων (Ίνδουϊσμός) 146
 - κλασικού Ίνδουισμού 146
 - Μεδίνας 380
 - Μέκκας 380
 - μπάκτι θρησκευ/τητας 330, 332
 - προβεδική 146
 - σύγχρονη (Ίνδουϊσμός) 147, 185
 - της δυναστείας των Τσιν 89
 - των Χάν 79
- περισυλλογή 27, 70, 72, 79, 86, 100, 136, 166, 175, 183, 187-188, 189, 200, 206, 209, 212, 214, 226, 268, 289, 292, 314, 331, 333-334, 338, 343, 361, 378
- περιτομή 138
- Περσία 61, 64, 256-257, 261-262, 264, 267, 269, 275, 278
- Πέρσες 257, 274, 315
 - χριστιανοί 274
- Περσικός κόλπος 260
- πετρέλαιο 259
- πηγές 32-33, 37, 43, 55, 62, 101, 149, 154, 182-183, 196, 198, 225, 236, 264, 267, 288, 325-326, 328-329, 331, 337, 344, 347, 389, 415
 - βουδδιστικές 68
 - γραπτές 116
 - θρησκευτικές 175
 - μυθολογικές 175
 - του Ίσλάμ 270
- «πί» 221
- πίστη 30, 42, 95, 103, 110, 117-118, 124, 127, 152-153, 160, 185, 205, 225-226, 239-241, 243, 247, 263, 264, 315, 322, 331, 348, 354, 359, 370, 391, 393, 395-396, 402, 417, 422, 424, 428
- πίστεως θεμέλια 239
 - όμολογία 97, 103, 249, 263, 295, 418
- πλάνη 289
- Πλάτων 323, 412
- πλατωνική διαρχία 373
 - ήθική 324
 - σκέψη 236, 275
 - φιλοσοφία 323
 - νοητός κόσμος 323
- πλεονεξία 110, 314
- Πλίνιος 312
- Πλούταρχος 29
- Πλωτίνος 323-324, 328, 338, 366
 - Έννεάδες 366
- Πνεῦμα 275, 288, 353, 422-423
- πνεῦμα 75, 103, 117, 121-125, 127, 133-137, 139, 160-161, 167, 175, 200,

- 221, 225, 239-240, 290, 316, 329, 336-337, 347, 350, 367, 373, 402
- αὐτόχθονο ὑπερφυσικό 221
- δάσους 139
- Θεοῦ 243, 320
- Ἰνδουϊστικό 111
- ἰσλαμικό 111, 253
- καταστρεπτικό 62
- μπάντουα 122
- προγονικό 89, 117, 123, 133, 135
- Χριστοῦ 352
- πνευματικά κέντρα 255, 274
- κινήματα 170
- ὄντα 290
- ρεύματα 55, 266, 337
- πνευματικές δυνάμεις 139, 310, 387
- ἐμπειρίες 368-369, 400
- ὀντότητες 329
- πνευματική ἐμπειρία ἑλληνική 236
- Ἰνδική 236
- περσική 236
- χριστιανική 236
- πνευματική ζωή 67, 121, 345, 347
- πνευματικός 209
- ἔρωτας 344
- κόσμος 62, 133
- πνευματικότητα γερμανική 347
- ἡσυχαστική 348
- Ἰνδική 146, 330
- μουσουλμανική 250
- πνευματιστικά φαινόμενα 137
- πνευματολογία 36, 135-137, 141, 163, 321
- ἀφρικανική 137, 353
- ποίησις 43, 275
- πόλεμος Ἱερός 103, 246, 387, 415
- πολιτικά κόμματα 396
- φιλοσοφία 90
- πολιτισμός 29, 31-32, 34, 38, 41, 43, 51, 54-55, 75, 141, 147, 169, 172, 218, 226-227, 229, 235, 274, 387, 394, 399, 428
- ἀραβικός 334
- ἑλληνικός 274, 278, 412, 414
- βυζαντινός 274
- δυτικός 42, 116, 270-271
- Ἰνδικός 169, 181
- Ἰουδαϊκός 334
- ἰσλαμικός 107, 257, 384, 399
- κινέζικος 85, 93
- περσικός 274, 278
- πολιτισμοί ἀφρικανικοί 138
- πρωτόγονοι 321-322
- ἀρχαῖαι Ἑγγύς Ἀνατολῆς 278
- πολιτισμῶν σύγκρουση 397
- πολιτιστικές μορφές Βουδδισμού 227
- βουδδιστικοὶ ἄξονες 227
- Πολύβιος 29
- πολυγαμία 245, 415
- πολυθεϊσμός 151-152, 172, 246, 311
- πολυθεϊστές 395
- πολυθεϊστικές 117, 127, 161
- Πολωνία 336, 388
- πόνος 55, 69-70, 73, 75, 185, 199, 202, 345, 363, 425
- Πόρο 139
- Πορφύριος 323-324
- Ποσειδῶνας 310
- Ποσόν 213
- Πουατιέ 256
- πουντζάλα 183-184
- Πουντζάμπ 109-111, 287, 296
- Πουντζάμπι Σούμπα 296
- Πουράνα 150, 154, 368
- πουρανική φιλολογία 146
- Πούρι 168, 175
- πουρούσα 329
- πούτζα 188
- πραγματείες 79, 149, 206, 417
- πραγματικότητα ὑπερβατική 365, 367, 425
- ὑπέρτατη 27, 149
- ὀφιστη 162, 324
- πράκρητι 329
- πράξεις 32, 49, 63, 110-111, 117, 138, 158, 162, 184, 200, 214, 245, 264, 352, 412

πραότης 423
 Πράτξυνα Παραμίτα Σούτρα 205
 πρεσβύτεροι 132, 134, 196, 262
 προαίρεση 355
 προαιώνιο φώς 106
 προγονολατρία 312
 προϊόντα 245
 Προκαθήμενοι τών Ὁρθοδόξων Ἐκ-
 κλησιῶν 430
 Πρόκλος 323
 προλεταριάτο 403
 προνόμια 345, 361, 411
 προορισμός 89, 241-242, 290, 421
 προσευχή 27, 102-103, 110, 118, 133-
 134, 138, 165, 249-250, 253, 276,
 278, 292, 294, 319, 334, 336-337,
 346, 352, 361, 380, 424
 – ἀδιάλειπτη 347
 – ἐκστατική 346
 – ἐνατενιστική 343
 – ἡσυχαστική 346, 372
 – ἰσλαμική 250, 254
 – νοερά 353, 372
 – στοχαστική 346
 – συναισθηματική 346
 – συνενωτική 346
 – τελετουργική 250
 – τοῦ Ἰησοῦ 348, 350, 372
 προσηλυτισμός 257, 417
 – προσήλυτοι 259
 προσκόλληση 158, 162, 199, 202, 269,
 291, 313-314, 333, 336-337
 προσκύνημα 73, 103, 105-106, 167-
 168, 212-213, 251, 255, 264, 290
 Προσκύνημα τοῦ Ἰσλάμ 106
 προσκυνήματα πανινδικά 168
 προσκυνηματικοί τόποι 188
 προσκυνητές 168-170, 251
 προσφορές 123, 134-135, 138, 162,
 164, 187-189, 211-212, 229, 291,
 402, 404
 προσωκρατικοί φιλόσοφοι 322
 προσωπολατρία 314

προφητεία 103, 141, 378, 380
 προφήτης 61, 88, 101-106, 132, 168,
 235-236, 240-241, 243, 247, 253-
 255, 263, 265, 315, 377-378, 381
 προφητικές θρησκείες 320, 331
 προφητική ἀποστολή 100
 – δράση 101, 380
 – ἰδιότητα 263
 – ἱκανότητα 336
 – πολιτική δράση 106
 – ροπή 335
 προφητικό ἀξίωμα 33, 415
 – ἔργο 61, 100, 243
 – κήρυγμα 101
 πρώτη Ἀρχή 153, 323, 325, 328
 – βιβλίο 288
 πρωτόγονη ἀπλότητα 82, 325
 – τελετές 34
 – λαοί 30, 37
 πτωχεία 362
 Πυρηναία 256

P

Ραβάνια 168
 ραββινική ἡγεσία 336
 Ράμα Ντάς 294
 Ράμα 152, 164, 168
 – πελεκυφόρος 152
 Ραμάγιανα 150, 172
 Ραμανούτζα 158, 161, 330
 Ραμαντάν (ραμαζάν) 103, 251, 254, 377
 Ραμπί ἀλ-Ἄουαλ 101, 254
 ράτζα-γιόγκα 368
 Ρατζαγκάχα 222
 Ράτζαμπ 103, 254
 Ρατζαστάν 192
 ρατσισμός 397, 402
 Ραχίτ 295
 ρεαλισμός 103, 160-161, 276, 359
 Ρίγκ Βέδα 151, 165

Ρισάμπα 185
 Ρουάντα 117, 123
 Ρούντι 117-118
 Ρούντρα 151
 ρυθμικότητα 320
 ρύθμιση άναπνοής 366-368
 Ρώμη 109, 277, 323
 ρωμαίοι 37, 62, 310, 315, 342
 Ρωμαίος εκατόνταρχος 422
 Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία 343
 - ιθαγένεια 423
 - όμολογία 352
 ρωμαιοκαθολικοί 389, 394
 Ρωσία 351-352, 388, 418
 - Ρώσοι 416-417

Σ

Σάββα 153, 162
 - σιντάντα 161
 - σαϊβίτες 161
 Σαϊτάν 240
 Σάκτα 153, 162
 Σάκτι 153, 170
 Σάκκα 68-69
 Σακυαμούνι 68, 75, 203
 σαλάτ 249-250
 Σάμα-βέδα 173
 Σαμάνα 322
 Σαμανισμός 321-322, 328, 353, 418
 σαμάντι 200, 331
 Σαμάρα 278
 Σαμαρείτιδα 422
 Σάμγκα 71, 185
 σαμλεκάνα 186
 Σαμπάν 254
 σαμπόγκα-κάγια 203
 σομσάρα 156-158, 197, 200, 202, 204-
 205, 209, 290, 329, 360
 σάμσκαρα 166
 σανάτανα ντάρμα 145

Σάνγκα 71-72, 209-210, 212
 Σάνγκο 121
 σανγκράντ 293
 Σάνκαρα 161, 328
 Σάνκκα 160, 329, 366
 Σάν-λουίν 225
 Σανρόν 225
 σανσκριτοποίηση 147
 σάντ 287
 Σαντάκα 251
 Σαντάρμαπονταρίκα 226
 Σάντε 139
 σάντου 186
 Σαουάλ 254
 Σαουδική Άραβία 246, 265
 σάουμ 251
 Σάουρα 162
 Σάρανατ 213
 Σαρασβάτη 154
 σαρία 247, 271
 Σαριπούτρα/Σαριπούττα 72
 σάρκα 255, 314, 347, 420
 σάρκωση του Λόγου 344, 347, 354, 373,
 421
 Σάστρα 150
 Σάτ 289
 Σάτ Γκούρου 291
 Σατνάμ 289
 Σαρά λόφος 101, 251
 Σαφάρ άλ-Σαντίκ 262
 Σαφαβιδών δυναστεία 257
 σαχάντα 97, 249
 Σαχάρα 115, 257
 σαχάτζ ντάρι 295
 Σάχης 265
 Σαχίχ 237
 Σβετάμπαρα 181-182, 189-192
 σέβα 111, 291
 σείχης 270
 Σέλα 127
 σελήνη 81, 126, 212, 217, 255, 381
 Σενεγάλη 236
 σέουα 111

- Σεραφείμ του Σάρωφ 352
 σφιδρότ 334-335
 σήτες 100, 238, 253, 255, 260, 262-264, 382
 σιητικός 255, 261-263, 271
 Σιάμ 196
 Σίβα 152-154, 161-162, 164, 170, 313
 Σιγκαπούρη 297
 Σιέρα Λεόνε 139
 Σικκιμός 37, 109, 111, 146, 169, 287-288, 290-292, 295-297, 316
 - πέντε «Κ» 294
 σικκιστές 38-39, 110-111, 288, 391
 - σίκ 287-297
 - σίκκα 110, 287
 σίλα 200
 Σίλλουκ 132
 Σίν 226
 Σίνγκ 295
 - Σάμπα 296
 Σίν-γκάν-φού 416
 Σινγκόν 225
 Σίνγκ-τ'ού 226
 Σιντάντα 182
 Σιντάρτα/Σιντάττα Γκαουτάμα 68-69, 196, 203
 Σίντο 39
 Σιντοϊσμός 37, 113, 221, 418
 - αρχαϊκός ιαπωνικός 312
 Σιντοϊστές 38
 Σιράζ 278
 Σιφφίν 265
 Σκοβορόντα 352
 Σλάβοι 37, 310
 - σλαβικοί πληθυσμοί 389
 σμαλτοτεχνία 276
 Σμρίτι 149-150
 σμρίτι 149
 Σοβιετική Ένωση 196, 260
 Σόθο 123
 Σολοβιόφ 352
 Σολομών 240
 Σόνα 121
 Σουάζι 118
 Σουδάν 117, 259
 Σουκαβάτι 203, 226
 Σουκούμα 118, 132
 σουμάν 126
 Σουμάτρα 169, 218
 σούναν 237
 Σούνγκα 217
 σούννα 260
 σουννίτες 254, 260, 262-263, 382, 389
 σουννιτικό Ίσλάμ 266, 339
 Σουνταντράιτα 161
 σούντρας 158
 σούννα 205
 - σουννάτα 205, 332
 - Σουνναταβάντα 225
 σούρα 237, 250, 379-381
 Σούτρα 150, 368
 Σούττα Πίτακα 198
 Σουφισμός 257, 265-267, 269, 337-339
 σούφ 337
 σούφι 267-268, 275, 337-340
 - κείμενα 337
 - ρεύμα 259, 267
 - διήγημα του Jalāl al-dīn al-Rūmi 339
 σουφιστές 267
 Σοφός Κύριος 62, 239
 σοφία 72, 75, 82, 88, 94, 115, 120, 140, 162, 200, 205, 225, 237, 324, 413-414
 Σοφία Σολομώντος 315
 Σπέντα Άρμαίτι 63
 Σπιτάμα 61
 Σρί Γκανέσα 152
 Σρί Λάνκα 196, 198, 213, 218, 227
 σρούτι 149
 Σσ-μά Τσιάν 80
 Σταβιραβάντιν 222
 Στάλιν 389
 Στανκαβάσιν 181-182, 191
 σταυρός 353, 416
 Σταυροφορίες 415

- στέφανος 416
 στούπα 73, 75, 195, 210
 στοχασμός 109, 151, 199, 250, 367-368
 στωικοί 315, 323
 συγκέντρωση προσοχής 367-368
 συγκράτηση αισθήσεων 367-368
 συγκρητισμός 400
 συγχώνευση 110, 324, 329, 331, 333
 σύζυγοι 104, 109, 153-154, 156, 168, 206, 245
 συλλογές 88, 94, 100, 110, 150, 182, 198-199, 237-238, 288, 379
 - Χαντίθ 237-238, 247, 264, 337
 - βεδικών ύμνων 146
 - Ιερές 149, 182, 198
 - μαχαγιάνα 205
 σύμβολα 43, 49, 64, 83, 93, 122, 125, 133, 139, 164-165, 167, 211, 249, 294, 309, 311-313, 316, 384, 416, 425
 - μυστικιστικά 165
 συμβολισμός 34, 120, 136, 138, 173, 175, 217, 335
 - έρωτικοί 206, 333
 Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Έκκλησιών 399
 Συμεών ο Νέος Θεολόγος 349
 συμπάθεια 71, 75-76, 94, 187, 205, 212
 σύμπαν 42, 62, 82, 89, 126, 149, 151, 154-155, 157, 160-161, 183, 200, 212, 239, 244, 288, 320, 325-326, 336, 350, 352, 360, 362, 377, 393, 421
 συμπεριφορά 27, 29, 41, 86, 88, 120, 127, 185, 187, 202, 237, 246-247, 269
 συμπόνια 204
 συμφύλιση 111, 287, 397-398, 401, 404
 Συνέλευση μουσουλμάνων Υπουργών Έξωτερικών 272
 σύνοδοι 190, 222
 - σύνοδος βουδδιστική 198, 222
 Συρία 99, 256, 262-263, 267, 323, 379
 σύστημα, -τα 37, 41, 53, 63, 67, 75, 146, 152-153, 155, 161-162, 166, 195, 222, 320, 324, 328, 333, 348, 359-360, 369, 370, 388, 389, 400, 409, 425, 427
 σχίσμα 190
 - σχισματικοί 260
 σχολή 52, 68, 79, 198, 205, 210, 214, 225-226, 330, 332, 336, 366
 - ανθρωπολογική 52
 - γαλλική 346
 - θυαλιστική 161
 - Μανταμικά 205, 225, 332
 - Μαχαγιάνα 27, 67, 196-197, 203-206, 208, 211, 214, 221-222, 225, 332
 - Θεολογική Παν/μίου Αθηνών 51
 - Θεολογική Πετροπόλεως 418
 - Ινδουιστική 161, 365-366
 - μή-θυστική 161, 328
 - μονιστική 161
 - Νιτσάρεν 226
 - Ντυάνα 226
 - Τεραβάντα 67-68, 196, 199, 211, 222
 - της Άγνης Χώρας 226
 - ψυχαναλυτική 32
 σχολές 160-161, 183, 209, 217, 222, 225-226, 228, 366, 368, 371
 - βισνουϊκές 289
 - βουδδιστικές 67, 73, 197, 210, 225, 418
 - Γιόγκα 368
 - έλληνιστικές φιλοσοφικές 275
 - Θεολογικές 50, 52, 55, 336, 418
 - ιατρικές 275
 - κινεζικές 225
 - φιλοσοφικές 161
 σώμα 69, 110, 120, 138-139, 153, 156, 184, 187, 203, 206, 212, 250, 321-322, 347-348, 350, 353, 360, 366-367, 369-370, 373
 - καρμικό 184
 - πύρινο 184
 - του Βούδδα 203
 - του Χριστού 351

σωτήρας 204, 363, 370
 σωτηρία 55, 73, 110, 128, 157, 185,
 202, 204, 214, 226, 240, 242, 351,
 361, 363, 370, 418, 420, 423-424
 – άτομική 205
 – καθολική 205
 – προσωπική 128
 σωτηριολογία μαχαγιάνα 203

T

τάγματα 71-72, 75, 210, 257, 269-270,
 340
 Τάκιτος 29
 Ταλλένσι 123
 τάμα 164
 ταμπού 34, 120, 138
 Ταμπούκ δαση 105
 Τάνγκ 94
 Τανζανία 118, 123
 Τάνο 121
 Τάν-τζιούρ 199
 ταντρισμός 365
 – Τάντρα 150, 368
 – τάντρα 209, 217
 – τάντρας 206
 ταντρικός 206, 209, 225, 371
 – κείμενα 199
 – τελετουργίες 165, 217
 τάνχα 70, 199-200, 202
 τάξεις 72, 123, 157-158, 163, 165, 272,
 295, 336, 360-361
 Τάο 28, 81, 89, 324-326
 Ταοϊσμός 37, 79, 82-83, 113, 221, 313,
 320, 324-326, 416, 418
 – λευκά νέφη 416
 Ταοϊστές 28, 38
 ταοϊστικές αντιλήψεις 221, 325
 – θρύλοι 80
 Τάο-Λίνγκ 326
 Τάο-τέ-Τσίνγκ 79, 81, 324

ταπεινοφροσύνη 400
 ταπτοουργία 276
 ταρίχα 269, 340
 Τατάγκατα 70
 Ταταρίνοβα 352
 Τάταροι του Καζάν 417
 τάτ τβράμ άσύ 329
 Ταυλάνδη 169, 175, 196, 201, 207, 218,
 221, 225, 227-228
 ταψόρ (φιλολογία) 382
 τελετές 34, 43, 106, 135, 137-138, 164,
 166, 186, 190, 213, 294, 340
 – γαμήλιες 166-167
 – μαγικές 371
 τελετουργίες 31, 133, 138, 150, 163, 166,
 189, 214, 323
 – άρχεγονες 168
 – γενετήσιες 370
 – έπικήδειες 167
 – μυήσεως 114, 129
 – ταντρικές 165, 217
 – τζαϊνικές 189
 τελετουργικά 34, 135-134, 138-139,
 157, 160, 164, 168, 249, 311, 361
 – μαγικά 135
 τελετουργικές καθιερώσεις 311
 τελετουργική μόλυνση 167
 – νηστεία 186
 – νίψη 250
 – φράση 366
 τελετουργικοί χοροί 340
 τελετουργικός συμβολισμός 335
 τέμενος 44, 249-250, 253, 255, 261,
 273-274, 276, 278, 384
 Τεντάι 226
 Τεραβάντα Βουδδισμός 67-68, 75, 196,
 198-199, 201, 205, 207-208, 211,
 213, 218, 221-222, 225, 228
 Τεραβάντιν 222
 Τεραπάντιν 191
 «τέσσερις εύγενικές άλήθειες» 70, 199
 Τέτοβο 389
 Τεχεράνη 278

- τέχνη 43, 172, 175, 227, 229, 256, 274,
276, 297, 393
– άρχαία έλληνική 276
– άφρική 140
– βουδδιστική 73
– βυζαντινή 276
– έλληνική 313
– ινδουίςτική 175
– ισλαμική 276, 278
– περσική 276
– τζαϊνική 192
- τεχνικές σωματικο-πνευματικές 166,
361
– ψυχοσωματικές 355
– διεγέρσεις 353
- τεχνολογία 403, 426
– δυτική 270
- τεχνοτροπία 227
- Τζαγκανάθα 168
- Τζάιν 181
- Τζαϊνισμός 37, 109, 146, 169, 181, 183-
185, 188-192, 313
– άθάνατη τρίτη 189
– κύκλος 184-185
– «λευκοντυμένοι» 181
- τζαϊνιστές 38-39, 180-189, 191-192, 391
- τζαϊνική διδασκαλία 182
– κοινότητα 185, 188, 190
– παράδοση 187, 190
- τζαϊνικές βιβλιοθήκες 192
– γραφές 182, 187
– τελετουργίες 189
- τζαϊνιστική χρονολογία 183
- Τζαλάλ άλ-Ντίν Ρούμι 269
- τζαμί 276-277, 402
- Τζάναμ-σάκκς 109
- Τζάνγκ-Τσάι 85
- Τζι 226
- τζίβα 183-184, 186
- Τζίν 240
- Τζίνα 181, 185, 188
- Τζινισμός 181
- τζιχάντ 246
- τζιάννα-γιόγκα 157, 368
– μάργκα 157
- Τζόντο 226
- Τζουνάιντ 338
- Τι'έν-Τάι 226
- τιμωρία 120, 244
- Τιπίτακα 68, 198
- Τιρτάμακαρα 180, 183, 185, 188-189,
192
- τοκογλυφία 245
- Τολέδο 256
- Τολστόι 418
- Τοντάι 34
- Τόρο 122
- τοτεμισμός 312
- τούπα 210
- Τουρκία 259, 269, 388, 390
– Τούρκοι 257, 262, 271-272, 390,
417
- Τουρκική Δημοκρατία 271
- Τουστά 204
- «τρία πολύτιμα κοσμήματα» 209, 212
- Τριαδικός Θεός 359, 420-421, 423, 430
- τριγωνομετρία 275
- τριμούρτι 154
- Τριπίτακα κινεζική 68, 198
- Τρίπολη 265
- τριράτνα 185
- τρομοκρατία 387, 403
- τρομοκρατικό κτύπημα της 11ης Σε-
πτεμβρίου 2001 403
- Τσ'άν 226
- Τσαϊτάνυα 330
- Τσαλουκχανικός 172
- Τσέν 87
- Τσέν-γιέν 225
- Τσιάνγκ-Μάι 201
- Τσι 94
- Τσίνγκ 198
- Τσού 80, 85, 93
- Τσουάνα 123
- Τσουάνγκ-Τσέ 324
- Τσουέι 121-122

Τσούντα 73
 Τσού φού 87
 Τσού-Γιέν 80
 τύμπανο 139
 Τυνησία 259, 390
 τυπολατρία 314
 τυχερά παιχνίδια 245

Υ

ύαλουργία 276
 Ύμενη 255, 263, 390
 Υιός του Θεού 422, 430
 ύλη 160-161, 183-184, 323-324, 329-330, 343, 347, 350, 373
 υλικά αγαθά 187, 291
 - άρχή 329
 - δεσμά 185
 υλιστικό φρόνημα 110
 ύμνοι 62, 110, 149, 151, 165, 172, 288, 295
 Ύμνος της δημιουργίας 328
 ύμνωδία 165, 294
 ύπακοή 63, 217, 235, 290, 393
 υπάρξεως μορφή 155-156, 158, 184, 200, 360
 υπεράγνωστος 353
 υπερανθρώπινα όντα 362
 - χαρακτήρας 310
 υπεράρρητος 353
 Ύπερβατικό 27, 117, 124, 136, 151, 175, 409
 υπερβατικός 27, 29, 33, 36-37, 89, 110, 118, 120, 124, 137, 154, 183, 288, 311, 316, 322, 329, 365, 367, 420, 425
 υπερηφάνεια 202, 245
 ύπερούσιος 350
 - άοριστία 353
 ύποκατάστατα του θείου 310
 ύπομνήματα 149, 182, 199, 382

ύποσχέσεις 185-187
 ύφαντουργία 276
 Ύψιστος 118, 127, 235, 240, 323

Φ

φακίρηδες 269
 φάρμακα 125, 136
 φαρμακία 132
 φάσεις 54, 114-115, 129, 138, 141, 146, 155, 166, 185-186, 212, 226, 236, 267, 294-295, 313, 323, 326, 328, 333, 346-348, 367, 415
 Φάτιμα 100, 255, 264
 Φά-χοιάν 225
 φετίχ 125
 φετιχισμός 312
 φίλ 247
 φιλαλήθεια 110, 292, 362
 φιλανθρωπία 88
 φιλαυτία 110
 φιλαργυρία 366
 Φιλιππίδης Α. 44, 52
 Φιλοκαλία 351
 φιλολογία 76, 150, 199, 227, 275, 381-382
 - βουδδιστική 73
 - έθνική 414
 - ιαβανική 169
 - πουρανική 146
 - ταφσίρ 382
 φιλοξενία 187
 φιλοσοφία 43, 52, 86, 90, 156, 160-161, 274-275, 323, 359, 412
 - άριστοτελική 323
 - δυαλιστική 160, 366
 - έλληνική 315
 - ινδουίςτική 69, 151, 161
 - ισλαμική 275
 - κινεζική 82
 - νεοπλατωνική 344, 347

- ολότητας 226
 - πλατωνική 323
 - πυθαγόρεια 323
 - στωική 323
 - σχολαστική 198
 - φυσιοκρατική 160
 φιλοσοφικός, -ή, -ά 37, 41, 79, 94, 150, 154, 159-161, 172, 195, 198, 266-267, 275, 313, 323, 333, 335, 369
 φιλόσοφοι προσωκρατικοί 322
 φίλτρα 371
 Φίλων ο Άλεξανδρεύς 310, 333
 Φόν 121, 132
 φονταμενταλιστικές ιδέες 402
 φόνος 244
 Φραγκίσκος της Άσζης 345
 Φράγκοι 256
 φρατρία 102, 121
 φτώχεια 209, 401
 φυλακτά 125, 135
 φυλές 62, 68, 99, 104-105, 114-115, 117-118, 121-123, 126-129, 131-136, 138-139, 312, 395, 422
 - άραβικές 102, 105, 107
 - άφρικανικές 115, 120, 125-126, 138
 - νομαδικές 123
 φυσική 274
 φυσικό περιβάλλον 396, 401, 429
 φώς 32, 76, 83, 90, 100, 165, 203, 212, 239-240, 325, 350, 353, 374, 384, 399, 427-428
 φωτεινά σώματα 81
 - γνόφος 347
 Φωτισμένος (Βούδδας) 67, 70, 73, 196, 211, 222
 φωτισμός 68, 70, 73, 200, 202, 204, 206, 209, 211, 213-214, 217, 226, 290, 326, 332-333, 346, 367

X

χάθα-γιόγκα 368
 χαλακά 334
 χάλε 126
 χαλιφάτο 256-257
 χαλιφεία 256, 259, 378
 χαλίφης 102, 256-257, 263, 274, 378-379
 Χαναanaία 422
 Χαντίθ οί δύο γνήσιες 237
 - οί Ξι γνήσιες 238
 Χαντίτζα 100-101
 Χαουρβατάτ 64
 χαρά 212, 348, 423
 Χαργκομπίντ 292
 χάρη 125, 164, 225-226, 337, 350, 353, 374, 423, 426
 Χαριζίτες 265
 Χαρντουάρ 169
 Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Εύρωπαϊκής Ένώσεως 395
 χαρτί 274
 χαρτογραφία 275
 Χασάν 255, 264
 - Χασανίδες 263
 Χασιδισμός 334
 - νέος 336
 χασιδικές ομάδες 336
 χάτζ 251, 253
 Χάφα 104, 378
 χειρόγραφα 99, 192, 268, 238, 335, 338, 377
 Χελώνα 152
 χημικές ουσίες 275
 χίμσα 186
 Χιναγιάνα 196, 199, 331-332
 Χίν-Τσι 80
 Χίτζρα 101
 Χίρα λόφος 100
 χοιρινό κρέας 73, 245
 Χολά Μοχάλα 294

Χόλι 168
 Χομείνι 260, 265
 Χομιάκωφ 352
 Χόνγκ Κόνγκ 297
 Χόνεν 214
 χορός 137, 139, 173, 203, 322, 341, 353, 397
 χορτοφαγία 292
 – χορτοφάγοι 187
 Χοσσό 225
 Χουά-Γιέν 226
 Χουνάιν 105
 Χουρασάν 262
 Χουσαίν 255, 264
 Χουσαίνιδες 263
 χρήμα 209, 251, 293, 315, 392
 χρησμοί 132
 Χριστιανισμός 30, 36-37, 42-45, 50, 54, 56, 102, 113, 141, 145, 169, 236, 260, 314, 324, 342, 345, 359, 361-363, 371, 378, 387, 393, 402, 412-420, 429
 χριστιανικά ιδεώδη 395, 429
 χριστιανική ανθρωπολογία 363, 395
 – γραμματεία 310, 315
 – διδασκαλία 239, 362, 366
 – έμπειρία 342, 353
 – μαρτυρία 50, 56, 427
 χριστιανικοί αιώνες 50, 190-191, 218, 222
 χριστιανικός μυστικισμός 342-344, 350
 – μυστικισμός έρωτικός 344-345
 χριστιανοί 38-39, 50, 55, 100, 102, 245, 316, 374, 387-389, 391-397, 399, 401-402, 404, 409, 412-413, 416-417, 423, 427-428
 – άναχωρητές 337
 – Άραβες 105
 – Πέρσες 274
 – Σύροι 377
 Χριστός 237, 342-345, 351, 353-355, 361, 363, 372, 393, 395, 410, 412, 415, 420-422, 424, 427, 429

χριστολογική ατμόσφαιρα 350
 – δόγμα 348, 421
 Χριστιανοσύνη δυτική 337, 344, 352
 χριστοκεντρικός 344, 372
 χρόνος 50, 70, 72-73, 85-87, 145, 175, 183, 186, 204, 251, 346, 353, 366, 416-417
 χρονολογία ισλαμική 102, 254
 – τζαϊνική 183
 Χρυσός Ναός 293

Ψ

Ψαλμοί 241
 ψέμα 186, 244
 ψευδαίσθηση 202, 292, 365
 ψυχή 30, 62, 71, 125, 127, 137, 149, 153, 156, 160-161, 169, 183-185, 188, 197, 202, 237, 242, 276, 289, 322-324, 329-330, 335, 343, 345, 347, 369, 373, 384, 412
 – άτομική 328
 – κοσμική 328
 – παγκόσμια 157, 360
 ψυχολογία 32, 49, 52
 ψυχολογικά φαινόμενα 122
 – θεωρίες 198

Ω

Ώμ 165, 367
 Ωριγένης 316, 342-343, 412-413

AATINIKO EYPETHPIO

A

- 'Abbāsīd 257
- Abhidhamma Pitaka 198
- Abosom 121
- Abū Bakr 256, 378
- Abū Dawūd 237
- Abū Sa'īd 269
- Abū Yazīd 267
- adharma 183
- Adi Granth 288
- Advaita Vedanta 161, 328
- Agama 150
- Agni 151
- ahimsa 186
- Aḥmādiyyah 266
- Ajiva 183
- Akal Purakh 289
- Akasa 183
- al-Albait Foundation 399
- al-Badāwī 382
- al-Baqir Muḥammad 262
- al-Birūnī 275
- al-Bukhārī 237
- al-Fārabi 275
- al-Ghazālī 269, 275, 339
- al-Ḥallaj 338
- al-Mushāf al-sharīf 382
- al-Qur'ān 377
- 'Alī 262
- 'Alī al-Hādī 262
- 'Alī al-Riḍā 262
- 'Alī ibn abī Ṭālib 262
- 'Alī Zain al-'Ābidīn 262
- al-Jawād Muḥammad 262
- al-Junaid 267, 338
- al-Kindī 275
- al-kutub al-sitta 238
- Allahabad 169
- al-Ma'mūn 274
- al-Mahdī 262
- al-Muntaẓar Muḥammad 262
- al-Nasā'ī 237
- al-Rāzī' 275
- al-ṣaḥīḥān 237
- al-Tabarī 382
- Alter ego 291
- Amar Das 295
- Amitabha 203
- Amrit dhari 295
- Amrit Pahl 294
- Anatman 202
- Anatta 202, 205
- Angad 288, 295
- Angas 182
- Animismus 52
- Antyeshti 167
- Anuvrata 187

Anuyoga 182
 Arab League 272
 Arahāt 205
 Arberry A.J. 383
 Arhat 205
 Arjan 288, 296
 Arya Samaj 170
 Asana 366
 Astikaya 183
 Atman 156, 197
 Avalokitesvara 204
 avasarpini 184
 Avatamsaka 226
 Avatara 152
 Avijja 199
 Avicenna 275
 āyāt 379
 Ayatullāh 265

B

Badimo 123
 Badshahi 278
 Barrett D.B. 39-40
 Barth K. 43
 Barton J. 379
 Bastian A. 52
 Bektāshiya 269
 Bell R. 383
 Bhagavad-gīta 150
 Bhājanas 165
 Bhakti 146, 330
 Bhakti-mārga 157
 Bhakti-yoga 157
 Bhava-cakra 156
 Bhavana 212
 Bhikkhu 209
 Bhikṣu 209
 Bihar 188
 BKa-'gyur 199
 Blachère R. 383

Blama 209
 Bodhi 210
 Bodhisatta 204
 Böhme J. 346
 Bon 206
 Bonelli L. 383
 Brahma Samaj 170
 Brahman 152, 328
 Brahmanas 149, 158
 Brindavan 168
 BsTan-'gyur 199
 Buddha 67, 195-196
 Buddha-kaya 203
 Buddha-puja 212
 Buddha-sasana 195
 Buddha-vacana 195

C

Cairo 382
 CHan 226
 Chantepie de la Saussaye P. 51
 Chen-yen 225
 Ching 198
 Ching-t'u 226
 Chwezi 121
 Clan 121
 Clugny 382
 Comparative Religion 50
 Contemplation 343

D

Dagaba 210
 Dalip Singh 296
 Dana 187
 Dār al-ḥarb 246
 Dār al-Islām 246
 Dashera 168

Dammann E. 116
 Darsanas 159
 Das Heilige 33
 Data 289
 Dawood N.A. 383
 Dereka 28
 Deschamps H. 116
 Dharana 367
 Dhamma 195
 Dharma 28, 183, 195
 Dharma-kaya 203
 Dharma-sastra 150
 Dharma-sutra 150
 Dhikr 250
 Dhu'l-Hijja 251
 Dhyana 331, 367
 Diffusion 52
 Digambara 181
 Diwali 168, 294
 Dukkha 199
 Duprey L. 320
 Durga 153
 Durkheim E. 31
 Duttagamani 218
 Dvaita Vedanta 161
 Dvaitadvaita 161
 Dyana 226

E

Eckhart J. 345
 Ekadashi 293
 Eliade M. 34-35, 51
 Eriugena J.S. 344

F

Fa-hsiang 225
 Faqir 269

Farid al-dīn al-ʿAttār 269
 Fascinosum 33
 Fassara 382
 Fāṭimah 255
 Feuerbach 30
 Fiqh 247
 Flügel G. 382
 Fox G. 347
 Fracassi A. 383
 Frazer J.G. 52
 Freud 32

G

Ganapati 162
 Ganapatya 162
 Gandhara 227
 Gandhi Mahatma 170
 Ganesa 162
 Gayatri 165
 Gelede 139
 Ghose S.A. 170
 Girgensohn 30
 Gimar 192
 Gobind Singh 288, 296
 Grama devatas 163
 Grimme H. 383
 Gruhen 30
 Gujarat 188
 Gunasthana 186
 Gurdwara 293
 Gurmukki 288
 Gurpub 294
 Guru Granth Sahib 288

H

Hāfizah 378
 hajj 251

Hale 126
 Har Krishan 296
 Har Rai 296
 Hardwar 169
 Hargobind 292, 296
 Hari Mandir 293
 Hasan 262
 Hasan al-'Askari 262
 Hasan al-Basri 267
 Hegel 30, 36
 Heiler F. 51
 Heilig 33
 Henning M. 383
 Himsa 186
 Hinayana 196
 History of Religions 50
 Hola Mohalla 294
 Holi 168
 Homo religiosus 30
 Honen 214
 Hosso 225
 Hua-yen 226
 Husain 262

I

Iblis 240
 Ibn 'Arabi 269, 339
 Ibn Bajja 275
 Ibn Khaldūn 275
 Ibn Māja 237
 Ibn Rushd 275
 Ibn Sina 275
 Ibn Tulun 278
 Ibrāhīm 240
 Ibrāhīm bin Adham 267
 'Id al-Aḍḥā 255
 'Id al-Fiṭr 254
 'Id al-Kabir 255
 'Id al-Ṣaghīr 254
 Idowu B. 116, 118

Ikhwān 269
 Illyva 118
 Imām Muḥammad ibn Isma'īl 262
 Indra 151
 Ineffability 320
 Inge W.R. 320
 Integration 320
 Iruva 118
 'Isa 240
 Islām 235
 Islamic Congress 272
 Islamic Summit Conference 272
 Isvara 366
 Itihasas 150
 Izuwa 118

J

Ja'far al-Ṣadeq 262
 Jagannatha 168
 Jain 181
 Jin 181
 Jalāl al-dīn al-Rūmi 269, 339
 Jamāl al-dīn al-Afghāni 272
 James W. 32, 320
 Jamī' al-Thirmidhiy 237
 Jan van Ruysbroek 345
 Ji 226
 Jihād 387
 Jihād 246
 Jina 181
 Jinn 240
 Jiva 183
 Jnana-marga 157
 Jnana-yoga 157
 Jodo 226
 Johnson T.M. 39
 Jung 32

K

Ka'ba 251
 Kachch 294
 Kaikara-Nyabuzana 122
 Kali 153
 Kalpa 155
 Kami 221
 Kangha 294
 Kaniska 218
 Kant 30
 Kara 294
 Kamma 200
 Karma 149, 156, 197, 200
 Karma-marga 157
 Karma-yoga 157
 Karnataka 188
 Kasmira-Saivism 161
 Katha 165
 Kathina 213
 Kaur 295
 Kazimirski M. 383
 Keron 226
 Kesh 294
 Khalsa 291, 294
 Khalsa College 296
 Khande ka Amrit 294
 Khasam 289
 Khatra jati 296
 Khwān 269
 Khāwārij 265
 King W. 36
 Kirpan 294
 Kirt karni 291
 Koan 214
 Krsna 152
 Ksatriyas 158
 Kuan-Yin 204
 Kubla mela 169
 Kulaini 238
 Kulangni 126
 Kulini 238

Kurian T.G. 39
 Kurma 152
 Kwoth 118

L

Lailāt al-mi'raj 254
 Laksmi 154
 Lang A. 52
 Leza 120
 Linga 164
 Loba 118
 Loka 184
 Lü 198
 Lü Tsung 225
 Luba 118
 Lubaale 121
 Lun 198
 Lyuba 118

M

Madhva 161
 Madhyamika 205, 225
 Mahabharata 150
 Maharsi Ramana 170
 Mahasamghika 222
 Mahasthamaprapta 204
 Mahavira 181
 Mahavrata 186
 Mahayana 196
 Maitreya 204
 Malik 289
 Mandala 214
 Mandalas 165
 Manjusri 204
 Manşūr al-Hallaj 267
 Mantra 217
 Mantrayana 196

Marwa 251
 Masson D. 383
 Matba'a al-Amīriyya 382
 Mathura 168, 227
 Matsya 152
 Mawlāwiya 269
 Mawu 118
 Maya 154
 Mayembe 126
 Mbiti J. 116, 118
 Merkavah 333
 Mevleviya 269
 Mhondoro 121
 Mikkyo 225
 Mimamsa 160
 Mizimu 123
 Moksa 157, 185
 Montet Ed. 383
 Mu'āwiya 257
 Mu'tazila 266
 Muḥammad 'Abduḥ 270
 Muḥammad 'Alī 383
 Muḥarrām 254
 Muḥtahid 264
 Mukhove 126
 Mul mantra 288
 Müller Max Fr. 51-52
 Murji'a 265
 Murumwa 126
 Mūsa 240
 Mūsa al-Qāzim 262
 Muslim 235, 237
 – Foreign Minister Conference 272
 – World League 272
 Muzimu 123
 Mwambu 127

N

Nagarjuna 205
 Nam japna 291
 Nam simran 292
 Namakarana 166
 namaz' 249
 Namu Amida Butsu 214
 Nanak 288, 295
 Narasimha 152
 Nasik 169
 Nat 221
 Ndahura 122
 Nembutsu 214
 Nemi 185
 Ngai 118
 Nibbana 199
 Nichiren 226
 Ninankar 289
 Nirgrantha 185
 Nirguna 289
 Nirmana-kaya 203
 Nirvana 199
 Niyama 366
 Nkisi 126
 Noetic 320
 Nūḥ 240
 Numen 33
 Numinosum 33
 Nyaya 160

O

Oba 140
 Obatala 121
 Ogun 121
 Olorun 117
 Onkar 288
 Orisha 117, 121
 Otto R. 33

P

Pahlavi M.R. 265
 Palmer E.H. 383
 Pancakkhanda 202
 Panna 200
 Parasurama 152
 Parret R. 383
 Parrinder E.G.S. 116
 Parsva 185
 Parvati 154
 Paryushana 189
 Passivity 320
 Pataliputra 222
 Patanjali 366
 Pavapuri 188
 P'Bitek O. 118
 Phi 221
 Pickthall M. 383
 Pita 289
 Poitiers 256
 Poro 139
 Poson 213
 Prajna Paramita Sutra 205
 Prakrit 182
 Pranayama 366
 Pratyahara 367
 Pudgala 183
 Puja 188
 Punjabi Suba 296
 Purana 150
 Puri 168

Q

Qabbala 334
 Qara'a 377
 Qibla 254
 Qummi 238
 Qutb 278

R

Rabi' al-'Adawiya 267, 337
 Rabi' al-Awal 254
 Radhakrishnan S. 170
 Rahit 295
 Rajab 254
 Rajagaha 222
 Ram Das 296
 Rama 152
 Ramaḍān 251, 377
 Ramakrishna Mission 170
 Ramanuja 158, 161
 Ramayana 150
 Ranjit Singh 296
 Ray P.S. 116
 Relegere 28
 Religare 28
 Religion 28
 Religione 28
 Religionswissenschaft 50
 Religious Studies 50
 Réville A. 51
 Rg Veda 151
 Robert Retines 382
 Rodwell J.M. 383
 Roy Rammohan 170
 Rsabha 185
 Rückert F. 383
 Rudra 151
 Ruwa 118
 Rythmic 320

S

Sacré, Sacred 34
 Sacredness 34
 sadaqa 251
 Saddarmapundarika 226
 Sadhu 186

- Sefa 251
 Saguna 289
 Sahaj dhari 295
 Sahib 289
 Şahîh 237
 Saiva 153
 Saiva siddhanta 161
 Sakta 153
 Sakti 153
 şalât 249
 Sale 383
 Samadhi 200, 331, 367
 Sambhoga-kaya 203
 Sameta 188
 Samgha 185
 Samlekhana 186
 Samsara 156, 197, 200
 Samskara 166, 189
 Saratana dharma 145
 Sanctum 33
 Sande 139
 Sangha 209
 Sangrand 293
 Sankara 161
 Sankhya 160
 San-lun 225
 Sanron 225
 Sarasvati 154
 Sarasvati Dayananda 170
 Sastra 150
 Sat 289
 Sati 156
 Satnam 289
 Saura 162
 Savary M. 383
 şawm 251
 Sayyid Aḥmad Khān 270
 Schleiermacher 30, 347
 Science des Religions 50
 Sela 127
 Seva 291
 Sha'bān 254
 Shahada 97
 Shahāda 249
 Shaitān 240
 Shango 121
 Shari'a 247
 Shatrunjaya 188
 Shawāl 254
 Sherif Ahmeti H. 383
 Shī'a 260
 Shī'at 'Alī 260
 Shin 226
 Shingon 225
 Siddhanta 182
 Siddhartha Gautama 196
 Sikhara 188
 Sikkha 287
 Sila 200
 Singh 295
 Singh Sabha 296
 Siva 152
 Smriti 149
 Söderblom N. 51
 Sravana-Belgola 188
 Sri Ganesa 152
 Sruti 149
 Sthanakavasin 181
 Sthaviravadin 222
 Strauss 30
 Studies in Religion 50
 Stupa 210
 Suddhadvaita 161
 Sudras 158
 şūfi 267, 337
 Sui generis 331
 Sukhavati 203, 226
 Suman 126
 Sunan 237
 Sunga 217
 Sunnā 260
 Sunnī 260
 Sunya 205
 Sunya samadhi 289
 Sunyata 205, 332
 Sunyatavada 225

sūra 379
 sūrah 237
 Sutra 150
 Sutta Pitaka 198
 Svetambara 181

T

Tafsir 382
 Tagore R. 170
 Taisho 198
 Taj Mahal 278
 Tanha 199
 Tantra 150
 Tantras 206
 tariqah 269
 Tauler J. 345
 Tegh Bahadur 296
 Temples P. 116
 Tendai 226
 Terapanthin 191
 Thahu 120
 Theravada 196
 Theravadin 222
 Thupa 210
 Ti'en-tai 226
 Tipitaka 198
 Tirthamkara 183
 Transiency 320
 Tremendum 33
 Trimurti 154
 Tripitaka 198
 Triratna 185
 Troeltsh E. 33
 Tusi 238
 Tylor E.B. 52

U

Ujjain 169
 'ulamā' 253
 Ullmann L. 383
 'Umar 256, 378
 Umayād 257
 Unio mystica 346
 Upanayana 166
 Upanisad 149
 'Uthmān 256, 378
 Utsarpini 184
 Uttara Mimamsa 160

V

Vaisali 222
 Vaisesika 160
 Vaisnava 152
 Vaisyas 158
 Vajrayana 196
 Vamana 152
 van der Leeuw G. 51
 Vand chakna 291
 Varaha 152
 Varanasi 168
 Vardhamana Jnatputra Mahavira 182
 Varnas 158
 Varuna 151
 Vausani 383
 Veda 149
 Vedanta 160
 Vesak 213
 Vesakha 213
 Vilayat Faqih 265
 Vinaya Pitaka 198
 Visesa 160
 Visist-advaita Vedanta 161
 Visnu 152
 Vivaha 166
 Voodoo 121

W

Wah guru 289
Wahiguru 289
Wahl S. 383
Waitz T. 52
Wamara 122
Wansbrough J. 379
Weigel V. 346
Wele Khakaba 126
World Religions 50

Y

Yama 366
Yantras 165
Yoga 160
Yogacara 225
Yoga-sutra 366
Yoni 164
Yuga 184
Yūsuf ‘Alī A. 382-383

Z

Zahan D. 116
Zāid ibn Thābit 378
Zakat 251
Zen 226

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

έλληνικά, αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά
(Κατ' επιλογήν)

ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ - ΔΟΚΙΜΙΑ

- *Τά πνεύματα μ'μπάντουα καί τά πλαίσια τῆς λατρείας των*. Θρησκευολογική διερεύνησις πλευρῶν τῆς ἀφρικανικῆς θρησκείας. Διατριβή ἐπὶ διδακτορία, ἐκδ. Πορευθέντες, Ἀθῆναι 1970, σελ. 294 + κγ' + Χ πίνακες.
- *«Κύριος τῆς Λαμπρότητος»*. Ὁ Θεός τῶν παρά τό δρος Κένυα φυλῶν. Θρησκευολογική ἔρευνα, ἐκδ. Πορευθέντες, Ἀθῆναι 1971, σελ. 246. 2α ἐκδ. ἐπηρευμένη 1973, σελ. 272. 3η ἐκδ. 1983.
- *Ὁ δρθρος τῆς Ὁρθοδοξίας εἰς τήν Ἰαπωνίαν*, ἐκδ. Πορευθέντες, Ἀθῆναι 1971, σελ. 70.
- *Various Christian Approaches to the Other Religions. A Historical Outline*, ἐκδ. Πορευθέντες, Athens 1971, σελ. 134.
- *Μορφαί ἀφρικανικοῦ τελετουργικοῦ*. Μύθοις καί πνευματοληψία ἀνατολικῶς τοῦ «Ρουενζόρι». Ἔρευνα θρησκευολογική, ἐκδ. Πορευθέντες, Ἀθῆναι 1972, σελ. 176. 2α ἐκδ. 1973, σελ. 192. 3η ἐκδ. 1981.
- *Ρουχάν'γκα - Ὁ Δημιουργός*. Συμβολή εἰς τήν ἔρευναν τῶν περὶ Θεοῦ καί ἀνθρώπου ἀφρικανικῶν δοξασιῶν, ἐκδ. Πορευθέντες, Ἀθῆναι 1975, σελ. 138. 2α ἐκδ. 1983.

- *Θέσεις τῶν χριστιανῶν ἔναντι τῶν ἄλλων θρησκειῶν* (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), Ἀθῆναι 1975, σελ. 144.
- *Ὅψεις Ἰνδουϊσμοῦ – Βουδδισμοῦ* (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), Ἀθῆνα 1985, σελ. 176.
- *Ἰσλάμ. Θρησκειολογική ἐπισκόπησις*, ἐκδ. Πορευθέντες, Ἀθῆναι 1975, σελ. 340. 12η ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθῆναι 2003.
- *Παγκοσμιότητα καί Ὁρθοδοξία. Μελετήματα Ὁρθόδοξου προβληματισμοῦ*, Ἀκρίτας, Ἀθῆνα 2000, σελ. 286, 2002⁴.

Μεταφράσεις:

- Σερβική: *Γκλομπαλιζάμ ι Πραβοσλάβιε*, Μπογκοσλόβσκομ Φακουλτέτ, Βελιγράδι 2002.
- Ἀγγλική: *Facing the World. Orthodox christian essays on global Concerns*, St. Vladimir's Seminary, Crestwood, NY, καί WCC, Geneva 2003.
- Ρουμανική: *Ortodoxia si problemele lumii contemporane*, ed. Bizantina, Βουκουρέστι 2003.
- Ἀλβανική: *Globalizmi dhe Orthodhoksia*, Ngjallja, Τίρανα 2004.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΕΣ

- *Θεῖα μηνύματα* (συνεργασία μέ Ε. Βίττη), Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1960, σελ. 346 + κ'. Ζ' ἐκδ. 1978.
- *Πίστις καί ζωή*, Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι 1961, σελ. 300 + κβ'. Ζ' ἐκδ. 1982.
- *Πνευματική πορεία*, Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι 1962, σελ. 348. Ζ' ἐκδ. 1981.

ΑΥΤΟΤΕΛΗ ΦΥΛΛΑΔΙΑ

- *Εἰς τήν γραμμὴν τῶν Πατέρων*. Ἡ δυναμικὴ κατανόησις τῆς παραδόσεως τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, Β' ἐκδ. Ἐτοιμασία, Ἀθῆναι 1971, σελ. 32. Α' δημοσ.: Ἀκτίνες 24 (1961).
- *Τὸ θρησκευτικὸν πρόβλημα εἰς τὴν Ἀφρικὴν*, Β' ἐκδ. Πορευθέντες, Ἀθῆναι 1971, σελ. 24. Α' δημοσ.: Πορευθέντες 3 (1961).
- *Κύριλλος καί Μεθόδιος – Δεῖκται Πορείας*, Ἀθῆναι 1966, σελ. 21. Ἀνάτυπον ἀπὸ Ἐκκλησία 53 (1966).

- Τύποι ιερέων αφρικανικῶν ιεροβασιλείων. Ἀθῆναι 1968, σελ. 28. Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸν τιμητικὸν τόμον διὰ τὸν Καθηγ. Β. Βέλλαν: Πόνημα Εὐγγωμον. Ἀθῆναι 1968.
- Σκοπὸς καὶ κίνητρον τῆς Ἱεραποστολῆς (ἐξ ἐπόψεως θεολογικῆς). Ἀθῆναι 1966, σελ. 21. Ἀνάτυπον ἀπὸ Θεολογία 37 (1966). 2α ἐκδ. 1971.
- *Monks and Mission in the Eastern Church during the Fourth Century*, Athens 1966, σελ. 46. Ἀνάτυπον ἀπὸ *Go Ye* 8 (1966). Ἀναδημοσ.: *International Review of Missions*, Geneva 58 (1969), pp. 208-226.
- Μοναχοὶ καὶ Ἱεραποστολή κατὰ τὸν δ' αἰῶνα εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἀθῆναι 1967, σελ. 47. Ἀνάτυπον ἀπὸ Πορευθέντες 8 (1966). 21 ἐκδ. 1969.
- Ἀφετηριακαὶ σκέψεις διὰ τὴν Ἐξωτερικὴν Ἱεραποστολήν. Ἀθῆναι 1968, σελ. 24. Ἀνάτυπον ἀπὸ Πορευθέντες 10 (1968). 2α ἐκδ. 1969. Δημοσιεύθηκε ἐπίσης στὸ περιοδ. Ἐκκλησία 55 (1968).
- *The Purpose and Motive of Mission – From an Orthodox Point of View*, Athens 1968, σελ. 40. Ἀ' δημοσ.: *International Review of Missions*, Geneva 54 (1965). 2α δημοσ. ἐπηυξ.: *Go Ye* 9 (1967).
- *Initial Thoughts toward an Orthodox Foreign Mission*, Athens 1969, σελ. 24. Ἀνάτυπον ἀπὸ *Go Ye* 10 (1968).
- *Eine Kirche erwächt zur Mission*, Athen 1970, σελ. 8. Ἀνάτυπον ἀπὸ Ἑπετηρ. *Jahrbuch Evangelischer Mission*, Hamburg 1970.
- Ἀδιαφορία γὰ τὴν Ἱεραποστολή σημαίνει ἄρνησι τῆς Ὁρθοδοξίας, Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι 1971. Γ' ἐκδ. 1973, σελ. 30.
- Προοπτικαὶ καὶ θεολογικαὶ προϋποθέσεις τοῦ «Διορθοδόξου Κέντρου Ἀθηνῶν». Ἀθῆναι 1971, σελ. 16. Ἀνάτυπον ἀπὸ Ἐκκλησία 48 (1971).
- *The Inter-Orthodox Centre of Athens – Perspectives and Presuppositions*, Athens 1973, σελ. 12.
- «Ἵνα ὁ κόσμος πιστεύῃ». Ἀθῆναι 1975, σελ. 10. Ἀνάτυπον ἀπὸ Ἐκκλησία 52 (1975).
- Λεωνίδας Ἰω. Φιλιππίδης. Ὁ ἐπιστήμων, ὁ ἄνθρωπος. Ἀθῆναι 1976, σελ. 56. Ἀνάτυπον ἀπὸ τὴν Ἐπιστημονικὴν Ἑπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. ΚΑ'.
- *Théologie, mission et pastorale*, Ἀθῆναι 1979, σελ. 20. Ἀνάτυπον ἀπὸ *Proche-Orient Chrétien*, 29 (1979).

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

- «The Forgotten Commandment, Mt 28:19», *The Word*, Chicago 3 (1959), pp. 3-5.
- «Τό πρόβλημα τῆς προσωπικῆς ζωῆς», *Ἀκτίνες* 23 (1960), σσ. 361-366.
- «Ἡ ιεραποστολική δράσις τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς εἰς Κεντρικὴν καὶ Ἀνατολικὴν Ἀσίαν», *Πορευθέντες* 3 (1961), τεύχ. 10, σσ. 26-31.
- «The missionary activities of the Churches of East in Central and Eastern Asia», *Go Ye* 3 (1961), τεύχ. 10, σσ. 3-6.
- «Ἡ ἐπιστήμη δέν φθάνει», *Σκαπάνη*, Ἀπρ. 1961, σσ. 22-23.
- «Ὁ οἰκουμενικός ἄνθρωπος», *Σκαπάνη*, Φεβρ. 1962, σσ. 35-37.
- «Ἡ Ὁρθοδοξία εἰς τὴν Κίνα», *Πορευθέντες* 4 (1962), τεύχ. 14, σσ. 26-30, τεύχ. 15, σσ. 36-39, τεύχ. 16, σσ. 52-55.
- «Ἡ Ὁρθοδοξία εἰς τὴν Ἀλάσκα», *Πορευθέντες* 5 (1963), τεύχ. 17-18, σσ. 14-22, τεύχ. 19-20, σσ. 44-47. Νέα ἐπεξεργασία, «Ἀλάσκα», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεΐα*, τόμ. 2 (1963), σσ. 11-19.
- «Orthodoxy in Alaska», *Go Ye* 5 (1963), τεύχ. 17-18, σσ. 14-22, τεύχ. 19-20, σσ. 44-47. Σύνοψις, *Orthodoxy 1964. A Pan-Orthodox Symposium*, Athens 1964, pp. 333-349, pp. 433-435.
- «Βυζάντιον, ἔργον Εὐαγγελισμοῦ», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεΐα*, τόμ. 4 (1964), σσ. 19-59.
- «Διορθόδοξος Προσέγγισις», *Ὁρθόδοξος Παρουσία* 1 (1964), σσ. 29-35.
- «Orthodoxy in the Land of the Rising Sun», *Orthodoxy 1964 – A Pan-Orthodox Symposium*, Athens 1964, pp. 300-319, 438-460.
- «Orthodoxy and Mission», *St. Vladimir's Seminary Quarterly*, New York 8 (1964), pp. 139-148.
- «Missions Orthodoxes», *Parole et Mission*, Paris 8 (1965), pp. 5-18.
- «Mission aus der Sicht eines Orthodoxen», *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft – Nouvelle Revue de science missionnaire* 26 (1970), S. 241-252.

- «Réflexions d'un Orthodoxe sur la coopération inter-confessionnelle dans la Mission», *Oecuménisme en Mission, 40e semaine de Missiologie de Louvain*, Louvain, 1970, pp. 101-110.
- «Les Missions des Églises d'Orient», *Encyclopaedia Universalis*, Paris, tom. 11 (1972), pp. 99-102.
- «Pour que le monde croie», *Contacts* 27 (1975), pp. 319-322.
- «Growing into awareness», J.B. Taylor, ed., *Primal World Views: Christian Dialogue with Traditional Thought Forms*, Ibadan, Nigeria 1976, pp. 72-78. Αναδημοσ. «Christian Awareness of Primal World-Views», *Mission trends* No 5, ed. by G. Anderson, T. Stransky, New York - Toronto, Paulist Press, 1981, pp. 249-257.
- «Theology – Mission and Pastoral care», *Procès-Verbaux du Deuxième Congrès de Théologie Orthodoxe à Athènes, 19-29 Aout 1976*. Athènes 1978, pp. 292-311. Βλ. καὶ *The Greek Orthodox Theological Review* 22 (1977), pp. 157-180.
- «Mexico City 1963: Old wine into fresh wineskins», *International Review of Mission* 67 (1978), pp. 354-364.
- «A la redécouverte de l'ethos missionnaire de l'Église Orthodoxe», *Aspects de l'Orthodoxie*, Strasbourg 1978, pp. 78-96.
- «Θεολογία – Ίεραποστολή καὶ Ποιμαντική». *Πρακτικά τοῦ Δευτέρου Συνεδρίου Ὁρθοδόξου Θεολογίας, Ἀθήναι 1976. Ἀθήναι 1980*, σσ. 291-309.
- «Discovering the Orthodox Missionary Ethos», *Martyria-Mission. The Witness of the Orthodox Churches*, Geneva 1980, pp. 20-29.
- «Relations between Man and Natur in the World Religions», *Bulletin – Secretariat pro non Christianis*, Città del Vaticano 47 (1981), pp. 134-142· καὶ *Proceedings – World's Religionists Ethics Congress*, Tokyo 1983, pp. 149-159.
- «The Ascent of Human Nature», *International Review of Mission* 69 (1980), pp. 202-206. Βλ. καὶ *Your Kingdom Come. Mission Perspectives*, Geneva 1981, pp. 237-242.
- «Ἐξ ἡριστιανικῆς θέσεως στό θέμα τῶν ἐκτρώσεων», *Ἐκτρώσεις καὶ δημογραφικό πρόβλημα (Κέντρο Οἰκογενειακοῦ Προγραμματισμοῦ Μαιευτικῆς καὶ Γυναικολογικῆς Κλινικῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων)*, Ἰωάννινα 1982, σσ. 59-65, 71, σσ. 75-79.
- «L'élévation de la nature humaine», *Que ton Règne Vinne! Perspectives missionnaires*, Genève 1982, pp. 101-105.

- «Die Mystik in Byzanz», *Erbe und Auftrag*, Benediktinische Monatschrift, Beuron, Γερμανία, 59 (1983), S. 437-449.
- «Worship – Service – Martyria». A paper for the Sixth Assembly of the WCC, *International Review of Mission* 72 (1983), pp. 635-639.
- «"Ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου", Ὁρθόδοξη μαρτυρία στή σύγχρονη οἰκουμένη», *Πάντα τά Ἔθνη* 2 (1983), τεύχ. 7, σσ. 4-5, τεύχ. 8, σσ. 4-6, τεύχ. 9, σσ. 4-6.
- «Ἰνδοῦιστικές αἱρέσεις στόν ἐλλαδικό χώρο», *Ἐκκλησία* 61 (1984), σσ. 196-201.
- «Ἡ δοξολογική κατανόηση τῆς ζωῆς καί τῆς ἱεραποστολῆς», *Πάντα τά Ἔθνη* 5 (1986), τεύχ. 17, σσ. 20-27, τεύχ. 18, σσ. 4-7.
- «Ἀθήνα, πόλη συνεχοῦς θεολογικῆς καί πολιτιστικῆς συμβολῆς». Εἰσήγηση στό ὁμώνυμο Συμπόσιο τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. *Ἐθνικό καί Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν – Επίσημοι λόγοι*, τόμ. 28, Ἀθήνα 1988, σσ. 363-369.
- «Remembering Some Basic Facts in Today's Mission», *International Review of Mission* 77 (1988), pp. 4-11.
- «Your will be done – Mission in Christ's way. A meditative introduction», *International Review of Mission* 77 (1988), pp. 173-178.
- «Emerging Perspectives on the Relationships of Christians to People of Other Faith – An Eastern Orthodox Contribution», *International Review of Mission* 77 (1988), pp. 332-346.
- «Βουδδισμός καί ἀγωγή», *Παιδαγωγική Ψυχολογική Ἐγκυκλοπαίδεια – Λεξικό*, Ἑλληνικά Γράμματα, τόμ. 2, Ἀθήνα 1989, σσ. 1025-1028.
- «Ὁρθόδοξη Ἱεραποστολή. Παρελθόν – Παρόν – Μέλλον», *Γενηθήτω τό θέλημά σου. Ἡ ἀποστολή τῆς Ὁρθοδόξιας σήμερα*. Ἐπιμ. Γ. Λαϊμόπουλος, Νεάπολη-Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 69-95.
- «Orthodox Mission – Past, Present, Future», *Your Will be done. Orthodoxy in Mission* (ed. G. Lemopoulos), Katerini, Tertios – Geneva, WCC, 1989, pp. 63-92.
- «Dein Wille geschehe – Mission in der Nachfolge Christi», *Dein Wille geschehe – Mission in der Nachfolge Jesu Christi. Welt-missionskonferenz in San Antonio, 1989* (Hrsg. J. Wietzke), Otto Lembeck, Frankfurt a.M. 1989, S. 217-235. *Ἐπίσης*, *Jahrbuch 6. des Evangelischen Missionswerkes in Südwestdeutschland*. Mission bei uns gemeinsam mit den Partnern, Stuttgart 1989, S. 82-88.

- «Address by the Conference Moderator», *International Review of Mission* (The San Antonio Conference) 78 (1989), pp. 316-328. Ἐπίσης, *The San Antonio Report, Your Will be Done. Mission in Christ's Way*, ed. Fr. R. Wilson, Geneva, WCC, 1990, pp. 100-114.
- «Γεννηθῆτω τό θέλημά Σου – Ἱεραποστολή στά ἴχνη τοῦ Χριστοῦ». Σάν Αντόνιο – Η.Π.Α., *Πάντα τά Ἔθνη* 9 (1990), τεύχ. 33, σσ. 3-7, τεύχ. 34, σσ. 35-38.
- «Ἰνδουισμός καί ἀγωγή», *Παιδαγωγική Ψυχολογική Ἐγκυκλοπαίδεια – Λεξικό*, τόμ. 4 (1990), σσ. 2425-2429.
- «Παράδοση καί δράμα εἰρηνικῆς συνυπάρξεως τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων στήν Ἀλβανία». Ὁμιλία κατὰ τήν ὑποδοχή ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 14.12.1993, Ἀθῆναι 1993. *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 68 (1993), σσ. 492-511. Βλ. καί *Ἐκκλησία* 71 (1994), σσ. 231-234, 279-282, 329-330, 360-363.
- «Μιά Ἐκκλησία σέ μακροχρόνιο πολύτροπο διωγμό». Ὁμιλία κατὰ τήν ἀναγόρευση εἰς ἐπίτιμο Διδάκτορα τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 13.12.1995. *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς*. Νέα Σειρά, Τμήμα Θεολογίας, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τόμ. 6, Θεσσαλονίκη 1996, ἀνάτυπο σσ. 28-48.
- «Ἄνθρωπος καί φύση στίς μεγάλες θρησκείες», *75 Χρόνια Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 1920-1995*, Ἰούλιος 1996, σσ. 93-105.
- «The Global Vision of Proclaiming the Gospel», *The Greek Orthodox Theological Review*, Vol. 42, (Geneva) 1997, Nos. 3-4, pp. 401-417.
- «Address of the Moderator Conference on World Mission and Evangelism», San Antonio, 1989, The Ecumenical Movement, *An Anthology of key-texts and voices*, ed. M. Kinnamont and B. E. Cope, WCC Geneva 1997, pp. 388-392.
- «Turn to God. Rejoice in Hope – Anamnesis», Diane Kessler, ed., *Together on the Way*, Official Report of the 8th Assembly of the WCC, WCC, Geneva 1999, pp. 28-33.
- «Anamnesis», *Faisons route ensemble*, Rapport officiel de la Huitième Assemblée du Conseil oecuménique des Églises, publié sous la direction de N. Lossky, WCC, Genève 1999, pp. 22-27.
- Ἐπίσης, «Anamnesis», *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς*, Θεσσαλονίκη, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμή-

μα Θεολογίας, Τιμητικό Αφιέρωμα στον Όμοτιμο Καθηγητή Αλέξανδρο Γουσίδη, τόμ. 9, 1999, σσ. 13-18.

- «Οι θρησκείες δέν πρέπει νά ρίχνουν λάδι στή φωτιά τοῦ πολέμου». Συνέντευξη στόν Γρ. Καλοκαιρινό, *Καθημερινή*, 11.4.1999. «Religion mustn't add fuel to the fire of conflict». Interview Gr. Kalokairinos, *Herald Tribune*, 13.4.1999.
- «May Peace and Justice once more reign in the Balkans». *For the Peace from Above*. An Orthodox resource book on world peace and nationalism, ed. «Syndesmos» The World Fellowship of Orthodox Youth, Bialystok, Poland 1999, pp.160-163. Δημοσιεύθηκε καί στά γαλλικά στό *SOP (Service Orthodoxe de Presse)*, No. 240, Ιούλιος 1999, καί στήν ἐφημερίδα *Zeri i Popullit* ('Η Φωνή τοῦ Λαοῦ), Τίρανα, Μάιος 1999.
- «Orthodoxe Mission. Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft», *Die Orthodoxe Kirche*. Eine Standortbestimmung an der Jahrtausendwende. Festshrift für Anastasios Kalis, herausgegeben von Eumenius von Lefka, Athanasios Basdekis und Nikolaos Thon, Frankfurt am Main, Lembek, 1999, S. 93-121.
- «'Η Ὁρθοδοξία ἐνώπιον τῆς τρίτης χιλιετίας». Ὁ Θησαυρός τῆς Ὁρθοδοξίας 2000. Ἱστορία, μνημεῖα, τέχνη. Β' τόμος, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2000, σσ. 12-21.
- «Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας. Ἱστορική-πνευματική παράδοση». Ὁ Θησαυρός τῆς Ὁρθοδοξίας 2000. Ἱστορία, μνημεῖα, τέχνη. Β' τόμος, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2000, σσ. 486-506.
- «Orthodoxy faces the third millenium» *The splendour of Orthodoxy 2000 years. History, monuments, arts*, Vol.II Patriarchates and Autocephalous Churches, Ekdotike Athinon, Athens 2000, pp. 12-21.
- «The Church of Albania. History and Spiritual Tradition». *The splendour of Orthodoxy 2000 years. History, monuments, arts*, Vol.II Patriarchates and Autocephalous Churches, Ekdotike Athinon, Athens 2000, pp. 486-506.
- «Ἀνάμνηση». Σύναξη, τεῦχ. 73, Ἰανουάριος-Μάρτιος 2000, σσ. 5-10.
- «'Η Ὁρθοδοξία πρό τῆς ραγδαίας ἐξελιξέως τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν – Διαπιστώσεις καί προτάσεις». Διεθνές Ἐπιστημονικό Συνέδριο: Ἐπιστῆμες, τεχνολογίες αἰχμῆς καί Ὁρθοδοξία, 4-8.10.2000. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2002, σσ. 33-43. Καί Ἐφημέριος, ἔτος 49, τεῦχ. 11, Νοέμβριος 2000.

- «Τρία κρίσιμα διαχρονικά θέματα», *Ἐλευθεροτυπία*, 19.11. 2001.
- «Νά μὴν μπλέκουμε θρησκεία μέ τρομοκρατία». Συνέντευξη στὸν Στ. Τζίμα, *Καθημερινή*, 14.10.2001.
- «Ἡ συμβολὴ στὴν ὑπερνίκηση τῆς βίας: Ἄμεσο ἐνδιαφέρον καὶ χρέος τῶν Ἐκκλησιῶν». *Πειραιῶς Ἐκκλησία*, τεύχ. 122, Δεκέμβριος 2001, σσ. 45-50.
- «Responsabilité apostolique et dimension universelle de l' Église», *SOP*, 263, Decembre 2001, pp. 23-27.
- «Problems and Prospects of Inter-religious Dialogue». *Ζωὴ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοί Χριστός*. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀρχιεπίσκοπο Δημήτριο, Ἐπιμέλ. Σ. Δαμασκηνός, Φ. Δωρῆς, Β. Κύρκος, Γ. Μουτσούλας, Γ. Μπαμπινιώτης, Κ. Μπέης, Θ. Πελεγρινός, Α.Ν. Σάκκουλας, Ἀθήνα 2002, σσ. 1-8.
- «Ἡ ἠθικὴ στὶς ἐπιχειρήσεις. Ἡ ἐταιρικὴ εὐθύνη καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη», *Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος*, 9 Νοεμβρίου 2002, σσ. 18-20.
- «Ἡ διαχρονικὴ μετοχὴ τῆς χριστιανικῆς πίστεως στὴν οἰκοδόμησι τῆς Εὐρώπης» *Ἐκκλησία*, τόμ. 70 (2003), σσ. 351-356.
- «Orthodoxe Mission», *Leitfaden Ecumenische Missionstheologie*, herg. Chr. Tahlin-Sander, An. Schultze, D. Werner, H. Wrogemann, Chr. Kaizer, Gütersloch 2003, S. 113-129.
- «The Spirit of Love», *The Adriatic Sea. A Sea at Risk, a Unity of Purpose*, eds N. Ascherson and An. Marshall, Athens, *Religion Science and the Environment*, 2003, pp. 89-91.
- «Καὶ ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ἡμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος» (Ματθ. 28:20), *Σύναξις Εὐχαριστίας*. Χαριστήρια εἰς τιμὴν τοῦ γέροντος Αἰμιλιανοῦ, Ἰνδικτος, Ἀθῆναι 2003, σσ. 111-118.
- «Confessing Christ today», *The Bond of Unity*, ed. H. Boss, «Syn-desmos's» fifty years of work for Orthodox Youth and unity, «Syn-desmos», Athens 2003, pp. 177-190.
- «The Apostolic Responsibility and Worldwide Dimension of Orthodoxy. Key-note address at the Syndesmos's Festival», St Morin, France, 30.8.2001. *Bonds of Unity*, ed. by H. Bos, Syndesmos, Athens 2003, pp. 199-208.
- «Developing Shared Values and Common Citizenship in a Secular and Pluralistic Society: How Religious Communities can contribute»,

Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Desk Book, eds. T. Lindholm, W. Colterham, Junior, and Bahia G., Tachsib Leek, Netherlands, Kluwer Law International, G. Reuben Clark Law School, Brigham Young University, Provo Utah, USA 2004.

- Πρόλογοι σέ διάφορα βιβλία: Ἀπόστολος (1979), Θ. Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (1980), Παλαιά Διαθήκη (1981), Καινή Διαθήκη (1981)· στίς σειρές: «Ἐπί τάς πηγάς» (1973), «Λογική Λατρεία» (1980 ἔξ.). *WCC: Your Will be Done – Orthodoxy and Mission* (1989). *Orthodox Editions* (Nairobi - Athens): Θ. Λειτουργία στίς ἀφρικανικές γλώσσες: Κισουαχίλι (1985), Κικουγίου (1986), Λουγκάντα (1987). Καινή Διαθήκη (1993). Ἐπίσης πρόλογοι σέ 7 λειτουργικά καί θεολογικά βιβλία στά ἀλβανικά (1992-2003). Καί στό βιβλίο τοῦ K. Clemens, *The Churches in Europe as Witnesses to Healing*, Geneva 2003.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- Ἰδρυση, διεύθυνση καί ἔκδοση (1960-1970) τοῦ τριμηνιαίου ἱεραποστολικοῦ περιοδικοῦ «Πορευθέντες – Go Ye», στά ἑλληνικά καί στά ἀγγλικά.
- Ἰδρυση καί διεύθυνση τοῦ τριμηνιαίου περιοδικοῦ «Πάντα τά Ἔθνη» (1981-1992).

Ἀπό τά 230 περίπου μελετήματα καί ἄρθρα τοῦ συγγραφέως, πολλά ἔχουν ἐπίσης μεταφρασθεῖ στά ρωσικά, σουηδικά, φιλλανδικά, σερβικά, ρουμανικά, βουλγαρικά, ἰσπανικά, ἀλβανικά.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ

Ὁ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΣ, Ἀρχιεπίσκοπος Τυράνων, Δυρραχίου καὶ πάσης Ἀλβανίας (1992 ἐξ.), διετέλεσε Καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1972-1997) καὶ σήμε-
ρα εἶναι Ὁμότιμος Καθηγητὴς τοῦ ἰδίου Πανεπιστημίου καὶ Ἀντεπιστάλλον Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1993 ἐξ.). Γενήθηκε στὸν Πειραιᾶ (4.11.1929). Σπούδασε Θεολογία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Θρησκευολογία, Ἱεραποστολική καὶ Ἐθνολογία στὰ Πανεπιστήμια Ἀμβούργου καὶ Μαρβούργου τῆς Γερμανίας, ὡς ὑπότροφος τοῦ Ἰδρύματος Alexander von Humboldt. Ὁμιλεῖ ἀγγλικά, γαλλικά, γερμανικά· διαβάζει λατινικά, ἰταλικά, ἰσπανικά, ἀλβανικά.

• Γνώρισε τὰ διάφορα θρησκευτά σε χώρες ὅπου αὐτὰ ἀσπάζονται. Μελέτησε τὴν ἀφρικανική θρησκευτικότητα μὲ ἐρευνητική ἀποστολή στὴν Οὐγκάντα τὸ 1967 καὶ μὲ ταξίδια στὴ Νιγηρία (1973), Καμερούν (1977), Γκάνα (1983), Κένυα, Τανζανία (1964, 1967, 1981-90). Ἐπισκέφθηκε ἐπανειλημμένως τὴν Ἰνδία (1973-1974, 1979, 1988). Ταξίδεψε σὲ βουδδιστικές χώρες: Ταϊλάνδη (1972-1973, 1977, 1979), Κεϋλάνη, Σρί Λάνκα (1974), Βιρμανία (1979), Κορέα (1973, 1977, 1981), Ἰαπωνία (1973, 1981), Κίνα (1979-1980, 1986). Γνώρισε τὸν Ταοϊσμό καὶ τὸν Κομφουκιανισμό στὴ Σινγκαπούρη. Ταίπεί, Χόνγκ-Κόγκ (1973, 1980) καὶ τὴν Κίνα (1986), καθὼς καὶ τὸ Ἰσλάμ μὲ ταξίδια στὸν Λίβανο, Συρία, Ὀρδανία, Αἴγυπτο, Τουρκία, Πακιστάν, Δυτικὴ Ἀφρική (1961-1975), Περσία (1974) καὶ διαμονή στὴν Ἀλβανία (1991 κ. ἐξ.).

• Διδάκτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1970), διετέλεσε Κοσμητὴρ τῆς ἰδίας Σχολῆς (1983-1986). Ἀναγορεύθηκε ἐπίτιμος διδάκτωρ Θεολογίας ἢ διδάκτωρ Φιλοσοφίας δεκαπέντε

Πανεπιστημίων, Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν ἢ Τμημάτων. Ἐχει τιμηθεῖ μὲ πολλὰ παράσημα διαφόρων χωρῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ μὲ τὸν Μεγαλόσταυρο τοῦ Τάγματος Τιμῆς τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας.

• Χειροτονήθηκε διάκονος (1960), πρεσβύτερος (1964) καὶ ἐπίσκοπος Ἀνδρούσης (1972) γιὰ τὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ τῆς «Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» (1972-1991). Ἐργάσθηκε ἐπὶ μιά δεκαετία (1981-1990) ὡς Τοποτηρητὴς τῆς Μητροπόλεως Εἰρηνοπόλεως (Ἀνατ. Ἀφρική) γιὰ τὴ σύσταση νέων τοπικῶν Ἐκκλησιῶν στὴν Ἀφρική καὶ τὴ δημιουργία σχολείων, ἱατρικῶν σταθμῶν κ.λπ. Διετέλεσε μέλος τῆς θεολογικῆς Ὀμάδος διαλόγου μὲ ἀνθρώπους ἄλλων θρησκειῶν καὶ ἰδεολογιῶν τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν [Π.Σ.Ε.] (1975-1984) καὶ πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς Παγκοσμίου Ἱεραποστολῆς καὶ Εὐαγγελισμοῦ τοῦ Π.Σ.Ε. (1984-1991). Εἶναι μέλος πολλῶν διεθνῶν ἐπιστημονικῶν ἐταιρειῶν καὶ Ὄργανισμῶν, καὶ ἀντιπρόεδρος τῆς Συνελεύσεως τῶν Εὐρωπαϊκῶν Ἐκκλησιῶν (2003 ἐξ.).

• Ὡς Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας (1992 ἐξ.), μέσα σὲ τεράστιες δυσκολίες, ἀνασχημάτισε ἀπὸ τὰ ἐρείπια τὴν Ὁρθόδοξη Αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας, ἀναπτύσσοντας πολυσχεδὲς ἔργο καὶ στοὺς τομεῖς υἱείας, ἐκπαιδεύσεως, κοινωνικῆς πρόνοιας, ἀγροτικῆς ἀναπτύξεως, περιβάλλοντος καὶ πολιτισμοῦ. Συγχρόνως ἀγωνίσθηκε γιὰ τὴν ἀμβλυνση τῶν ἀντιθέσεων στὰ Βαλκάνια.

• Μελέτες καὶ ἄρθρα τοῦ ἔχουν μεταφρασθεῖ σὲ ἑντεκα ξένες γλῶσσες (Γιὰ τὸ συγγραφικὸ τοῦ ἔργο βλ. σελ. 484).

• Ἐχει δώσει διαλέξεις σὲ διεθνή βήματα σχετικὰ μὲ τὴ σύγχρονη χριστιανική μαρτυρία, τὸν διαθρησκευτικὸν διάλογο, τὴν παγκόσμια ἀλληλεγγύη καὶ εἰρήνη.

Ἡ καλύτερη γνώση τῶν ἄλλων θρησκειῶν δέν ἀποτελεῖ πλέον γνωσιολογική πολυτέλεια, ἀλλά προϋπόθεση γιά νά ἀντιληφθοῦμε τό πολυσύνθετο θρησκευτικό φαινόμενο, γιά νά δοῦμε τί ὁραματίσθηκε, τί πίστεψε ὁ ἄνθρωπος στή διαδρομή τῆς ἱστορίας του καί νά διευρύνουμε τίς ἀντιλήψεις μας γιά τήν ἀνθρωπότητα, στήν ὁποία ὀργανικά ἀνήκουμε.

Ἡ παρούσα Συλλογή θρησκευτολογικῶν μελετημάτων ἐνός διακεκριμένου Πανεπιστημιακοῦ Καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκειμάτων, προσφέρει στόν ἀναγνώστη συνοπτική, ἐγκυρη ἐνημέρωση, βασισμένη σέ ὑπεύθυνη προσωπική ἐρευνα καί ἀξιοποίηση τῆς διεθνοῦς ἐπιστημονικῆς βιβλιογραφίας, γιά τά θέματα:

- Ἀφρικανικά θρησκείματα
- Ἰσλάμ
- Ἰνδουϊσμός
- Σικκισμός
- Τζαίνισμός
- Βουδδισμός

*

- Θρησκεία • Θρησκευτολογία
- Εἰδωλολατρία • Μυστικισμός
- Κοράνιο
- Χριστιανοί καί Μουσουλμάνοι στήν Εὐρώπη σήμερα

*

Πρωτοποριακές θρησκευτικές προσωπικότητες:

- Ζωροάστρης • Βούδδας • Λάο-Τσέ
- Κομφούκιος • Μένκιος • Μωάμεθ • Νάνακ

*

Ἐπισημάνσεις γιά βασικές διαφορές:

- Χριστιανισμοῦ – Ἰνδουϊσμοῦ – Βουδδισμοῦ
- Γιόγκα – Ὁρθόδοξου Ἡσυχασμοῦ

*

Μιά Ὁρθόδοξη ἄποψη γιά τίς ἄλλες θρησκείες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΚΡΙΤΑΣ

ISBN: 960-328-242-1